

Bakı Dövlət Universiteti

HİKMƏT BABAOĞLU

XARİCİ SİYASƏT

D Ə R S L İ K

*Azərbaycan Respublikası
Təhsil Nazirliyinin
30.08.2018-ci il tarixli
F-580 sayılı əmri ilə dərslük kimi
təsdiq edilmişdir.*

BAKİ – «ELM» - 2019

Elmi redaktoru:

Əli Əhmədov
f.f.d., prof.

Rəyçilər:

Əli Həsənov
t.e.d., prof.

Elman Nəsirov
s.e.d., prof.

Redaktorlar:

Fəzil Vahidov
f.f.d., dosent

Məcid Əfəndiyev
f.f.d., dosent

HİKMƏT BABAOĞLU

B 13 «**XARİCİ SİYASƏT**»

(dərslik), Bakı, «ELM», 2019, 324 səh.

ISBN 978-9952-440-23-2

Oxuculara təqdim olunan bu dərslikdə xarici siyasətin elmi-nəzəri və konseptual əsasları öz əksini tapmışdır. Kitabda xarici siyasətdə qərar qəbulu və rasionallıq məsələsi, ictimai rəyin, media təsisatının, ölkədaxili sosioloji faktorların və qeyri-dövlət aktorlarının xarici siyasətə təsiri, realizm, idealizm, liberalizm, neorealizm və neoliberalizm, konstruktivizm kimi nəzəriyyələrin xarici siyasətə yanaşmaları, hökumət başçısı-müşavir əlaqələrinin, strateji araşdırma mərkəzlərinin xarici siyasətdə rolu kimi məsələlər nəzəri-konseptual mənbələr və empirik nümunələr əsasında diqqətə çatdırılıb. Əxlaq normalarının ümumbəşəri dəyərlər və strateji maraqlar kontekstində xarici siyasətə təsiri və dövlətlər-arası münasibətlərdə rolu, beynəlxalq təşkilatlar və xarici siyasət, xarici siyasətin informasiya təminatı, xarici siyasət və diplomatiya, terrorizmin dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər sisteminə təsiri kimi məsələlər də dərslikdə əks olunub. Azərbaycanın xarici siyasətinin başlıca istiqamətləri, prinsipləri və prioritetləri, ölkəmizin xarici siyasət resursları və mexanizmləri də kitabda yer alan mövzular sırasındadır.

Dərslik xarici siyasət fənninin tədrisi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Dərslikdən siyasətşünaslıq, xarici siyasət və beynəlxalq münasibətlər ixtisasları üzrə təhsil alan bakalavr və magistrlər, eləcə də doktorantlar, həmçinin xarici siyasətin tədqiqi ilə məşğul olan ekspertlər və araşdırmaçılar istifadə edə bilərlər.

© “**HİKMƏT BABAOĞLU**”, 2019

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	6
-------------	---

I FƏSİL

XARİCİ SİYASƏTİN POSTMODERN KONSEPSİYALARI

§1. Xarici siyasətin nəzəri konsepsiyası	8
§2. Xarici siyasətdə qərar qəbulu: elmi-nəzəri və konseptual yanaşma	11
§3. Xarici siyasətdə rasionallıq məsələsi	25
§4. Beynəlxalq münasibətlərdə konstruktivizm nəzəriyyəsi və xarici siyasət	29
§5. Hökumət başçısı-müşavir əlaqələrinin xarici siyasətə dair qərar qəbul etmə prosesində rolu	34
§6. İctimai rəy və xarici siyasət	37
§7. Xarici siyasət kursunun müəyyənləşdirilməsi və həyata keçirilməsində strateji araşdırma mərkəzlərinin rolu	40
§8. Xarici siyasətin informasiya təminatı	43
§9. Beynəlxalq təşkilatlar və xarici siyasət	47
§10. Beynəlxalq münasibətlərdə əxlaq normaları və xarici siyasət: ümumbəşəri dəyərlər və strateji maraqlar kontekstində	49
§11. Xarici siyasət və ideologiya	52
§12. Qeyri-dövlət aktorlarının və sosioloji faktorların xarici siyasətə təsiri	56
§13. Beynəlxalq münasibətlər və xarici siyasət kontekstində milliyyətçilik məsələsi: yeni geopolitik trendlər	62

II FƏSİL

XARİCİ SİYASƏT VƏ DIPLOMATIYA

§1. Diplomatiya və diplomatik xidmət	66
§2. Diplomatik qurumların inkişafı	70
§3. Diplomatların təyin edilməsi prosedurları	72
§4. Diplomatiyada inkişaf	75
§5. Diplomatik protokol	78
§6. Diplomatik nümayəndələrin vəzifələri	82

§7. Diplomatik imtiyazlar	86
§8. Konsulluqlar	90
§9. Diplomatik danışıqlar	95
§10. Diplomatik sanksiyalar	101

III FƏSİL

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ SİYASƏT STRATEGİYASI VƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR

§1. Müasir Azərbaycanın milli dövlət maraqları və xarici siyasət potensialı	105
§2. Azərbaycanın siyasi sistemi və xarici siyasəti	106
§3. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrinin inkişafı istiqamətləri və səviyyəsi	109
§4. Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlərin fəal iştirakçısına çevrilməsi prosesi	116
§5. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas prinsipləri və prioritetləri	121
§6. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət strategiyasının formalaşmasında Heydər Əliyevin rolu	144
§7. Beynəlxalq təhlükəsizliyin təmini üzrə əsas nəzəri yanaşmalar	158
§8. Beynəlxalq təhlükəsizlik sistemində Azərbaycan Respublikasının yeri və rolu	162
§9. Beynəlxalq enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində Azərbaycan Respublikasının rolu	195
§10. Postsovet məkanının regional təşkilatları və Azərbaycanın təhlükəsizlik maraqları	211
§11. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi analitik tədqiqat obyektı kimi: faktlar və nəticələr	225

IV FƏSİL

AZƏRBAYCANIN XARİCİ SİYASƏTİNDƏ ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİ MƏSƏLƏLƏRİ

§1. Milli maraqlara pragmatik münasibətin geosiyasi nümunəsi və ya Azərbaycanın xarici siyasət strategiyasında enerji resursları amili	235
---	-----

§2. Azərbaycanın iqtisadi inkişafında tarixi dönüş: "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması və yeni neft strategiyası	238
§3. Azərbaycan nefti regional siyasəti-iqtisadi proseslərdə mühüm faktor kimi: Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəmərinin işə düşməsi və yanacaq resurslarının dünya bazarlarına nəqli	241
§4. Neft iqtisadiyyatı digər sahələrin inkişafını stimullaşdıran amil kimi: diversifikasiya siyasəti və qeyri-neft sektorunun inkişafı	242
§5. Neft gəlirlərinin ədalətli bölüşdürülməsi: büdcədə neft gəlirlərinin yeri, Dövlət Neft Fondundan transferlər, şəffaflıq	244
§6. Neft Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında və regional əməkdaşlığın inkişafında mühüm vasitədir	246
§7. Azərbaycanın qaz nəqli ilə bağlı diversifikasiya siyasəti və "Cənub qaz dəhlizi layihəsi: Avropanın enerji təhlükəsizliyi kontekstində	249
§8. Yeni əsrin yeni müqaviləsi: enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasının növbəti mərhələsi kimi	252
§9. Şərq-Qərb və Şimal-Cənub dəhlizləri mühüm strateji tərəfdaşlıq layihələri kimi	254
§10. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu nəqliyyat dəhlizi yeni İpək yolu layihəsinin başlıca həlqəsi	255
 Azərbaycanın xarici siyasətinin şərhçi böyük dövlət xadimi, Ümummilli lider Heydər Əliyevin çıxışlarında	258
 Azərbaycanın xarici siyasətinin şərhçi Prezident İlham Əliyevin çıxışlarında	273
 Prezident İlham Əliyevin Azərbaycanın xarici siyasəti ilə bağlı çıxışlarından iqtibaslar	294
 İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı	311

GİRİŞ

Müasir dövrdə milli dövlətlərin beynəlxalq münasibətlər sistemində yerini, rolunu, mövqeyini və iştirakçılıq səviyyəsini müəyyən edən başlıca strateji amillərdən biri həyata keçirilən xarici siyasət kursudur. Bir sıra nəzəri-konseptual mənbələrdə xarici siyasət, əsas etibarilə, daxili siyasətin davamı kimi səciyyələndirilir. Lakin bütövlükdə, xarici siyasət spesifik xarakter daşıyır, yəni öz istiqamətləri, hədəfləri, məqsədləri və prioritetlərinə görə daxili siyasətdən fərqli xarakterə malik olan strateji vasitə kimi çıxış edir. Xarici siyasət dedikdə ölkənin beynəlxalq müstəvidə – regional və global miqyasda siyasi, iqtisadi, mədəni, humanitar, hərbi, təhlükəsizlik və digər sahələri əhatə edən strateji maraqlarının təmin olunmasına xidmət edən milli fəaliyyət növü nəzərdə tutulur.

Xarici siyasətin qiymətləndirilməsi zamanı bir çox strateji faktorlar nəzərə alınır. Bu amillər sırasına beynəlxalq münasibətlər sisteminin mövcud vəziyyəti, ölkənin milli gücünün kəmiyyət və keyfiyyət unsurları (coğrafi vəziyyət, hərbi və iqtisadi potensial, milli hökumətin və diplomatiyanın keyfiyyəti, milli xarakter və mədəniyyət və s.), dövlətlərin ikitərəfli münasibətlərinin xarakteristikası, eləcə də ölkələrin regional və beynəlxalq təşkilatlarda təmsilçilik səviyyəsi və digər faktorlar daxildir. Digər tərəfdən, ölkədaxili amillər - ictimai rəyin, media institutunun, siyasi sistem, ideologiyanın, siyasi partiyalar və vətəndaş cəmiyyəti institutlarının xarici siyasətə təsiri də nəzərə alınan başlıca faktorlar sırasında yer alır. Bütövlükdə, xarici siyasətin tədqiqi ilə məşğul olan araşdırmaçılar ölkənin beynəlxalq münasibətlər sistemində yeri və rolunu dəyərləndirərkən bütün bu kompleks amilləri elmi-nəzəri və empirik-analitik tədqiqat predmetinə çevirirlər.

Xarici siyasətə dair bir çox nəzəriyyələrin elmi-nəzəri və analitik tədqiqata cəlb edildiyi bu kitabda milli dövlətlərin strateji kursu olan xarici siyasətin əsasları – mahiyyəti diqqətə çatdırılıb, bir çox araşdırmaçıların tədqiqatlarından və konseptual mənbələrdən istifadə olunub. Xarici siyasətdə qərar qəbulu və rəasionalıq məsələlərinə dair nəzəri mənbələr empirik nümunələr əsasında

diqqətə çatdırılıb, ictimai rəyin, media təsisatının, ölkədaxili sosioloji faktorların və qeyri-dövlət aktorlarının xarici siyasətə təsiri analitik tədqiqat predmetinə çevrilib. Bununla yanaşı, kitabda realizm, idealizm, liberalizm, neorealizm və neoliberalizm, konstruktivizm kimi nəzəriyyələrin xarici siyasətə yanaşmaları öz əksini tapıb.

Hökumət başçısı-müşavir əlaqələrinin, Qərb siyasi leksikonunda «think tank» adlandırılan düşüncə institutlarının – strateji araşdırma mərkəzlərinin xarici siyasətdə rolu məsələsi də kitabda öz əksini tapan elmi-nəzəri mövzular sırasında yer alır. Bununla yanaşı, ümumbəşəri dəyərlər və strateji maraqlar kontekstində əxlaq normalarının xarici siyasətə təsiri və dövlətlərarası münasibətlərdə roluna dair nəzəri yanaşmalar və empirik faktlar da önə çəkilmişdir. Beynəlxalq təşkilatlar və xarici siyasət, xarici siyasətin informasiya təminatı, xarici siyasət və diplomatiya, terrorizmin dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər sisteminə təsiri kimi məsələlər isə nəzəri mənbələr və praktik nümunələr əsasında diqqətə çatdırılıb.

Azərbaycanın xarici siyasətinin başlıca istiqamətləri, vəzifələri, prinsipləri, hədəfləri, məqsədləri və prioritetləri, ölkəmizin xarici siyasət resursları və mexanizmləri də kitabda yer alan mövzular sırasındadır.

Ümidvarıq ki, kitab yuxarıda qeyd edilmiş elmi-nəzəri mənbələr və empirik faktlar əsasında xarici siyasətə dair fundamental məsələlərin və proseslərin araşdırılması, öyrənilməsi baxımından tədqiqat xarakterli spesifik mənbə kimi oxucular üçün maraqlı olacaqdır. Kitab ali məktəb tələbələri, magistr və doktorantlar, xarici siyasətin tədqiqi ilə məşğul olan araşdırmaçılar, ekspertlər və ümumilikdə, geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

I FƏSİL

XARİCİ SİYASƏTİN POSTMODERN KONSEPSİYALARI

§1. Xarici siyasətin nəzəri konsepsiyası

Dövlətin xarici siyasətini analiz edərkən müxtəlif metodoloji yanaşmalara əsaslanmaq olar. Xarici siyasətin formalaşmasının üç əsas modelini seçən amerikalı tədqiqatçı Q.Allisonun yanaşması maraqlıdır. Birinci model – klassik xarici siyasət hər hansı bir aktorun (bütövlükdə dövlət, hökumət və ya onun rəhbəri) düşünlü, məqsədyönlü və rəşional fəaliyyətinin nəticəsi kimi təqdim olunur. İkinci model – xarici siyasət təşkil edilmiş akt və proseslərin nəticəsi kimi təqdim olunur; üçüncü model – ölkənin daxilində, habelə lobbicilərlə münasibətdə təsisat və liderlərin siyasi alverinin nəticəsi olan xarici siyasət. Xarici siyasətdə klassik baxış ilk öncə geosiyasətdə siyasi realizm konsepsiyası kimi təqdim olunur və Q.Allisonun modelinə uyğun gəlir, üstəlik, bu model dövlətin «davranışı» ilə xarici siyasəti eyniləşdirir. Dövlətə bütöv vahid kimi baxılır və bir insanla eyniləşdirilir. Siyasətdə bu anlayış beynəlxalq münasibətlərin faktiki olaraq hakim monarxların münasibətlərindən ibarət olduğu Qədim dünya və Orta əsrlərə münasibətdə düzgündür. Xarici siyasətin bu anlayışına diktatorluq, avtoritar, totalitar rejimlər halında haqq qazandırılabilir. Belə ki, bu halda xarici siyasi kurs rəhbər və ya diktatorun, habelə yaxın ətrafının cüzi iştirakı ilə bir nəfər tərəfindən müəyyən edilir.

Ancaq əslində dövlətin xarici siyasətindəki problemlər mürəkkəb, kompleks xüsusiyyətə malikdir və bu, onu idarə etmək üçün tam məsuliyyət daşıyacaq ayrı-ayrı təşkilati strukturlara ötürülməsini tələb edir. Xarici siyasətin özü dövlətin beynəlxalq arenada hərəkətlərinin cəmidir və hər hərəkət özündə prosesin nəticəsini

və müəyyən prosedur axınına məcrasına salmağı əks etdirir. Dövlətin xarici siyasət üçün istifadə etdiyi resurslar (siyasi-diplomatik, iqtisadi, hərbi, hüquqi, məlumat və s.) onun ayrı-ayrı təşkilati-struktur bölmələr tərəfindən idarə edilməsini şərtləndirir (XİN, Müdafiə Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi və s.). Ali hakimiyyət xarici siyasəti məqsədlərə nail olmaq üçün alternativ vasitələr seçən zaman müvafiq dövlət aparatı strukturunun təşkilati imkanlarına əsaslanır. Bu strukturlar xarici siyasət sahəsində qərar qəbul etmək üçün məlumat təqdim edir, üstəlik, bu məlumatlar mövcud təşkilatın xüsusiyyətini əks etdirən və onun beynəlxalq problem kimi görünməsi formasında daxil olur. Məsələn, hərbi idarə diqqəti milli təhlükəsizliyin hərbi-siyasi aspektini qabardaraq nəzərə çarpdırır, diplomatlar isə daha çox bu problemin əks aspektini nəzərə alır.

Dövlət strukturu aparatında bütün orqanların fəaliyyəti ciddi rəsmiləşdirilir və proqramlaşdırılır, məqsəd və vasitələr, onların nailiyyəti əvvəlcədən müəyyənləşdirilir və qəti şəkildə müəyyənləşmiş çərçivədə xülasə edilir. Hər təşkilatda vəzifələrin öhdəsindən gəlmək üçün məhdud sayda prosedurlar var. Təşkilatın fəaliyyət üsulları stabildir və yalnız gözlənilməz hadisələrin meydana çıxması halında cüzi dəyişə bilər. Xarici siyasətin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi üzrə hər bir təşkilati strukturun səlahiyyət dairəsi əvvəlcədən müəyyənləşdirilsə, onların fəaliyyəti bəzən kəşifə bilər. Bu isə mərkəzi hakimiyyət tərəfindən koordinasiya tələb edir. Ali rəhbərlik siyasəti kursun işlənməsi və reallaşdırılması üçün cavabdehlik daşıyır, məhz o, hansı təşkilatın bu və ya digər problemlə məşğul olacağını müəyyən edir. Amma Q.Allison hesab edir ki, mərkəzi hakimiyyət təşkilatın gündəlik fəaliyyətinə bilavasitə rəhbərlik edə bilməz, yalnız ona düzəlişlər edə bilər. O həm də təşkilatın fəaliyyətinin uzunmüddətli planlaşdırılmasının mümkünsüzlüyünü güman edir. Əgər bu baş verirsə belə, təbii olaraq formal xarakter daşıyır.

Q.Allison ona da diqqət yetirir ki, dövlət aparatının tərkibindəki ayrı-ayrı strukturlar xarici siyasətin ümumi məqsədlərinin xülasələşdirilməsi zamanı özünün dar idarəçilik maraqlarını güdə bilər.

Onlar özü üçün mənfi təzahürlədən olan büdcə maliyyələşməsinin azaldılmasından qaçmağa çalışır, habelə digər strukturların fəaliyyət sahəsinə müdaxilə edə bilirlər. Bununla əlaqədar olaraq Q.Allison xarici siyasətin üçüncü modelinə uyğun gələn bürokratik konsepsiyanı irəli sürür.

Xarici siyasətin bürokratik nəzəriyyəsi təşkilatın nəzəri ideyasına əsaslanır. Dövlətin müşahidə edilən xarici siyasəti həmişə hazırlanmasında, qəbulunda və xarici siyasət kursunun həyata keçirilməsində idarələr arasında mürəkkəb münasibətlərin yekunu kimi tamamlanır. Hər bir belə idarə xaricdən lobbiçiliyə məruz qalır və idarələrarası münaqişələr, maraqların toqquşması, rəhbərlərin ambisiyaları şəraitində fəaliyyət göstərir. Bu mürəkkəb qarşılıqlı münasibətlər ya hakimiyyətin bölüşdürülməsi sistemi qurulanda (demokratiyada), ya da saray intriqaları sistemində baş verir. Konkret siyasi kurs ətrafında bürokratik-siyasi oyunların parktika və texnologiyası geniş şəkildə H.Kissencer, Destler, R.Akselrod, D.Deyvis, Q.Allison, M.Xelperin və digərlərinin tədqiqatlarında yer alıb. Məsələn, H.Kissencer yazır: «Amerika xarici siyasəti kimi bir nəsnə mövcud deyil. Müəyyən nəticələrə gətirib çıxaran addımlar silsiləsi, güman ki, hətta bu nəticəni əldə etmək naminə belə planlaşdırılıb».

Qərar qəbul edərkən razılaşılan tərəflər problemin həlli ilə bağlı pragmatik düşüncədən çox, bir-birinə qarşı açıq və ya gizli siyasi və ya status alveri düşüncəsi ilə yanaşırlar. Nəticədə, çox vaxt abstrakt «yaxşı» qərar yox, qərar qəbul edən qrupun tərkibində siyasi alver nəticəsində kompromislə əldə olunan qərar qəbul edilir. Belə bir alverin olması və onun xarici siyasətin həllində böyük müstəsna əhəmiyyətə malik olması faktının etirafı xarici siyasətin formalaşması və həyata keçirilməsində elitənin rolunun və qrupların təzyiqinin ortaya çıxmasına səbəb oldu. Q.Almond, Q.Kolko, B.Koen, S.R.Mills, P.Motta, F.Hanter və digər tədqiqatçıların araşdırmalarında elitənin rolu və qrupların təzyiqi, habelə obyektiv amillərin müəyyən həddə siyasətə, ümumən xarici siyasətə təsiri barədə geniş qeyd edilib.

Real olaraq xarici siyasətin formalaşması və həyata keçirilməsi prosesində hər hansı dövlətdə Q.Allisonun qeyd etdiyi hər üç modelə rast gəlmək olur. Buna görə də hər bir nəzəri konsepsiya diqqətə alınmalıdır. Ona görə ki, onlar xarici siyasi proses kimi mürəkkəb və çoxtərəfli təzahürün müxtəlif aspektlərini və tərəflərini əks etdirir.

§2. Xarici siyasətdə qərar qəbulu: elmi-nəzəri və konseptual yanaşma

Xarici siyasət ilə bağlı konseptual mənbələrdə əksini tapan nəzəri məsələlərdən biri qərar qəbulətmə prosesidir. Qərar qəbulu prosesi dedikdə prosedurun alqoritm qaydası ilə ardıcılığı nəzərdə tutulur. Yəni problemin müəyyənləşdirilməsi, problemə dair informasiya təminatı, alternativlərin müəyyən olunması, alternativlər içərisindən ən məqbul seçimi etməklə qərar qəbulunun həyata keçirilməsi və qərarın nəticələrinin müzakirə olunması. Siyasi realizm nəzəriyyəsinin nümayəndələrindən olan Riçard Şnayder qeyd edir ki, xarici siyasətdə qərar qəbulu bir neçə formal mərhələdən ibarət olan, dövlətin gücü və nüfuzuna söykənən, liderin siyasi dünyagörüşü əsasında həyata keçirilən qeyri-formal prosedurdur. Tədqiqatçı qərar qəbulətmə prosesini ona görə qeyri-formal prosedur olaraq səciyyələndirir ki, bu proses konkret nəticələr vəd edir – dövlətin xarici siyasət kursunda, eləcə də ölkənin beynəlxalq münasibətlər sistemində vəziyyətinə dair pozitiv və ya neqativ nəticələrin ortaya çıxmasını şərtləndirir. R.Şnayderin qənaətinə görə, qərar qəbuluna təsir edən 2 mühüm faktor önə çəkilməlidir. Bunlardan birincisi dövlətin milli gücü və potensialıdır. Bir dövlətin siyasi lideri xarici siyasətə dair qərar qəbul edərkən həm öz dövlətinin gücü və potensialını, həm də digər dövlətlərin eyni göstəricilərini nəzərə almaq məcburiyyətindədir. Çünki real siyasi vəziyyətin nəzərə alınmaması və nəticələrin proqnozlaşdırılmamasına görə qəbul edilən qərarların dövlətin strateji maraqlarını zərbə altında qoyması ehtimalı hər zaman aktualdır. İkincisi, beynəlxalq siyasi şərait mütləq mənada nəzərə alınmalıdır. Çünki

bir dövlətin qəbul etdiyi qərar regional və qlobal siyasi proseslərin gedişatına həlledici təsir göstərə, ölkənin öz hərbi-siyasi, iqtisadi və geopolitik maraqlarına zidd halın yaranmasına səbəb ola bilər.

Con Lovel isə «Strategiya, adaptasiya və qərar qəbulu xarici siyasət perspektivində» kitabında qeyd edir ki, qərar qəbulu prosesində dörd mühüm amil həlledici rol oynayır: psixoloji, sosioloji, ölkədaxili faktorlar və beynəlxalq şərait. Psixoloji amil dedikdə liderin psixoloji portreti və subyektiv dünyagörüşü nəzərdə tutulur. Sosioloji faktor kimi isə milli xarakter və milli mədəniyyət, xalqın tarixi yaddaşı və cəmiyyətdə təşəkkül tapmış dəyərlər götürülür. Ölkədaxili faktorlara isə siyasi rejimin və siyasi sistemin xarakteristikası, iqtisadi vəziyyət, ictimai-siyasi institutların fəaliyyət mexanizmi, ictimai rəy və digər amillər daxildir. Con Lovel beynəlxalq siyasi şərait dedikdə isə ölkənin milli gücü müqabilində digər dövlətlərin milli güc nisbəti, regional siyasi şərait, böyük dövlətlərlə münasibətlərin xarakteristikası və ölkənin beynəlxalq təşkilatlarda təmsilçilik səviyyəsini nəzərdə tutur. Araşdırmaçı diqqətə çatdırır ki, bütün bu faktorlar kompleks xarakter daşıyır. Yəni qərar qəbulu zamanı və onun icrasının nəticələrini qiymətləndirmək üçün bütün bu amillər kompleks şəkildə nəzərə alınmalıdır.

Con Lovel xarici siyasət sahəsində qərar qəbuluna təsir edən 8 faktoru diqqətə çatdırır:

- *proqnozlaşdırılan və ya proqnozlaşdırılmayan hallar;*
- *siyasi vəziyyətin müəyyən və ya qeyri-müəyyən olması;*
- *strateji maraqların xarakteristikası;*
- *situasiyanın hədəflərlə uyğunluğu;*
- *müəyyən olunmuş zaman müddətinin strateji planlara müvafiq olub-olmaması;*
- *qərar qəbul edən aktorun manevr imkanları;*
- *liderlər arasında fikir ayrılığının olub-olmaması;*
- *liderlərin problemə dair fikirlərinin sabit olub-olmaması.*

Mariyke Broning «Xarici siyasət analizi: müqayisəli təhlil» əsərində yazır ki, xarici siyasətə dair qərar qəbul etmə proseduruна daxil olan ən mühüm amil proqnozlaşdırmaçıdır. Onun fikrincə, nəticələri proqnozlaşdırılmamış qərarın qəbul olunması xarici si-

yasət sahəsində uğursuzluğa düşər olmağa zəmin yaradır. M.Broning bildirir ki, proqnozların xarakteristikası qərarın nəticələrinin kompleks təhlilində öz əksini tapır. Qərar qəbulu ən yaxşı alternativin seçilməsidir. Alternativ seçildikdən, yəni qərar qəbul və icra olunduqdan sonra ortaya çıxan nəticələr proqnozların nə qədər doğru olduğunu göstərir. Proqnozlaşdırma zamanı mütləq nəticə əldə etmək mümkün deyil, ona görə də əsas strateji nüans proqnozların qənaətbəxş səviyyədə özünü doğrultmasıdır. Tədqiqatçı qeyd edir ki, tutarlı proqnozlaşdırma üçün iki mühüm amil strateji əhəmiyyətə malikdir: birincisi, relevant informasiya ilə təmin olunmaq, ikincisi isə, qərar qəbul edən siyasi təcrübəsi. Relevant informasiya əldə edən və yetərli siyasi təcrübəyə sahib olan liderlər xarici siyasətə dair daha rəşional qərar qəbul edə bilir və əldə olunan nəticə ölkənin maraqlarının təmin olunması üçün praqmatik imkanlar yaradır.

Aleks Mintz və Karl de Royerin həmmüəlifli olduqları «Xarici siyasətdə qərar qəbulunu anlamaq» kitabında qeyd edilir ki, xarici siyasətə dair qərarlar qəbul və icra mexanizmlərinə, nəticələrinə görə 3 növə ayrılır: strateji (rəşional), holistik (kompleks) və non-holistik (məhdud). Strateji qərarlar daxili və xarici amillərin düzgün qiymətləndirildiyi, ölkənin strateji maraqlarının nəzərə alındığı qərar növü kimi xarakterizə olunur. Strateji qərarlar qəbul edən liderlər yetərli və obyektiv informasiyaya, dərin siyasi təcrübəyə sahib olurlar. Belə qərarların nəticələri əksər hallarda uğurlu olur. Holistik qərarlar dedikdə kompleks amillər nəzərə alınaraq qəbul edilən qərarlar nəzərdə tutulur. Yəni həm ölkədaxili siyasi, iqtisadi, sosial-humanitar, mədəni amillər nəzərə alınır, həm də beynəlxalq şərait, ölkənin xarici əlaqələri kimi faktorlar gözərdə edilmir. Holistik qərarlar da strateji qərarlar kimi rəşional əsaslara söykənir və praqmatik fəaliyyət mexanizminin nəticəsi kimi uğurlu olur. Nonholistik qərarlar isə məhdud amillərin ön plana çəkildiyi, bir sıra faktorların gözərdə edildiyi qərar növü kimi xarakterizə olunur. Aleks Mintz və Karl de Royer diqqətə çatdırırlar ki, siyasi realizmdə qərar qəbuletmə mexanizmi məhz məhdud amillərin nəzərə alınmasını və nonholistik qərarların qəbul olunmasını

təlqin edir. Bu nəzəriyyədə qərar qəbuluna təsir edən amillər sırasında ölkədaxili amillər nəzərə alınmır, əsas faktorlar kimi beynəlxalq siyasi şərait, ölkənin xarici siyasəti, aktorların davranışı götürülür. «Xarici siyasətdə qərar qəbulunu anlamaq» kitabında xarici siyasətdə qərar qəbuluna təsir edən amillər sırasında informasiya təminatı, zaman məhdudiyyəti, tarixi-siyasi təcrübə, risk, stress, dinamik mühit (yeni alternativlərin ortaya çıxması ehtimalının mövcud olması), qarşılıqlı təsir göstərilir.

Aleksandr Corc «Xarici siyasət: nəzəriyyə və praktika» kitabında yazır ki, xarici siyasətdə uğurlu qərar qəbulu mexanizminin formalaşdırılması üçün ölkənin qısa, orta və uzunmüddətli strategiyasının aydın olması lazımdır. Burada, yəni strategiyanın formalaşdırılması və qərar qəbulunda həlledici amil informasiya təminatıdır. A.Corc xarici siyasətə dair qərar qəbuluna və ölkənin xarici siyasət strategiyasının formalaşdırılmasına təsir edən 3 növ informasiya təminatını fərqləndirir:

- uzunmüddətli strateji kursun hazırlanması üçün müəyyən olunan ümumi informasiya təminatı: buraya ölkənin siyasi tarixi, beynəlxalq münasibətlər sisteminin səciyyəvi xüsusiyyətləri kimi məsələlərə dair ümumi informasiyalar aiddir;

- cari məsələlər üçün xüsusi informasiya təminatı: buraya qərar qəbul ediləcək məsələyə dair xüsusi informasiyaların (rəsmilərin bəyanatları, siyasi hadisələrin gedişatı və s.) toplanması aiddir;

- rəqiblərin siyasi davranışlarına, strateji maraqlarına dair ümumi və xüsusi informasiya təminatı. Bu cür informasiya əsasında strategiya hazırlanan zaman rəqiblərin davranışlarının dəqiq müəyyən olunması, buna dair proqnozların hazırlanması üçün modelləşdirmə metodundan istifadə edilir və rəqibin hansı situasiyada necə davranacağına dair təsəvvür formalaşdırılır.

Xarici siyasi qərarın qəbul edilməsi problemi XX əsrin 50-ci illərində diqqəti daha çox özünə çəkdi. Bu problemin tədqiqatı təbiət və sosial-humanitar elmlərin nəzəri və metodoloji yanaşmasında beynəlxalq münasibətlərin analizindən də istifadə etməklə modernist istiqamət çərçivəsində başlayır. Bu elmlərin sırasında əsas yeri siyasi psixologiya tutur. Siyasət, o cümlədən beynəlxalq

siyasət özündə insanların fəaliyyətini əks etdirədiyi üçün onların rəhbər tutduqları əsasları başa düşmək lazımdır.

Siyasi psixologiyada xarici siyasi qərarın qəbul edilməsi prosesinin öyrənilməsinin bir neçə aspekti formalaşır.

Tarixən ilk belə olaraq Z.Freyd və onun tərəfdarlarının psixanaliz metodologiyası və ideyasına əsaslanan tədqiqatları olub. Amerika siyasi elminin əsasını qoyanlardan Q.Lassuel şəxsiyyətin patoloji cizgilərini seçməklə bəzi siyasi liderlərin davranışlarını, onların xarici və daxili siyasət məsələləri ilə bağlı qəbul etdikləri qərarları izah edir. İkinci Dünya müharibəsi illərində bir tərəfdən nasist Almaniyasının hansı addımlar atacağını bilmək üçün kəskin tələbat mövcud idi, digər tərəfdən etibarlı məlumatın çatışmazlığı hiss olunurdu. Bu səbəbdən amerikalı psixoloq U.Langer kəşfiyyat xidmətinin tapşırığı ilə A.Hitlerin şəxsiyyəti ilə bağlı tədqiqat apardı. Nasist diktatorun tərcümeyi-halı, onun anasına və atasına münasibətinin öyrənilməsi əsasında Freyd metodologiyasının köməyi ilə furerin bu və ya digər vəziyyətdə hansı qərarı qəbul edəcəyi barədə qənaət əldə edildi. Mövcud istiqamətin tənqidçiləri qeyd edirdilər ki, Freyd metodologiyasının şişirdilməsi siyasi təzahür və proseslərin həddindən artıq psixologiyalaşdırılmasına, xarici siyasi qərarların qəbuluna təsir edən qeyri-psixoloji xarakterli amillərin nəzərə alınmamasına gətirib çıxarır. Buna görə də vaxt keçdikcə beynəlxalq siyasətçilər tədqiqatlarında psixanalizdən daha az istifadə etdilər.

Amerika siyasi psixologiyasının digər istiqamətinin nümayəndələri siyasi liderlərin, ilk öncə, prezidentlərin şəxsi keyfiyyətlərini, bu keyfiyyətin xarici siyasi qərarların qəbulu prosesinə təsiri şərtlərini nəzərə çarpdırırdılar. Onların qənaətinə görə, müəyyən beynəlxalq-siyasi vəziyyətlərdə, xüsusilə böhran vəziyyətində dövlət xadimlərinin şəxsi keyfiyyətləri olduqca vacib əhəmiyyət qazanır. Bu istiqamət çərçivəsində mərhələli şəkildə ümumi qəbul edilmiş və bu gün daha çox xarici siyasi qərarların qəbulu prosesinin öyrənilməsində istifadə edilən əməliyyat kodu anlayışı işlənib hazırlandı. Ümumi formada o siyasi rəhbərlərin xarici siya-

sət strategiyasını müəyyən edən zaman rəhbər tutduqları əsas prinsiplər sisemini əhatə edir.

Bu sahədə tanınmış amerikalı mütəxəssislər A.Corc və O.Holstun fikrincə, əməliyyat kodunun tərkibinə, ilk növbədə, siyasi liderlərin rəşional qərar qəbul etdiyi zaman məhdudiyyətləri aradan qaldırmağa imkan verən qaydalar daxildir. Bu məhdudiyyətlərə daxildir: qərar qəbul edilən vəziyyət haqqında tam məlumatın olmaması; qəbul olunmuş qərarın nəticəsini görməyi çətinləşdirən məqsəd və vasitə arasında münasibətlərlə bağlı adekvat məlumatın çatışmaması; təklif olunan alternativ qərarlar arasından müəyyən seçim kriteriyalarının müəyyənləşdirilməsində çətinliklər. Əməliyyat koduna həm də siyasətin nə olduğunu və onun nəyə xidmət etdiyi, siyasi münacişələrin və onların həlli yolları haqqında ümumi təşəvvürlər anlayışı, beynəlxalq siyasi proseslərin inkişaf qanunauyğunluqları, siyasi taktika və strategiyayı hazırlamaq bacarığı, habelə potensial rəqib və tərəfdaşa qarşı dürüst münasibət daxildir. Əməliyyat kodu siyasi liderlərin şəxsi keyfiyyətini, onların psixoloji xüsusiyyətlərini: riskə getməyə hazırlıq, avəntürizmə meyil və ya əksinə, həddindən artıq ehtiyatlılıq və qərar-sızlığını əks etdirir.

Əməliyyat kodu ilə eyniləşdirilən xarici siyasi problem üzrə əqidə sistemini A.Corc iki qrupa ayırır: birinci məslək qrupu şərti olaraq fəlsəfi adlandırılır, ikinci isə instrumental. *Fəlsəfi məslək* xarici siyasət və münacişələrin fundamental mahiyyəti barədə əqidəni əhatə edir; rəqibin qavranılması stereotipləri; hər hansı xarici siyasi məqsədə nail olunmasının ümumi perspektivləri barədə təşəvvürləri və s. *Instrumental* məsləyə siyasi liderlərin düzgün strategiya və taktika, xarici siyasi məqsədə daha effektiv şəkildə nail olmaq barədə əqidələri aiddir.

Amerika siyasi psixologiyasında son onillərdə bəzi ABŞ prezidentlərinin xarici siyasi qərarların qəbulunda xüsusiyyətləri ilə bağlı tətqiqatlar həyata keçirilib. Xüsusi diqqəti artıq həyatda olmayan Ronald Reyqan və prezidentlik postunda onun sələfi Cimi Karter cəlb edib. Cimi Karterin şəxsiyyətini qiymətləndirən politoloq və psixoloqlar onun yüksək intellektini, fenomenal yad-

daşını, qeyri-adi iş qabiliyyətini qeyd edirlər. Lakin bu qədər yüksək keyfiyyət Karterə öz prezident səlahiyyətlərini tam olaraq icra etməyə imkan vermədi. Çox vacib xarici siyasi qərarların qəbulunda o, ABŞ-ın maraqları baxımından ciddi səhvlər buraxdı. Siyasi psixoloqlar qeyd edirlər ki, prezident postunda olarkən Karter özünə yüksək qiymət verir və özündən razılıq nümayiş etdirirdi. Bu isə onda, o cümlədən xarici siyasət sahəsində illüziya yaranmasına gətirib çıxardı. Bununla belə, Karter olduqca sərt təfəkkürü ilə seçilirdi: hansısa qənaət və qiymət zamanı hətta onun haqsız olduğu aydınlaşdığı zaman da o, çox çətinliklə öz fikrini dəyişirdi. Hələ C.Karter prezident səlahiyyətlərini icra etməyə başlamazdan qabaq mütəxəssislər onun şəxsi keyfiyyəti və onu əhatə edən fantaziyasının Amerika xarici siyasətini ciddi problemlərlə üzləşdirə biləcəyi barədə proqnozlar verirdilər. Nəticə belə də oldu. Prezidentlik müddətinin başa çatmasına qədər Karter İraqda amerikalı girovlar böhranı, Sovet İttifaqı ilə qarşıdurma kimi hadisələrlə yadda qaldı.

C.Karterdən fərqli olaraq Ronald Reyqan yüksək iş qabiliyyəti ilə seçilirdi. Ağ Evə gələnə qədər onun xarici siyasətdən zəif başı çıxırdı və dünyagörüşü dar idi. Reyqan hətta fəxr edirdi ki, «İncil»dən sonra heç bir kitab oxumayıb. Bütün bunlara baxmayaraq, hesab edirlər ki, R.Reyqan ABŞ tarixində ən yaxşı prezidentlərdən biridir. Onun prezidentliyi dövründə Amerika iqtisadiyyatı böhrandan çıxdı, ABŞ xarici siyasətdə soyuq müharibədən çıxmağın da təyin edilməsi daxil olmaqla ciddi uğurlar əldə etdi. Görünür, R.Reyqanın şəxsi keyfiyyəti onun fəaliyyət göstərməsi lazım gələn vəziyyətlərdə daha adekvat olub. Məşhur amerikalı psixoloq Marqaret Hermani qeyd edir ki, R.Reyqanı digər dövlət rəhbərlərindən fərqləndirən özünəməxsus hipertrofiya (həddən artıq böyümüş) millətçiliyi, hakimiyyətdə güclü tələbkarlığı, qarşıya qoyulan vəzifənin həllində fikirlərini yüksək cəmləmə qabiliyyəti idi. Hermani hesab edir ki, belə prezident üçün «imperiya qurucusu» adlanan sindrom xarakterikdir, ona görə ki, hakimiyyətə canatma və özünü qiymətləndirmənin aşağı olması digər başqa insanlar və dövlət tərəfindən onda özünü zəif göstərən tələbat kimi qəbul edi-

lirdi. M.Hermani və digər tədqiqatçılar qeyd edirdilər ki, R.Reyqandakı streotipləşdirməyə meyil xarici aləmin ağ-qara şəklində primitiv qəbul olunmasıdır. Millətçiliyə, etnosentrizmə və anti-kommunizmə meyilliliyi onun şəxsiyyətinin əsas cizgiləri idi. Görünür, Reyqanın uğurları həm də onun hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirmə cəhdlərinə, daha vacib daxili və xarici siyasi qərarların təkbaşına qəbul etməsinə kömək edib.

Siyasi psixologiyada üçüncü istiqamət xarici siyasi qərar qəbul edən siyasi liderlərin şəxsiyyətinin modelləşdirilməsinin neobixeviorist metodologiyasının tətbiqi ilə əlaqədardır. Ənənəvi neobixeviorist «stimul-reaksiya» formulundan istifadə etməklə xarici siyasi qərar qəbul edilməsi prosesinə misal olaraq beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi sahəsində nüfuzlu mütəxəssis Ceyms Rozenaunun bəzi işlərini göstərmək olar. O, xarici siyasi qərar qəbulu prosesini üç fazaya bölür. Birinci faza liderin xarici siyasi çağırışlara reaksiyası və beynəlxalq vəziyyətə təsir stimulu ilə əlaqədardır. İkinci faza – qərarın reallaşdırılmasıdır. Üçüncü faza özündə əvvəlki fazalarda təsirə məruz qalan obyektlərin cavab reaksiyasını əhatə edir. Rozenaunun fikrincə, üçüncü faza xarici siyasi qərar qəbul edilməsi və həyata keçirilməsi zamanı əks əlaqənin mövcudluğunu göstərir.

Daha bir istiqamətin tərəfdarları xarici siyasi qərar qəbul edən siyasi liderlərin şəxsiyyət tipologiyasının yaradılmasına diqqəti yönəldirdilər. Bu cür tədqiqatlara nümunə kimi S.Uolkerin işlərini göstərmək olar. O, xarici siyasi qərar qəbul edən siyasi liderlərlə bağlı özünün tipologiyasını təqdim edir. Bu tipologiyanın əsasını siyasi xadimlərin rəhbər tutduqları motivlər təşkil edir: hakimiyyətə tələbat, məqsədə nail olmağa tələbat, təqdiretməyə tələbat. Bu tələbatların qarşılıqlı təsiri xarici siyasi kursun növünü və beynəlxalq böhran şəraitində müvafiq olaraq siyasi davranış variantlarını müəyyənləşdirir.

Göstərdiyi fəaliyyətlə təqdiretməyə güclü tələbatı olan siyasi liderlər üçün, eyni zamanda, hakimiyyətə və məqsədə çatmağa da tələbat düşkünlüyünün olması bu cür tipik qənaət yaradır: beynəlxalq münasibətlərdə münaqişə – müvəqqəti təzahürdür, münaqi-

şənin mənbəyi – insanın öz mahiyyətidir: – lazımı biliyin, anlayışın, dərdə şərik çıxmağın, düzgün qarşılıqlı əlaqənin çatışmamasıdır. Əgər bilik və ünsiyyət səriştəsi olsaydı, münaqişələrdən tamamilə qaçmaq olardı.

Hakimiyyətdə yüksək tələbatla malik və məqsədə çatmaq və fəaliyyətinin təqdir edilməsinə aşağı tələbatlı olan siyasi liderlər üçün xarakterik qənanət budur: münaqişə – müvəqqəti təzahürdür, ona görə ki, demokratik və sülhpərvər dövlətlər arasında həmişə sülh saxlanmalıdır; münaqişənin əsas mənbəyi – antidemokratik və diktator rejimi olan dövlətlərin aqressiv siyasətidir, buna görə də sülhün saxlanması üçün belə dövlətlər qorxudulmalı, islahatlar aparmalı və ya belə dövlətlər tam şəkildə sıradan çıxarılmalıdır. Münaqişə isə sıfır məbləğdə oyundur, üstəlik, münaqişənin rolu çox vaxt funksional olur. Ən böyük təhlükəni bəzi amillərin hesabına alınmaması və potensial aqressorun sakit siyasət yürütməsi nəticəsində başlayan müharibə təşkil edir. Bu tiptən olan siyasi liderlər böhran vəziyyətində özünəməxsus şəkildə digər dövlətə qarşı güc tətbiqinə çalışaraq, hərbi metoda üstünlük verəcəkdir. Müşahidə etmək çətin deyil ki, son illər ABŞ administrasiyasında xarici siyasi qərarların qəbulunda və onun beynəlxalq arenada tətbiqində bu cür yanaşma üstünlük təşkil edir.

Siyasi psixoloqlar həm də xarici siyasi qərarların qəbulunu de-terminə edən koqnitiv amilləri də tədqiq edirlər. Bir tərəfdən koqnitiv kartlaşdırma metodu aktiv şəkildə istifadə edilir, digər tərəfdən, qərar qəbulunun koqnitiv strategiyası öyrənilir. Amerika siyasi psixoloqları İ.Ceymis və L.Mann beş belə strategiya müəyyənləşdirirlər.

Qənaətbəxşlik strategiyası – bu halda qərar qəbul edən lider bir qayda olaraq, əlavə informasiya əldə etməyə çalışmadan və digər alternativlərə baxmadan özünün yaxşı hesab etdiyi ilk münasib variant üzərində dayanır. Onun üçün hər hansı yolla olursa-olsun, vəziyyətin bir qədər yaxşılaşması kifayətdir. Bu strategiya sadə qaydaya əsaslanır: «Əgər müsbət nəticə əldə etmisənsə, keçən dəfə etdiyini kimi et, yox əgər keçən dəfə nəticə mənfi olubsa, tam əks şəkildə addım at».

Parametr üzrə xaricetmə strategiyası – qərar qəbul edərkən lideri qane etməyən parametrlərin əvvəlcədən bilərəkdən çıxarılması başa düşülür.

Yüksəlmə strategiyası – bu strategiya üçün əvvəlcədən hazırlanmış hər hansı məqsədin olmaması xarakterikdir. Qərar qəbul etmək və bu qərarı uyğun olaraq xarici siyasi fəaliyyətə yönəltmək beynəlxalq vəziyyətlə bağlı ola bilər.

Optimistləşdirmə strategiyası – nəzərdən keçirilən alternativlərin sayının artması ilə xarakterikdir, üstəlik, siyasi lider öz nöqtəyi-nəzərindən çıxış edərək beynəlxalq vəziyyəti maksimal şəkildə dəyişməyə çalışır.

Tanınmış politoloq A.Etsioni tərəfindən hazırlanan *qarışıq nəzərdən keçirmə strategiyasının* əvəzində İ.Ceymis və L.Mann özlərinin işləyib hazırladıqları *xarici siyasi qərarın qəbul edilməsi strategiyasını* təqdim edirlər. Bu strategiya özündə 7 mərhələni əks etdirir. Birinci mərhələdə qərar qəbul edən şəxs bütün alternativ fəaliyyət imkanlarını gözdən keçirir; ikinci mərhələdə nail olması lazım gələn bütün məqsədləri nəzərə alır; üçüncü mərhələdə hər hansı qərarın mənfəi və müsbət nəticələrini dəqiq ölçü-biçir; dördüncü mərhələdə fəal olaraq mümkün təşəbbüslərin tam və dəqiq qiymətləndirilməsi üçün yeni informasiyalar axtarır; beşinci mərhələdə ekspertlərin qənaəti də (hətta təcrübədə istifadə edilmiş və daha yaxşı hesab edilən bu cür fəaliyyət üsuluna qarşı çıxan ekspertlərin) daxil olmaqla bu yeni informasiyanın analizini əhatə edir. Altıncı mərhələdə lider yenidən ilkin olaraq qəbul olunmayan da daxil olmaqla alternativ qərarların müsbət və mənfəi nəticələrini öyrənir. Nəhayət, yeddinci mərhələdə seçilmiş fəaliyyət variantının bütün detalları hazırlanır, gözlənilməz hadisələrin baş verməsi halları üçün ehtiyat variantlar nəzərə alınır. İ.Ceymis və L.Mann güman edirlər ki, bu mərhələlərdən hər hansı birinin sıradan çıxarılması qərar qəbul edilməsi prosesində ciddi dayanımlara səbəb ola bilər.

Xarici siyasi qərar qəbul edilməsi prosesini tədqiq edən mütəxəssislər təkcə koqnitiv deyil, qavrama (persepsiya) amillərini də nəzərə alırlar. Bu xüsusilə informasiyanın qavranmasında təhrifet-

mə ilə şərtləndirilən mümkün səhvlərlə əlaqədardır. ABŞ-ın siyasi psixoloqu R.Cervis qarşılıqsız təhrifetmənin səbəb və nəticəsini ortaya çıxarmağa və xarici siyasi qərar qəbul edilməsi prosesindəki qavrayış səhvlərini, xarici siyasi prosesin bütün iştirakçılarının siyasi əqidəsini və xarici aləm «obrazları»nın formalaşması xüsusiyyətini, habelə mövcud informasiyaların əsasında siyasi liderlərin dürüst ifadə etmə prosedurunun müəyyənləşdirməyə çalışır. O daha çox diqqəti xarici siyasi dəyişikliklərin və yeni informasiyanın daxil olması həcminə görə «obrazların» formalaşması və yəni-dən formalaşma prosesinə yetirir.

Amerika tədqiqatçısı L.Falkovski prezidentlərin «davranışlarının çevikliyi»ni proqnozlaşdırmaq istəyib. Burada öz siyasi davranışlarını yeni informasiyanın təsiri ilə dəyişmək qabiliyyəti başa düşülür. Falkovski bir neçə Amerika prezidentinin beynəlxalq böhran şəraitində davranışının və qərar qəbul etməsinin müqayisəli analizini aparıb. Çeviklik indikatoru kimi hər bir prezidentin yeni informasiyanın daxil olmasına reaksiya vermək qabiliyyəti olub. ABŞ baxımından böhranın inkişafı dövründə ölkə rəhbərliyi üçün birdən-birə neqativ informasiya axınının daxil olması uğursuzluq sayılırdı. Çünki buna müəfiq olaraq liderlərin çevikliyi bu informasiyalara reaksiyadan asılı idi. Əgər onların davranışı dəyişməyibsə, bu yalnız lazımı informasiyaları buraxan qavrama filtrlərinin mövcudluğuna dəlalət edir. «Lazımsız» informasiyanın həqiqi vəziyyət barədə rəyi dəyişməsinin qarşısının alınması liderin artıq formalaşmış mövqeyini möhkəmləndirir.

Müasir şəraitdə xarici siyasi qərarın qəbulu prosesi fərdi, hətta yüksək vəzifəli şəxslərin fəaliyyəti ilə əlaqədar deyil. Q.Lassuel qeyd edir ki, bu proses bir neçə mərhələdən (faza) keçir. Birinci faza – informasiyanın alınması, ikinci – alınmış informasiyanın analizi əsasında tövsiyələrin işlənməsi, üçüncü – konkret göstərişlərin dürüst ifadə edilməsidir ki, dördüncü mərhələdə bu artıq qüvvəyə minir. Bundan sonra beşinci faza – qərarların reallaşdırılması mərhələsi gəlir, altıncı fazada reallaşdırılmış fəaliyyətin qiymətləndirilməsi həyata keçirilir, yeddinci mərhələ dövrünün yekunudur, bu vaxt yekunlaşdırma həyata keçirilir. Bu faza yeni

qərarın qəbulu üçün çıxış nöqtəsi də ola bilər, bunu yeni dövrənin başlanğıcı da müşayiət edə bilər.

Şübhəsiz ki, həlledici söz və məsuliyyət tam şəkildə siyasi liderin üzərinə düşür. Amma lider müstəqil şəkildə informasiyanın bütün həcmi ilə tanış olmaq, onu diqqətlə analiz etmək və detallı şəkildə qərar və fəaliyyətin mümkün variantlarını işləyib hazırlamaq qabiliyyətinə malik deyil. Beləliklə, xarici siyasi qərarın qəbul edilməsi kollektiv prosesin nəticəsini özündə əks etdirir. Bu prosesdə bu və ya digər şəkildə, bir neçə nəfərdən tutmuş yüz, hətta min nəfərə qədər insan iştirak edir. Çox vaxt söhbət kiçik qruplardan – siyasi liderin bilavasitə yaxın ətrafını təşkil edən yaxın əməkdaşlarından gedir. Buna görə də mütəxəssislər xarici siyasi qərarların qəbulu prosesini kiçik qrupların fəaliyyətində tədqiq edirlər. Qərar qəbulunda iştirak edən şəxslərin sayının artması bir tərəfdən müsbət effekt verir. Burada informasiyanın analizi və qiymətləndirilməsində səlahiyyətin artması və qərar variantlarının işlənməsini qeyd etmək olar. Digər tərəfdən, qrup şəklində qərar qəbulunun öz mənfi cəhətləri var.

Amerikalı siyasi psixoloq İ.Ceymis xarici siyasi qərar qəbulunun ABŞ-da praktikasına əsaslanaraq göstərir ki, qrup iştirakçılarının potensialı, yanaşma və qənaətlərin şablonlaşmasının güclənməsi baxımından qrup şəklində analiz aparmaq intellektual fəaliyyətin keyfiyyətinin aşağı düşməsi ilə xarakterikdir. ABŞ xarici siyasətinin iflasa uğramasını analiz edərkən Ceymis əsas qüsurları və dövlət aparatı daxilində birləşmiş qruplar tərəfindən qəbul edilən özünəməxsus qərarları göstərib. Bunlara daxildir: mümkün alternativlərin sayının məhdudlaşdırılması; kursa qrup üzvlərinin əksəriyyətinin razılaşdığı qeyri-tənqidi münasibət; qərar və fəaliyyətin qəbul edilməmiş variantların mənfi və müsbət nəticələrini düzgün qiymətləndirə biləcək ekspertlərin informasiyasına etinasız yanaşma; əvvəldən ümumi nöqteyi-nəzərin formalaşdığı məsələlərin müzakirəsinə boş-boşuna vaxt itkisi; qrup üzvlərinin mövqelərinə qarşı olan fikir və faktlara etinasız yanaşma.

İ.Ceymis qeyd edir ki, qrup üsulu ilə xarici siyasi qərarın qəbulu zamanı kollektiv tam qiymətləndirməyə real risk yaradır. Onun

fikrincə, sayıqlığın çatışmaması və heç nə ilə əsaslanmayan riskə getmək hazırlığı qrup şəklində psixoloji pozğunluğun özünəməxsus formasıdır. Ona qarşı isə qrup immunitetə malik deyil. Alim belə bir qənaətə gəlir ki, müstəqil tənqidi düşüncənin, həddindən artıq səhvlərin və xarici siyasət fəaliyyəti sahəsində irrasional qərar qəbul edilməsi təhlükəsinin cəmləşdiyi qrup düşüncəsi ilə əvəz olunması təhlükəsi həmişə mövcuddur. Bu qənaəti amerikalı psixoloqlardan E.Sammela və Mayniks də öz tədqiqatlarında təsdiq edirlər. Onlar eksperiment yolu ilə sübut ediblər ki, qrup üzvlərin əksəriyyəti fərdi qərarlarından daha çox təhlükəli nəticələrə gətirən qərarlara üstünlük verir. Onu da xatırlatmaq gərəkdir ki, qrup düşüncəsinin məhsulu heç də həmişə qərar qəbuluna neqativ təsir göstərmir. Amma belə bir neqativ təsirlərdən qaçmaq üçün kiçik qrup iştirakçıların qarşılıqlı münasibətlərini düzgün təşkil etməyə çalışılmalı, qarşılıqlı münasibətlərdə optimal prosedur işlənməlidir.

Problemi bu nöqteyi-nəzərdən daha bir məşhur psixoloq F.Hermani də tədqiq edib. O xarici siyasi qərar qəbulunda iştirak edən kiçik qruplarla bağlı öz tipologiyasını təqdim edib. Bu tipologiyada əsasən aşağıdakı kriteriyalar var:

- qrupların sayı;
- hakimiyyətin bölüşdürülməsi;
- qrup üzvlərinin funksional rolu.

F.Hermani daxili strukturlarına əsasən kiçik qrupların mümkün tiplərini bu cür ayırır: liderin başçılığı altında qrup-qərgah, avtonom lideri olan qrup, lider-nümayəndəsi olan qrup, avtonom qrup, nümayəndələr qrupu, avtonom assambleya, nümayəndələr assambleyası, konsultativ avtonom assambleya, nümayəndələrin konsultativ assambleyası. «Nümayəndə» anlayışı altında mövcud qrupun kənarında olan və məhdud ifadə etmə baxışları ilə seçilən hər hansı strukturun maraqlarını təmsil edən qrup üzvləri başa düşülür. Qrupun avtonom üzvləri öz mövqelərini seçməkdə azaddırlar. Ç.Hermani qeyd edir ki, qruplar qərar qəbul etmək üçün lazım olan vaxtın miqdarına görə; ümumi mövqenin həpizirlənməsi metoduna görə; yenilikçiliyə və mühafizəkarlığa görə fərlənirlər.

Xarici siyasi qərar qəbulunda həlledici rolun məxsus olduğu Amerika şəraitində dövlət başçıların öz köməkçiləri ilə qarşılıqlı fəaliyyət üsulu mühüm əhəmiyyətə malikdir. Müqayisəli analiz əsasında beynəlxalq siyasət sahəsində bir neçə prezident administrasiyasının fəaliyyətinə diqqət yetirən A.Corc ABŞ prezidentlərinin tabeliyindəkilərlə qarşılıqlı əlaqələr üsulu ilə qeydə alınmış xarici siyasi qərar qəbul etməyinin bir neçə nəzəri modelini seçib.

Formal model özündə xarici siyasətin həyata keçirilməsinin qəti müəyyənləşdirilmiş prosedur və kommunikasiyanın iyerarxik strukturunun daxil olduğu nizama salınmış üsulunu əks etdirir. Müxtəlif nöqteyi-nəzərdən azad çıxışlar mükafatlandırılmır. Bu cür model H.Trumen, D.Eyzenhauer, R.Nikson və onları müşayiət edən ABŞ prezidentləri üçün xarakterikdir. Lakin formal modelin daxilində onun bu və ya digər administrasiya tərəfindən reallaşdırılması baxımından müxtəlif variantlar tapmaq olar. Trumen administrasiyasında prezidentin özü bilavasitə nazirlərlə və yaxın müşavirləri ilə mülakimə aparır və təklif olunan alternativlər əsasında müstəqil olaraq onlardan birinin lehinə seçim edirdi. Digər prezidentlər səlahiyyətlərini hər hansı yaxın ətrafından olan «qərargah rəisi»nin üzərinə qoyur və xarici siyasi qərarın hazırlanması üçün mövcud səlahiyyətləri ona ötürülür.

Yarış modeli ən müxtəlif düşüncələrin, o cümlədən azad vertikal və horizontal olmaqla azad kommunikasiyaların mülahizələrinə də imkan verir. Bu model F.Ruzveltə məxsusdur. O qəsdən öz köməkçiləri arasında yarış həvəsləndirir, onu maraqlandıran informasiya və məsləhətləri almaq üçün bilavasitə tabeliyindəkilərlə kontakta girirdi.

Kollegial model bilavasitə prezidentin köməkçi və müşavirlərindən ibarət kommunikasiya sisteminin mərkəzində olan C.Kenedinin dövründə fəaliyyət göstərirdi. Onların vəzifələri daxil olan informasiyaları filtrə etmək yox, prezidentin göstərişlərini nəzərə almaqla müxtəlif nöqteyi-nəzərdən təhlil etmək idi. Prezident xarici siyasi qərarların hazırlanması prosesinin iştirakçılarının hamısı ilə qarşılıqlı əlaqəyə hazır idi və ən qeyri-ənənəvi yanaşma və mülahizələri belə diqqətə alırdı.

Görünür, mövcud tipologiyanın, modellərin hər biri özünəməxsus dəyər və çatışmazlığa malikdir. Formal model orijinal və ciddi təkliflərin «yuxarı»ya çatmasına bürokratik maneələr qoyur. Yarışma və kollegial model dövlət aparatını iflic vəziyyətinə sala bilər, üstəlik, siyasi liderin şəxsi keyfiyyətinə yüksək tələb nümayiş etdirirlər. Xarici siyasi qərar qəbul edilməsi problemi ilə bağlı əksər tədqiqatlar Amerika materiallarına əsaslanarsa da, əldə edilmiş qənaətləri digər dövlətlərin xarici siyasətinin formalaşması və həyata keçirilməsi prosesinin təhlilində də tətbiq etmək olar.

Siyasi realizm nəzəriyyəsinin nümayəndələrindən olan Graham Allison qeyd edir ki, özündə bir çox mürəkkəb mərhələni ehtiva edir, qərar qəbulunda subyektiv və obyektiv amillər öz sözünü deyir. Subyektiv amillər qərar qəbul edən şəxslərin siyasi bilik və təcrübə səviyyəsi kimi nüansları ehtiva edən sosio-psixoloji məqamlarla bağlıdır. Obyektiv amillər isə dövlətin milli gücü və beynəlxalq münasibətlər sisteminin vəziyyəti ilə əlaqədardır. Bu amillərin təsiri ilə qəbul olunan qərarların rasionallığını onun praktikada özünü nə dərəcədə doğrultması göstərir.

§3. Xarici siyasətdə rasionallıq məsələsi

Xarici siyasətə dair tədqiqatlar aparan alimlər və bu sahədə fəkir yürüdən mütəxəssislər prosesləri daha çox strateji təhlil əsasında analiz edərək xarici siyasət hadisələrinin nəticələrinə yönəlik proqnozlar ifadə edirlər. Siyasətçilərin gözləntilərinə və xarici siyasət hadisələrinin nəticəsində bunların reallaşib-reallaşmamasına fokuslanan bu cür tədqiqatlarda arzuolunan nəticələrin əldə edilməsi halında hökumətin xarici siyasəti uğurlu, əks halda isə, uğursuz hesab olunur. Uğurlu xarici siyasəti təqdir edən fikirlər söyləyən mütəxəssislər uğursuzluq halında atılması zəruri olan addımlara və müvafiq strategiyalarda edilməsi vacib olan düzəlişlərə – nizamlamalara diqqət çəkirlər. İctimai rəy də strateji dəyərləndirmələr aparan mütəxəssislər kimi xarici siyasətin nəticələrinə diqqət yetirir. Bu nəticələr əsasında hökumətin fəaliyyəti uğurlu və ya uğursuz hesab olunur.

Xarici siyasətin təhlili sahəsində çalışan alimlər isə xarici siyasətin nəticələrindən savayı, qərar qəbul etmə prosesinə, qərar qəbul edən subyektə və qərara dair kompleks məsələlərə nəzər salaraq ölkənin yürütdüyü xarici siyasəti araşdırır və təhlil edirlər. Bu araşdırmalarda xarici siyasətin uğurlu olub-olmadığı məsələsi təhlil obyektinə çevrilir. Bəhs olunan mütəxəssislər daha çox xarici siyasət prosesində qərar qəbul edənlərin rəşional hərəkət edib-etmədiklərinə diqqət yetirirlər. Daha dəqiq desək, bu yanaşma tərəfdarları qərar qəbul edənlərin xarici siyasət vasitələri ilə məqsədlərinin uzlaşdırılması sahəsində arzuolunan səviyyədə bacarıqlı, uğurlu olub-olmadıqlarını əsas götürürlər. Graham Allison kimi alimlər isə müəyyən məhdudiyyətlər çərçivəsində tutarlı seçimlərin təsbit edilib-edilməməsi məsələsinə diqqət yetirirlər. Bu yanaşmanı Türkiyə Cümhuriyyətinin sabiq baş naziri, professor Əhməd Davudoğlunun fikirləri əsasında ifadə etsək: «Qərar qəbul edən subyekt zaman və məkan sərhədləri daxilində məqsəd-vasitə tarazlığını (ahəngdarlığını) nəzərə alaraq qərar qəbul edirsə, deməli, rəşional hərəkət edir».

Bu nəzəri yanaşmalardan göründüyü kimi, bəhs olunan sahə üzrə mütəxəssislər xarici siyasətin keçmiş (tarixi) təcrübəyə əsaslanaraq gələcəyə yönəlik planlaşdırılan strateji kurs olduğunu qəbul edirlər. Bu səbəbdən qərar qəbul edənlər xarici siyasət strategiyasında istənilən zaman və şərait çərçivəsində səhv etmək imkanlarına sahibdirlər. Məsələn, bir ölkənin xarici siyasət üzrə məsul şəxsi doğru strateji yanaşma müəyyənləşdirsə və ya rəşional qərar qəbul etsə də, bu, digər ölkələr tərəfindən qeyri-məqbul yanaşma kimi qarşılana, müxtəlif reaksiyalara səbəb ola bilər. Buna görə də tədqiqatçıların əsas götürdüyü xarici siyasət modeli faydazərər, zaman-məkan və məqsəd-vasitə kateqoriyaları nəzərə alınaraq planlaşdırılan strateji kursdur.

Bu kontekstdə diqqət yetirilən digər nüans qərar qəbul edən subyektlərin durumudur. Əsas etibarilə, qərar qəbul edənlər ictimai rəydə rəşional düşüncəli, milli maraqların keşiyində duran, pragmatik siyasi fəaliyyətə malik olan aktorlar kimi təsəvvür olunurlar. Bu, «ideal rəşionallıq» adlanan yanaşma tərəfdarlarının

mövqeyi ilə üst-üstə düşür. Məhdudlaşdırılmış rasionallıq və fərdi təcrübəyə əsaslanan rasionallıq kimi digər iki yanaşma tərəfdarları isə fərqli - əks mövqedən çıxış edirlər. Onların qənaətinə, qərar qəbul edən subyektlər hər zaman rasionallıq, pragmatik və sistemli fəaliyyət göstərmir, qəbul edilən qərarlarda subyektivlik, fəaliyyət mexanizmində isə nizamsızlıq özünü göstərə bilər. Bu isə rasionallıqdan daha çox irrasionallıq olaraq səciyyələndirilir.

Rasionallıq modelləri ilə bağlı nəzəri yanaşmalarda, əsas etibarilə, 7 fərqli növ diqqətə çatdırılır. Bunlar ətraflı, məhdudlaşdırılmış, bürokratik, təşkilati, fərdi təcrübəyə əsaslanan, ehtimal olunan və kibernetik rasionallıqdır. Bunlardan daha çox ön plana çıxarılan və nəzəri-konseptual mənbələrdə istifadə olunan 3 növ rasionallıq diqqət cəkdir.

Birincisi siyasi realizm nəzəriyyəsinin tərəfdarlarından olan Graham Allisonun «Rasional Aktor-Model» anlayışı çərçivəsində müəyyənləşdirdiyi ətraflı (kompleks) rasionallıqdır. Bu yanaşmaya görə, subyektlər qərar qəbul edərkən fayda prinsipinə əsaslanaraq konkret məqsədlərlə müəyyən olunmuş hədəfləri əsas götürürlər. Qərar qəbul edən şəxslər hadisə və proseslərlə bağlı ətraflı informasiyaya malik olurlar və yeni informasiyaları da nəzərə almaqla kompleks yanaşma əsasında müvafiq qərarlar verirlər. Bu zaman qərar qəbul etmə prosesi bir neçə mərhələdən keçir:

- *digər dövlətlərin potensialı, niyyətləri və davranışları nəzərə alınaraq regional və beynəlxalq proseslərlə bağlı dəqiq mənzərə müəyyənləşdirilir, siyasi reallıqlar obyektiv şəkildə təsvir olunur;*

- *siyasi reallıqlar nəzərə alınmaqla hədəflər müəyyənləşdirilir;*

- *mövcud hədəflərə çatmaq və məqsədləri gerçəkləşdirmək üçün alternativlər seçilir;*

- *alternativlərin nə ilə nəticələnə biləcəyinə dair ehtimallara əsaslanaraq hesablamalar aparılır;*

- *nəhayət, ətraflı (kompleks) təhlillərdən sonra ən məqbul seçim edilərək müvafiq qərar qəbul olunur.*

Graham Allisonun bu yanaşması Herbert Simon kimi nəzəriyyəçilər tərəfindən qəbul edilməmişdir. Məhdudlaşdırılmış rasionallıq nəzəriyyəsinin tərəfdarı olan bu nəzəriyyəçilər subyektlərin

qərar qəbuletmə prosesində ətraflı yanaşma və təhlil əsasında davranmadıqları qənaətinə ifadə edirlər. Bu fikiri əsaslandırmaq üçün bir neçə amil diqqətə çatdırılır. Əvvəla qeyd edilir ki, qərar qəbul edən subyektlər bir çox məqamlarda məhdud və ya təhrif olunmuş informasiyaya sahib olur, müxtəlif formalarda qeyri-müəyyənliklər ilə qarşı-qarşıya qalırlar. Buna görə də müvafiq məsələyə kompleks və obyektiv yanaşmaq imkanları azalır. Digər tərəfdən, subyekt qərar qəbul edərkən cəmiyyət daxilində sosial, mənəvi-psixoloji və iqtisadi durumu, eləcə də beynəlxalq vəziyyəti nəzərə almaq məcburiyyətindədir. Bu səbəbdən bütün hallarda sırf milli mənafeləri, eləcə də siyasi və iqtisadi maraqları əsas götürmək mümkün olmur. Qərar qəbul edən subyekt belə bir situasiyanın fonunda ən faydalı və məqbul seçim əvəzinə, sadəcə, qənaətbəxş olan variant üzərində dayanır. Belə olan halda, qəbul edilən qərarların rasionallıq və suverenlik səviyyəsi yetərli olma-ya bilər.

Fərdi təcrübəyə əsaslanan rasionallıq isə məhdudlaşdırılmış rasionallıq növündə ehtiva olunan arqument, tezis və meyarları dəstəkləyir. Bu yanaşmanın tərəfdarlarının qənaətinə, qərar qəbul edən subyekt müvafiq məsələyə dair yetərli bilgiyə və informasiya resurslarına sahib olmur. Bu səbəbdən aktorlar şəxsi təcrübəyə və öz mülahizələrinə əsaslanaraq qərar qəbul edirlər. Bu rasionallıq növü ilə bağlı nəzəri yanaşmalarda ifadə olunan başlıca tezis budur ki, yetərli informasiyaya sahib olmayan siyasi subyektlər xarici siyasət və beynəlxalq məsələlərlə bağlı qərar qəbulunda milli maraqlardan daha çox öz hakimiyyətləri və ölkənin gələcəyi üçün potensial təhdidlərin minimuma endirilməsi meyarını əsas götürürlər. Siyasi subyektlər, həmçinin mənfi ictimai rəyin formalaşmamasına, öz hakimiyyətinin nüfuzunun azalmamasına, eləcə də ictimai-siyasi etirazların meydana çıxmamasına xüsusi diqqət göstərirlər. Nəticə etibarilə, qərarlar bütün bu faktorlar və subyektiv meyarlar nəzərə alınaraq qəbul olunur, ona görə də fərdi təcrübəyə əsaslanan seçimlərdə məhdud rasionallıq özünü göstərir.

Xarici siyasətə dair qərar qəbuletmə səlahiyyəti hökumət başçısına aid olsa da, bu proses – ölkənin xarici siyasət kursunun hə-

yata keçirilməsi koordinasiyalı fəaliyyəti özündə ehtiva edir. Prosesin aktorları qismində müxtəlif təsisatlar və təşkilatlar çıxış edir ki, bu da xarici siyasət bürokratiyası adlanır. Xarici siyasət bürokratiyasına xarici işlər idarəsi, parlamentin xarici əlaqələr komitəsi, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat qurumları, diplomatik korpus, müşavirlik və s. daxildir. Xarici İşlər Nazirliyi (XİN) bu prosesdə başlıca səlahiyyətli qurum kimi çıxış edir. XİN-in vəzifələri, əsas etibarı ilə, aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- *informasiya toplamaq: klassik metod kimi diplomatların fəaliyyət göstərdikləri ölkələrdə aşkar və məxfi xarakterli məlumatlar toplayaraq sistemləşdirməsi, daha sonra hesabat və məruzələr şəklində hökumətə çatdırması nəzərdə tutulur;*

- *siyasi kursun – strateji xəttin müəyyənləşdirilməsi: mövcud informasiya təhlil edilir, digər dövlətlərin davranışları və regional, beynəlxalq siyasi proseslər analiz obyektinə çevrilir, alternativlər müəyyənləşdirildikdən sonra müvafiq qərar qəbul olunur;*

- *koordinasiya etmək: xarici siyasətin həyata keçirilməsi prosesində bu sahəyə aid adekvat qurumlar arasında koordinasiyanın yaradılması və sinxron fəaliyyətin həyata keçirilməsi.*

§4. Beynəlxalq münasibətlərdə konstruktivizm nəzəriyyəsi və xarici siyasət

Beynəlxalq münasibətlərin inkişaf dinamikası bir sıra anlayışların meydana çıxmasını və bu anlayışlar əsasında yeni siyasi nəzəri-konseptual mənbələrin yaranmasını şərtləndirib. Bu kontekstdə konstruktiv beynəlxalq münasibətlər anlayışının xarici siyasət nəzəriyyəsinə və bir sıra konseptual mənbələrə nüfuz etməsini ayrıca qeyd etmək lazımdır.

Əsas etibarilə, xarici siyasətə dair nəzəri mənbələr və siyasi mülahizələrdə dövlətlərin maddi potensialı və fiziki imkanları əsas götürülür, bu meyarlar əsasında analitik qənaətlər ifadə olunur, müvafiq yanaşmalar ortaya qoyulur. Amma real siyasi hadisələr və proseslər onu göstərir ki, xalqların xarakterik xüsusiyyətləri, daşıdığı dəyərlər, dövləti idarə edən və qərar qəbul etmə səla-

hiyyətinə malik olan siyasi subyektlərin dünyagörüşü və mənəvi keyfiyyətləri kimi bu və ya digər faktorlar da xarici siyasətə və beynəlxalq münasibətlərə əsaslı dərəcədə təsir göstərir. Buna görə də milli dövlətlərin xarici siyasətini təhlil edərkən sadalanan bütün faktor və meyarların nəzərə alınması mütləq zərurət kimi çıxış edir. Həmin amillər ayrı-ayrı siyasi nəzəriyyələrdə - realizm, liberalizm və konstruktivizm nəzəriyyələri kimi konseptual mənbələrdə öz əksini tapır. Bəhs olunan nəzəriyyələrin hər biri xarici siyasətə və milli dövlətin gücünə fərqli prizmalardan yanaşması ilə fərqlənir.

Siyasi realizm beynəlxalq münasibətlərdə siyasi reallıqları, geopolitik amilləri və milli mənafeləri əsas götürür. Realizm nəzəriyyəsində dövlətin daxili siyasətinin, ölkə daxilində qəbul və icra olunan qərarların xarici siyasət və beynəlxalq münasibətlərə heç bir təsiri olmadığı vurğulanır. Bu yanaşma tərəfdarlarının qənaətinə, xarici siyasətdə başlıca məqsəd mövcud potensialdan səmərəli istifadə edərək daha çox güc toplamaqdır. Bu nəzəri yanaşmanın tərəfdarlarının yekun qənaəti odur ki, dövlətin xarici siyasətinin strateji prioritetləri hərbi, iqtisadi potensialı artırmaqla daha çox siyasi güc əldə etmək, ərazi bütövlüyü başda olmaqla milli təhlükəsizlik məsələlərinin həllinə nail olmaq və yeni nüfuz zonaları yaratmaqdır.

Liberalizmdə isə ölkədaxili siyasi amillər və idarəetmə fəlsəfəsi ön plana çəkilir. Rejimin xarakteristikası, ictimai-siyasi vəziyyət və vətəndaş cəmiyyətinin inkişaf səviyyəsi xarici siyasət analizində mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır. Liberalizm nəzəriyyəsində realizmdə olduğu kimi dövlətlər əsas aktor kimi götürülür. Realizmdə ifadə olunan yanaşma budur ki, dövlətlər arasında ziddiyyətlərin, mübahisə və mübarizələrin olması qanunauyğun haldır. Çünki əvvəla, beynəlxalq münasibətlər olduqca xaotikdir, ikincisi isə, milli dövlətlər sırf öz maraqlarını təmin etmək və daha çox güc toplamaq uğrunda mübarizə aparırlar. Liberalizm isə dövlətlərarası münasibətlərdə işbirliyi, uzlaşma kimi halları daha çox ön plana çəkirlər. Onlar beynəlxalq münasibətlərin xaotik

durumunun ziddiyyət və qarşıdurmalara səbəb olmadığını ifadə edirlər.

Liberalizm nəzəriyyəsi əsasında ərsəyə gəlmiş «demokratik sülh» yanaşmasının tərəfdarları isə bu qənaətdədirlər ki, demokratik rejimə və mütərəqqi idarəetmə sisteminə sahib olan dövlətlər arasındakı münasibətlər daha səmərəli olmaqla özündə əməkdaşlıq, uzlaşma və qarşılıqlı hörmət prinsiplərini ehtiva edir. Demokratik ölkələrdə hər hansı bir qərarın qəbulu zamanı xalqın istəyi və bütövlükdə milli maraqlar nəzərə alındığından xarici siyasətdə sabit və pragmatik nəticələr əldə etmək mümkün olur.

Bütövlükdə, hər iki nəzəriyyədə dövlətin xarici siyasətində və beynəlxalq münasibətlərdə əsas meyar və strateji faktor fayda-zərər nisbətinin doğru müəyyənləşdirilməsidir. Realizm xarici siyasətə «fayda-zərər nisbəti» yanaşması kontekstində qərar qəbulunun uğurlu olması baxımından hərbi-siyasi amillərin əhəmiyyətli rol oynadığını ifadə etdiyi halda, liberalizmdə iqtisadi faktorlar önə çəkilir. Liberal yanaşma tərəfdarları qeyd edirlər ki, dünya siyasətində dövlətlərarası münasibətlərin mahiyyətində qarşılıqlı asılılıq faktoru dayanır ki, bu da iqtisadi xarakter daşıyır. Yeni iqtisadi asılılıq dövlətlərarası münasibətlərin dinamikası, xarakteristikası və perspektivinə təsir edən başlıca amildir. Realizm isə iqtisadi amilin yalnız siyasi gücü artırmağa xidmət etdiyini ifadə edir. Realizm nümayəndələrinin qənaətinə, xarici siyasətdə həm rasionallığa, həm də pragmatik davranışa önəm verilməlidir. Yeni həm qəbul edilən qərarlar sırf milli maraqlara xidmət edən məntiqi əsaslara – doğru mühakimələrə söykənməlidir, həm də bütün vasitələrdən istifadə edərək ən faydalı – rentabelli seçimlər edilməlidir.

Bütün bu yanaşmaların fonunda 1980-ci ildən sonra beynəlxalq münasibətlər sisteminin mahiyyətini izah etməyə çalışan və dünya siyasətinin perspektivləri ilə bağlı proqnozlar irəli sürən yeni konseptual yanaşma – konstruktivizm nəzəriyyəsi meydana gəldi. Bu nəzəriyyənin mahiyyətində dayanan siyasi məntiq budur ki, beynəlxalq münasibətlərin qanunauyğunluqları, qayda və normaları, eləcə də bütün siyasi reallıqlar sosial aktorlar tərəfindən formalaş-

dırılıb. Yəni heç bir hadisə və proses spontan xarakter daşımır, bütün proseslərin əsası milli dövlətləri idarə edən subyektlər, eləcə də qeyri-dövlət aktorları tərəfindən qoyulur. Ona görə də siyasi proseslər, milli dövlətlərin xarici siyasət strategiyaları, əməkdaşlıq, uzlaşma, rəqabət, ziddiyyət, konfrantasiya kimi hallar dinamikdir və dəyişikliklərə meyillidir. Bütün bunlar isə beynəlxalq münasibətlərin xarakterini müəyyənləşdirir.

Konstruktivizm nəzəriyyəsində dövlətlərin maraqları iki cür xarakterizə olunur: birincisi, global çağırışlara və siyasi vəziyyətə uyğun olaraq dəyişən dinamik maraqlar; ikincisi isə, ortaya çıxan siyasi situasiyadan asılı olmayaraq heç bir dəyişikliyə məruz qalmayan statik maraqlar. Dinamik maraqlar, əsas etibarilə, yeni nüfuz zonaları və iqtisadi dividendlər qazanmağı özündə ehtiva edir ki, bu da dövlətlərarası münasibətlərin xarakterindən, siyasi proseslərin gedişatından asılı olaraq dəyişikliyə uğraya bilər. Statik maraqlar isə özündə təhlükəsizlik məsələlərini (ərazi bütövlüyünün, suverenliyin qorunması və s.) ehtiva edir. Yəni heç bir dövlət öz ərazi bütövlüyü, suverenliyi və milli təhlükəsizliyi ilə bağlı güzəştə getmək düşüncəsi və niyyətində olmadığına görə bu maraqlar dəyişməz və sabitdir.

Bu nəzəriyyə tərəfdarlarının yanaşmasına görə, xarici siyasətdə daxili və xarici faktorların rolu həyata keçirilən strateji kursun xarakteristikasından asılı olaraq artır və ya azalır. Belə ki, bir qisim dövlətlər öz siyasi-strateji kurslarını, əsas etibarilə, xarici faktorları nəzərə alaraq müəyyənləşdirirlər. Bu zaman daxili siyasi, iqtisadi və sosial amillər ikinci plana keçir. Mühüm siyasi-tarixi keçmişə malik olan hegemon dövlətlər – güc mərkəzləri isə nəinki daxili amilləri gözdən keçirirlər, hətta tarixi yaddaş kimi səciyyələndirilən faktor da ön plana çəkirlər. Həmin güc mərkəzlərinin tarixi yaddaşı əsasən özünü dövlətin siyasi davranışlarında və yanaşmasında göstərir. Məsələn, XIX əsrdə Böyük Britaniya, XX əsrdə II Dünya müharibəsinə qədər Qərbi Avropa, XXI yüzillikdə isə Amerika Birləşmiş Ştatları həyata keçirdikləri ekspansionizm siyasəti nəticəsində böyük təsir-nüfuz zonaları əldə etdiklərinə görə hazırda da o ənənəni qorumaqla geniş coğrafi məkanda

əhəmiyyətli nəzarət imkanları qazanmaq üçün fəal siyasət həyata keçirirlər. Yəni konstruktiv beynəlxalq münasibətlərdə dövlətin tarixi yaddaşı dedikdə onun tarixi ənənələri nəzərə almaqla öz geopolitik maraqları və ambisiyaları çərçivəsində ekspansionalist fəaliyyətini davam etdirmək niyyətləri nəzərdə tutulur.

Tarixi yaddaş faktoru hegemon dövlətlərin xarici siyasətində zamanla mədəni imperializm formasında təzahür olunmağa başlayır. Məsələn, ABŞ və Avropanın öz siyasi və mədəni dəyərlərini, Qərb dəyərlərində təcəssüm olunan həyat tərzini dünya miqyasında ayrı-ayrı xalqlar və ölkələrə aşılamağa çalışması bunun bariz nümunəsidir. Bununla yanaşı, Amerika Birləşmiş Ştatlarının "demokratiya ixracı"nı milli missiya və təhlükəsizlik məsələsi kimi müəyyənləşdirməsi də bu qəbildən olan nümunələr sırasındadır. Yaxud İranın 1979-cu il inqilabından sonra dindən ideoloji təbliğat vasitəsi kimi istifadə etməsi və dini «ixrac məhsulu»na çevirməsi də ayrıca qeyd edilməlidir.

Konstruktivizm nəzəriyyəsinə əsaslanan xarici siyasət kursunda «dövlətlərin məqbul davranış forması» anlayışı ön plana çəkilir. Belə ki, bu nəzəri yanaşmanı öz xarici siyasət kursunda əsas götürən milli dövlətlər öz rol-modellərinə, siyasi imic və statuslarına uyğun davranış forması seçirlər. Bəzi hallarda isə bu seçimlər milli maraqlara zidd olur. Bu nəzəriyyənin nümayəndəsi olan araşdırmaçı T.Uend diqqətə çatdırır ki, «məqbul davranış forması» anlayışı odur ki, dövlət öz kimliyinə, nüfuzuna uyğun seçimlər edir. Bu seçim faydalı olmaya bilər, amma "dövlətin şəxsi qururu və dəyişməz mövqeyi"ni əks etdirir.

T.Uend dövlətlərin davranışlarını təsnif edərkən maraqlı bir yanaşma ilə çıxış edir. Belə ki, o, siyasi davranışına görə milli dövlətlərin 3 növə ayrıldığını ifadə edir. Bunlardan birincisi Tomas Hobbsun, ikincisi Con Lokkun, üçüncüsü isə İmmanuel Kantın siyasi-fəlsəfi fikirləri əsasında modelləşdirilmiş növlərdir. Tomas Hobbsun siyasi fəlsəfəsini əks etdirən dövlətlər bir-birlərini düşmən olaraq görürlər və öz təhlükəsizliklərini təmin etməyin yolu kimi digər dövlətləri məhv etməyi müəyyənləşdirirlər. Bu, əsas etibarilə, xaos və dağıdıcı beynəlxalq münasibətlərin formalaş-

masını şərtləndirir. Con Lokkun siyasi-fəlsəfi fikirlərinə istinadən rol-model formalaşdıran milli dövlətlər isə bir-birlərini rəqib olaraq görürlər və onların davranışları qarşılıqlı faydalı maraqlar əsasında əməkdaşlıqda öz əksini tapır. İmmanuel Kantın fəlsəfi fikirlərinin daşıyıcısı olan dövlətlər isə bir-birlərinə dost kimi yanaşır, uzlaşma, qarşılıqlı hörmət və bərabər hüquqlu işbirliyinə önəm verirlər.

§5. Hökumət başçısı-müşavir əlaqələrinin xarici siyasətə dair qərar qəbuletmə prosesində rolu

Dövlətlərin xarici siyasətinə təsir edən siyasi, sosial, iqtisadi, hərbi, coğrafi və digər çoxsaylı amillərlə yanaşı, lider faktoru da ayrıca qeyd edilməlidir. Lider dedikdə, əsas etibarilə, ölkəni təmsil edən və qərar qəbuletmə səlahiyyətinə malik olan hökumət başçısı nəzərdə tutulur. Fərqli idarəetmə üsuluna (əsasən prezident və parlament üsul-idarəsi) malik olan ölkələrdə hökumət başçısı (prezident və baş nazir) ölkənin xarici siyasətinə dair qəbul olunan bütün qərarlarda başlıca səlahiyyət sahibi kimi çıxış edir. Belə olan halda, hökumət başçısının düzgün qərar qəbuletmə mexanizmi formalaşdırılması və yetərli informasiya ilə təmin olunması məsələsi xüsusi əhəmiyyətə malik faktor kimi meydana çıxır. Araşdırmaçı Allison «Qərarın mahiyyəti» (Essence of Decision) əsərində diqqətə çatdırır ki, XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq dövlətlərin xarici siyasətində qərar qəbulu prosesi daha mürəkkəb forma almağa başlamışdır. Belə ki, o zamana qədər ölkə rəhbərləri – hökumət başçıları bu prosesdə həlledici fiqur kimi təkbəşinə qərarlar qəbul edir və onun icrası bir çox hallarda istənilən nəticəni vermirdi. Bunun səbəbi düzgün qərar qəbulu mexanizminin formalaşdırılmaması idi. 1961-ci ildə ABŞ-ın üzvləşdiyi Karib böhranı zamanı cərəyan edən hadisələr qərar qəbulu prosesində əsaslı dönüşün yaranmasına - yeni mərhələnin əsasının qoyulmasına zəmin formalaşdırdı. Həmin dövrdə hakimiyyətdə olan Con Kennedi ilk mərhələdə meydana çıxan uğursuzluğun səbəblərinin araşdırılmasına dair tapşırıq verdi. ABŞ Mərkəzi Kəşfiyyat

İdarəsinin (CIA-Central Intelligence Agency) hazırladığı hesabatda qeyd edilmişdi ki, Birləşmiş Ştatların böhran zamanı prosesləri düzgün istiqamətləndirə və istənilən nəticəni ala bilməməsinin, ortaya çıxan uğursuzluğun səbəbi düzgün qərarların qəbul olunmaması, yaxud effektiv qərar qəbuletmə mexanizminin formalaşdırılmamasıdır. Məhz Bundan sonra C.Kennedi yeni qərar qəbulu mexanizmi formalaşdırmaq üçün müşavirlərdən ibarət qrup yaradır və bu, sonrakı mərhələdə proseslərin Birləşmiş Ştatlar üçün uğurla nəticələnməsini təmin edir. Araşdırmaçılar Hess və Pfinner diqqətə çatdırırlar ki, bu hadisədən sonra tədqiqatçılar xarici siyasətə dair qərar qəbulunda müşavirlərin rolunu sistemli və kompleks şəkildə araşdırmağa başladılar.

Allison «Qərarın mahiyyəti» əsərində qərar qəbulunu rəasional hərəkətlər və davranışlar mexanizmi kimi səciyyələndirir. Araşdırmaçı qərar qəbulunda bürokratik ənənələrin başlıca dəyər, bürokratiya aparatının isə əsas mexanizm olduğunu vurğulayır. O, müşavirlərin bu proses çərçivəsində fikir mübadiləsində, sadəcə, lideri innovativ informasiyalarla təmin edən subyekt rolunda çıxış etdiklərini vurğulayır. Tədqiqatçının qənaətinə, qərar qəbulu prosesində mütərəqqi mexanizmin formalaşdırılması üçün müşavirlərin rolunun formallıqdan qeyri-formallığa keçirilməsi lazımdır. Yəni müşavirlər həm də bir çox hallarda qərar qəbuletmə prosesində müəyyən məsuliyyət daşıyan həlledici fiqur kimi çıxış etməlidirlər.

Araşdırmaçı İrvin L. Janis isə «Qrup düşüncəsinin qurbanları» (Victims of Groupthink) adlı əsərində yazır ki, qərar qəbuletmə prosesində qrup şəklində fəaliyyət göstərən siyasi komandalarda təmsil olunan fərdlər öz rəasional mövqelərini qrup düşüncəsinə qurban verirlər. Nəticə etibarilə, qərar qəbulunda müəyyən səlahiyyət və məsuliyyətə malik olan müşavirlərin fərdi yanaşmaları ikinci plana keçir. Yəni onların qrup çərçivəsində qəbul olunan qərarlarda subyektiv və spesifik fikirləri assimilyasiyaya məruz qala bilər, ona görə də daha faydalı qərarların qəbul olunmasına nail olmaq mümkün olmur.

Riçard Conson isə qərar qəbulu prosesində liderlər ilə müşavirlərin əlaqələrinin, rəşional fikir mübadiləsinin müasir dövrdə dövlətlərin xarici siyasətinə, hətta beynəlxalq mövqeyinə təsir edən çox mühüm amil olduğunu diqqətə çatdırır. O bildirir ki, dövlətlərin davranışlarının özəyini strateji əhəmiyyətli qərarlar təşkil edir, ona görə də düzgün qərar qəbulu mexanizminin formalaşdırılması milli dövlət üçün həyati əhəmiyyətə malikdir. R.Conson müşavirliyi yeni siyasi institut kimi səciyyələndirərək onun 3 formasını fərqləndirir. Bunlardan birincisi iyerarxik (formal) müşavirlik adlanır. Burada hökumət başçısının irəli sürdüyü təkliflərin müzakirəsindən sonra həlledici qərar məhz liderin özü tərəfindən qəbul olunur. Son qərar «iyerarxiya qanunu»na əsasən hökumət başçısı tərəfindən verildiyinə görə müəyyən subyektivliklərə də rast gəlmək olur. Buna görə də hətta bəzi məsələlərin həllinə dair müzakirələr formal xarakter daşıyır. Burada liderin fərdi xüsusiyyətləri və dəyərləri həlledici rol oynayır.

İkinci növ kollegial müşavirlik adlanır. Kollegial müşavirlik, əsas etibarilə, kollektiv müzakirə vasitəsilə qərar qəbulu mexanizminin formalaşdırılmasını özündə ehtiva edir. R.Conson kollegial müşavirlik sistemini ən optimal və effektiv mexanizm kimi dəyərləndirərək qeyd edir ki, rəşional qərar qəbul etmək üçün kollektiv müzakirələrin və fikir mübadilələrinin aparılması, kompleks məsələlərə dair düzgün iş bölgüsünün müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatçı Aleksandr Corc isə bu müşavirlik növündə kollektiv rəyin dominant xarakter daşmasına görə praktik əhəmiyyətli individual fikirlərin kənarda qalmasını sistemin qüsuru kimi dəyərləndirir.

Üçüncü növ müşavirlik isə rəqabətçi müşavirlik adlanır. Riçard Conson qeyd edir ki, bu müşavirlik növündə önə çəkilən strateji əhəmiyyətli nüans fərqli və alternativ fikirlərin dəyərləndirilməsidir. Liderin müxtəlif məsələlərə dair fikir və təşəbbüslərinə fərqli alternativlər ortaya qoyulur və müzakirələr nəticəsində daha effektiv seçim edilir. Qərarın rəşionallığı isə onun tətbiqindən sonra praqmatiklik səviyyəsinə (nə qədər faydalı olmasına) görə müəyyən olunur.

Araşdırmaçı H. Mitçel isə Riçard Consonun nəzəri-konseptual yanaşmasını inkişaf etdirərək yuxarıda bəhs olunan müşavirlik növlərini mərkəzləşdirilmiş və mərkəzləşdirilməmiş olaraq iki kateqoriyada təsnif edir. Mərkəzləşdirilmiş sistemdə liderin irəli sürdüyü təklif və təşəbbüslər məhz onun iştirakı ilə müzakirə olunur, alternativlər ortaya qoyulur və son qərar hökumət başçısı tərəfindən verilir. Burada da müəyyən olunan mexanizm məhz iyerarxiya qanununa əsaslanır. Mərkəzləşdirilməmiş sistem isə daha çox rəqabətçi müşavirlik növünə uyğun gəlir. Yəni hökumət başçısının təklifləri onun iştirakı olmadan müşavirlərdən ibarət qrup tərəfindən müzakirəyə çıxarılır və qərarlar konvergeniya prinsipi əsasında qəbul olunur. Yəni son qərar qrupun bütün üzvləri tərəfindən təsdiq olunur. H.Mitçel qeyd edir ki, bu sistemdə uzlaşmazlıqlar minimum səviyyədə olur və daha rəşional qərarlar qəbul edilir.

§6. İctimai rəy və xarici siyasət

Müasir dövrdə informasiya texnologiyalarının inkişafı və media resurslarının artması ictimai rəyin də xarici siyasətə əsaslı şəkildə təsir göstərən mühüm faktora çevrilməsini şərtləndirib. Ənənəvi beynəlxalq münasibətlər sistemində hökumətlər xarici siyasət kursunu müəyyənləşdirərkən ictimai rəyi gözərdi edərək əhəmiyyətli strateji faktor kimi nəzərə almayıblar. Bu qəbildən olan nəzəriyyələrdə və xarici siyasətə dair nəzəri-konseptual mənbələrdə xarici siyasətin məhz hökumət, yəni xalqın seçdiyi nümayəndələr tərəfindən həyata keçirildiyi diqqətə çatdırılır və bildirilir ki, buna görə də ictimai rəyin xarici siyasət kursuna ciddi təsir imkanları yoxdur. Siyasi realizm nəzəriyyəsində dövlətin strateji kursuna, eləcə də xarici siyasətinə təsir edən amillər sırasında xarici faktorlar əsas götürülür və daxili amil kimi ictimai rəyə diqqət yetirilmir. Siyasi realizm nəzəriyyəsinin nümayəndələrindən olan Edmund Burk, Aleksis de Tokvil, Uolter Lipmann, Hans Morgentao, Corc Kennan kimi araşdırmaçıların yanaşmalarında bildirilir ki, xarici siyasət problemin müəyyənləşdirilməsi, hədəflərin seçil-

məsi, alternativlərin ortaya qoyulması və rəşional qərar qəbulunun həyata keçirilməsindən ibarət ardıcılığın təmin olunduğı strateji kursdur. Bu mərhələlərin heç birində xalq bilavasitə iştirak etmədiyi üçün ictimai rəyin xarici siyasət kursunun müəyyənləşdirilməsi və həyata keçirilməsinə təsiri yoxdur. Ümumi qənaət budur ki, xarici siyasət uzunmüddətli və proqnozlaşdırılan strateji kurs olduğuna görə ictimai rəyin nəzərə alınması bu prosesə zərər verər, müəyyən olunmuş hədəflərə çatmağa mane ola və milli maraqları zərbə altında qoya bilər. Bildirilir ki, ictimai rəyi nəzərə almaqla rəşional qərar qəbul etmək olmaz, çünki ictimai rəyin daşıyıcısı olan xalq irrəşional toplumdur.

Neorealizmin nümayəndəsi olan Con Merşeymer isə diqqətə çatdırır ki, ictimai rəy asanlıqla manipulyasiyaya məruz qaldığı üçün etibarlı deyil, buna görə də onu nəzərə almaqla xarici siyasətə dair müvafiq qərar vermək və hər hansı bir nailiyyət əldə etmək olmaz. Onun qənaətinə, dövlət xaos və anarxiya mühitində (beynəlxalq münasibətlər sistemində) öz mövcudluğunu qoruyub saxlama və daha çox güc əldə etməyə çalışan eqoist bir aktordur, ona görə də dövləti idarə edənlər tərəfindən rəşional qərarın qəbul olunması böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu zaman isə ictimai rəy kimi subyektiv faktorunu nəzərə almaq məqsədəmüvafiq deyil.

Liberalizm nəzəriyyəsində isə realizmin əksinə olaraq xarici siyasət ilə ictimai rəy arasında qarşılıqlı əlaqənin olduğu diqqətə çatdırılır. Bu nəzəriyyənin nümayəndələrindən olan Stuart Soroka «Media, ictimai rəy və xarici siyasət» adlı kitabında qeyd edir ki, I Dünya müharibəsindən sonra ictimai rəyin beynəlxalq münasibətlər sistemində rolu və əhəmiyyəti artmağa başladı. Xüsusilə də, 1990-cı illərdən sonra medianın rolunun artması və beynəlxalq siyasi şəraitin əsaslı dərəcədə dəyişikliyə uğraması ictimai rəyin xarici siyasətə dair qəbul olunan qərarlar üzərində təsir imkanlarını artırır. Onun fikrincə, yeni reallıqlar siyasi realizm nəzəriyyəsinin yanaşmasının öz aktuallığını itirməsinə səbəb olub. Artıq dövlətlərin xarici siyasətində ictimai rəy mütləq surətdə nəzərə alınır və bu, milli maraqların təmin olunmasına, müəyyən olunmuş hədəflərə çatmağa əsaslı zəmin yaradır.

Araşdırmaçı C.Foyle qeyd edir ki, ictimai rəyin xarici siyasətə təsiri qərar qəbul edən subyektlərin onu nə qədər nəzərə almasından və beynəlxalq siyasi şəraitdən asılıdır. Əgər hökumət müəyyən geosiyasi şərtlərin təsiri və beynəlxalq siyasi aktorların diktəsi ilə qərar qəbul edirsə, o zaman ictimai rəy gözərdi edilir. R.Uitkopf isə bildirir ki, qərar qəbul edənlərin ictimai rəyi gözərdi etməsi "bumeranq" effekti ilə nəticələnə və ölkə daxilində ciddi narahılıqların meydana çıxmasına səbəb ola bilər. Xüsusilə də, informasiya resurslarının artdığı yeni şəraitdə ictimai rəyi nəzərə almaq olmaz.

Tomas Risse-Kappen isə ictimai rəy ilə xarici siyasətin əlaqəsinin düzgün müəyyənləşdirilməsi üçün bir neçə amilin nəzərə alınmasının zəruriliyini diqqətə çatdırır. Onun yanaşmasına görə, ən əsası, cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi nəzərə alınmalıdır. İnkişaf etmiş və yetərli intellektual potensiala malik olan cəmiyyətlərdə ictimai rəy rasional mexanizm kimi çıxış edir, ona görə də xarici siyasətə dair qəbul olunan qərarlarda onu nəzərə almaq əhəmiyyət daşıyır. Kütləvi şüurun hökmranlıq etdiyi cəmiyyətlərdə isə ictimai rəy xarici siyasətə dair rasional qərarların qəbul olunmasına xidmət edə bilməz.

Araşdırmaçılar Knekt və Uezerford ictimai rəyin xarici siyasətə təsiri məsələsini ABŞ ilə əlaqədar olan 34 siyasi hadisə kontekstində analitik tədqiqata cəlb ediblər. Onlar Birləşmiş Ştatların xarici siyasət sahəsində qəbul etdiyi qərarlarda ictimai rəyin nə qədər təsirli olduğunu və hansı səviyyədə nəzərə alındığını müəyyənləşdirmək üçün həm siyasi, həm də sosioloji sorğu keçiriblər. Nəticə ondan ibarətdir ki, cəmiyyətin daha çox maraq göstərdiyi və reaksiya bildirdiyi məsələlərə dair qərarlarda ictimai rəy böyük ölçüdə nəzərə alınıb. Məsələn, İraqa qoşunların göndərilməsi və ya qoşunların bu ölkədən geri çəkilməsi məsələsi cəmiyyət tərəfindən ciddi müzakirə predmetinə çevrildiyi üçün ABŞ siyasi elitası həm müxtəlif bəyanatlarda, həm də qəbul olunan qərarlarda ictimai rəyi nəzərə alıb. Lakin cəmiyyətin kifayət qədər maraq göstərmədiyini və ictimai səviyyədə aktuallıq kəsb etməyən məsələlərdə (məsələn, ayrı-ayrı ölkələrə iqtisadi yardım və s.) siyasi

elita qərar qəbulu zamanı ictimai rəyi gözərdi edir. Yəni xarici siyasətə dair qərar qəbulu zamanı ictimai rəy cəmiyyətin həssas yanaşdığı məsələlərdə daha çox nəzərə alınır.

Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində milli dövlətlərin xarici siyasətə dair qərarlarında ictimai rəyin nəzərə alınmasını təmin edən strateji amillərdən biri də hakimiyyətin dördüncü qolu kimi səciyyələndirilən media institutudur. XXI yüzillik informasiya əsri olduğuna görə hökumətlər, yaxud qərar qəbul edən subyektlər informasiya dövryyəsinə nəzarət etmək üçün media təsisatından ictimai rəyi formalaşdıran mühüm vasitə kimi istifadə etməyə çalışırlar. Bu zaman onlar öz yanaşmalarını ictimai rəyə qəbul etdirmək və beləliklə də, qəbul olunan qərarlara münasibətdə ictimai dəstək əldə etmək imkanını qazanırlar. Tədqiqatçı Soroka qeyd edir ki, xarici siyasətdə medianın rolu onun institusional mahiyyəti ilə şərtlənir. Yəni media ictimai institut kimi cəmiyyətin rəyini, mövqeyini ifadə edir, bu zaman hökumət qərar qəbulu prosesində ictimai rəyi nəzərə almaq məcburiyyətində qalır. Belə olan halda, media xalq ilə hökumət arasında vasitəçi rolunda çıxış edir. Soroka diqqətə çatdırır ki, media hökumətin ondan istifadə səviyyəsinə görə ictimai rəyə müsbət və ya mənfi təsir göstərə bilər. Bir çox hallarda rəşional ictimai rəy formalaşdıran media təsisatı bəzən ictimai rəyi manipulyasiyaya məruz qoyur.

§7. Xarici siyasət kursunun müəyyənləşdirilməsi və həyata keçirilməsində strateji araşdırma mərkəzlərinin rolu

Xarici siyasət kursunun müəyyənləşdirilməsi və onun icra mexanizminin formalaşdırılmasından bəhs edərkən bu prosesə təsir edən çoxsaylı faktorların mövcudluğu diqqətə çatdırılır. Siyasi realizm nəzəriyyəsinin nümayəndələri, əsas etibarilə, bu amilləri xarici faktorlar kimi müəyyənləşdirir, daxili siyasi, iqtisadi, ictimai və ideoloji amilləri nəzərə almırlar. Amma reallıq ondan ibarətdir ki, xarici siyasətə dair qərar qəbulu və icrası zamanı ölkə daxilindəki ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi vəziyyət, siyasi təsisatların, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının mövqeyi, media və ictimai

rəyin təsiri kimi mühüm amillər nəzərə alınır. Siyasi idealizm nəzəriyyəsində diqqətə çatdırılır ki, xarici siyasətin müəyyənləşdirilməsi və həyata keçirilməsində 3 növ strateji əhəmiyyətli faktor önəmli rola malikdir: fərdi, milli və beynəlxalq amillər. Fərdi amil dedikdə hökumətə rəhbərlik edən şəxsin – siyasi liderin bilik və təcrübə səviyyəsi, fərdi dünyagörüşü, milli amillər dedikdə isə ölkədaxili ictimai-siyasi vəziyyət, ayrı-ayrı siyasi təsisatların, o cümlədən siyasi partiyaların, maraq və təzyiq qruplarının ölkədaxili ictimai-siyasi proseslərə təsiri nəzərdə tutulur. Beynəlxalq amillər sırasında isə ölkələrarası münasibətlərin xarakteristikası, dünya siyasətinin inkişaf dinamikası, dövlətlərin beynəlxalq təşkilatlarda təmsilçilik forması və səviyyəsi kimi faktorlar yer alır. Araşdırmaçı Andrey Riç qeyd edir ki, xarici siyasətin müəyyənləşdirilməsi və həyata keçirilməsinə təsir edən daxili faktorlar sırasında xüsusi bir institusional amilə diqqət yetirmək lazımdır. Bu, ölkədə fəaliyyət göstərən beyin-düşüncə mərkəzlərinin strateji əhəmiyyətli tədqiqatlarıdır. Onun fikrincə, düşüncə istehsalı ilə məşğul olan və qeyri-kommersiya xarakterli ictimai təsisat olan bu təşkilatlar xarici siyasətin intellektual əsaslarını zənginləşdirir, hökumət qarşısında yeni alternativlər qoyur.

ABŞ siyasi mənbələrində "think tank" (düşüncə qurumu) adlandırılan bu cür təşkilatlar ümumilikdə strateji araşdırmalar mərkəzi olaraq xarakterizə edilir. Bir sıra mənbələrdə isə ictimai-siyasi tədqiqat institutu (public policy research institute) anlayışından istifadə olunur. Donald Abelson qeyd edir ki, strateji araşdırmalar mərkəzi ictimai rəyə və ictimai siyasətə təsir etmək imkanına sahib olan, ölkənin daxili və xarici siyasətinin müəyyənləşdirilməsində mühüm intellektual rola malik düşüncə qurumlarıdır. A.Uolman isə diqqətə çatdırır ki, strateji araşdırmalar institutlarının rolunun artması milli dövlətlərin daha mürəkkəb beynəlxalq münasibətlər sistemində uğurlu iştirakının təmin olunması məqsədinə xidmət edir.

Müasir strateji araşdırmalar mərkəzlərinin yaranması və fəaliyyəti, əsas etibarilə, bir neçə mərhələni əhatə edir. Belə ki, bu gün fəaliyyət göstərən düşüncə mərkəzlərinin üçdə ikisi 1970-ci, yarı-

dan çox hissəsi isə 1980-ci illərdə formalaşdırılıb. A.Uolman qeyd edir ki, 1992-1996-cı illərdə strateji araşdırmalar mərkəzlərinin sayı sürətlə artıb və bunun da səbəbi ABŞ-ın Yeni Dünya Nizamı konsepsiyasının əsaslarının və təkqütblü dünya nizamına əsaslanan beynəlxalq münasibətlər sisteminin araşdırılması tələbatı ilə bağlıdır. A.Uolman yazır ki, II Dünya müharibəsindən sonra strateji araşdırma mərkəzlərinin sayı sürətlə artmağa başladı və ABŞ-da fəaliyyət göstərən Chicago Civic Federation (CCF), The National Civic Federation (NCF), Russel Sage Foundation, Carnegie Endowment for International Peace, Hoover Institution, Council on Foreign Relations, RAND Corporation, Center for Strategic and International Studies (CSIS), Brookings kimi düşüncə mərkəzləri müasir strateji araşdırmalar mərkəzlərinin ilkin formalarıdır. Bu təsisatların fəaliyyətində həm də kommunizmlə ideoloji müstəvidə mübarizə aparmaq, "soyuq müharibə" strategiyasının müəyyənləşdirilməsinə dair alternativ fikirlər ortaya qoymaq, kapitalizm və liberalizmin əsaslarının möhkəmləndirilməsi istiqamətində intellektual və ideoloji işlər görmək kimi istiqamətlər mühüm yer tutub.

Araşdırmaçı A.Uolman qeyd edir ki, müasir strateji araşdırmalar mərkəzlərinin fəaliyyət mexanizminin əsaslarını 3 başlıca funksiya, yaxud institusional vəzifə təşkil edir: araşdırma, analiz və tövsiyə.

S.Makkan isə strateji araşdırma mərkəzlərinin 6 başlıca missiya yerinə yetirdiyini diqqətə çatdırır:

- *siyasi məsələlərə dair strateji tədqiqatlar aparmaq;*
- *siyasi problemlərin həllinə və ya qərar qəbuluna dair müvafiq tövsiyələr vermək;*
- *hökumət tərəfindən qəbul və icra olunan konseptual xarakterli – strateji əhəmiyyətli proqramları analitik tədqiqata cəlb edərək müəyyən dəyərləndirmələr aparmaq;*
- *onlayn və çap mediasında siyasi proseslərin təhlilini aparmaq;*
- *müxtəlif elm mərkəzləri və siyasi subyektlərlə birgə müzakirə platforması yaratmaq, elmi-praktik konfranslar təşkil etmək;*

- hökumət və ya bürokratiya aparatı üçün mütəxəssislər hazırlamaq.

Strateji araşdırmalar mərkəzlərinin siyasi problemlərin həllinə və ya qərar qəbuluna dair müvafiq tövsiyələr vermək və hökumət üçün mütəxəssislər hazırlamaq məsələsində ABŞ təcrübəsi daha çox diqqəti cəlb edir. Məsələn, Barak Obama dövründə Center for a New American Security (CNAS) adlı düşüncə institutunun bir çox mütəxəssisləri ayrı-ayrı dövlət qurumlarına gətirilib, hətta bu mütəxəssislər sırasından nazir postuna təyin edilənlər də olub. Bununla yanaşı, həmin dövrdə Əfqanıstanda Taliban ilə görüşlərə başlanılmasının – "təmas diplomatiyası"nın strategiyası məhz "The Century Foundation" tərəfindən hazırlanmışdır.

Bütövlükdə, müasir dövrdə strateji araşdırma mərkəzləri, əsas etibarilə, dövlətlərin xarici siyasət kursunun müəyyənləşdirilməsi, bu istiqamətdə geosiyasi şərait və şərtlərə uyğun müəyyən operativ, effektiv dəyişikliklərin edilməsi baxımından ciddi intellektual mexanizm kimi çıxış edir. Donald Abelsonun qeyd etdiyi kimi, bu mərkəzlərin fəaliyyəti milli dövlətlər üçün "beyin funksiyası" əhəmiyyətinə malikdir.

§8. Xarici siyasətin informasiya təminatı

Xarici siyasətin informasiya təminatı məsələsi müasir dövrdə milli dövlətlərin xarici siyasətini, eləcə də dövlətlərarası münasibətləri dəyərləndirərkən nəzərə alınan başlıca faktorlardan biridir. Xarici siyasətin informasiya təminatı dedikdə, əsas etibarilə, müxtəlif üsul və vasitələrlə kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat xarakterli məlumatların toplanması və qərar verən subyektlərə çatdırılması nəzərdə tutulur. Bu cür məlumatlar daha çox ictimaiyyətə məlum olmayan, məxfi səciyyəli informasiya xarakteri daşıyır, onu əldə etmək üçün xüsusi metodlardan istifadə edilir. Klassik informasiya təminatı, əsas etibarilə, hərbi və milli təhlükəsizlik sahəsində kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat xarakterli məlumatların əldə edilməsi vasitəsilə həyata keçirilib. Müasir dövrdə isə siyasi, iqtisadi, mədəni, ictimai, humanitar, demoqrafik, ekoloji, texnoloji, nəqliyyat, kiber

və kosmik təhlükəsizlik, eləcə də digər sahələri əhatə edən informasiya təminatı həyata keçirilir və bu, xarici siyasətə dair qərarların qəbul və icra olunmasında mühüm rol oynayır. Siyasi realizm nəzəriyyəsinin nümayəndələrindən olan Cennifer Sims qeyd edir ki, xarici siyasətdə informasiya təminatı milli təhlükəsizlik sahəsində səlahiyyətli qurumlar tərəfindən məlumatın toplanması, analiz edilməsi və qərar qəbul edən aktorlara çatdırılmasıdır. Onun qənaətinə, məxfi məlumatların toplanması və çatdırılmasından ibarət olan informasiya təminatı prosesi 3 formada həyata keçirilir: strateji, taktiki və operativ. Strateji informasiya təminatı milli dövlətlərin maraqlarına, beynəlxalq mövqeyinə, qısa, orta və uzunmüddətli strateji kursuna dair ümumi məlumatların toplanmasıdır. Taktiki və operativ informasiya təminatına isə siyasi proseslərin gedişatı kimi cari məsələlərlə bağlı məlumatların toplanması aiddir.

Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemi olduqca mürəkkəb xarakter daşıyır. Dünya siyasətinin başlıca geopolitik trendləri sırasında regional və beynəlxalq böhranlar, siyasi münaqişələr, terrorizm, hərbi-siyasi və ekoloji təhdidlər, transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıq kimi global təhdidlər xüsusi yer tutur. Buna görə də milli dövlətlər xarici siyasətə dair qərar qəbulu zamanı milli, regional və beynəlxalq təhlükəsizlik məsələlərinə xüsusi diqqət yetirirlər. Bunun üçün isə kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat vasitəsilə informasiya təminatı həyata keçirilir və məxfi məlumatların toplanması daha rəasional qərar qəbuluna zəmin yaradır. Araşdırmaçı Mihael Herman qeyd edir ki, milli dövlətlər XXI əsrdə kiber texnologiyalardan və elektron resurslardan istifadə edərək daha operativ və effektiv informasiya təminatına nail ola bilirlər: **«XVIII əsrin sonlarından başlayaraq xarici siyasət və beynəlxalq münasibətlər sahəsində informasiya təminatı diplomatiya tərəfindən həyata keçirilirdi. Burada əsas missiya hərbi attaşələrə aid idi. Onlar fəaliyyət göstərdikləri ölkələrdə hərbi xarakterli məxfi məlumatları toplayaraq öz ölkələrinin səlahiyyətli qurumlarına çatdırır, beləliklə, xarici siyasət sahəsində atılacaq addımların xarakteristikası məhz həmin informasiyalar əsasında müəy-**

yönləşirdi. 1961-ci ildə imzalanmış Vyana Sazişi ilə diplomatların informasiya toplamasında qanuni yollar və yolverilməz hallar ayrıca xarakterizə edilmiş, xarici siyasətin informasiya təminatında diplomatların leqal fəaliyyətinin əsasları və istiqamətləri müəyyən olunmuşdur. İndiki şəraitdə isə həm diplomatlar, həm də xarici əks-kəşfiyyat orqanları məxfi informasiyaları müxtəlif yollarla əldə edərək hökumətə təqdim edirlər, bunun nəticəsi isə dövlətin davranışlarında özünü göstərir».

Aleksdandr Rayland isə xarici siyasətin informasiya təminatında strateji araşdırma mərkəzlərinin roluna diqqəti cəkdir. O qeyd edir ki, strateji araşdırma mərkəzləri həm aşkar, həm də məxfi informasiyaları toplayaraq müxtəlif analitik məruzələr, tədqiqat materialları və hesabatlar hazırlayır. Həmin materiallar müxtəlif ölkələrin səlahiyyətli qurumları tərəfindən relevant informasiya kimi istifadə edilir və xarici siyasətə dair qərar qəbulunda əhəmiyyətli rola malik olur. Məsələn, Stratfor adlı strateji araşdırma mərkəzi Yaxın Şərq, Cənubi Asiya, Amerika qitəsi, postsovet ölkələri, Avropa və Afrika dövlətlərinə dair hesabatlar hazırlayaraq həm internet resursları vasitəsilə beynəlxalq ictimaiyyətə təqdim edir, həm də ABŞ-in xarici siyasət idarəsinin analitik informasiya təminatçısı rolunda çıxış edir. Bəhs olunan coğrafi məkanları və ölkələri əhatə edən araşdırmalarda terrorizm, milli təhlükəsizlik, siyasi münaqişələr, regional əməkdaşlıq, ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlər kimi məsələlər analitik tədqiqata cəlb edilir.

A.Rayland strateji araşdırma mərkəzləri ilə yanaşı, ayrı-ayrı beynəlxalq təşkilatların da xarici siyasətin informasiya təminatı prosesində rolunun olduğunu diqqətə çatdırır. Məsələn, Avropa İttifaqının (Aİ) Hərbi Qərargahının informasiya təminatı bölməsi qurumun təhlükəsizlik strategiyasının müəyyən olunması prosesində məlumatların toplanması və analiz edilməsi missiyasını yerinə yetirib. Həmin qurum Aİ-nin təhlükəsizlik strategiyasının həzırlanması zamanı təhlükəsizlik mühitinin təhdidləri, kütləvi qırğın silahlarının yayılması, terrorizm və mütəşəkkil cinayətkarlıq, kiber hücumlar, enerji təhlükəsizliyi, iqlim dəyişikliyi kimi məsə-

lələrə dair aşkar və məxfi informasiya təminatını həyata keçirib. Bu məlumatlardan Aİ-yə daxil olan milli dövlətlərin xarici siyasət idarəsi və digər səlahiyyətli qurumlar tərəfindən də relevant informasiya kimi istifadə olunur.

Şerman Kent «Amerikanın xarici siyasəti üçün strateji informasiya təminatı» kitabında qeyd edir ki, xarici siyasətin informasiya təminatı dövlətin milli gücünün artırılmasına xidmət edir. Siyasi, iqtisadi, mədəni, hərbi, ictimai və təhlükəsizlik məsələlərini əhatə edən aşkar və məxfi xarakterli informasiyalar əsasında qəbul edilən qərarlar dövlətin rəqiblərinə münasibətdə və xaotik xarakterə malik olan beynəlxalq münasibətlər sistemində hansı addımları atacağını – hansı mövqedən çıxış edəcəyini müəyyənləşdirir. Bu cür informasiyalar dövlətin təhlükəsizliyi və suverenliyi üçün həyati əhəmiyyətə malik olan məlumat xarakteri daşıyır.

Siyasi realizm nəzəriyyəsinin nümayəndələrindən olan Don Munton isə yazır ki, müharibədə silahlardan, diplomatiyada iddia və razı salmaq qabiliyyətindən istifadə olunur, xarici siyasətdə informasiya təminatı isə zəruri məlumatları əldə etmək və qarşı tərəfin informasiya almaq imkanlarını məhdudlaşdırmaq bacarığıdır. Bu nəzəriyyənin digər nümayəndəsi Abram Şulski isə qeyd edir ki, xarici siyasətdə informasiya təminatı dövlətin «beyin mərkəzləri» və kəşfiyyat orqanlarının intellektual güc mücadiləsi və strateji rəqabətidir.

Liberalizm nəzəriyyəsinin nümayəndəsi Con Raggi isə xarici siyasətin informasiya təminatında digər dövlətlərlə əməkdaşlığın önəminə diqqət çəkir. Araşdırmaçı qeyd edir ki, bir ölkə təkbaşına təhlükəsizlik məsələlərinə dair informasiya təminatını həyata keçirə bilməz, mütləq şəkildə səlahiyyətli qurumların koordinasiyalı fəaliyyəti – işbirliyi lazımdır. O, belə əməkdaşlığın təmin olunmasında ikitərəfli münasibətlərin və beynəlxalq təşkilatlarda təmsilçiliyin mühüm rol oynadığını qeyd edir.

Bütövlükdə, xarici siyasətin informasiya təminatı strateji əhəmiyyətli məsələ kimi çıxış edir. Araşdırmaçı Şerman Kent yazır ki, xarici siyasətin prioritetləri milli gücün artırılması və suverenliyin qorunması olduğuna görə bu prosesdə informasiya təminatı

milli təhlükəsizlik məsələsidir. Onun fikrincə, operativ və effektiv informasiya təminatı olmadan rəşional qərar qəbul etmək mümkün deyil. O, bu prosesdə diplomatik korpusların və xüsusi xidmət orqanlarının rolunu ön plana çəkərək qeyd edir ki, xarici siyasətin informasiya təminatı beynəlxalq siyasətin hərəkətverici mexanizmidir. Çünki ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlər, geostrateji proseslər məhz milli dövlətlərin qərar qəbulu və icrası mexanizmindən asılı olaraq dəyişikliklərə uğrayır.

§9. Beynəlxalq təşkilatlar və xarici siyasət

Beynəlxalq münasibətlər sistemi olduqca mürəkkəb xarakterə malikdir. Bu mürəkkəblik özünü proseslərin xaosikliyi, sistemin «anarxiya qanunları» ilə idarə olunması və aktorların müxtəlifliyində göstərir. Dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər sisteminin başlıca aktoru olaraq qəbul edilən milli dövlətlər öz maraqlarını təmin etmək, müəyyən etdikləri hədəflərə çatmaq üçün müxtəlif siyasi, iqtisadi, hərbi, institusional və digər vasitələrdən istifadə edirlər. Belə olan halda, əməkdaşlıq, uzlaşma, rəqabət, ziddiyyət, qarşıdurma və digər bu kimi hallar ortaya çıxır. Bir çox hallarda regional və beynəlxalq proseslərin tənzimlənməsi zərurəti yaranır və milli dövlətlər təkbaşına tənzimləmə - nizamlama funksiyasını yerinə yetirə bilmirlər. Bu zaman milli dövlətləri vahid çətir altında birləşdirə biləcək universal platformaya ehtiyac yaranır. Müasir dünya siyasətində bu cür universal platforma əhəmiyyəti kəsb edən təsisat qismində məhz beynəlxalq təşkilatlar çıxış edirlər.

Plüralizm nəzəriyyəsinə görə, beynəlxalq münasibətlərin aktoru kimi çıxış edən müxtəlif – çoxsaylı subyektlər mövcuddur. Bunlardan biri də beynəlxalq təşkilatlardır. Antonia Çayesin fikrincə, beynəlxalq təşkilatlar milli dövlətləri vahid institusional çətir altında birləşdirən aktordur və bu təsisatlar dünya siyasətinə ciddi təsir imkanlarına malikdir. Onun qənaətinə, dövlətlər beynəlxalq təşkilatlarda siyasi sosiallaşma mərhələsini keçirlər və ikitərəfli, eləcə də çoxtərəfli əlaqələr vasitəsilə öz beynəlxalq möv-

qelərini möhkəmləndirməyə nail ola bilirlər. Antonia Çayes qeyd edir ki, dövlətlərin xarici siyasətində beynəlxalq təşkilat faktoru mütləq surətdə nəzərə alınır, çünki qəbul edilən qərarların xarakteristikası və onun icrasının nəticələri bir dövlətin istər beynəlxalq təşkilatlarda, istərsə də dövlətlərlə münasibətində həlledici amil kimi çıxış edə bilər.

Liberalizm nəzəriyyəsi isə beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətinin dövlətlərarası ziddiyyətlərin aradan qaldırılması, ölkələrin bərabərhüquqlu və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq əlaqələri formalaşdırmaq imkanı əldə etməsi baxımından böyük əhəmiyyətə malik olduğunu diqqətə çatdırır. Bu nəzəriyyə tərəfdarlarının yanaşmasına görə, dövlətlər öz strateji əhəmiyyətli maraqlarını təmin etmək üçün əməkdaşlıq və uzlaşmaya ciddi ehtiyac duyurlar. Bunun üçün beynəlxalq təşkilatlar mühüm institusional platforma rolunda çıxış edirlər. Liberalizm nəzəriyyəsində əksini tapan başqa bir yanaşma isə budur ki, milli dövlətlərin xarici siyasətini qiymətləndirərkən onun beynəlxalq təşkilatlarda hansı səviyyədə təmsil olunması məsələsi də mütləq surətdə nəzərə alınır. Çünki ölkə beynəlxalq təşkilatlarda uğurla təmsil olunursa, yəni ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələri mütəmadi olaraq inkişaf edirsə, deməli, onun xarici siyasəti uğurludur, həyata keçirilən strateji kurs pragmatik və effektiv nəticələr verir. Bundan başqa, dövlətin beynəlxalq təşkilat çərçivəsində qəbul olunan qərarlara təsir imkanlarına malik olması da onun xarici siyasətinin uğurlu olması ilə düz mütənasibdir.

Beynəlxalq münasibətlərin ortodoksal nəzəriyyəsi kimi səciyələndirilən Realizm nəzəriyyəsi isə beynəlxalq təşkilatları funksional təsisat kimi dünya siyasətinin başlıca aktoru olaraq qəbul etmir. Bu nəzəriyyə nümayəndələrinin fikrincə, beynəlxalq münasibətlər sisteminin başlıca aktoru milli dövlətdir və dövlətlər xarici siyasətə dair qərar qəbul edərkən beynəlxalq təşkilatlar faktorunu həlledici amil kimi nəzərə almırlar. Digər tərəfdən, beynəlxalq təşkilatlar, sadəcə olaraq, böyük dövlətlərin maraqlarını qoruyan təsisatlardır. Hegemon dövlətlər bu təşkilatlar vasitəsilə öz strateji maraqlarını təmin etmək üçün subyektiv qərarlarını qanuniləşdirir.

mək və geosiyasi hərəkətlərə (ekspansionalist siyasətə) hüquqi zəmin yaratmaq imkanına sahibdirlər. Beynəlxalq münasibətlər sistemində xaoslu mühit hökm sürür, hər hansı bir sivil tənzimləmə - nizamlama mexanizmi olmadığına görə sistem anarxiya prinsipi əsasında idarə olunur. Buna görə də həlledici amil dövlətlərin strateji maraqlarıdır, tənzimləmə mexanizmi isə beynəlxalq təşkilatlar yox, güc balansı – nizamı əsasında formalaşan iyerarxiyadır.

Neoliberalizmin isə beynəlxalq təşkilatlar və xarici siyasət məsələsinə yanaşmasında liberalizm və realizm nəzəriyyələrinin bir sıra tezisləri nəzərə çarpır. Neoliberalizm beynəlxalq təşkilatları dünya siyasətinin aktoru kimi səciyyələndirərək diqqətə çatdırır ki, bu təsisatlar milli dövlətləri vahid platformada birləşdirir və əməkdaşlıq məkanı potensialına malikdir. Amma müəyyən hallarda beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində qəbul edilən qərarlar zamanı sırf böyük dövlətlərin strateji maraqlarının nəzərə alınması kiçik dövlətlərin suverenliyinin məhdudlaşdırılmasını şərtləndirir. Bu isə əməkdaşlıq və uzlaşma əvəzinə ziddiyyət və konfrantasiya meyillərinin meydana çıxmasına səbəb olur. Bütövlükdə, neoliberalizm nəzəriyyəsi beynəlxalq təşkilatların milli dövlətlərin xarici siyasətinə təsiri məsələsində geosiyasi şərait və konyukturanın böyük rol oynadığını diqqətə çatdırır. Beynəlxalq təşkilatlarda təmsilçiliyin nəticəsi milli dövlətlər üçün nisbi xarakter daşıyır, yəni bəzi hallarda faydalı, bir sıra hallarda isə mənfi nəticələrə yola açır. Ona görə də dövlətlərin siyasi elitası beynəlxalq təşkilatlarda təmsilçilik zamanı (ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlər kontekstində) xarici siyasətə dair qərarları geosiyasi konyukturanı nəzərə alaraq qəbul etməlidir.

§10. Beynəlxalq münasibətlərdə əxlaq normaları və xarici siyasət: ümumbəşəri dəyərlər və strateji maraqlar kontekstində

Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemi və dünya siyasətinin başlıca aktoru olan milli dövlətlərin xarici siyasət kursunun əsasını strateji maraqların təmin olunması təşkil edir. Yəni bir dövlət digər dövlətlə münasibətlər çərçivəsində, eləcə də regional və

beynəlxalq təşkilatlarda təmsilçilik kontekstində siyasi, iqtisadi, humanitar, hərbi, təhlükəsizlik və digər istiqamətlərə dair öz strateji maraqlarını əsas götürür, milli mənafeyin təmin olunması üçün bütün vasitələrdən istifadə edir. Beləliklə, bu məsələ özünü xarici siyasətə dair qərarların qəbul olunmasında da göstərir. İstər qərar qəbulu, istərsə də qərarın icrası və nəticələrin qiymətləndirilməsi zamanı milli gücün artmasına və ölkənin beynəlxalq mövqeyinin möhkəmlənməsinə xidmət edən milli maraqların təmin olunması strateji hədəf kimi müəyyənləşdirilir.

Realizm nəzəriyyəsinin nümayəndələri diqqətə çatdırırlar ki, xarici siyasətin başlıca məqsədi milli gücü artırmaq, xaotik xarakterə malik olan beynəlxalq münasibətlər iyerarxiyasında yüksəlişi təmin etməkdir. Bu zaman başlıca meyar və faktor kimi milli maraqlar əsas götürülməlidir. Liberalizm və idealizm nəzəriyyələrində isə xarici siyasətin ölkələrarası əməkdaşlığa, beynəlxalq sülh, sabitlik və tərəqqiyə xidmət edən başlıca faktor olduğu diqqətə çatdırılır. Buna görə də xarici siyasətdə təkcə dövlətlərin strateji maraqları yox, həm də əxlaq normalarının nəzərə alınmasının vacibliyi vurğulanır. Beynəlxalq münasibətlər sistemi və xarici siyasətdə əxlaq normaları dedikdə isə, əsas etibarilə, ümumbəşəri dəyərlər kimi səciyyələndirilən anlayışlar nəzərdə tutulur. Buraya sülh, tərəqqi, insan hüquqları, demokratiya, hüququn aliliyi, suverenlik, müstəqillik və s. aid edilir. Bu dəyərlərin dövlətlərin xarici siyasətinə və beynəlxalq münasibətlər sisteminə təsiri məsələsi, əsas etibarilə, «soyuq müharibə» dövründə, daha da dəqiqləşdirsək, 1960-cı illərdən sonra meydana çıxıb. İkiqütblü dünya nizamına əsaslanan beynəlxalq münasibətlər sistemində hər iki qütbün aparıcı güc mərkəzləri – həm ABŞ, həm də SSRİ qarşı tərəfin strateji kursunu və hərəkətlərini daha çox bu dəyərlər üzərindən tənqid obyektinə çevirirdilər. Xüsusilə də, ABŞ və Qərbi Avropa ölkələri SSRİ-nin strateji kursunun insan hüquqları, demokratiya, hüququn aliliyi, eləcə də sülh, tərəqqi, suverenlik və müstəqillik kimi dəyərlərə zidd olduğunu bəyan edir, dolayısıyla, bu siyasətin əxlaq normalarından uzaq olması məsələsini qabardırdı. SSRİ isə əks cəbhəni bu dəyərlərdən manipulyasiya vasitəsi kimi istifadə

etməklə öz geopolitik maraqlarını təmin etməyə çalışmaqda və beynəlxalq hüquq normalarını heçə saymaqda ittiham edirdi. Göründüyü kimi, beynəlxalq münasibətlərdə əxlaq normaları olaraq səciyyələndirilən ümumbəşəri dəyərlər xarici siyasətdə daha çox vasitə kimi istifadə olunur. Yəni realizm nəzəriyyəsində ifadə olunduğu kimi, bir dövlətin xarici siyasət kursunda bu dəyərlər yalnız strateji maraqlara uyğun gəldiyi halda əsas götürülür. Təbii ki, son məqsəd müəyyən olunmuş hədəflərə çatmaq, milli maraqların təmin olunmasına nail olmaqdır. Hans Morgentao qeyd edir ki, dövlətlərin xarici siyasəti milli eqoizm prinsipi əsasında həyata keçirilir. Dövlət yalnız öz tələbatları və maraqlarını nəzərə alır, beləliklə, əxlaq normaları – ümumbəşəri dəyərlər vacib istinad nöqtəsi yox, diplomatiya və təbliğatda vasitə kimi çıxış edir. Məhz bu reallıq müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Məsələn, ABŞ öz ekspansionalist siyasətini insan hüquqları və hüququn aliliyi prinsiplərindən istifadə edərək davam etdirir, "demokratiya ixracı" vasitəsilə geopolitik maraqlarını təmin edir.

Neorealizm nəzəriyyəsinin nümayəndələri isə diqqətə çatdırırlar ki, xarici siyasətdə əxlaq normalarının rolu və təsiri məsələsinə dair realizm və idealizm nəzəri cərəyanlarının yanaşmaları mütləq xarakter daşımır, daha çox özündə subyektiv məqamları ehtiva edir. Belə ki, xarici siyasətdə həm milli maraqlar, həm də əxlaq normaları situasiyadan asılı olaraq nəzərə alınır. Bəzi hallarda isə hər ikisi üst-üstə düşür, həm strateji maraqlar, həm də əxlaq normaları qərarların qəbulu və icrasına bərabər səviyyədə təsir göstərir. Milli maraqlar tələb etdiyi halda isə əxlaq normaları pozula – beynəlxalq hüquq normaları pozula, hüququn aliliyi prinsipi heçə sayıla, sülh, sabitlik və tərəqqi gözərdi edilə bilər.

Liberalizm nəzəriyyəsinin nümayəndəsi S.Rouls diqqətə çatdırır ki, beynəlxalq münasibətlər dövlətlər yox, xalqlararası əlaqələri özündə ehtiva edir, ona görə münasibətlərdə əsas yeri strateji maraqlar yox, əxlaq normaları – ümumbəşəri dəyərlər tutmalıdır. Onun qənaətinə, bu zaman beynəlxalq münasibətlərdə xaos və

anarxiya əvəzinə sülh, sabitlik, tərəqqi, əməkdaşlıq, uzlaşma, suverenlik kimi anlayışlardan bəhs etmək olar.

Reallıq budur ki, hazırda hegemon güc mərkəzlərinin xarici siyasət kursundan əxlaq normaları olaraq xarakterizə edilən ümumbəşəri dəyərlər təbliğat və manipulyasiya vasitəsi kimi çıxış edir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ABŞ-ın "demokratiya ixracı" olaraq səciyyələndirilən ekspansionalist siyasəti məhz insan hüquqları, azadlıq kimi məfhumlar vasitəsilə pərdələnir, beynəlxalq ictimai rəyin manipulyasiya edilməsi halına rast gəlinir. Subyektiv yanaşmanın müşahidə edildiyi başqa bir nüansa da diqqət yetirmək məqsədəmüvafiqdir: ABŞ SSRİ-nin Əfqanıstana hərbi müdaxiləsini beynəlxalq hüquq və əxlaq normalarına, ümumbəşəri dəyərlərə zidd hesab etdiyi halda, 2001-ci ildə Əfqanıstana eynitipli hərbi-siyasi müdaxilə edərək öz geopolitik maraqlarına uyğun addımlar atıb. Bu cür nümunələrin sayı kifayət qədərdir. Nəticə isə budur ki, dövlətlərin xarici siyasətinin hərəkətverici motivi əxlaq normaları və ümumbəşəri dəyərlər yox, məhz strateji maraqlardır.

§11. Xarici siyasət və ideologiya

Beynəlxalq münasibətlərə dair müxtəlif nəzəri-konseptual mənbələrdə əksini tapan, xüsusilə də son zamanlar mühüm müzakirə predmetinə çevrilən məsələlərdən biri dövlətlərin xarici siyasətində ideologiyanın roludur. Bəzi araşdırmaçılar xarici siyasətə dair qərarların qəbulu və icrası zamanı ideoloji baxışların mühüm təsir vasitəsi kimi çıxış etdiyini diqqətə çatdırırlar, bir qisim tədqiqatçılar isə bu mövqeyin əksini müdafiə edirlər. Ümumiyyətlə, bu məsələyə dair nəzəri-konseptual yanaşmalara keçməmişdən öncə ideologiyanın özünün nə olduğu – onun mahiyyətinin nədən ibarət olmasına dair aydın təsəvvür formalaşdırmaq lazımdır.

Elmi ədəbiyyatda ideologiya sosial qrupların və ya bütün cəmiyyətin mənafeələrini müdafiə və ifadə edən, sosial reallığı bu mənafeələr prizmasından izah edən və əməli fəaliyyət direktivləri, oriyentasiyaları olan nəzəriyyələr, ideyalar və biliklər sistemi kimi müəyyənləşdirilir. Milli ideologiya öz funksiyalarına görə

həmrəylik və bütövlüyü təmin edən, cəmiyyət daxilində ahəngdarlığın davamlılığına xidmət edən baxışlar sistemi səciyyəsi daşıyır. Bunu isbat etmək üçün ideologiyaların nəzəri-empirik surətdə təsbit edilmiş funksiyalarına nəzər yetirmək kifayətdir. Siyasi ideologiyaların funksiyaları sırasında yönləndirmə, səfərbəredici, birləşdirici, maarifləndirici, tərbiyəedici, integrativ, kommunikativ funksiyalar yer alır. Yəni ideologiya gerçəkliyin xüsusi obrazının yaradılması, ictimai şüurun yönləndirilməsi, ümumi ideya və çağırışlar əsasında insanların birləşdirilməsi, siyasi inkişafın istiqamətləri və aparıcı qüvvələrinin müəyyənləşdirilməsi kimi strateji vəzifələri yerinə yetirir. Bundan başqa, ideologiyalar bir çox meyarlara görə bir neçə qrupda təsnif edilir:

– *sosial mənafeyə münasibətə görə: mütərəqqi, mühafizəkar, mürtəcə, liberal, radikal, millətçi, beynəlmiləl;*

– *sosial bazasına görə: milli, sinfi qrup və irqi;*

– *daxili strukturuna görə: dini, dünyəvi, rəşional, irrəşional, universal, partikulyar;*

– *Nüfuz dairəsinə görə: milli və ümumbəşəri.*

Başlıca siyasi ideoloji cərəyanlar sırasına isə liberalizm, neolibəralizm, konservatizm (mühafizəkarlıq), neokonservatizm və sosializm daxildir.

Bir sıra nəzəri-konseptual mənbələrdə universal səciyyəli, milli dəyərlərin və rəşional ənənələrin ehtiva olunduğu ideologiya milli gücün keyfiyyət ünsürü kimi dəyərləndirilir. Başqa sözlə, bir milləti və ya xalqı digərindən fərqləndirən, onun mənəvi potensialını ehtiva edən, həmçinin milli mövcudluğunun mənəvi əsasını təşkil edən milli ideologiya ümummilli inkişafı təmin edən keyfiyyət ünsürü kimi səciyyələndirilir. Çünki özündə ehtiva etdiyi ümumi prinsiplərə və dəyərlərə müvafiq olaraq monist yox, universal səciyyəli milli ideologiya normativ strukturuna görə fərdi və ictimai şüurun struktur elementlərini təkmilləşdirən və onun bütövlüyünü təmin edən mənəvi əmil qismində çıxış edir. Bu, bir faktdır ki, universal səciyyə daşıyan və özündə mütərəqqi dəyərləri ehtiva edən milli ideologiyalar onun daşıyıcıları və tərəfdarlarını bir mərkəzdə birləşdirməklə yanaşı, ümummilli həmrəyliyi –

bütövlüyü təmin edən, ictimai şüuru milli inkişaf mənbəyinə çevirən komponent kimi çıxış edir.

Siyasi realizm nəzəriyyəsinin tərəfdarlarının fikrincə, ideologiya fərdlərin, müəyyən bir qrupun və toplumun ictimai baxışlar sistemi olsa da, xarici siyasətdə yalnız siyasi vasitə kimi çıxış edir. Bu amil həlledici faktor və ya güc ünsürü deyil, həyata keçirilən siyasəti təbliğ etmək, yaxud siyasi məqsədləri leqallaşdırmaq üçün istifadə olunan vasitədir. Bir çox hallarda xarici siyasətə dair qəbul və icra olunan qərarların gerçək mahiyyəti məhz ideologiya vasitəsilə "pərdələnir", həqiqi siyasi məqsədlər və reallıqlar yox, manipulyativ informasiyalar ictimaiyyətə çatdırılır.

Neorealizm nəzəriyyəsində ideologiyanın xarici siyasətdə rolu və beynəlxalq münasibətlərə təsiri məsələsində iki fərqli yanaşma ortaya qoyulur. Birincisi, siyasi mühit fərqli ideologiyaların yox, müxtəlif sistemlərin mübarizəsi şəraitində formalaşır, fərqli təsirlərə məruz qalır. İdeologiya müxtəlif sistemlərin formalaşması, sabit inkişafı və dəyişikliklərə məruz qalması prosesində mühüm komponent kimi çıxış edir. İkincisi, ideologiyanın xarici siyasətdə rolu strateji kursu həyata keçirən siyasi elitanın dünyagörüşündən asılıdır. Siyasi elitanın dünyagörüşü isə öz xalqının milli xüsusiyyətləri və cəmiyyətin daşdığı dəyərlər əsasında formalaşır. Belə olan halda, ideologiya bir növ xalqın milli dəyərləri, spesifik dünyagörüşünə söykənir və bu qəbul olunan qərarlarda özünü göstərir.

Konstruktivizm nəzəriyyəsində isə ideologiya dövlətin inancı kimi səciyyələndirilir. Beynəlxalq münasibətlərdə dövlətin öz fərdi kimliyini müəyyənləşdirməsinin əhəmiyyətinin diqqətə çatdırıldığı bu nəzəri-konseptual mənbədə ideologiyanın cəmiyyət tərəfindən formalaşdırıldığı və özündə tarixi ənənələri, milli dəyərləri əks etdirdiyi bildirilir. Buna görə də ideologiya milli kimliyin komponentidir.

Frensis Fukuyama «Tarixin sonu» və «Liberalizmin zəfəri» əsərlərində liberalizmi təkqütblü dünya nizamına əsaslanan beynəlxalq münasibətlər sistemində alternativsiz ideologiya kimi səciyyələndirir. Liberalizmin özündə ehtiva etdiyi dəyərlər, prinsip-

lər və normaların xalqların rifahına, dövlətlərin isə inkişafına xidmət etdiyi, bu ideologiyanın hökm sürdüyü beynəlxalq münasibətlər sisteminin isə sülh, sabitlik, tərəqqipərvərlik kimi dəyərlər əsasında təşəkkül tapdığı vurğulanır. F.Fukuyama qeyd edir ki, liberalizm dünya siyasi sisteminin ideoloji xilasını təmin edən konsepsiyadır, buna görə də beynəlxalq münasibətlərin gələcəyi liberalizmin siyasi düşüncələrdə təşəkkülü və mövcudluğundan asılıdır.

İdeologiyanın beynəlxalq münasibətlərdə rolu məsələsində ən çox müzakirə predmetinə çevrilən başqa bir nüansı da diqqətə çatdırmaq məqsədəmüvafiqdir. Bu kontekstdə belə bir sual nəzərə çarpır: xarici siyasətdə pragmatizm əsas rol oynayır, yoxsa ideologiya? Araşdırmaçı H.Gardini qeyd edir ki, ideologiya pragmatizmi istisna edir, uzlaşma və əməkdaşlıq əvəzinə ziddiyyət və qarşıdurma yaradır. Buna görə də rəşional qərar qəbulu və icrasında ideoloji təsirləri neytrallaşdırmaq, pragmatik mövqedən çıxış etmək lazımdır. Pragmatizm isə strateji maraqların təmin olunmasını ifadə edir.

H.Gardinin fikrincə, pragmatik mövqedən çıxış edən və heç bir ideoloji təsiri ön plana çəkməyən dövlətlər "güclü dövlət" kateqoriyasına aiddir. Onlar yalnız öz strateji maraqlarını təmin etmək üçün siyasi, iqtisadi, hərbi, humanitar və digər vasitələrdən uğurla istifadə edərək müəyyən edilmiş hədəflərə çatırlar. İdeoloji baxışları ön plana çəkən dövlətlər isə mövcud dünya nizamını və beynəlxalq siyasi sistemi tənqid edərək böyük dövlətlərin ədalətsizliyindən şikayət edirlər. Bu ölkələr böyük dövlətlərin yalnız öz strateji maraqlarını əsas götürdüyünü, digər ölkələrin mənafeyinə və suverenliyinə hörmətlə yanaşmadığını, bunun isə ədalətsizliyə səbəb olduğunu, eləcə də bərabərhüquqlu və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa imkan vermədiyini ifadə edirlər. Ona görə də "güclü olmayan" dövlətlər mövcud sistemin və nizamın dəyişməsinin zəruriliyini özündə ehtiva edən ideoloji baxışlar önə sürürlər.

H.Gardini tarixin müəyyən dövrlərində bəzi dövlətlərin strateji kursunun ideologiyanın pragmatizmə xidmət etməsi nümunəsi yaratdığını qeyd edir. O qeyd edir ki, SSRİ-nin sosializm ideologiya-

sını təbliğ etməsi sistemin mövcudluğunu qoruması və imperiyanın siyasi, iqtisadi, hərbi, demoqrafik və digər maraqlarının təmin olunmasına xidmət edirdi. SSRİ dünyada sosializm ideologiyasının yayılması istiqamətində fəaliyyət göstərməklə həm də öz geopolitik ekspansiyasını təmin edirdi. Nəticə etibarilə, SSRİ-nin təmsalında ideologiya pragmatizmə - strateji maraqların təmin olunmasına xidmət edirdi. Başqa bir nümunə ABŞ-ın liberalizm ideologiyasını yaymaqla geosiyasi ekspansiya həyata keçirməsidir. Birləşmiş Ştatlar liberalizm ideologiyasından dünya siyasətində öz mövqeyini gücləndirmək, nüfuz-təsir dairəsini daha da genişləndirmək üçün vasitə kimi istifadə edir. Bu geosiyasi aktor "demokratiya ixracı" vasitəsilə imperialist ekspansiyanın sərhədlərini genişləndirir. Bütövlükdə, hər iki nümunədə rəşional yanaşma ideologiyasının xarici siyasətdə pragmatizmə xidmət etdiyini göstərir.

§12. Qeyri-dövlət aktorlarının və sosioloji faktorların xarici siyasətə təsiri

Xarici siyasətə təsir edən çoxsaylı amillərdən bəhs edərkən ölkədaxili ictimai, siyasi faktorları da xüsusi olaraq nəzərə çatdırmaq lazımdır. Bu sırada ictimai rəy, siyasi sistemin xarakteristikası, siyasi mədəniyyət, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının – media və QHT-nin, eləcə də siyasi partiyaların, müxalifət institutunun fəaliyyəti və digər amillər yer alır. Bu institutların hər biri ölkə daxilində ictimai, siyasi proseslərə əsaslı dərəcədə təsir göstərməklə yanaşı, xarici siyasətə dair qərarların qəbul və icrası istiqamətində də mühüm təsir mexanizmlərinə malikdir. Plüralizm nəzəriyyəsinə görə, daxili və xarici siyasətin xarakteristikasını, eləcə də ölkənin siyasi perspektivini qiymətləndirmək üçün ilk növbədə aktorların fəaliyyətinə nəzər salmaq lazımdır. Daxili siyasətdə hakimiyyət həlledici subyekt olsa da, siyasi proseslərin aktoru qisminə çoxsaylı aktorlar çıxış edirlər. Bu aktorlar həm də ölkənin xarici siyasətinə təsir etmək imkanına malikdirlər.

Plüralizm nəzəriyyəsi siyasi partiyaların, maraq qruplarının, QHT-lər və media institutunun rolunu ön plana çəkir. Bu nəzəriyyə

yənin yanaşmasına görə, siyasi partiyalar və maraq qruplarının fəaliyyəti hakimiyyətin siyasətinə ən çox təsir göstərmək imkanına malik olan faktordur. Siyasi partiyalar daxili siyasətdə mühüm institusional subyektdir və bu təsisatların fəaliyyəti həm ictimai rəyin formalaşmasına, həm də hakimiyyətinin fəaliyyətinin istiqamətlənməsinə mühüm təsir göstərir. Plüralizm nəzəriyyəsində siyasi partiyaların ictimai rəyə, daxili və xarici siyasətə təsiri səviyyəsi, əsas etibarilə, siyasi rejimlə əlaqələndirilir. Avtoritar siyasi rejimlərin hökm sürdüyü ölkələrdə siyasi partiyanın fəaliyyəti o zaman həlledici xarakter daşıyır ki, o, hakimiyyətdə olsun. Partiya rəhbərliyi ölkənin siyasi elitası qismində çıxış etdiyinə görə qərar qəbulu prosesində alternativsiz və həlledici qüvvədir. Digər partiyalar isə, sadəcə, olaraq ictimai-siyasi palitranın iştirakçı subyektləri qismində çıxış edirlər, onların siyasi fəaliyyəti xarici siyasətə dair qərar qəbulunda ciddi təsir mexanizmləri formalaşdırmır. Plüralizm nəzəriyyəsi bu cür partiyaların sosializm sistemində daha qabarıq formada ön planda olduğunu və belə təsisatların fəaliyyətinin pragmatik yox, ideoloji xarakter daşdığını göstərir. Demokratik rejimlərdə isə siyasi partiyaların fəaliyyəti rəqabətliklik mühitində davam edir və ictimai rəyə təsir etmək imkanlarına malikdir. Hakimiyyətdə olan siyasi partiya xarici siyasətə dair strateji kursun həyata keçirilməsində aparıcı, səlahiyyətli qüvvədir, amma digər partiyalar da həm öz təklif və təşəbbüsləri ilə, həm də alternativ seçimləri yaradan fəaliyyəti ilə həlledici faktor kimi çıxış edə bilirlər. Hakim siyasi partiya isə digər siyasi partiyaların ictimai rəyə təsir imkanlarını nəzərə alaraq rəqiblərinin alternativ təklif və təşəbbüslərini müəyyən mənada nəzərə alır. Bütün hallarda isə plüralist – rəqabətə əsaslanan siyasi sistem partiyaların xarici siyasətə dair strateji kursun formalaşması və inkişafında iştirakına, təsirinə dair zəmin formalaşdırır.

Plüralizm nəzəriyyəsində maraq qruplarının xarici siyasətə dair qərar qəbulunda siyasi elitaya – hakimiyyət nümayəndələrinə təsirinə dair belə bir yanaşma ortaya qoyulur ki, maraq qrupları bu prosesdə lobbiçilik funksiyası yerinə yetirirlər. Yəni ölkə daxilində və ya xaricdə müəyyən siyasi qrupların maraqları, məqsədləri

və hədəfləri əsasında hakimiyyətə qərar qəbulu və icrası prosesində müxtəlif vasitələrlə təsir etməyə çalışırlar. Bəzi hallarda təzyiq elementlərinə də rast gəlinir. Maraqlı qruplarında təmsil olunan qüvvələr isə ölkə daxilində fəaliyyət göstərən vətəndaş cəmiyyəti institutlarının, müxtəlif fondların nümayəndələri, yaxud hansısa transmilli korporasiyanın təmsilçiləri olurlar.

Plüralizm nəzəriyyəsində hökumətin xarici siyasətinə təsir məsələsində qeyri-dövlət aktorları və sosioloji faktorlar qismində media institutu və ictimai rəyə də xüsusi diqqət göstərilir. Medianın ictimai rəyi formalaşdıran başlıca mexanizm kimi rolunu ön plana çəkilir. Media 2 halda cəmiyyətin xarici siyasətə dair ictimai rəyinə təsir göstərə bilər: birincisi, media müstəqil olmalı və obyektiv informasiya verməlidir; ikincisi isə, cəmiyyət bu informasiyaları təhlil edib doğru nəticə çıxarmaq potensialına – yetərli intellektual səviyyəyə malik olmalıdır. Bu halda, rəşional ictimai rəyin xarici siyasətə təsir imkanları mövcud olur və siyasi elita öz strateji kursunda ictimai rəy faktorunu nəzərə almaq məcburiyyətində qalır.

Plüralizm nəzəriyyəsi aktorların davranışlarında və qərar qəbulu mexanizmində siyasi mədəniyyət amilini mühüm təsir vasitəsi kimi səciyyələndirir. Əlbəttə, siyasi mədəniyyət cəmiyyətin tarixi boyu əldə etdiyi, yaşatdığı maddi və mənəvi dəyərlərin məcmusu olan ümumi mədəniyyətin komponenti kimi həm ictimai rəydə öz əksini tapır, həm də daxili və xarici siyasətdə təsiredici amil kimi çıxış edir. Başqa sözlə, ölkənin xarici siyasət kursuna təsir edən daxili faktorlardan biri siyasi mədəniyyətdir. Hər şeydən əvvəl, vətəndaşların siyasi hakimiyyətə münasibəti onların davranış və rəylərində öz əksini tapır. Siyasi mədəniyyət isə məhz bu cür davranış və rəylər əsasında formalaşır, inkişaf edir. İkincisi, siyasi hakimiyyətin ölkə vətəndaşlarına münasibəti də siyasi mədəniyyətdə əks olunur. Məsələn, hakimiyyət cəmiyyət üzvlərinə münasibətdə ya onları siyasi həyatda iştirak etməyə sövq edir, fərdlərin demokratik prinsip və normalara əsaslanan fəaliyyətinə mane olmur, ya da hər bir vasitə ilə fərdlərin siyasi iştirakçılığı və sosiallaşmasının qarşısını alır. Bu da, nəticə etibarilə, fərdlərin siyasi iş-

tirakçılıq səviyyəsi və dolayısıyla, siyasi mədəniyyətinə təsir edir. Üçüncüsü, siyasi mədəniyyətin inkişaf etməsi vətəndaşların siyasi idarəetməyə təsirini artırır. Eyni zamanda, cəmiyyətin fəal üzvləri qərar qəbulu və icrası prosesinə də təsir göstərir. Bu isə hakimiyyət-cəmiyyət münasibətlərinə birmənalı şəkildə müsbət təsir göstərir. Dördüncüsü, siyasi mədəniyyət idarəetmədə iştirak edən və etməyən fərdlərin mənəvi-psixoloji yönümlərini və dəyərlərini müəyyən edir. Bu da ölkə daxilindəki siyasi davranış və mövqeləri formalaşdıran amil kimi çıxış edir. Beləliklə, siyasi mədəniyyət ictimai rəy və siyasi iradənin ahəngini yaradaraq xarici siyasətə dair qərarların qəbuluna ciddi təsir imkanlarına malikdir. Bir sıra nəzəri-konseptual mənbələrdə siyasi mədəniyyətin həm də hakimiyyətin siyasi dünyagörüşü kimi səciyyələndirilməsi də bəhs olunan prosesdə bu faktorun nə qədər önəmli olduğunu deməyə əsas verir.

Plüralizm nəzəriyyəsinin xarici siyasətə təsir edən qeyri-dövlət aktorları sırasında elmi-nəzəri müzakirə predmetinə çevirdiyi institusional faktorlardan biri vətəndaş cəmiyyətidir. Bu nəzəri-konseptual mənbədə vətəndaş cəmiyyəti ictimai institut kimi səciyyələndirilir və diqqətə çatdırılır ki, QHT-lərin, ayrı-ayrı ictimai təsisatların ictimai rəyə təsir imkanlarının geniş olması hökuməti bu institutların rəyini nəzərə almağa vadar edir. Əlbəttə, vətəndaş cəmiyyətinin xarici siyasətə təsiri məsələsi ilə bağlı daha aydın təsəvvür formalaşdırmaq üçün bu institutun mahiyyəti və xarakteristikasını diqqətə çatdırmaq məqsədmüvafiqdir. Vətəndaş cəmiyyəti siyasi sistemin struktur elementi olsa da, qeyri-siyasi təmayül və xarakteri ilə fərqlənir. Belə ki, vətəndaş cəmiyyəti dövlətdən asılı olmayan, amma dövlətlə əlaqəsi olan, inzibati deyil, könüllü qaydada yaradılan sosial birlikdir. Başqa sözlə, vətəndaş cəmiyyəti mülki şəxslərin könüllü birləşməsi nəticəsində yaranan, özünütənzimləmə və özünüidarə mexanizminə malik olan, qeyri-siyasi səciyyəsi ilə sivil şəxslərin fəaliyyətini və bu kontekstdə ictimai münasibətlər sistemini ehtiva edən institusional faktor kimi xarakterizə olunur. Beləliklə, vətəndaş cəmiyyəti institutu, əsas etibarilə, dövlət ilə cəmiyyət arasında institusional körpü rolunu

oynadığına, ictimai rəyə əsaslı dərəcədə təsir göstərmək imkanına malik olduğuna görə hökumət bu institutun rəyini, mövqe və davranışlarını nəzərə alır. Bəzi hallarda vətəndaş cəmiyyəti institutları hökumətə qarşı təzyiq qrupu rolunda çıxış edir. ABŞ və Avropa məxsus bir sıra fondların, QHT-lərin ayrı-ayrı ölkələrdə hökumətə qarşı etiraz aksiyalarının təşkil olunmasında, hətta üsyan və inqilabların həyata keçirilməsində rol oynamaları bunun bariz nümunəsidir.

Siyasi müxalifətin ölkənin xarici siyasətinə təsiri məsələsi də beynəlxalq münasibətlərə dair elmi-nəzəri və konseptual mənbələrdə əksini tapan məsələlər sırasında yer alır. Müxalifət dövlət siyasətini müəyyənləşdirmək iqtidarı və səlahiyyətində olmasa da, hökumətə xarici siyasətə dair təkliflər və alternativlər təqdim edərək və iqtidar ilə siyasi-intellektual müzakirə platforması yaradaraq bu prosesdə iştirak edə bilər. Məlumdur ki, müxalifətçilik sosial statusdan irəli gələn siyasi dünyagörüşüdür. Müxalifət institutu isə siyasi sistemin struktur elementi, müxalif siyasi qüvvə siyasi palitranın aktorudur. Demokratik cəmiyyətlərdə müxalifət siyasi palitrada seçki fəaliyyəti (təmsilçiliyi), hökumətin və onun fəaliyyətinin tənqidi, qərar qəbulu prosesinə təsir, hakimiyyət strukturunda iştirak etmə və s. formalarda təmsil olunur. Bəhs edilən sahə və istiqamətlərdə müxalifətin fəaliyyətinə və təmsilçiliyinə geniş şərait yaradılsa da, bəzən bu şərait və imkanlardan sui-istifadə halları da müşahidə edilir. Xüsusilə də müxalifət statusu ilə siyasi səhnəyə daxil olan, amma funksionallıq etibarilə müxalifət institutuna xas olan heç bir normativ xüsusiyyətin daşıyıcısı olmayan bir sıra aktorlar, sadəcə, korporativ maraqların təmsil olunması naminə fəaliyyət göstərirlər, bir sıra hallarda isə xarici qüvvələr tərəfindən hakim qüvvələrə – iqtidara qarşı təzyiq vasitəsi kimi istifadə edirlər. Bütün bunları nəzərə alaraq siyasi sistemin və rejimin xarakteristikasından, hakimiyyətə müxalif subyekt qismində siyasi palitrada təmsil olunan aktoru funksionallıq səviyyəsindən asılı olaraq müxalifətin xarici siyasətə dair qərarların qəbuluna, hakimiyyətin davranışlarına təsiri bu və ya digər səviyyədə olur. Demokratik ölkələrdə siyasi plüralizm şəraitində - siyasi

sistemdə rəqabətliliyin olduğu mühitdə hökumət güclü müxalifətin fikir və alternativlərini həm də ona görə nəzərə alır ki, xarici siyasətə dair düçar olunan hər hansı bir uğursuzluqda ciddi ictimai qınağa və ya cəmiyyətin ciddi müqavimətinə rast gəlməsin. Bu, bir növ, «hakimiyyət instinkti» kimi səciyyələndirilir.

Tədqiqatçı Cozef Frankel ölkənin xarici siyasət kursuna və bu sahədə qərar qəbul etmə prosesinə təsir edən daxili amillər – sosioloji faktorlar sırasında ölkənin modernləşmə səviyyəsini xüsusilə fərqləndirir. O qeyd edir ki, bir ölkənin modernləşməsi dedikdə cəmiyyətin ictimai dəyərlərinin yeni çağırışlara və reallıqlara uyğun olaraq zənginləşməsi, siyasi rejimin xarakteristikasında müsbət keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verməsi və idarəetmənin təkmilləşməsi nəzərdə tutulur. Buna uyğun olaraq siyasi modernləşmə kursu milli inkişaf strategiyasının fundamental istiqamətlərindən biri kimi xarakterizə olunur. C.Frankel siyasi modernləşmə prosesinə diqqəti cəmləndirir və qeyd edir ki, bu, siyasi sistemin yeni dəyərlər əsasında formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi ilə ənənəvi sistemdən müasir sistemə keçidlə səciyyələnən sosial-siyasi transformasiyadır. Beləliklə, ölkənin siyasi rejimi və idarəetmə mexanizmində fundamental sistem dəyişiklikləri baş verir. Bu isə özü ilə birlikdə strateji kursun – daxili və xarici siyasətin prioritetləri, hədəfləri və istiqamətlərində yeni çağırışlar və dəyişikliklərin meydana çıxmasına səbəb olur. Şübhəsiz ki, bu da xarici siyasətə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən mühüm faktora çevrilir.

Kristofer Hill isə xarici siyasətə təsir edən ən mühüm amil kimi sabitlik faktoruna diqqət yetirir. O, sabitlik dedikdə etnik zəmində təhlükəsizlik mühitini və milliyyətçilik amilini əsas götürür. Araşdırmaçı qeyd edir ki, ölkə daxilində sabitliyə nail olmadan xarici siyasətə dair rəşional qərar qəbul etmək və strateji maraqların təmin olunması istiqamətində pragmatik fəaliyyətə nail olmaq mümkün deyil. Xüsusilə də, çoxmillətli ölkələrdə etnik azlıqlar hər zaman sabitlik və təhlükəsizliyə real təhdidlər yaradır. Çünki xarici dövlətlər bir ölkənin ən zəif nöqtəsi kimi hər zaman etnik separatizmi müəyyənləşdirir və çevriliş, inqilab və digər

xaos ssenarilərində məhz «etnik kart» vasitəsilə start verilir. K.Hill millətçiliyi də bu kontekstdə neqativ faktor kimi səciyyələndirilir. Tədqiqatçı etnik milliyyətçiliyin xüsusilə Avropa ölkələrində təhlükəli hal aldığını və böyük dövlətlərin milliyyətçilik dünyagörüşünün kiçik dövlətlərə qarşı təhdid ünsürünə çevrildiyini bildirir.

Beləliklə, ölkə daxilindəki siyasi və sosioloji faktorlar hökumətin xarici siyasətə dair qərar qəbul etməsi prosesində müəyyən təsir mexanizmlərinə və mühüm rola malikdir.

§13. Beynəlxalq münasibətlər və xarici siyasət kontekstində milliyyətçilik məsələsi: yeni geopolitik trendlər

Xarici siyasətdə qərar qəbulu, yaxud strateji kursun müəyyənləşdirilməsi zamanı nəzərə alınan daxili faktorlardan biri ölkə daxilində etnik zəmində sabitliyin səviyyəsidir. Milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsi olan bu məsələ, əsas etibarilə, xarici faktorlarla bağlı olduğuna görə xarici siyasətə ciddi şəkildə təsir göstərə bilər. Xüsusilə də, polietnik (çoxmillətli) ölkələrdə etnik zəmində sabitliyin pozulması, separatizm meyillərinin yaranması və şiddətlənməsi ciddi təhdid kimi çıxış edir. Bu məsələdə məhz xarici təsirlər vasitəsilə güclənən milliyyətçilik amilinə xüsusi diqqət yetirilir.

Beynəlxalq münasibətlər və dünya siyasətinə, eləcə də dövlətlərin xarici siyasətinə təsir edən amillərdən biri də milliyyətçilik məsələsidir. Qloballaşma şəraitində milliyyətçilik geosiyasi proseslər və hegemon güc mərkəzlərinin strateji kursu fonunda yeni tendensiyaya çevrilib. Bir çox araşdırmaçılar bunu yeni milliyyətçilik anlayışı ilə səciyyələndirirlər.

Ümumiyyətlə, XXI əsrdə global siyasi proseslərin bir sıra paradigmlərini milliyyətçilik müəyyənləşdirir. Beynəlxalq münasibətlər sistemində ikiqütblü dünya nizamının sıradan çıxmasından sonra və təkqütblü sistemlə birlikdə sivilizasiyaların toqquşması və qarşıdurması fəlsəfəsi ön plana çıxmağa başladı. Lakin XXI əsrdə dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər sistemində müəyyən keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verməsi yeni tendensiya-

ların meydana gəlməsini şərtləndirdi. Bu kontekstdə çoxqütblü beynəlxalq sistem meyilləri ilə yanaşı, milliyyətçilik tendensiyasına yeni siyasi baxışın formalaşması zərurəti ortaya çıxdı və günümüzün aktual problemlərindən biri kimi çıxış etməyə başladı.

Təqəütblü dünya nizamına əsaslanan beynəlxalq münasibətlər sistemində milliyyətçiliyin yeni təzahürləri klassik milliyyətçilikdən fərqli olaraq qeyri-ənənəvi sahələrə nüfuz etdi. Ayrı-ayrı geostrateji regionlarda fərqli formalarda təzahür edən milliyyətçilik yeni ampuada etnik, dini, mədəni, siyasi və vətəndaş-dövlət milliyyətçiliyi qismində qarşımıza çıxdı. Tarixi təcrübə və mövcud reallıqlar göstərir ki, təzahür formasından asılı olmayaraq hər cür milliyyətçilik zərərli, daha doğrusu, xalqların, dövlətlərin və bütövlükdə beynəlxalq münasibətlər sisteminin inkişafı, perspektivi üçün yaxşı heç nə vəd etmir, əksinə, ziddiyyətləri artıran, qarşıdurmaları şərtləndirən dağıdıcı faktor kimi çıxış edir. Ümumiyyətlə, XXI əsrdə islamofobiya, ksenofobiya, antisemitizm, sivilizasiyaların qarşılıdırması, dini, etnik zəmində ziddiyyətlər, eləcə də bu kimi digər neqativ hal və meyillər beynəlxalq münasibətlər sisteminin, dövlətlərarası əlaqələrin hazırkı və gələcək inkişafına ciddi şəkildə mənfi təsir göstərir. Xüsusilə də, dünya siyasətinin əsaslarını müəyyənləşdirən bir sıra güc mərkəzlərinin "siyasi hakimiyyət xəritəsi"nə nəzər saldıqda görürük ki, onların yanaşma və fəaliyyətlərinin fəlsəfəsini dini təəssübkeşlik prinsipi və sivilizasiyaların toqquşması nəzəriyyəsi təşkil edir. Həmin siyasi dairələrin nəzərində dini təəssübkeşlik isə daha çox antiislam mövqeyində durmaq və ya islamofobiya meyilləri əsasında çıxış etmək deməkdir. Əslində isə, bir səmavi dinin digər səmavi dinə qarşı qoyulması elə dini dəyərlərin, din fəlsəfəsinin özünə qarşı çıxış etmək, onun prinsiplərini heçə saymaqdır. Çünki ümumilikdə hər bir din dialoq, əməkdaşlıq, uzlaşma, humanizm prinsiplərini özündə ehtiva edir, ziddiyyət, qarşıdurma kimi neqativ halları isə istisna və inkar edir. Məhz bir sıra ölkələrdə siyasi hakimiyyətlərin bu ənənələri formalaşdırması və davam etdirməsi hazırda güclənən dini və etnik milliyyətçiliyi daha da şiddətləndirir.

Beynəlxalq münasibətlər tarixinə nəzər salsaq, görürük ki, heç bir mərhələdə dinlərdən indiki qədər qarşıdurma vasitəsi kimi istifadə edilməyib. Yaxın Şərqə yönəlmiş həyata keçirilən ekspansionalist siyasət, "demokratiya" pərdəsi arxasında geostrateji maraqlar əsasında hibrid, yaxud müxtəlif terror təşkilatları vasitəsilə "vəkalət müharibələri" aparılması haqlı olaraq "yeni səlib yürüşü" kimi xarakterizə edilir.

Əslində, xristian siyasi coğrafiyasında bu cür dini, etnik millətçiliyin şiddətlənməsi müqabilində İslam coğrafiyası da adekvat reaksiya mexanizmi formalaşdırılmalı idi. Amma İslam coğrafiyasında islamofob dairələrə müqavimət göstərə biləcək intellektual təbəqə və həqiqi din təəssübkeşləri sıradan çıxarıldı. İmperializm bu boşluğu doldurmaq üçün Şərqdə İslam təəssübkeşləri obrazında İŞİD kimi terror təşkilatları yaratdı və imperialist sistemin maraqlarına uyğun olmayan hər hansı demokratik aktı antidemokratik elan edərək ona qarşı hərbi-siyasi hücumlar təşkil etdi. Bu, imperializmin həyata keçirdiyi ən uğurlu və ən ciddi hərbi-siyasi manipulyasiyası kimi tarixə keçdi.

İmperializmin bugünkü siyasi fəlsəfəsini təkcə islamofobiya deyil, həm də ksenofobiya təşkil edir. Hazırda Qərb siyasi mədəniyyəti o qədər radikallaşmış ki, özündən saymadığını qətiyyətlə rədd edir. Məsələn, Rusiya Federasiyasına münasibətdə biz bunun aydın təzahürünü görürük. Yaxud Şərqi Avropa ölkələrində intişar edən hər hansı dəyər və ya siyasi dünyagörüş əsla rəğbət görmür, küncə sıxışdırılır. Bu təzyiq və təsirlər isə əks təsir yaradır. Nəticədə dünyada çoxqütblü münasibətlər sisteminin yaranması, yeni güc mərkəzlərinin formalaşması prosesi başlayır. Ancaq bu, heç də asan olmayan bir məsələdir. Çünki yeni tarazlıq mərkəzlərinin yaranması və dayanıqlı olması üçün dünya yeni bir cəhan savaşından keçməyə məhkumdur. Bəs, görəsən, üçüncü bir dünya müharibəsini yer kürəsinin qaldırmağa gücü çatarmı? Bu suala cavabı dünya siyasətini müəyyənləşdirən ölkələr verməlidirlər.

Bütövlükdə, dini və etnik milliyyətçilik yolverilməzdir. Hazırkı mərhələdə bu cür milliyyətçilik formalarına qarşı alternativ milliyyətçilik növü axtarılırsa, o zaman ən məqbul və universal for-

mula – sivilizasiya, yaxud dialoq milliyyətçiliyinin yaradılmasıdır. Bəşəriyyət tarixində meydana çıxan və mövcudluğunu qoruyub saxlayan sivilizasiyaları insan yaradıb və zamanla fərqli mədəniyyət formaları miras kimi nəsildən nəsle ötürülüb. Belə olan halda, bəşəriyyətin öz mirasına sahib çıxması və dolayısıyla milliyyətçilik deyilən siyasi dünyagörüşünün məhz sivilizasiya milliyyətçiliyi olaraq yeni model kimi ortaya çıxarılması məqsədmüvafiqdir.

I I FƏSİL

XARİCİ SİYASƏT VƏ DİPLOMATİYA

§1. Diplomatıya və diplomatik xidmət

Xarici siyasət diplomatıya ilə ən sıx şəkildə bağlıdır. Bu əlaqə o qədər sıxdır ki, hərdən onların arasında istər-istəməz bərabərlik işarəsi qoyurlar. Amma bu anlayışlar arasında fərq mövcuddur. Diplomatıya xarici siyasətin özü deyil, onun həyata keçirilməsinin metod və üsulunun cəmidir. Diplomatıyanın geniş yayılmış tərfi mövcuddur. İngilis alimi və diplomatı Q.Nikolson qeyd edir ki, «diplomatiya» sözü «tamamilə fərqli predmetlərin göstərilməsi üçün istifadə edilir. Hərdən o, xarici siyasətin sinonimi kimi... digər halda o, danışıqlar mənasında işlədilir... Bu söz həm də danışıqların aparılmasına kömək edən prosedur və bunu təmin edən aparatın adlandırılmasına da xidmət edir. O həm də xarici işlər idarəsinin ölkədən kənardakı hissələrinin adlandırılmasında işlədilir... nəhayət, bu söz beynəlxalq danışıqların aparılmasında xüsusi məharətin nümayiş etdirilməsi kimi də istifadə edilir». Q.Nikolsonun özü diplomatıyanı beynəlxalq münasibətlərin danışıqlar yolu ilə həyata keçirilməsi metodu hesab edir. XIX əsrin birinci yarısında yaşamış fransız diplomatı Qarden belə bir fikir irəli sürür: «diplomatiya bu terminin geniş mənası ilə xarici işlər və xarici əlaqə haqqında elmdir, daha dəqiq mənada, bu danışıqların elm və incəsənətidir».

Diplomatik münasibətlər daxilində siyasi, iqtisadi və digər dövlətlərarası münasibətlərin reallaşdırıldığı formanı özündə ehtiva edir. Diplomatik protokol ən gərgin siyasi vəziyyətdə belə iki qarşıduran dövlətin rəsmi hakimiyyətləri arasında kontaktı qoruyub saxlamağa imkan verir.

Diplomatıyanın mahiyyətinin başa düşülməsində müxtəlif yanaşmaları ümumiləşdirəndə ona belə bir tərif vermək olar: **diplomatiya – bir dövlətin maraqlarını təmsil etmək üçün və onun**

xarici siyasətini sülh vasitələri ilə təmin etmək məqsədilə həyata keçirilən rəsmi fəaliyyətdir.

Diplomatiyanı yalnız xarici siyasətin danışıqlar yolu ilə həyata keçirilməsi kimi təqdim etmək düzgün olmazdı, ona görə ki, onun daha vacib – nümayəndəlik funksiyası da var. Dövlətlər məqsədlərinə çatmaq, malik olduqları dəyərləri qorumaq və ya həyata keçirmək, maraqlarını müdafiə etmək və bunları həyata keçirərkən digər dövlətləri müvafiq hərəkətlərə istiqamətləndirmək və ya ehtimal olunan hərəkətlərdən çəkəndirmək üçün müxtəlif vasitə və metodlara əl atırlar. Bunlardan yuxarıda vurğulanan diplomatiya və diplomatik təbliğat həm daha sülhpərvər olması, həm də güc tətbiqini özündə ehtiva etməməsinə görə problemin gərginləşməsi istənilmədiyi hallarında dövrüyyəyə buraxılan və ən çox istifadə olunan metoddur. Təbliğatın hədəfi bəzi hallarda birbaşa dövlət, bəzi hallarda isə digər ölkənin ictimai rəyidir.

Daha sonra isə iqtisadi vasitələr gəlir. "İqtisadi vasitələr" dedikdə bunları da öz aralarında mükafatlandırma və cəzalandırma olaraq iki qrupa ayırmaq olar. Xarici yardım və kredit vermək daha çox mükafatlandırma məqsədilə dövrüyyəyə buraxılır. Digər tərəfdən, embarqo, boykot, blokada və kvota kimi metodların tətbiqi hər hansı hərəkətdən əl çəkilməsi məqsədilə istifadə olunur. Onu da yaddan çıxarmamaq lazımdır ki, xarici yardım əlaqəsində olan ölkələr arasında bu yardımı dayandırmaq da hərdən cəzalandırma vasitəsi kimi tətbiq oluna bilər.

Son onilliklərdə digər ənənəvi, rəsmi diplomatiya ilə yanaşı, qeyri-rəsmi diplomatiya da yayılmaq imkanı əldə etdi. Dövlət strukturlarında heç bir post tutmayan, amma bu və ya digər xarici siyasi məqsədlərin həllinə kömək etmək qabiliyyətinə malik insanların fəaliyyətini bu cür adlandırırlar. Belə diplomatiyaya misal olaraq münaqişələrin nizamlanmasında üçüncü tərəfin funksiyasını nüfuzlu ictimai və siyasi xadimlərin xüsusi şəxs qismində yerinə yetirməsini göstərmək olar. Diplomatiyanı ikitərəfli, çoxtərəfli, yüksək və ali səviyyədə diplomatiya olmaqla bir çox növə ayırırlar.

İkitərəfli diplomatiya keçmişdə daha çox yayılmış və bu gün də tez-tez rast gəlinən diplomatiya növü kimi yalnız iki dövlətin nümayəndələrinin qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutması ilə xarakterizə olunur. Bu cür diplomatiyaya səfirliklərlə xarici işlər nazirlikləri arasında ikitərəfli danışıqları və əlaqələri aid etmək olar. Əgər diplomatik münasibətlərdə iki dövlətin nümayəndələrindən çox nümayəndə iştirak edirsə, bu artıq çoxtərəfli diplomatiya adlanır. Məsələn, beynəlxalq konfransların işi, beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti. Əgər diplomatik funksiyanı yerinə yetirməyi peşəkar (mənsəb sahibi) diplomatlar deyil, dövlət başçıları, hökumət başçıları və digər yüksəkçinli dövlət rəhbərləri üzərlərinə götürürlərsə, o halda söhbət yüksək və ali səviyyədə diplomatiyadan gedir. Azərbaycan Respublikası üçün yüksək səviyyədə diplomatiyaya Baş nazirin, Milli Məclis sədrinin xarici səfərləri və xarici ölkə təmsilçiləri ilə danışıqları nümunə ola bilər. Əgər səfəri Prezident həyata keçirirsə, bu diplomatiya ali səviyyədə hesab olunur. Ən inkişaf etmiş ölkələrin liderlərinin dünya siyasəti və iqtisadiyyatının aktual problemlərini müzakirə etdiklərinə görə "Böyük səkkizliyin" zirvə toplantısını da ali səviyyədə diplomatiya adlandırmaq olar. Dövlətin xarici siyasətini və beynəlxalq münasibətlər sahəsinin müxtəlif istiqamətlərinə uyğun gələn diplomatiyanın müxtəlif növlərini ayırmaq da qəbul edilib. Dövlətlərin hərbi nümayəndələri arasında ikitərəfli səviyyədə danışıqlar, habelə hərbi koalisiya və hərbi-siyasi təşkilatlar çərçivəsində danışıqlar hərbi diplomatiya adlanır. "İqtisadi diplomatiya" termini iqtisadi məsələlərlə bağlı danışıqları və iqtisadi təşkilatların (BVF, ÜTT və s.) işində iştirak mənasına gəlir. Oxşar kriteriyalar aviasiya, dəniz, kosmik və digər növ diplomatiyaları da ayırırlar.

Diplomatiya anlayışı «diplomatik xidmət» anlayışı ilə sıx bağlıdır. Diplomatik kadrların mərkəzi aparatda və ölkədən kənarda diplomatik vasitələrlə dövlətin xarici siyasətinin məqsədlərini yerinə yetirməsi diplomatik xidmət adlanır. Diplomatik xidmət müəyyən dövlət orqanları və vəzifəli şəxslərin funksional öhdəliyidir. Diplomatik işlə məşğul olmaq üçün insan müəyyən bilik, şəxsi keyfiyyət və bacarığa malik olmalıdır. Dövlət diplomatik

orqanlarına ilk növbədə aşağıdakılar daxildir: birincisi, dövlətin ərazisində yerləşən xarici əlaqələr üzrə mərkəzi orqanlar, ikincisi, mövcud dövlətin sərhədlərindən xaricdə, başqa dövlətdə olan, əcnəbi xarici əlaqə orqanları.

Azərbaycanda xarici əlaqələrin mərkəzi orqanı 90 illik tarixə malik Xarici İşlər Nazirliyidir. Azərbaycan Respublikasının müasir XİN-nə onun rəhbər tərkibi – nazir, onun müavinləri və XİN əməkdaşı olan digər cavabdeh şəxslər, habelə ayrı-ayrı ölkələr və dünyanın regionları ilə münasibətlərin qurulmasına və mühafizəsinə cavabdeh olan ərazi departamentləri daxildir. Bununla belə, funksional xarakter daşıyan diplomatik xidmətin məqsədinə çatmağı təmin edən departament və idarələr, administrativ-təsərrüfat xarakterli bölmələr, köməkçi dəstələr də mövcuddur. Müasir şəraitdə Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin əsas məqsədi belədir: Azərbaycanın xarici siyasətinin ümumi strategiyasının işlənib hazırlanması və müvafiq təkliflərin Prezidentə təqdim olunması; Azərbaycanın xarici siyasət kursunun reallaşdırılması; diplomatik vasitələrlə ölkəmizin ərazi bütövlüyünün, suverenliyinin və digər maraqlarının beynəlxalq arenada müdafiəsi; xaricdə yaşayan ölkə vətəndaşlarının və hüquqi şəxslərin hüquq və maraqlarının müdafiəsi; Azərbaycanın diplomatik və konsulluq münasibətlərinin xarici dövlət və beynəlxalq təşkilatlarda təmini və s.

Bu məqsədlərdən nazirliyin əsas funksiyaları yaranır və onların arasında aşağıdakılar var: Azərbaycanın beynəlxalq müqavilələr layihəsinin işlənməsi, beynəlxalq təşkilatlar və xarici dövlətlərin təmsilçilərilə danışıqların aparılması, ümumi sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsinin diplomatik vasitələrlə reallaşdırılması, ölkənin daxili və xarici siyasəti haqqında dünyada həqiqi informasiyanın yayılmasına kömək etmək.

Xarici əlaqələr üzrə işçi orqanlar daimi və müvəqqəti olmaqla iki yerə bölünürlər. Müvəqqətiyə danışıqlarda və beynəlxalq konfranslarda iştirak etmək üçün xaricə gedən nümayəndələr daxildir. Daimi xarici əlaqə orqanları isə diplomatik və konsulluq nümayəndəlikləri, ticarət nümayəndəlikləri və dövlətlərin beynəlxalq təşkilatlar yanında nümayəndəlikləridir. Diplomatik nümayəndəlik-

lərin əsas formaları səfirlik və missiyadır. Bunların arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, səfirliyə ali dərəcəli – fəvqəladə və səlahiyyətli səfir, diplomatik missiyaya isə bir qədər aşağı dərəcəli diplomatlar – ya fəvqəladə və səlahiyyətli elçilər, ya da müvəqqəti işlər vəkili rəhbərlik edirlər. Fəvqəladə və səlahiyyətli səfir dövlət başçısı yanında və ya onu əvəz edən orqanda akkreditə olunur. Fəvqəladə və səlahiyyətli elçilər hökumətin yanında, müvəqqəti işlər vəkili isə Xarici İşlər Nazirliyində akkreditə olunur. Diplomantik münasibətlərin müasir praktikasında yalnız bir növ diplomatik nümayəndəlik var – səfirlik. Amma beynəlxalq hüquq digər missiyalarının mövcudluğuna da imkan verir.

§2. Diplomatik qurumların inkişafı

Əslində diplomatiya qədim institutdur. Məsələn, monarxlar, hökmdarlar və vassallar arasında əlaqələrin davam etdirilməsi məqsədilə tətbiq edilən elçigöndərmə, qədim ənənə kimi, ümumiyyətlə, Misir, Roma, Helen (yunan) və Şərq sivilizasiyalarında da mövcud olmuşdur. Xüsusi tapşırıqlarla uzaq məsafələrdən bir ölkədən digərinə göndərilən bu elçilər indiki dövrdən fərqli olaraq müvəqqəti tapşırıqla göndərilir və orada davamlı qalmırdılar. Avropadakı «qaranlıq çağ» dövründə diplomatik qurumların inkişafı məsələsində ciddi dönüş baş verməmişdi. Hətta Avropada ticarət və mədəni əlaqələrin inkişafı bu məsələnin inkişafına bir az təsir göstərsə də, həqiqi mənada diplomatiyanın inkişafı ilk dəfə Şimali İtaliyadakı şəhər-dövlətlərdə ortaya çıxmışdır. XVI əsr intibah dövrü İtaliyasında həyata keçirilən tədbirlərlə inkişaf edən diplomatiya Avropanın qalan bölgələrində yalnız XVIII əsrdə özünü göstərmiş və tətbiq sahəsi tapa bilmişdir.

Daha əvvəl beynəlxalq sistemin inkişafı ilə bağlı fəsildə qeyd olunduğu kimi, bu əsrdə Avropadan coğrafi maneələrlə ayrılan Şimali İtaliyadakı şəhər-dövlətlər təxminən bir-birlərilə bərabər gücə sahib idilər və aralarında klassik qüvvələr balansını xatırladan münasibətlər prosesi baş verirdi. Müharibələrin əsasən nüfuz məqsədilə baş verdiyi bu dövlətlər arasında problemlərin həllində

diplomatiya da mühüm bir vasitə kimi döviyyəyə buraxılmaqda idi. Daha çox qısamüddətli hədəfləri həyata keçirməyə istiqamətlənmiş bu tətbiqetmə yenə də bəlli bir diplomatiya anlayışının inkişafına kömək etmişdir. Buna baxmayaraq, ilk daimi səfirlik 1455-ci ildə Venesiya tərəfindən Genuyada açılmışdı. Bu dövrdə onlar «səfir» deyil, «daimi katib» adlanırdılar. Bundan sonra İtaliya şəhər-dövlətləri bir-birlərində daimi səfirliklər yaratmağa başladılar. Bu şəhər dövlətləri arasında Venesiya «səfirlik məktəbi»nə çevrilmişdi. Beləliklə, İtaliya ilk səfirini Fransaya göndərmişdi. Venesiyanın başçılığı ilə inkişaf edən prosesdə Avropa həm xristian aləmi ilə, həm də müsəlman ölkələri ilə rəsmi əlaqələr qurmağa başlamışdır. Bu dövrdə səfirlərin statusu ilə bağlı, məsələn, toxunulmazlıq, immunitet kimi məsələlər, daha sonra Vestfalya və Vyana konfransları ilə beynəlxalq hüquqa daxil ediləcək bir çox məsələdə ikitərəfli əlaqələrdə bir sıra qaydalar inkişaf etdirilməyə çalışılmışdır. Buna bənzər toxunulmazlıqlar zaman-zaman Şərqdə də mövcud olmuşdur. «Elçiyə zaval yoxdur» zərb-məsəli də elə bu münasibətlərdən yaranmışdır. Ancaq təəssüf ki, bu prinsip hüquqi müstəvidə öz əksini tapmamışdır.

Daimi diplomatiya qurumlarının inkişafı Avropada yalnız XVII əsrdə geniş yayılmağa başladı. Bu səbəbdən XIX əsr «diplomatiyanın qızıl dövrü» (golden age of diplomacy) kimi qiymətləndirilmiş və 1815-ci ildən I Dünya müharibəsinə qədər keçən müddət ərzində Avropa diplomatiyanın mərkəzinə çevrilmişdi. Bu dövrdəki diplomatlar da indiki dövrdəki həmkarları kimi məlumat toplamaq, siyasi və hərbi maraqları qorumaq, ticarət əlaqələrini inkişaf etdirmək kimi bir çox iş görürdülər. Hətta bu diplomatların Avropa və Yaxın Şərqdə ticarətin inkişafına mühüm töhfələri olmuşdur.

Osmanlı İmperiyası XVIII əsrin sonlarında III Səlimə qədər olan dövrdə müsəlman və xristian dövlətlərə arabilir müvəqqəti səfirlər göndərmişdi. Taxta çıxmağı qeyd etmək və ya dostluğu möhkəmləndirmək üçün göndərilən bu elçilər getdikləri yerdə qısa bir müddətə qalır, tapşırıqlarını yerinə yetirdikdən sonra geri qayıdırdılar. Osmanlı dövlətinin beynəlxalq münasibətləri davam etdirmək üçün müvəqqəti səfirlər göndərməsi vaxt keçdikcə ki-

fəyət etmədi. Osmanlı dövləti onunla yaxından və ya uzaqdan əlaqəli olan bütün dövlətlərin daimi elçilərini qəbul edərkən özünü bu dövlətlərdə daimi səfirlik saxlamırdı. Nəhayət, Bab-ı Ali (o vaxtkı Osmanlı hökuməti) müxtəlif səbəblərin təsiri ilə 1792-ci ildə daimi səfirliklərini yaratmaq haqqında qərar qəbul etmiş və Yusif Ağah Əfəndi Londona, daha sonra Seyid Əli Əfəndi Parisə, Arif Əfəndi Avstriyaya, Giritli Əli Əfəndi Prussiyaya daimi səfir kimi göndərilmişdi.

§3. Diplomatların təyin edilməsi prosedurları

Diplomatik nümayəndələr hər ölkənin öz konstitusiyasında qeyd olunan prosedura uyğun formada təyin edilir. Məsələn, ABŞ-da prezident tərəfindən təyin edilən diplomatik nümayəndələr üçün mütləq Senatın razılığı alınmalıdır, Qərb ölkələrinin əksəriyyətində isə, Türkiyədə olduğu kimi, prezidentin razılığı kifayət edir, təkrarən parlamentə təqdim etməyə ehtiyac qalmır. Rusiya Federasiyasının 1993-cü il Konstitusiyasına görə, səfirlərin təyin edilməsi prezidentin fərmanı ilə həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasında da Konstitusiyaya görə səfirlərin təyin edilməsi Prezidentin səlahiyyətinə aiddir. Təzə təyin edilmiş səfir onun səlahiyyətlərini təsdiq edən xüsusi sənəd – etimadnamə alır. Fəaliyyət göstərəcəyi ölkəyə gələn kimi səfir özünün etimadnaməsini dövlət başçısına və ya onu əvəz edən şəxsə təqdim edir və bundan sonra onun rəsmi missiyası başlayır. Lakin diplomatik nümayəndələrin təyinetmə prosedurları birtərəfli prosedur olmayıb, göndərildiyi ölkəni də maraqlandırdığı üçün təyinetmə zamanı göndərilən ölkənin də razılığı alınmalıdır. Təyini həyata keçirməzdən qabaq müvafiq dövlətin hakimiyyəti səfirliyin fəaliyyət göstərəcəyi ölkənin hakimiyyətinə konkret şəxsin namizədliyinə razılıq almaq (aqrəman) üçün sorğu göndərir. Ona görə ki, bir dövlətin istədiyi diplomatik nümayəndələrini sərbəst seçmək imkanı olduğu kimi, digər dövlətlərin də göndəriləcək diplomatik nümayəndəni qəbul etməmək hüququ var. Diplomatik nümayəndənin göndərildiyi

dövlət göndərilən şəxsin siyasi, dini və şəxsi cəhətlərini qəbul etməyə bilər.

Yuxarıda qeyd edilən xoşagəlməz hadisələrin baş verməməsi üçün dövlətlər qabaqcadan diplomatik nümayəndənin göndərilməyi ölkədən **aqreman** tələbmə metoduna baş vururlar. Göndərilən ölkə aqreman təqdim etmədiyi zaman onun səbəblərini izah etmək məcburiyyətində deyil. Aqreman təyin ediləcək şəxsin persona qrata (qəbuledilən şəxs) olduğunu göstərən zamanət məktubudur. Aqreman alınmadığı halda görülmək tədbiri ya təmsilçini təyin etməkdən vaz keçmək, ya da başqa birinin təyin edilməsi yolunu seçməkdir. Bir dövlət müxtəlif səbəblərdən işindən razı olmadığı bir diplomata bəri başdan aqreman verməməklə yanaşı, persona qrata kimi qəbul edib aqreman verdiyi nümayəndəni daha sonrakı bir sıra hərəkətlərinə görə persona non qrata (qəbuledilməz şəxs) elan edərək geri çağırılmasını tələb edə bilər. Bu hallarda əsasən münasibətlər gərginləşə və digər ölkələr buna qarşı cavab tədbiri görə bilər.

Təbiiqetmədə özünə yer tapmış metod artıq diplomatik nümayəndənin göndərilməzdən qabaq göndəriləcək ölkədən ona aqreman tələb edilməsidir. 1961-ci ildə imzalanan Vyana müqaviləsinin 4-cü maddəsində bu məsələ öz əksini tapmışdır: 1) Göndərən dövlət təyin etmək istədiyi diplomatik təmsilçi ilə bağlı göndərdiyi dövlət tərəfindən aqreman verildiyini dəqiqləşdirilməlidir; 2) Qəbul edən dövlət aqreman verməyi rədd etdiyi halda bunun səbəbləri barədə göndərən dövləti məlumatlandırmaq məcburiyyətində deyil.

Təyin edilən diplomatik nümayəndə əvvəlcə sələfinin qayıtmasını gözləyir. Daha sonra diplomatik təmsilçiyə öz dövlət rəhbəri tərəfindən digər dövlət başçısına təqdim olunmaq üçün etibarnamə verilir. Etibarnamə (letter of credence) nümayəndənin şəxsiyyətini və dərəcəsini bildirən və özünə etibar edilməsinin istənilməsi məktubudur. İndiki vaxtda etibarnamənin təqdim olunma proseduru xarici işlər nazirinin də iştirak etdiyi sadə mərasimlə həyata keçirilir və tərəflərin xoş və dostluq münasibətləri qurmaq arzuları ilə dolu qısa çıxışlarla başa çatır. Bəzi hüquqşünaslar dip-

lomatin vəzifəyə başlamasının onun digər ölkəyə çatması anından etibarlı olduğunu irəli sürsə də, bəzilərinə görə, etibarnaməni çalışacağı ölkənin dövlət başçısına təqdim etməklə vəzifəsinin icrasına başlamış hesab olunur. Bu məsələ 1961-ci ildə Vyana müqaviləsində yer almış və müxtəlif tətbiqetmələr nəzərə alınaraq «diplomatik nümayəndənin ya etibarnaməni dövlət başçısına verdiyi tarixdə, ya da ölkəyə çatan kimi etibarnamənin bir surətini işləyəcəyi ölkənin Xarici İşlər Nazirliyinə təqdim etdiyi anda vəzifəsinin icrasına başlamış sayılır» deyərək qeyd edilir. Diplomatik nümayəndənin vəzifə yerinə yetirəcəyi ölkənin bu variantlardan hansını qəbul etməsindən asılı olaraq bu iki variantdan biri tətbiq olunmalıdır.

Vəzifəsinin başa çatması istər istefa, istərsə də başqa bir səbəbdən olsun, daha təmtəraqsız bir hadisədir. Lakin bu hal vəzifənin hansısa səbəblə başa çatmasından da asılıdır. Normal şəkildə başa çatmışdırsa, səfir ölkəni tərk etməzdən qabaq əlaqədar qurumlarla vida görüşü keçirir və bunun xaricində hər hansı prosedur nəzərdə tutulmur. Lakin vəzifənin başa çatması ölkəsi tərəfindən «məsləhətləşmələr aparmaq» məqsədilə çağırılması formasında ola biləcəyi kimi, iki ölkənin arasındakı siyasi münasibətlərin gərginləşməsinə görə ölkəsi tərəfindən geri çağırılması və ya diplomatın ölkəni tərk etməsi formasında ola bilər.

Səfir və ya diplomatik missiyanın başçısı fiziki cəhətdən həmişə xidmət keçdiyi ölkədə qala bilməz, buna görə də onun olmadığı dövrlərdə səfirliyin yüksək mövqe tutan diplomatlarından biri müvəqqəti işlər vəkili təyin edilə bilər. Bu cür təyinat müstəsna olaraq texniki xarakter daşıyır, bəzi hallarda ona ciddi siyasi əhəmiyyət verilə bilər. Məsələn, dövlətlər arasındakı münasibətlər pisləşəndə səfirlərin geri çağırılması və onun yerinə müvəqqəti işlər vəkili təyin edilməsi digər tərəfə təzyiq göstərmək xarakteri daşıya bilər.

Persona non grata elan edilməsi istisna olmaqla diplomatik nümayəndələrin vəzifə müddətlərinin sona çatması 6 fərqli formada ola bilər. Bunlara aiddir: 1) Müvəqqəti tapşırığın yerinə yetirilməsi; 2) Geri çağırılma, yüksək vəzifəyə təyin edilmə, təqaü-

də çıxma, vəfat etmə; 3) Geri çağırılma; 4) Diplomatik əlaqələrin kəsilməsi; 5) Dövlət başçısının dəyişməsi; 6) Müharibə vəziyyəti.

§4. Diplomatiyada inkişaf

XVII əsrdə başlayan klassik diplomatiyada, adətən, məhdud sayda siyasi qurum yer alırdı. Məsələn, 1648-ci ildə cəmi 12 sərhədləri dəqiq müəyyənləşdirilmiş suveren dövlət mövcud idi və bunların arasında böyük həcmdə bir maraq toqquşması da müzakirə mövzusu olmurdu. Halbuki mövcud beynəlxalq sistemdə 200-ə yaxın suveren dövlətin olması və bunların arasında siyasi, hərbi və iqtisadi asılılığın olması, bunların daxili və xarici siyasətləri ilə bağlı qərarlarına görə toqquşmalar yaranır. Bu vəziyyət, eyni zamanda, diplomatiyanın ikitərəfli danışıqlar formasındakı əhəmiyyətinin də dəyişməsinə səbəb olub. Çünki ikitərəfli danışıqlarda bütün tərəflərin qəbul edəcəyi həllərə nail olmağın çətinliyi və bunların çox vaxt alması problemin həll edilməsini çətinləşdirir. Beynəlxalq sistemdəki inkişafa paralel olaraq problemlərin ikitərəfli danışıqlarla həlledilməz hala gəlməsi ilə yanaşı, iqtisadi, texnoloji və elmi sahədəki inkişaf da çoxtərəfli diplomatiyanın inkişafında tətbiq sahəsi tapmasında olduqca əhəmiyyətli rol oynamışdır. Lakin çoxtərəfli diplomatiyanın inkişafı da spontan formada olmamış və uzun prosesin nəticəsi kimi aktuallaşmışdır. Avropada sənaye və texnologiya sahəsində inkişafı ilə yanaşı, ikitərəfli danışıqlar yerini yavaş-yavaş ad hoc formalı (çoxtərəfli) diplomatiyaya verməyə başlamış və bu bir müddət sonra daimi çoxtərəfli diplomatik qurumlar və texniki təşkilatlarla daha təşkilatlanmış bir sistem halına gəlmişdir. İndiki dövrdə çoxtərəfli diplomatiyanın çatdığı səviyyə təxminən belədir. Bu məsələyə bir qədər sonra yenə toxunulacaq.

Əsas etibarilə 1648-ci ildə imzalanan Vestfal müqaviləsi ilə başladığı qəbul edilən çoxtərəfli diplomatiya Avropa diplomatiya tarixində əsasən Vyana konfransı və onun ardınca baş tutan ad hoc konfranslarla tətbiq edilmişdir. Beləliklə, həm adi diplomatiya, həm də çoxtərəfli diplomatiya anlayışı tətbiq edilməyə başlanırdı.

XIX əsrin ikinci yarısına çatanda çoxtərəfli konfranslara, adətən, müharibədən sonra keçirilən sülh danışıqlarında rast gəlinirdi. Lakin Avropa dövlətləri 1870-1871-ci illər Fransa-Prussiya müharibəsindən sonra beynəlxalq hüququn kodifikasiyası ilə bağlı konfranslara nümayəndə göndərməyə başladılar. 1875-ci ildə isə bir qrup Avropa dövləti Dünya Poçt Birliyini yaradaraq dünyanın bir çox yerindən üzv dövlətlərin iştirak etdiyi beynəlxalq davamlılığa malik mexanizmlərin formalaşmasına öncüllük ediblər. 1920-ci illərdə bir tərəfdən müharibədən zərər çəkmiş dövlətlərə iqtisadi yardım, digər tərəfdən, Almanıyanın müharibə təzminatı ödəməsi və silahsızlaşdırma kimi məsələləri müzakirə etmək üçün Genuya, Brüssel, Genevrə və Londonda ad hoc səviyyəli konfranslar davam edir, digər tərəfdən, Millətlər Cəmiyyətinin yaranması ilə davamlı konfrans mexanizmi ideyası tətbiq edilməyə başlayırdı.

Çoxtərəfli konfrans diplomatiyası Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) və ona tabe olan ekspert qurumlarla daha da təşkilatlanmışdır. Bütün bunlar baş verərkən, çoxtərəfli konfrans diplomatiyasının təşkilatlanması ilə yanaşı, ad hoc konfrans diplomatiyası davam etməkdə idi. Digər tərəfdən, təşkilatlanmış və davamlı xüsusiyyət qazanan çoxtərəfli konfrans diplomatiyasının bəzi xüsusiyyətləri ad hoc konfrans diplomatiyasından fərqləndiyinə görə buna parlamentar diplomatiya adı verilmişdir. Parlamentar diplomatiyanın ad hoc konfrans diplomatiyasından ən qabarıq fərqləri bunlardır: 1) Beynəlxalq qurumlar vasitəsilə yürüdülmən diplomatiya əsasən ictimaiyyətə açıq aparılmalıdır; 2) qərarların necə qəbul edilməsi əvvəlcədən müəyyən olunmuş prinsiplərə (sadə səs çoxluğu və ya ümumi çoxluqla) əsaslanır; 3) ad hoc konfrans diplomatiyasında qaydalar uyğun olaraq hər konfransın əvvəllərində müəyyənləşdirildiyi halda parlamentar diplomatiyada beynəlxalq təşkilatların quruluş müqavilələrində müəyyən olunan qaydalara görə aparılır; 4) bunlar arasında son bir fərq də konfransda iştirak edəcək tərəflərin müəyyən olunması ilə bağlıdır. Ad hoc konfrans diplomatiyasında danışıqlarda kimlərin iştirak edəcəyi bəzən mühüm bir problem olduğu halda, parlamentar diploma-

tiyada bu əvvəlcədən bəllidir və əsasən bütün üzv dövlətlər iştirak edə bilərlər.

İndiki dövrdə diplomatiya, sadəcə, bu çoxtərəfli qurumlarla və təşkilatlarla məhdudlaşmır. İkitərəfli əlaqələrin inkişafı və problemin artması diplomatik missiyaların işini də çətinləşdirmişdir. XIX əsrdə əlaqələr daha çox hərbi, siyasi və sülalələr arasındakı problemlərlə bağlı idi. Bir dövlət digər dövlətlərlə əlaqələrini bu ölkəyə göndərdiyi səfir və ya daimi nümayəndələri vasitəsilə davam etdirə bilirdi. Bir səfir çalışdığı ölkədəki siyasi yenilikləri dəqiq izləyərək, ağıldan istifadə edərək və müəyyən peşəkarlıqla tətbiq etdiyi taktika vasitəsilə bu vəzifəni uğurla yerinə yetirirdi. Lakin indiki dövrdə diplomatik nümayəndələr daha çox mürəkkəb məsələlərlə maraqlanmaqla, iqtisadi və təbliğat üsulları da daxil olmaqla özlərinə yüzlərlə mütəxəssis və digər sahələrdə köməkçi kadrlar təmin etmək məcburiyyətindədirlər.

Digər tərəfdən, texnologiya sahəsindəki inkişafı kommunikasiya və rabitənin asanlaşması bir başqa diplomatiya növünü də gündəmə gətirib. Bu daha çox dövlət və hökumət başçılarının qarşılıqlı danışıqları ilə problemin müzakirə edildiyi zirvə diplomatiyasıdır. Bu üzbəüz danışıqlarda problemlər daha konkret şəkildə müzakirə edilir. Bu, xüsusilə böhran vəziyyətlərində daha səmərəli olur. Dövlətlərin ən ali orqanlarının qarşı-qarşıya gəldiyi belə danışıqlarda problemlər daha qısa müddətdə həll edilə bildiyi üçün vaxtaşırı həmin metoda üstünlük verilir. Birbaşa əlaqə yaratmağı asanlaşdırdığı üçün üstünlük verilən bu metodun bəzi zərərərərini qeyd etmək yerinə düşər. Lakin dövlət və ya hökumət başçılarının çox vaxt diplomatiya məsələsində müəyyən təhsil çatışmazlığının olması və bu məsələdə mütəxəssis olmamalarına görə problemlər ya çıxılmaz vəziyyətə gəlir, ya da öz dövlətlərinə ziyan verən qərarlar qəbul edilə bilər. Hətta diplomatiya məlumat və bacarığınan məhrum olan və çox vaxt səfər etməyi xoşlayan bəzi dövlət xadimləri bu işi öz nüfuzlarını daxildə və xaricdə artırmaq və xüsusilə bunu daxili siyasətdə istifadə etmək məqsədilə görürlər. Bunun başqa bir ziyanı da diplomatiya məsələsində peşəkar olan digər qurumların prosesdən kənar buraxılmasıdır.

§5. Diplomatik protokol

Diplomatik protokol və imtiyazlar məsələsi əvvəlcə 1815-ci il Vyana konfransında, sonra da 1818-ci ildə Aix-La-Chapelle konfransında müzakirə edilib. Lakin diplomatik təmsilçilər arasında protokol, sıra və öncə gəlmə məsələlərində islahatlar aparılana qədər ciddi mübahisələrə səbəb olurdu. Hətta beynəlxalq konfranslarda gündəlikdə olan protokol məsələləri çoxformatlılıq ucbatından həll edilməmiş qalırdı. Dövlətlər və onların nümayəndələri olan diplomatlar protokol məsələsinə böyük əhəmiyyət verir, diplomatik danışıqlar və müzakirələrdə kimin harada əyləşəcəyi, kimin əvvəlcə çıxış edəcəyi, kimin toplantı salonuna əvvəlcə daxil olacağı və onun arxasınca kimin gələcəyi, kimin öncə sənədi imzalayacağı kimi məsələlərə olduqca həssas yanaşırdılar. Bu isə gündəliyin əsas məsələlərinin müzakirəsinə, demək olar ki, vaxt buraxmırdı.

Kilsənin hegemon olduğu dövrdə sülalələrin təmsilçiləri arasında sıranı müəyyənləşdirmə işini kilsə görürdü. Lakin kilsənin təsirinin azalmağa başlaması bu məsələ barədə müzakirələr və mübarizələri təkrar genişləndirdi. Hərçənd ki, diplomatik təmsilçilərin kateqoriya və dərəcələrinin müzakirə olunduğu 1815-ci il Vyana konfransı və 1818-ci il Aix-La-Chapelle protokolu ilə bu məsələ müəyyən dərəcədə həll edilmişdir. Bununla yanaşı, diplomatik protokol və iyerarxiya məsələsində o dövrdən bu günə qədər hələ də ciddi bir dəyişiklik olmayıb.

Bu sahədə ilk əsaslı islahat xüsusiyyətinə malik olan və diplomatik protokol, sıra və öncəlik kimi məsələlərə aydınlıq gətirən 1815-ci il Vyana konfransında qəbul edilən təlimatın 1-ci maddəsində diplomatik nümayəndələr üç yerə bölünürdü:

- 1–Hökmdarların yanına göndərilən böyük elçilər–səfirələr (ambassadors) və papanın elçisi olan leqalar və nonslar;
- 2–Hökmdarların yanına göndərilən orta elçilər (envoys extraordinary) və digər nümayəndələr;

3–Xarici işlər nazirlərinin yanına göndərilən müvəqqəti işlər vəkilləri (məsləhətçilər, charges d'affaires).

Vyana təlimatının 2-ci maddəsində bunlardan yalnız səfirlər, leqalar və nonsların təmsil səlahiyyətinə sahib olduqları vurğulanmaqda idi.

1818-ci ildə keçirilən Aix-La-Chapelle konfransında qəbul edilən protokolla bu üç dərəcəyə bir dördüncüsü də əlavə edilmişdir. Mukim elçilər (daimi nümayəndələr) adlandırılan bu dərəcənin yeri orta elçilərlə məsləhətçilər arasında idi. Bu halda diplomatik nümayəndələr dörd dərəcəyə bölünürdü:

- Böyük elçilər, leqalar və nonslar;
- Orta elçilər;
- Mukim elçilər və ya daimi nümayəndələr (ministers resident);
- Müvəqqəti işlər vəkili (məsləhətçilər).

Aix-La-Chapelle konfransında həm də bir ölkədə işləyən və dərəcə baxımından bərabər səviyyədə olan diplomatlar arasındakı sıra və öncəlik problemi də həll edilmiş oldu. Buna görə əsas prinsip o ölkədə xidmət keçmə müddətinin çoxluğu və azlığı kimi müəyyən edildi və o günə qədər qüvvədə olan dövlətin nüfuz və ya böyük dövlət olması kimi məsələlər etibarlılığını itirdi. Bu halda bir kiçik dövlətin səfiri protokolda bir başqa böyük dövlətin səfirindən öndə yer ala bilər.

Digər tərəfdən, 1961-ci ildə Vyanada qəbul edilən «Diplomatik münasiəbətlər və immunitətlər» müqaviləsində diplomatik missiyaların sinif və dərəcələri müzakirə edilmiş və 1815-ci il Vyana təlimatında qəbul edilən üçlü dərəcələndirmə bəzi kiçik dəyişikliklərlə eynilə qəbul edilmişdir:

1) Dövlət başçılarının yanına göndərilən səfirlər (ambassadors) və ya nonslar və bunlarla eyni səviyyədə olan digər missiya rəhbərləri dərəcələri;

2) Dövlət başçılarının yanına göndərilən orta elçilər və eternonslar dərəcəsi;

3) Xarici işlər nazirləri yanına göndərilən müvəqqəti işlər vəkilə (məsləhətçilər— charges d'affaires).

Diqqət edilməsi lazım gələn bir məqam bu bildirilənlərin hamısının yalnız missiya rəhbərlərinin dərəcələri olmasıdır. Bunlardan Papanın nümayəndələri olan leqa və nonslardan leqalar daimi elçi kimi vəzifələndirilən nonsların əskinə olaraq, ümumiyyətlə, bir kardinal olan və papa tərəfindən xüsusi tapşırıq üçün vəzifə alan müvəqqəti diplomatik nümayəndələrdir. Digər tərəfdən, bir vaxtlar yalnız böyük dövlətlər səfir göndərə bildiyi halda artıq kiçik dövlətlərin belə digər ölkələrdə səfirlə təmsil edilməyə üstünlük vermələri həm orta səfirlik institutunun get-gedə aradan qalxmasına, həm də səfirlərin köhnə nüfuz və əhəmiyyətlərini itirmələrinə səbəb olmuşdur. Məsləhətçilərə (sharges v affaires) gəlincə, onlar digər ölkənin xarici işlər nazirliyinə göndərilir və öz aralarında iki yerə bölünür. Bunlardan biri xüsusi tapşırıqla göndərilənlər (charge fd hoc), digəri isə səfirlərin olmadığı halda onu əvəz edən müvəqqəti vəzifə alanlardır (charge ad interim). Ümumiyyətlə, bu vəzifəyə müşavir və ya baş katib səviyyəsində olan şəxslər təyin olunur və onlar səfirlərin fəaliyyət müddətinin başa çatması və yerinə yeni şəxsin təyin olunmasına qədər və ya bu vəzifənin hər hansı bir səbəblə müvəqqəti olaraq boş qalması halında səfirlikdəki diplomatik korpusun rəhbəri səviyyəsindədirlər. Bunlardan əlavə, siyasi tələbat iki yüksək səviyyəli diplomatik nümayəndənin də diplomatiya institutunun tərkibində yer almasını zəruri edir. Bunlardan biri hələ səfirlik və ya nümayəndəliyin açılmadığı, lakin diplomatik əlaqə yaradılması niyyəti qarşıya qoyulduğu hallarda səfir və ya nümayəndə səviyyəsində müvəqqəti olaraq vəzifələndirilən şəxslərdir. Digəri isə səfirin müşaviri adlandırılan və səfirin işini yüngülləşdirmək məqsədilə mühüm paytaxtlara təyin edilən nümayəndələrdir. Bunların xaricində BMT kimi beynəlxalq təşkilatlarda vəzifə alan və ya xüsusi tapşırıqla hər hansı bir xarici tapşırıq üçün göndərilən şəxslərin də «səfir» adlandırılması mümkündür.

Missiya rəhbərinin tabeliyində olan və missiyanın tərkibində vəzifə alan diplomatik qulluqçuların dərəcələrinin Müqavilədə

qeyd olunmasını Beynəlxalq Hüquq Komissiyası vacib hesab etməmiş, hazırladığı layihənin izahında bunlara ötəri toxunmaqla kifayətlənmişdir. Komissiyaya görə missiyada çalışan digər diplomatik heyətin dərəcələri bu şəkildədir:

- səfir və ya səfir müşaviri;
- müşavir;
- baş katib;
- ikinci katib;
- üçüncü katib;
- attaşə.

Göründüyü kimi, diplomatik təmsilçilərin kateqoriya və dərəcələri missiya rəhbəri səviyyəsində olanların kateqoriya və dərəcələridir. Təmsil səlahiyyətinə malik olanlar da bunlardır. Digər tərəfdən, dövlətlər göndərəcəkləri missiya rəhbərinin hər hansı dərəcədən olacağını aralarında razılaşdırı bilirlər. Lakin indiki dövrdə ortaya çıxan meyil əsasən dövlətlərin özlərini təmsil etmək üçün səfir təyin etmələri istiqamətindədir.

Buna baxmayaraq, diplomatik korpusun digər üzvlərinin səlahiyyətlərinə də qısaca toxunmağa ehtiyac var. Səfirdən ya da daimi nümayəndədən sonra gələn diplomatik təmsilçi müşavirdir. Onlar əsasən səfir müşaviri kimi vəzifə yerinə yetirirlər və səfirin iş başında olmadığı vaxtlarda da yuxarıda qeyd olunduğu kimi səfiri müvəqqəti olaraq əvəz edən zaman müvəqqəti işlər vəkili – məsləhətçilər (charges d affaires) kimi bəhs olunur. Katiblərə gəlmə, onlar baş katib, ikinci katib, üçüncü katib kimi xidmət, dərəcə və yaş kimi kriteriyalara görə sıralanırlar. Bunlardan baş katib, eyni zamanda, səfir və daimi nümayəndənin olmadığı vaxt (səfirlikdə müşavir yoxdursa) müvəqqəti işlər vəkili adı ilə onun yerinə diplomatik korpusa rəhbərlik edə bilər. Onlardan aşağı səviyyədə isə attaşələr gəlir. Attaşələr diplomat peşəsinə ilk təyin olunan şəxslərdir. Onlar diplomatik heyətin ən aşağı səviyyəsində yer alır və səfirlik tərkibində vəzifə yerinə yetirirlər. Lakin bunlardan əlavə indiki dövrdə ticarət, kənd təsərrüfatı, rabitə, elm və hərbi məsələlər üzrə diplomatik korpusa daxil olmayan attaşələr də təyin edilir. Onlar vəzifə aldıqları ölkələrdə öz sahələrində az

və ya çox müstəqil hərəkət edə bilən və çalışdıqları ölkələrdəki həmkarları ilə yaxşı münasibətləri inkişaf etdirərək bu məsələlərdə öz ölkəsi ilə digər ölkələr arasındakı əlaqələrin inkişafını təmin etməyə çalışan şəxslərdir. Ümumiyyətlə, ticarət attaşeləri ticarət nazirliyinə, kənd təsərrüfatı attaşeləri kənd təsərrüfatı nazirliyinə və hərbi attaşelər hərbi qurumlara tabe olmaqla vəzifələrini yerinə yetirirlər. Səfirlər kimi birbaşa xarici işlər nazirliyinə tabe olmayan xüsusi məsələlər üzrə təyin edilən attaşelər, xarici işlər nazirliyinə vəzifələri ilə bağlı məsələlərlə əlaqədar məlumat verir və gördükləri işlər haqqında raport təqdim edirlər.

Bununla yanaşı, bir ölkədə olan diplomatik nümayəndələrin hamısı bir yerdə diplomatiya dilində «corps diplomatique» (diplomatik korpus) adlanır. Əslində diplomatik korpusa missiya rəhbərləri ilə yanaşı müşavirlər, katiblər, attaşelər və bəzi hallarda konsullar da daxil edilir. Bir ölkədə ən çox müddət ərzində xidmət keçən missiya rəhbərinə doyen (dean of diplomatic corps) deyilir və diplomatik protokolda digər missiya rəhbərlərindən öndə yer alır. Bu missiya rəhbərləri arasında Roma papasının təmsilçisi, yəni bir nons varsa, vəzifə müddəti və yaşı nəzərə alınmadan doyen hesab edilir. Doyen bütün diplomatik korpus adından çıxış edir və ölkədə olan bütün diplomatik nümayəndələri maraqlandıran ümumi məsələlərdə hökumətlə danışıqlar aparır.

§6. Diplomatik nümayəndələrin vəzifələri

Diplomatın əsas funksiya və məqsədlərinə aşağıdakılar daxildir: yerləşdiyi ölkədə öz dövlətini təmsil etmək; yerləşdiyi ölkədə milli maraqları təmin etmək və dövlətin xarici siyasət kursunu həyata keçirmək; yerləşdiyi ölkədəki vəziyyətlə bağlı, bu ölkə ərazisindəki digər xarici dövlət və beynəlxalq təşkilatların nümayəndələrinin fəaliyyəti, yerləşdiyi dövlətin regionda formalaşmış dövlətlərarası münasibətləri barədə informasiya toplamaq; dövlət orqanları, fiziki və hüquqi şəxslərin öz dövlətləri və yerləşdiyi ölkənin analogi orqanları və şəxsləri arasında hərtərəfli əməkdaşlığın inkişafına köməklik göstərmək.

Bu funksiya və məqsədləri səfirliyin üç yerə ayrılan personalı həyata keçirir: diplomatik, administrativ-texniki və xidməti. Diplomatik personala səfir vəzifəsində çalışanlar, elçilər, müşavirlər, ticarət nümayəndələri xüsusi attaşe (hərbi, hərbi-dəniz, hərbi-hava), birinci, ikinci, üçüncü katiblər, attaşe daxildir. Bəzi istisnalar olmaqla onların hamısı peşəkarlar, xüsusi rütbəyə malik diplomatlardır.

Səfirlik də daxil olmaqla diplomatik nümayəndəliyin fəaliyyəti, əməkdaşların fəaliyyəti 1961-ci il diplomatik əlaqələr haqqında Vyana Konvensiyasına uyğun rəqlamentləşdirilir. Mövcud konvensiya, ilk öncə, diplomatların istifadə etdikləri immunitet və imtiyazları müəyyən edir.

Ölkə xaricində ölkəsinin xeyrinə görüşlər və danışıqlar keçirmək və məlumat toplamaq diplomatik nümayəndələrin ən qədim və ən əsas vəzifələridir. Bununla yanaşı, diplomatların başqa vəzifələri də var. 1961-ci il Vyana müqaviləsinin 3-cü maddəsində diplomatik missiya vəzifələri aşağıdakı kimidir: 1) təmsil etmək; 2) vətəndaşların hüquq və mənafələrini qorumaq; 3) danışıqlar aparmaq; 4) məlumat toplamaq.

1. Təmsilçilik vəzifələri

Diplomatik missiya rəhbəri yerləşdiyi ölkədə öz ölkəsinin dövlət başçısını təmsil edir. Lakin burada dövlət başçısının şəxsiyyəti deyil, dövlətin özü əsas götürülür. Bu xətt siyasətlə bağlı olub-olmamasından asılı olmayaraq bütün sahələrdə yürüdülməlidir. Buna görə də siyasi, mədəni, iqtisadi və sosial mövzuda olan bütün aksiya və tədbirlərdə iştirak edir. Yerləşdiyi ölkələrdə bu cür tədbirlər təşkil edə bilir. Müxtəlif məqsədlərlə təşkil edilən tədbirlərdə ölkəsi adından iştirak edir. Ölkəsi adından bu cür tədbirlər təşkil edir. Ölkəsinin əlamətdar günlərində digər ölkələrin başsağlığı və təbriklərini qəbul edir və yerləşdiyi ölkənin əlamətdar günlərində öz ölkəsi adından başsağlığı və təbriklərini təqdim edir.

Təmsillə bağlı başqa bir məsələ də bir dövlətin başqa bir dövlətin vasitəsilə təmsil olunub-olunmamasıdır. Başqa sözlə, bir

dövlət birdən çox dövləti təmsil etmək üçün tək bir diplomatik missiya təyin edə bilərməyi və ya birdən çox dövləti bir diplomatik missiya təmsil edə bilərməyi? Bu sualların cavabı Vyana müqaviləsinin 5 və 6-cı maddələrində öz əksini tapmışdır.

Müqavilənin 5-ci maddəsinə əsasən, göndərən dövlət göndərilən dövlətlərə rəsmən bildirdikdən sonra və göndərilən dövlətlərdən biri buna açıq etiraz etmədiyi təqdirdə bir neçə dövlət üzrə bir missiya rəhbəri göndərə bilər.

6-cı maddəyə görə isə, göndərilən dövlətin etiraz etməməsi şərti ilə bir neçə dövlətin eyni şəxsi missiya rəhbəri kimi eyni dövlətə göndərməsi mümkündür.

2. Vətəndaşların hüquq və mənafelərini qorumaq

Diplomatik missiyalar fəaliyyət göstərdiyi ölkədəki vətəndaşlarını qorumaq tapşırığı alırlar. Xarici dövlətdə hüquqları tapdalanan və ya ədalətsizliklə üzləşən şəxs öz dövlətinin bu ölkədə yerləşən diplomatik nümayəndəsindən özünün və hüquqlarının qorunmasını tələb edə bilər. Bununla yanaşı, diplomatik missiyanın fəaliyyət göstərdiyi ölkədə yerləşən vətəndaşlarının sağlamlığı və mülki təhlükəsizliyini qorumaq vəzifələri var. Xüsusilə sosial xaos və ya təbii fəlakət hallarında bu ölkədəki diplomatik missiyaların öhdəsinə mühüm vəzifələr düşür.

3. Danışqlar aparmaq

Artıq indiki dövrdə klassik diplomatiya əhəmiyyətini xeyli dərəcədə itirir, dövlət və ya hökumət başçıları arasında birbaşa diplomatiya istiqamətində böyük inkişaf gedir. Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, ən mühüm beynəlxalq problemlər klassik diplomatiya metodları xaricində müzakirə edilir. Bu inkişafda parlamentar diplomatiya adlandırılan və beynəlxalq problemlərin beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində müzakirə olunması ənənəsinin özünə yer tapmasının təsiri böyük olmuşdur.

Belə olduqda diplomatik missiyaların mühüm vəzifələrindən biri olan danışıqlar aparmaq kimi fəaliyyət növünün əhatəsi daralmış olur. Bununla yanaşı, yenə də diplomatik təmsilçi öz dövləti ilə göndərildiyi dövlət arasında daimi əlaqə orqanı kimi fəaliyyət göstərir. İki ölkə arasında işlərin aparılması, əlaqələrin genişləndirilməsi, mübahisəli məsələlərin həll olunması üçün yerləşdiyi ölkənin xarici işlər nazirliyində görüşlər keçirir. Öz hökumətinin göndərdiyi notaları yerləşdiyi ölkənin xarici işlər nazirliyinə və bu ölkənin notalarını öz ölkəsinin hökumətinə çatdırır.

4. Məlumat toplamaq

Rabitə və kommunikasiya texnologiyasındakı inkişafa görə diplomatik missiyaların məlumat toplamaq vəzifəsinin böyük həcmdə əvvəlki əhəmiyyətini itirməsi ilə yanaşı, hələ də önəmli olduğunu söyləmək olar. Xarici ölkələrdəki diplomatik nümayəndəliklər yerləşdikləri ölkələrdəki siyasi, iqtisadi və texniki yenilikləri böyük diqqətlə izləyirlər. İki ölkə arasındakı münasibətlərə təsir etmə ehtimalı olan hadisələrin gedişini müşahidə edirlər. Bu məsələ ilə bağlı bütün məlumatları və gələcəklə bağlı proqnozları bir raport halında hökumətlərinə təqdim edirlər.

Lakin diplomatlar məlumat toplamaq işini qanuni yollardan istifadə etməklə görməlidirlər. Bu yollardan kənara çıxma və casusluq fəaliyyəti aparma hallarında göndərildikləri ölkə tərəfindən persona non grata hesab olunaraq geri çağırılmaları tələb edilir və təmsilçilik vəzifələri başa çatdırılır.

Sadalanan bu vəzifələr xaricində diplomatik nümayəndələr göndərən ölkə ilə göndərilən ölkə arasındakı iqtisadi, mədəni və elmi əlaqələri inkişaf etdirməyə, dostluq əlaqələrinin inkişafına və daha da genişləndirilməsini təmin etməyə çalışırlar. Əgər diplomatik missiyanın öz ölkəsi onun yerləşdiyi ölkədə konsulluq açmamışdırsa, missiyanın konsulluq vəzifələrini yerinə yetirə biləcəyi də qeyd olunmuşdur.

§7. Diplomatiik imtiyazlar

Diplomatiik qulluqçulara vəzifələrini lazımi şəkildə yerinə yetirmələri üçün beynəlxalq hüquqda bəzi imtiyazlar verilib. Diplomatiik nümayəndələr və diplomatiik statusa malik missiyada vəzifə alan digər diplomatiik qulluqçuların istifadə etdikləri imtiyazları – toxunulmazlıqlar və immunitətlər olmaqla iki hissəyə bölmək mümkündür. Diplomatiik təmsilçilərin malik olduğu toxunulmazlıqların başında şəxsiyyətin toxunulmazlığı, mülkün (binanın) toxunulmazlığı, informasiya toxunulmazlığı və arxiv toxunulmazlığı gəlir. Bunların xaricində diplomatların mənzil toxunulmazlıqları və səyahət (səfər) azadlıqları var. İmmunitətləri isə mühakimə immuniteti, vergi immuniteti və gömrük immuniteti olmaqla üç əsas hissəyə ayırmaq olar.

1. Diplomatiik toxunulmazlıqlar

1961-ci il Vyana müqaviləsinin 29-cu maddəsində nəzərdə tutulduğu kimi, diplomatiik imtiyazlardan şəxsiyyət toxunulmazlığı diplomatiik qulluqçuların vəzifə aldığı xarici ölkədə heç bir səbəb və iddia ilə saxlanmayacağı və həbs olunmayacağı mənasına gəlir. Diplomatiik qulluqçuya qarşı heç bir zor tətbiq edilə bilməz. Nümayəndənin vəzifə aldığı dövlət ona lazımi hörməti göstərmək məcburiyyətində olduğu kimi, nümayəndənin şəxsiyyətinə, azadlığına, qürur və nüfuzuna qarşı ediləcək hər cür hücumun qarşısını almağa da borcludur. Hətta iki ölkə müharibə vəziyyətində olsa belə, fəaliyyət göstərdikləri ölkə tərəfindən diplomatların hər cür təhlükəsizliyinin təmin olunması vacibdir. Ancaq bəzi hallarda istisnalar da müşahidə edilir. Məsələn, diplomatiik qulluqçu işlədiyi ölkənin asayiş və təhlükəsizliyinə zərər verir və ya casusluq fəaliyyətinə girişirsə, bu hərəkətləri dayandırmaq və ya bu fəaliyyətin qarşısını almaq üçün nümayəndəni həbs etməkdən başqa çarə yoxdursa, nümayəndə müvəqqəti müddətə yaxalana və ən qısa müddət ərzində də ölkə xaricinə çıxarıla bilər.

Səfirlik binalarının toxunulmazlığı Vyana müqaviləsinin 22-ci maddəsində qeyd olunur. Bu, səfirlik binasına missiya rəhbərinin icazəsi olmadan o ölkənin dövlət qulluqçularının daxil olmamaları, missiya binalarının ələ keçirilməməsi və zərər vurulmaması, missiyanın fəaliyyətinə maneçilik törədilməməsi və şərəfi ilə oynanılmaması üçün lazımi tədbirlərin görülməsi, missiya binasının əşyalarının və nəqliyyat vasitələrinə qarşı axtarış aparmama, ictimai qaydalar tətbiq etməmə və cərimə tədbirinə məruz qalmaması mənasına gəlir. Bu tədbir beynəlxalq hüquqda səfirlik binalarının yerləşdiyi ərazinin həmin ölkənin ərazisi hesab olunmasından, başqa sözlə, səfirlik binalarının və onu əhatə edən bağın səfirliyin mənsub olduğu ölkənin mülkiyyəti sayılmasından qaynaqlanır.

Bununla yanaşı, səfirlik binalarının cinayətkarların sığınacağına çevrilməsinə imkan vermək olmaz. Lakin siyasi fəaliyyətə görə təqib edilənlərin bəzi hallarda səfirlik binalarına sığınmalarına icazə verilir. Siyasi sığınacaq və ya diplomatik sığınacaq kimi qiymətləndirilən və dövlətlər arasında müxtəlif mübahisələrə səbəb olan bu sığınacaq tələb etmə yalnız şəxsi təhlükəsizliyin təhlükədə olduğu hallarda mümkün sayıla bilər. Bu məsələ ilə bağlı dövlətlər arasında ikitərəfli bir müqavilə və ya beynəlxalq müqavilə yoxdur. Lakin Beynəlxalq Hüquq Məhkəməsinin müxtəlif hadisələrlə bağlı qərarı yuxarıda söylənilən fikri təsdiq edəcək keyfiyyətdədir.

Rabitə toxunulmazlığına gəlcə, diplomatik missiyanın yerləşdiyi dövlət missiyanın fəaliyyətini bütün növ informasiya və yazışma vasitələri ilə təmin etmək və bunları mühafizə etmək məcburiyyətindədir. 1961-ci il Vyana müqaviləsinin 27-ci maddəsində bu məsələ geniş şəkildə izah edilmişdir.

Maddəyə görə, diplomatik missiya, öz hökuməti ilə və ya öz ölkəsinin digər ölkələrdəki diplomatik missiyaları və konsulları ilə əlaqə saxlamaq üçün diplomatik kuryerlər, kodlu və ya şifrəli mesajlar da daxil olmaqla müvafiq hesab etdiyi bütün informasiya vasitələrindən istifadə edə bilər. Diplomatik missiyanın yerləşdiyi ölkə buna toxunmamaqla yanaşı, bunu asanlaşdırmaq məcburiyyətindədir.

Bununla yanaşı, Vyana müqaviləsi bu məsələni daha geniş izah etmişdir. Bu müqavilənin 30-cu maddəsi diplomatik qulluqçuların xüsusi mənzillərinin missiya binaları ilə eyni toxunulmazlıq hüququndan istifadə edəcəyini nəzərdə tutur. Bu çərçivədə diplomatik qulluqçunun xüsusi iqamətgahında axtarış aparıla bilməz, evlərə icazəsiz və razılıq olmadan daxil olmaq mümkün deyil. Ancaq bu evlər siyasi sığınacaq kimi istifadə oluna bilməz.

Harada olmasından asılı olmayaraq diplomatik nümayəndələrin arxiv və digər sənədlərinə toxunmaq olmaz. Bunların açılması və axtarılması qadağandır. Son olaraq diplomatik missiyanın yerləşdiyi dövlət, missiya üzvlərinin səfər azadlığını təmin etməyi də öhdəsinə götürür.

2. Diplomatik immunitətlər

İmmunitətlər – bu nümayəndəlik və onun əməkdaşlarının yerləşdiyi ölkə tərəfindən himayə edilməsi və məcburi hərəkətlərə məruz qoyulmamasıdır. İmmunitətlərin və imtiyazların həcmi və xarakteri Vyana Konvensiyasında (1961) müəyyən edilib və diplomatik nümayəndəliklər üçün bu şəkildədir: nümayəndəliyin yerləşdiyi məkanın toxunulmazlığına, əmlak və özühərəkətdən vəsiqələrin immunitətliliyinə (yoxlama, müsadirə edilmə, həbs və icra hərəkətləri); bütün dövlət rüsum, yığım və vergilərindən azad edilmə; nümayəndəliyin arxiv və sənədlərinin həmişə və harada olmasından asılı olmayaraq toxunulmazlığına; öz mərkəzi ilə sərbəst əlaqə saxlamaq hüququna malik olması. Diplomatik poçt hüququ – diplomatik nümayəndəliklə mərkəzi xarici əlaqə orqanları arasında yazışmaların açılmaya və saxlanmaya məruz qala bilməməsi hüququdur. Diplomatik kuryerlər (xarici siyasət idarəsinin diplomatik poçtunu müşayiət edən və çatdıran əməkdaşı) toxunulmazdır və yerləşdiyi dövlət tərəfindən xüsusi müdafiəyə ehtiyacı var.

Diplomatik nümayəndəliyin əməkdaşları üçün aşağıdakı şəxsi immunitətlər və imtiyazlar mövcuddur: şəxsiyyətin və mənzilin toxunulmazlığı; yerləşdiyi ölkənin cinayət yurisdiksiyasından tam

immunitet; nəzarətçi immunitet; gömrük imtiyazları; şəxsi suçdan azad edilməsi imtiyazı. Lakin burada üç istisnaya yol verilir: diplomat və onun ailəsinə aid daşınmaz əmlakla bağlı iddia qaldıra bilər; varisliklə bağlı bu şəxslər varis qismində çıxış edə, habelə şəxsi məqsədlə məşğul olduğu peşə və kommersiya fəaliyyəti barədə iddia qaldıra bilər. Administrativ-texniki personal üçün diplomatik nümayəndəliklərdən az həcmdə immunitet və imtiyaz, xidməti personal üçün isə ondan da az imtiyaz nəzərdə tutulur.

Diplomatik nümayəndələrə verilən immunitetləri, yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, mühakimə, vergi və gömrük immuniteti olmaqla üç qrupa bölmək mümkündür. Diplomatik nümayəndələrə verilən ən mühüm immunitet mühakimə immunitetidir. Buna görə diplomatik nümayəndə cinayət istintaqı və təhqiqat baxımından tamamilə fəaliyyət göstərdiyi ölkənin mühakimə səlahiyyətinin əhatəsi xaricində qalır. Bununla yanaşı, nümayəndə fəaliyyət göstərdiyi ölkənin qanunlarına hörmətlə yanaşmaq məcburiyyətindədir. Əks təqdirdə, özü persona non grata elan ediləcəyi kimi, törətdiyi cinayətin cəzasını öz dövlətinin məhkəmələrinin hökmü ilə alması lazım gələ bilər.

Digər tərəfdən, diplomatik nümayəndələr fəaliyyət göstərdikləri ölkələrdə hər növ vergi və xərclərdən azaddırlar. Xüsusilə dəxli olmayan vergiləri ödəmirlər. Bununla yanaşı, Vyana müqaviləsində qeyd olunduğu kimi (maddə 34) mal və xidmətlərin üstündə olan əsas vergiləri və diplomatik qulluqçunun nümayəndə statusuna dəxli olmayan hallarda əmlak və xidmət sahələrində ortaya çıxan vergilər ödənməlidir.

Diplomatik nümayəndələr gömrük rüsumları və vergilərdən azad ediliblər. Bu məsələ də Vyana müqaviləsində yer almışdır (maddə 36). Buna görə də diplomatik qulluqçuların özləri ilə gətirəcəkləri əşyalar da gömrük vergilərindən azad edilir.

Diplomatik nümayəndəlik və onların əməkdaşları təkcə qeyd olunan hüquqlardan istifadə etmirlər, həm də yerləşdiyi ölkəyə münasibətdə müəyyən öhdəliklər daşıyır. Nümayəndəliyin öhdəliklərinə daxildir: xidməti otaqlarını yalnız rəsmi məqsədlər üçün istifadə etmək, bütün rəsmi əlaqələrin xarici işlər idarəsi və digər

idarələr vasitəsilə aparılması. Nümayəndəliklərin əməkdaşları yerləşdikləri ölkənin qanunlarına hörmət etməli, daxili işlərinə qarışmamalı, şəxsi məqsədlərlə peşə və kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olmamalıdırlar.

§8. Konsulluqlar

Tarixi orta əsrlərə qədər gedib çıxan konsulluq peşəsi ilk vaxtlarda ticarət və nəqliyyat məsələlərində yaranan mübahisələrin aradan qaldırılması məqsədilə təşkil edilmişdi. Bununla yanaşı, Avropada XIX əsrin əvvəllərinə qədər daimi konsulluq sisteminin tətbiqinə başlanmasa müzakirə mövzusu olmadı. Bu çərçivədə ilk daimi konsulluğun tətbiqi 1825-ci ildə İngiltərə tərəfindən başlandı. XIX əsrin sonundan etibarən Avropada konsulluq və diplomatik xidmətlərin birləşdirilməsi islahatı aparıldı. Bu fəaliyyətə 1924-cü ildən ABŞ da daxil olub. Hazırda da vəzifə və cavabdehlikləri və beynəlxalq hüquq qarşısında yerləşdiyi mövqe fərqli olmasına baxmayaraq, bir diplomatik qulluqçu konsulluq vəzifəsinə təyin oluna bilər. Bununla yanaşı, diplomatik qurumlarla bağlı bir çox hüquqi islahatlar aparılmasına baxmayaraq, eyni məsələ konsulluq institutlarına aid olmayıb. Məsələn, toxunulmazlıq və immunitetlər məsələsi əsasən əlaqədar ölkələr arasında razılaşdırılan ikitərəfli müqavilələrlə tənzimlənir. Dolayısı ilə desək, konsulluqlarla bağlı immunitetlər tez-tez mübahisə mövzusu olsa da, diplomatik qulluqçuların immunitetləri daha dəqiq formaya salınmışdır. İki qurumun fəaliyyət göstərdiyi ölkədə ayrıca diplomatik nümayəndəlik açılmadığı hallarda konsullar da diplomatik pasport gəzdirmək və eyni immunitetlərdən istifadə etmək səlahiyyətinə malik olurlar.

1. Konsulluğun yaradılması məqsədi və xüsusiyyətləri

Konsullar xarici ölkələrin şəhər və limanlarında təmsil etdikləri dövlətin ticarət və hüquqi mənafelərini qorumaq, inkişaf etdirmək və vətəndaşlarını himayə etmək vəzifəsini yerinə yetirən

rəsmi dövlət qulluqçusudur. Diplomatik qulluqçularını göndərən dövlətlə göndərilən dövlət arasındakı hər cür münasibətlərdə dövlətlərini təmsil etmələrinə baxmayaraq, konsullar dövlətin nümayəndəsi sayılırlar da, təmsil səlahiyyətləri müəyyən məsələlərlə və müəyyən konsulluq çərçivəsi ilə məhduddur.

Dövlətlər arasındakı konsulluq əlaqələri müqavilə ilə yaradılır və tənzimlənir. Xarici dövlətin paytaxtına konsul göndərməyin mümkünlüyü ilə yanaşı, həmin dövlətin iqtisadi və ticarət cəhətdən əhəmiyyətli şəhər və limanlarında da konsulluq açılması mümkündür. Konsulluqların hansı şəhərlərdə açılacağı və hansı hövzə daxilində xidmət göstərəcəyi iki dövlət arasında razılaşdırılan müqavilə ilə müəyyən edilir. Konsulların fəaliyyət sahəsinə daxil olan əraziyə «konsulluq hövzəsi» deyilir.

Demək olar ki, bütün dövlətlərdə konsulluq və konsul xarici işlər nazirliyinə tabedir. Bununla yanaşı, konsullar dövlətin beynəlxalq əlaqələrini yerinə yetirən rəsmi nümayəndə hesab edilmədikləri üçün onların mütləq ixtisaslı olmaları və təyin edən dövlətin vətəndaşları olmaları məcburiyyəti yoxdur. Buna görə də konsullar ixtisaslı konsullar və fəxri (ya da tacir konsullar) konsullar olmaqla iki yerə bölünür.

Birincilər onları göndərən dövlətin rəsmi qulluqçularıdır. Onların təyin olunmaları hər dövlətin öz dövlətinin müəyyənləşdirdiyi əsaslarla bağlıdır. Məsələn, Türkiyə və ABŞ kimi diplomatik və konsulluq xidmətlərinin dəqiq şəkildə ayrılmadığı ölkələrdə xarici işlər nazirliyi ixtisaslı qulluqçu olması baxımından xarici dövlətlərə diplomatik və konsulluq vəzifəsinə göndərilənlər arasında bir fərq qoymur. Eyni məmur bir diplomatik missiyaya təyin oluna biləcəyi kimi, hər hansı konsulluq xidmətinə də göndərilə bilər. Digər tərəfdən, fəxri konsullar konsulluq vəzifəsi baxımından xidmətində olduqları ölkənin rəsmi dövlət qulluqçuları statusunda deyillər. Onlara təyin edən dövlətin vətəndaşı olmaları şərti də qoyulmaz. Bu səbəblərə görə dövlətlər arasında imzalanmış konsulluq müqavilələrində ixtisaslı konsullarla fəxri konsullara eyni imtiyazlar və immunitətlər verilə bilməz.

2. Konsulların təyin edilməsi prosedurları

Diplomatik nümayəndələrin təyin olunması prosedurunda olduğu kimi, konsullar da təyin olunmazdan qabaq fəaliyyət göstərəcəkləri ölkənin razılığı üçün exequatur (icazə sənədi) tələb edilir. Exequatur verilməsi də aqreman verilməsi kimi persona qrata, yəni qəbuledilən şəxs mənasına gəlir. Exequatur konsulun göndəriləcəyi ölkədəki səfir vasitəsilə o ölkənin xarici işlər nazirliyindən tələb olunur. Təyinat proseduru aşağıdakı şəkildə gedir.

Bir dövlət konsul göndərəcəyi ölkədəki diplomatik nümayəndəsi vasitəsilə bu niyyətini o ölkənin xarici işlər nazirliyinə nota ilə çatdırır və təyin edəcəyi şəxsə bir təyinat sənədi (letter de provision) verir. Etibarnamədə olduğu kimi, bu məktubda da konsulun adı, haraya təyin olunduğu və dərəcəsi qeyd edilir. Təyin edilən konsulun vəzifəyə başlaması üçün isə göndərildiyi ölkənin icazəsinin açıq qeyd edildiyi (1963-cü il Vyana müqaviləsi, 12-ci maddə) exequatur lazımdır. Bu sənəd alınan kimi konsul vəzifəyə başlayır. Göndərilən dövlət exequatur verməyə biləcəyi kimi, əvvəlcədən verdiyi exequaturu sonradan geri ala bilər. 1963-cü il Vyana müqaviləsinin 12-ci maddəsinin 2-ci bəndində exequatur vermək istəməyən bir dövlətin bu addımın səbəblərini açıqlamaq məcburiyyətində olmadığı qeyd olunur. Yenə həmin müqavilənin 23-cü maddəsi göndərildiyi dövlətin hər hansı bir vaxtda bir konsulu qəbuledilməz şəxs (persona non qrata) elan edə biləcəyi barədədir. Bu halda, göndərən dövlət konsulu geri çağıracaq, ya da konsulluq vəzifəsini dayandıracaqdır. Əks təqdirdə, göndərildiyi dövlət exequaturu geri götürəcək və ya əlaqədar şəxsi konsulluq heyətinin üzvü hesab etməyəcək.

3. Konsulların kateqoriya və dərəcələri

Konsulların kateqoriya və dərəcələrinə gəlincə, bu məsələ əsasən, ikitərəfli müqavilələrlə tənzimlənir. Konsullara tətbiq olunacaq əsas prinsip və qaydalar da müxtəlif konsulluq müqavilələrinin ümumi müddəalarından ibarətdir. Bu məsələ ilə bağlı

islahatlara toxunmadan öncə konsulluq hüququ sahəsindəki inkişafa qısaca nəzər salmaq yaxşı olar.

XIX əsrdə dövlətlər arasında konsulluq əlaqələrinin daha çox genişlənməsi bu əlaqələrlə bağlı qaydaların kodlaşdırılması cəhdlərinə səbəb olsa da, bunların əksəriyyəti o dövrdə fərdi cəhdlər olaraq qalmışdır. Bunlarla yanaşı, Beynəlxalq Hüquq İnstitutu konsulların hüquqi vəziyyətlərini 1888-ci il Lozanna, 1891-ci il Hamburq, 1892-ci il Cenevrə və 1896-cı il Venesiya toplantılarında müzakirə etmiş və sonuncu toplantıda konsulluqların imtiyazları ilə bağlı 21 maddədən ibarət nizamnaməni qəbul etmişdir. Beynəlxalq Hüquq Cəmiyyətinin 1926-cı ildə Vyanada keçirilən toplantısında və 1928-ci il Varşava toplantısında konsulluq hüququnun kodlaşdırılması işləri görülmüş və ikinci toplantıda 24 maddədən ibarət konsulluq müqaviləsinin layihəsi qəbul edilmişdir.

Bunlardan əlavə, ABŞ-da Harvard Hüquq Məktəbinin gördüyü işlərin nəticəsi olaraq 1932-ci ildə 34 maddədən ibarət bir kodlaşdırma layihəsi hazırlanmışdır. Habelə ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələrdə də bu məsələyə yer ayrılmış və 1911-ci il tarixində Cənubi Amerika dövlətlərinin 5-i arasında Karkasda konsulların funksiyaları ilə bağlı müqavilə imzalanmış, 20 fevral 1928-ci il tarixdə isə 6-cı Panamerika konfransında konsulluq sahələrinə dair 25 maddədən ibarət bir müqavilə formalaşdırılmışdır.

Bu məsələdə daha əhatəli bir işin görülməsi BMT çərçivəsində müzakirə mövzusu olmuşdur. BMT Hüquq Komissiyasının 1949-cu ildə başlayan işlərinin nəticəsi olaraq BMT Baş Assambleyasının 18 dekabr 1961-ci il tarixli qərarına əsasən, 4-22 aprel 1963-cü il tarixlərində Vyanada keçirilən konfransda "Konsulluq əlaqələri" müqaviləsi imzalanmışdır.

Beləliklə, 1963-cü ildə Vyanada keçirilən konfransda imzalanan və 1967-ci ildə qüvvəyə minən "Konsulluq əlaqələri" müqaviləsində əksini tapan və daha öncə imzalanan ikitərəfli konsulluq müqavilələrində qeyd edilməklə konsul dörd kateqoriyaya bölünür: baş konsul (Consul general); konsul (Consul); vitse-konsul (Viceconsul) və konsulluq agenti (Agent consulaire).

Bunlardan baş konsul bir dövlətin müxtəlif bölgələrində yaradılan konsulluq hövzələrinin rəhbəri ola biləcəyi kimi, böyük və mühüm bir konsulluğun rəhbərliyinə təyin edilən şəxs də ola bilər. Konsul isə kiçik bir hövzəyə təyin edilir. Vitse-konsul isə baş konsul və ya konsulun yanına təyin edilən və onların olmadığı vaxtlarda bütün səlahiyyətləri yerinə yetirən şəxsdir. Konsulluq agentlərinə gəlincə, onlar hökumətin lazım bildiyi hallarda baş konsul və konsul tərəfindən təyin edilən, konsulluq hövzəsi daxilində bəzi şəhər və limanlarda konsulluq xidmətləri yerinə yetirən şəxslərdir.

4. Konsulların vəzifələri və imtiyazları

Konsulların göndərildikləri ölkə ilə göndərən ölkə arasındakı ticarət əlaqələrini genişləndirmək, öz ölkələrinin ticarət maraqlarını qorumaq və yerləşdiyi ölkədəki ticarət və iqtisadi yenilikləri müşahidə edərək bir raport şəklində öz dövlətinə çatdırmaq əsas vəzifələri sırasındadır. Bununla yanaşı, konsulların vəzifələrinə yerləşdiyi ölkədəki öz vətəndaşlarının yerli hüquq, beynəlxalq hüquq və müqavilələrdən yaranan hüquqlarını qorumaq da daxildir. Konsullar xidmət etdikləri konsulluq hövzəsində yerləşən öz vətəndaşlarının doğum və ölüm aktlarını sənədləşdirir, pasport, viza, nikah və notariat işlərini yerinə yetirirlər. Bununla yanaşı, konsulların vəzifələrinə yerləşdikləri ölkədəki mədəni fəaliyyətləri yaxından izləyərək iki dövlət arasındakı mədəni əlaqələrin inkişafına töhfə vermək də daxildir. Son olaraq qeyd edək ki, əgər bir dövlət konsulun fəaliyyət göstərdiyi ölkəyə diplomatik nümayəndə təyin etməyibsə, bu ölkədəki konsullardan birinə göndərilən dövlətin razılığı ilə diplomatik vəzifə də verə bilər. Bu vəzifə verilən şəxslərə əsasən baş konsul və işgüzar konsul adlandırılan şəxslər daxildir və onlara diplomatik imtiyaz və immunitetlər verilir.

Bununla yanaşı, ümumiyyətlə, konsullar da bəzi imtiyaz və immunitetlərdən istifadə edirlər. Bunlar 1963-cü ildə Vyanada imzalanan «Konsulluq əlaqələri» müqaviləsində yer almışdır. Bu-

ra şəxsiyyətin toxunulmazlığı, iqamətgah toxunulmazlığı, arxiv toxunulmazlığı, informasiya toxunulmazlığı və səfər azadlığı daxildir. Bununla belə, bu imtiyazlar diplomatik missiyalara verilən imtiyazlar qədər geniş olmayıb, əksəriyyəti vəzifələri ilə məhdudlaşır. Eyni zamanda, konsulun mənzil toxunulmazlığı yoxdur. Konsulluq binalarına isə heç bir halda sığınmaqdan söz gedə bilməz. Digər tərəfdən konsulların malik oduqları mühakimə immunitetləri vəzifə ilə bağlı və vəzifəsini yerinə yetirən zaman hərəkət və prosedurlarla məhdudlaşdığı kimi, gömrük immunitetləri də əşya və vaxt etibarilə məhduddur.

§9. Diplomatik danışıqlar

Bura qədər diplomatik qurumlar və onların işləmə mexanizmlərinə toxunulub. Bu hissədə isə diplomatiya prosesinə nəzər yetiriləcək, bu prosesdə tərəflərin hansı taktikaları seçdikləri, prosesə təsir edən amillərin nələr olduğu və danışıqların müsbət və mənfi nəticə ilə başa çatmasından asılı olaraq tərəflərin ehtimal edilən mövqe və hərəkətlərinə toxunulacaq.

1. Diplomatik danışıqların məqsədləri

İki və ya daha artıq dövlət arasındakı diplomatik danışıqların məqsədi fikir mübadiləsi aparmaq ola biləcəyi kimi, digərinin mövqe və hərəkətlərini davam etdirməsini və ya dəyişdirməsini təmin etmək, ya da hər hansı məsələdə razılığa gəlmək niyyəti də ola bilər. Lakin bəzən tərəflər bunların xaricində başqa məqsədlər və niyyətlər güdə bilər.

Ümumiyyətlə, dövlətlər arasındakı diplomatik fəaliyyətin məqsədi yuxarıda qeyd olunduğu kimi, fikir mübadiləsi aparmaq, digər ölkənin məlum bir məsələdə niyyətini öyrənmək və ya o ölkənin məlum bir istiqamətdə hərəkət etməsini, özü üçün əhəmiyyətli olan bir konfransda onun da iştirakını, gömrük tariflərini aşağı salmasını və ya hər hansı bir məsələdə diplomatik dəstək verməsini təmin etmək ola bilər. Belə hallarda ciddi qarşılıqlı

mübadilə məsələsi müzakirə mövzusu olmadığı kimi, diplomatlar və hökumət səlahiyyətliləri hədə və ya vəd kimi metodlara əl atmağa lüzum görməzlər. Dövlətlər arasında sürəklilən diplomatik danışıqların əksəriyyəti bu növdən olub, dövlət və ya hökumət başçılarının qarşılıqlı səfərlərindən nəsə əldə etmək məqsədindən çox fikir mübadiləsi və ya qarşılıqlı məsləhətləşmələr aparmaq məqsədi istiqamətində olur.

Digər tərəfdən, ikitərəfli diplomatik toplantılarda və ya çoxtərəfli konfranslarda tərəflərin məqsədi qarşı tərəfin niyyətini əngəlləmək və ya heç bir razılaşma niyyətində olmadığı halda qarşılıqlı razılaşma əldə etmiş kimi görüntü yaratmaq ola bilər. Əsasən müharibə vəziyyətinin ehtimal olunduğu hallarda dövlət ictimaiyyəti sakitləşdirmək məqsədilə hərbi məsələləri müzakirə etməyə cəhd edə bilər. Müharibə hazırlıqlarını davam etdirdiyi halda dövlət danışıqlar tərəfdarı kimi görünərək diqqətləri əsl məqsədindən fərqli istiqamətə çəkmək niyyətində də ola bilər.

Dövlətlər danışıqlar masasına yalnız təbliğat məqsədilə də əyləşə bilər. Məqsədi razılıq əldə etmək olmayan tərəf diplomatik konfransdan öz mövqeyini dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq və digər tərəfin rəqəbət gücünü aradan qaldırmaq məqsədilə istifadə etmək niyyətində ola bilər. Xüsusilə gizli diplomatiyaya şübhə ilə yanaşıldığı indiki dövrdə diplomatik danışıqların əksəriyyəti mətbuata, ictimaiyyətə açıq keçirildiyi üçün bu cür niyyət güdən tərəflərin baxımından diplomatik danışıqlar ictimaiyyətə təsir etmək və öz mövqeyinə uyğun qənaət formalaşdırmaq üçün mükəmməl bir vasitə kimi düşünülür. İkiqütblü dövrdə Sovet İttifaqı bu metoda ən çox əl atan dövlət idi. Bir həll variantı üzərində razılıq əldə etməyən və ya razılaşma istəməyən tərəflər diplomatik prosesdən qarşı tərəfi bezdirmək və ya öz mövqelərinin mənimsənilməsini təmin etmək üçün istifadə edə bilər. Hazırda Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ probleminin həlli istiqamətində aparılan danışıqlar prosesindən də işğalçı Ermənistan bu məqsədlə yararlanmağa çalışır. Ancaq buna baxmayaraq, danışıqlar prosesinin uzanması daha çox Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya çatmasına xidmət edib. Düzgün aparılan xarici siyasət Ermənistanın danışıq-

ları imitasiya etməsi cəhdlərini ifşa etməklə onun siyasi-diplomatik mövqeyini xeyli zəiflədib. BMT Baş Assambleyasının açıq keçirilən toplantıları bu cür ictimai rəy yaratmaq məqsədi üçün tez-tez istifadə edilməkdədir. II Dünya müharibəsindən sonra silahsızlandırma və silahlara nəzarət məsələləri ilə bağlı keçirilən çox sayda konfrans iştirakçıları tərəfindən təbliğat məqsədilə istifadə olunmuşdur.

Danışıklara qatılan tərəfin məqsədinin razılaşma əldə etməkdən daha çox danışıklar prosesini təbliğat məqsədilə istifadə etmək niyyətində olduğunu başa düşməyin bəzi yolları var. Belə bir niyyətdə olan tərəf sürəkli olaraq daha öncə işlətdiyi tezisləri təkrarlayır, qeyri-müəyyən ifadələrdən (ümumi və tam silahsızlandırma kimi) istifadə etmək yolunu seçir və qəbul edilməsinin mümkün olmadığını özünün də bildiyi, hətta gündəmdə olmayan bəzi fikirlərdə israr edir. Bununla yanaşı, qarşı tərəfin mövqeyini qəsdən təhrif edir və ya məsələni lüzumsuz incəliklərlə düşündürmüş şəkildə uzadır.

Bununla yanaşı, diplomatiyanın məqsədi uzlaşmaz mövqeləri olan tərəflər arasında uzlaşma və ya razılaşmanı təmin etməkdir. İstər xüsusi danışıklar, istər də ictimaiyyətə açıq konfranslar olsun, diplomatiyada məqsəd digər tərəfin siyasətini, davranışını, məqsədini və ya mövqelərini dəyişdirməyə çalışmaqdır və bunu edərkən razı salmaq, vəd, güzəşt və ya təhdid kimi metodlara əl atılır.

2. Diplomatik danışıkların ərəfəsi ilə bağlı məsələlər

Əgər tərəflər qarşılıqlı fikir mübadiləsi aparmaq və məsləhətləşmələr keçirməkdən daha çox aralarında mübahisə predmeti olan məsələlərin rəsmi səviyyədə həll yollarını axtarmaq üçün danışıklar aparmağı düşünürsə, görüşdən qabaq birinci həll edilməsi lazım gələn bəzi məsələlər gündəmə çıxır.

Bu çərçivədə danışıkların keçiriləcəyi yerin müəyyən edilməsi ilkin müzakirə olunması məsələlərindəndir. Əgər danışıklar düşmən tərəflər arasında keçiriləcəksə, bu halda ənənəvi metod danışıklara

rın bitərəf ölkələrdən birində aparılması istiqamətində olmalıdır. Bu baxımdan, ikiqütblü dövrdə Genevrə, Vyana və Helsinki tez-tez bu danışıqların aparıldığı yerlər olmuşdur. Bununla yanaşı, əgər danışıqlar dost ölkələr arasında aparılacaqsa, bu zaman problem olmur və tərəflərin paytaxtlarında növbə ilə keçirilə bilər.

Danışıqlarda iştirak edəcək tərəflərin və nümayəndələrin kimliyi məsələsi danışıqlardan qabaq razılaşdırılması lazım gələn digər bir məsələdir. Burada kimlərin mövzuya daha çox bələd olması əsas götürülür və normal şəraitlərdə müqavilənin nəticəsi kimlərə təsir edəcəksə, onlar dəvət edilir. Lakin bəzən toplantıda iştirakı lazım gələn tərəflərin diplomatik statusu olmaya bilər. Məsələn, Vyetnamla bağlı 1918-ci ildə Parisdə başlayan danışıqlardan qabaq Şimali Vyetnam nümayəndə heyəti ilə yanaşı, Vietsonqun da danışıqlarda iştirak edib-etməyəcəyi ilə bağlı mübahisələr həftələrlə davam etdikdən sonra ABŞ-ın Vietsonqun da tərəf kimi iştirakını qəbul etməsindən sonra danışıqlara başlamaq mümkün ola bilmişdir.

Son olaraq danışıqların sənədlərinin tərcümə edilib-edilməyəcəyi, yayılıb-yayılmayacağı, daha mühüm ikitərəfli, yoxsa çoxtərəfli olacağı, danışıqlarda vasitəçi və vasitəçilərin olub-olmayacağı və toplantıların mətbuata açıq keçirilib-keçirilməyəcəyi kimi mövzular barəsində razılaşma aparılması da lazım gələn digər məsələlərdir. Danışıqlardan öncə həll olunması lazım gələn bütün bu məsələlər ya görüşün nəticəsinə təsir edəcəyi üçün, ya da tərəflərin nüfuz və siyasi vəziyyətlərini maraqlandırdığı üçün ciddi müzakirə edilir.

Bunların xaricində bəzi hallar var ki, onlar danışıqların məhiyyəti ilə bağlı olub, danışıqlar prosesinə təsir edə bilər. Məsələnin müzakirəsinə lazımi qədər vaxtın olub-olmaması, böhran məsələsinin müzakirə mövzusu olub-olmadığı, danışıqlar mövzusunun bütün tərəflərcə eyni dərəcədə mənimsənilib qiymətləndirilmədiyi, habelə danışıqlarda müzakirə edilən məsələlərin suverenliklə bağlı və ya mühüm əhəmiyyətli məsələlər olub-olmadığı və yaxud tərəflərin ölkələrin və ölkədaxili mövqelərin kritik olub-

olmadığı danışıqlar prosesinə mənfi və ya müsbət yöndə təsir edə biləcək hallardır.

3. Diplomatik danışıqlarda istifadə olunan metodlar

Diplomatik danışıqlarda istifadə olunan texnika və taktikalar danışıqlarda iştirak edən tərəflərin məqsəd və maraqlarının uzlaşmaz olub-olmadığı və tərəflərin bir razılığa gəlmək istəyib-istəmədiyinə əsasən dəyişir. Əksər hallarda dost və müttəfiq ölkələr arasında aparılan diplomatik danışıqlarda düşmən ölkələr arasında keçirilən danışıqlarda istifadə olunan metodlara əl atılmır. Dövlətlərin qarşılıqlı olaraq bir-birlərinin mövqelərinə və maraqlarına həssas olmaları halında qarşılıqlı güzəştlərlə uzlaşma əldə etmək asan olur. Məsələn, Avropa İttifaqı ölkələri arasında aparılan danışıqlarda, ilk öncə, qurumun məqsədləri nəzərə alındığı üçün tərəflər bir-birinin maraqlarına qarşı hörmətlə yanaşır və dolayısı yolla danışıqlarda ciddi problemlər yaranmır. Bu səbəbdən tərəflərin bir razılaşmaya istekli olmaları halında qarşılıqlı güzəştlərlə həllə yaxınlaşma asan olur, halbuki əks təqdirdə, tərəflər ciddi hərəkət etməyərək razılaşma əldə edilməsinin qarşısını alırlar.

Məqsədlərin və maraqların bir-birinə zidd səviyyədə olduğu və tərəflərin öz mövqelərinə möhkəm bağlı olduğu hallarda diplomatik müzakirələrlə hərəkətləri, məqsədləri və mövqeləri dəyişdirmək asan olmur. Bu halda əvvəlcə keçilməsi lazım gələn iki mühüm mərhələyə diqqət yetirmək lazımdır. İlkin olaraq tərəflərdən biri digərinin hər hansı şəkildə razılaşmaq istəməsini təmin etməyə, digər tərəfin əldə ediləcək bir razılaşmanın və ya uzlaşmanın status-kvoda daha yaxşı olacağını anlamasına və razılaşma olmamasının isə onun maraqlarına zidd olacağını başa düşməsinə çalışır. İkinci isə bir dəfə razılaşma əldə etməklə bağlı razılaşdıqdan sonra tərəflərin gələcək razılaşmalar ilə bağlı müzakirələrə başlamasıdır. Lakin dərhal vurğulamaq lazımdır ki, bu iki mərhələnin təmin edilməsi xüsusilə maraqların toqquşduğu hallarda və tərəflərin məqsədlərinə danışıqlardan xaric bəzi yollarla da uzlaşa biləcəklərini düşünmələri halında olduqca çətindir. İlkin olaraq

tərəflər öz mövqelərini ortaya qoyur, məqsədlərini göstərir və bir sıra sənədlərlə öz mövqələrinin haqlı olduğuna dair qarşı tərəfi inandırmağa və onu razı salmağa çalışır. Tərəflər qarşı tərəfin öz fikirlərini qəbul etməsini təmin etmək üçün vaxtaşırı hədələyir və ya bəzi vədləri irəli sürülür. Bu metod uğursuzluğa düçar olduqda və ya nəticə vermədikdə, bu dəfə öz mövqelərini və öz orijinal mövqeyini gözdən keçirərək digər tərəfi razı salmaq üçün nə qədər güzəşt edə biləcəyini hesablayır. Bu səbəbdən tərəflər ilk öncə mövqələrinin minimum həddini irəli sürürlər.

Bu cür danışıqlarda müzakirə mövzusu olan vədlər danışıq tərəflərinin kim olduğuna görə dəyişir. Maliyyə xarakterli bir vəd olması ilə yanaşı, gələcəkdə nəzərdə tutulan bir dəstək də ola bilər. Məsələn, bu, xarici kredit ehtiyacı olan ölkəyə kredit və ya yardım vəd etmək, onun üçün əhəmiyyəti olan bir başqa beynəlxalq konfransa dəstək təmin etmək, əgər ölkədaxili mövqeyi kritikdirsə, bu məsələdə maliyyə və siyasi dəstək vədi vermək və ya iki ölkə arasında mübahisə yaradan başqa bir məsələdə güzəştə getməyi söz vermək kimi müxtəlif formalarda özünü göstərə bilər.

Digər tərəfdən, hədə çox diqqətli istifadə olunması lazım gələn bir taktikadır. Çünki çox vaxt istənilən nəticələrin tamamilə əksi olan nəticələr doğura bilər. Bununla yanaşı, iki ölkənin mənafeləri doğrudan da toqquşursa, bu halda tərəflərdən biri digərinə danışıqlardan imtina edəcəyini, iqtisadi embarqo, boykot və ya blokada kimi metodlara əl atacağını, xarici yardım proqramını dayandıracağını, diplomatik əlaqələrini kəsəcəyini və ya müharibəyə başlayacağını açıq və ya örtülü şəkildə dilə gətirə və eyham vura bilər.

Lakin bu metodun təsirli olması üçün, ilk növbədə, inandırıcı olması lazımdır. Bundan ötrü hədənin miqyası ilə müzakirə edilən məsələni hədələyən tərəf baxımından əhəmiyyəti arasında mütləq paralellik olması lazımdır. Əks təqdirdə, hədə inandırıcı qəbul edilməyəcəyi kimi, təsirli də olmaz. Özü üçün əhəmiyyətli olmayan bir məsələnin müzakirəsi zamanı tərəflərdən birinin qarşı tərəfi müharibə ilə hədələməsi digər tərəfin mövqeyi baxımından heç bir məna daşımayacağı kimi, o ölkənin nüfuzuna və imicinə böyük zərər vura bilər.

Əgər sözügedən hədəyə əl atıldığı halda buna əl atan ölkə daha böyük itkiyə və ya zərərə uğrayacaqsas, belə olan halda hədə bir mənə kəsb etməyəcək və inandırıcı olmayacaq. Məsələn, iqtisadi çətinlik çəkən bir ölkənin digər ölkəyə qarşı iqtisadi sanksiyalara əl atacağını bəyan edərək hədələməsi yersiz olar.

Ona görə də ölkənin qüvvəsinin bu hədəni həyata keçirməyə kifayət edəcək qədər olması lazımdır. Məsələn, ölkədaxili ictimai rəydə razılığa gəlinməsi məsələsində böyük inam olduğu halda qarşı tərəfi danışıqları tərk etməklə hədələməsi daxilə özünü çətin vəziyyətdə qoyacağından digər tərəf üçün mənasız hesab edilir. Bundan əlavə, həm regional, həm də beynəlxalq spektrin və siyasi konyunkturanın sözügedən hədənin tətbiqinə əlverişli olub-olmamasına da diqqət yetirilməlidir.

Diplomatik danışıqlarda əl atılan digər bir metod da digər tərəfin variantlarını hesaba almadan öz variantlarını qəbul edilmiş və üzərində razılığa gəlinib həll edilmiş kimi təqdim etmək və qarşı tərəfi bununla razı olmaq və ya olmamaq seçimi ilə üz-üzə qoyaraq başqa alternativ variant irəli sürməməkdir. Tələsik həll (fait accompli) adlanan bu metod əsasən aralarında güc əlaqələrinin asimmetrik olduğu tərəflər arasındakı diplomatik danışıqlarda gündəmə gəlir. Bu metod keçmişdə ABŞ-la digər dövlətlər arasında münasibətlərdə və ya BMT Baş katibi ilə digər tərəflər arasındakı müzakirələrdə tez-tez istifadə olunsas da, ABŞ-la Sovet İttifaqı arasındakı münasibətlərdə bu metoda əl atılması yuxarıda qeyd olunan səbəblərə görə mümkün olmayıb.

Hazırda Rusiya Federasiyasının da diplomatiyasında bu metoddan digər MDB ölkələrinə qarşı istifadə edilir.

§10. Diplomatik sanksiyalar

Dərhal qeyd etmək lazımdır ki, artıq indiki dövrdə dövlətlərdən birinin xoşu gəlmədiyi bir hərəkətinə görə digərinə qarşı hərbi müdaxiləyə əl atması asan iş deyil. Bir vaxtlar ölkələr məqsədlərini həyata keçirmək üçün və ya digərinin maraqlarına toxunduğuna inandığı halda diplomatik prosesə baş vurmaq əvəzinə

müharibəni daha qısa yol kimi qəbul edə bilərdi. Lakin XX əsrdə meydana çıxan texnoloji, hərbi, iqtisadi və qarşılıqlı çoxtərəfli bir-birindən asılılıq kimi bir çox reallıq bu vasitədən istifadəni riskli hala salır. Bu səbəbdən dövlətlər artıq məqsədlərinə çatmaq üçün diplomatik qurumlardan və diplomatik prosesdən daha çox istifadə etmək ehtiyacı duyurlar.

Bir dövlətin digərinin hərəkətlərindən hiss etdiyi narahatlığı ifadə etmək üçün ilk əl atdığı metod nota verərək vəziyyətə etiraz etməkdir. Nota və şifahi nota (note verbale) adlanan iki cür nota var. Nota səlahiyyətli şəxslərin imzası olan bir rəsmi məktub formasındadır; ya səfir tərəfindən çalışdığı ölkənin xarici işlər nazirliyinə və ya xarici işlər nazirliyi tərəfindən müvafiq səlahiyyətli qurumlara çatdırılması üçün səfirə verilir. Verbal notada isə eyni prosesdən keçməklə yanaşı, imzalı bir mətndən söz getmir və şifahi xəbərdarlıq formasında olur. Səfir xarici işlər nazirliyinə çağırılır və ona vəziyyətə görə yaranan narahatlıq şifahi şəkildə çatdırılır. Digər ölkə bunu eyni metodla rədd edə bilər. Son nəticədə bu metod beynəlxalq diplomatiyada tez-tez istifadə olunan bir metoddur.

Etirazın sonrakı mərhələsi dövlətin səfirini müvəqqəti olaraq qısa müddətə geri çağırmasıdır. Ümumiyyətlə, məsləhətləşmə məqsədi üçün geri çağırıldığı bəyan edilən belə hallarda diplomatik münasibətlər tamamilə kəsilmir, əlaqələr müvəqqəti işlər vəkili səviyyəsində davam etdirilir. Lakin məsləhətləşmələr üçün çağırılan səfir geri qayıtmaqla yanaşı, geri qayıtmaya da bilər və iki ölkə arasındakı münasibətlər uzun müddətə, münasibətlər normallaşana qədər belə davam edə bilər. Lakin diplomatin çağırılması lazımi nəticələr verməsə, başqa metodlara əl atılacağı da digər ölkəyə çatdırılmalıdır.

Bundan başqa, daha bir metod diplomatik əlaqələrin kəsilməsi və səfirliyin fəaliyyətini dayandıraraq diplomatik korpusun tamamilə geri çağırılmasıdır. Əgər qarşılıqlı maraqlar mövcuddursa, başqa bir ölkənin səfiri vasitəsilə təmsil edilmə təmin olunacağı kimi, bu halda belə aşağı səviyyədə də olsa, bəzi yollarla əlaqələr davam etdirilir.

Dövlətlər bu yolla bir nəticə əldə edə bilməsələr, ultimatum metoduna əl atırlar.

Ultimatum da bir növ nota olmaqla yanaşı, mətn tərkibi baxımından çox kəskin və sərt ola bilər. Ultimatumla digər ölkəyə müəyyən bir müddət ərzində nəzərdə tutulan şərtlərin və niyyətlərin yerinə yetirilməsi tələb edilir və yerinə yetirilmədiyi təqdirdə müharibəyə əl atılacağı qeyd olunur. I Dünya müharibəsindən qabaq Avstriya-Macaristan Serbiyaya dərhal yerinə yetirilməsi şərtləri ilə dolu bir ultimatum vermiş və yerinə yetirilmədiyi təqdirdə müharibəyə əl atacağını bəyan etmişdir. Serbiyanın Avstriya-Macaristanın tələblərini yerinə yetirmək istəməməsinə görə müharibə baş vermişdi. Lakin ultimatum müharibə ərəfəsində əl atılan bir metod olmaqla yanaşı, az rast gəlinəndir. Digər ölkəyə müharibə elan edilməsi istənilədiyi halda bu diplomatik yolla şifahi (note verbale) və yazılı bir nota ilə bildirilməklə yanaşı, iki ölkə arasındakı əlaqələr onsuz da kəsilmişdirsə, mətbuat vasitəsilə edilə bilər. Ancaq, ümumiyyətlə, dövlətlər arasındakı müharibələrdə ani hücumun verəcəyi üstünlüyə görə müharibə elan edilməsi çox müşahidə edilmir. Məsələn, Şimali Koreyanın Cənubi Koreyanı işğal etməsi və ya Böyük Britaniya, Fransa və İsrailin birgə hərəkəti ilə 1956-cı ildə Süveyş kanalına edilən hücumu da belə olub. Buna misallar çoxdur. Ərəb-İsrail müharibələrində və İran-İraq müharibəsində və ya İraqın Küveyti işğalı zamanı da müharibə elanı olmayıb.

Digər bir metod tanımaq (məsələn, bir çevrilişdən sonra hakimiyyətə gələn hökumət ola bilər) və ya daha öncə tanınmış bir hökumətdən tanımaq aktının geri götürülməsidir. Əslində biri dəyure, digəri de-fakto olmaqla iki cür tanıma var. De-yure tanıma zamanı dövlət yeni dövləti və ya hökuməti onunla diplomatik əlaqə yaradaraq tanıdığını açıqca bildirir. De-fakto tanıma zamanı isə birbaşa əlaqə yaradılmadığı halda onunla bir sıra münasibətlər quraraq və ya yeni quruma qarşı çıxmadığını söyləməməklə (məsələn, devrilmiş hökumətin yerinə gələn hökumətə) tanıdığını ortaya qoymasındır. Tanıma və tanınmama proseduru rəsmi şəkildə yazılı və şifahi bəyanatla ediləcəyi kimi, birbaşa diplomatik əlaqə

yaradaraq və ya mövcud olan əlaqənin sona çatdırılması ilə də edilə bilər. Tanımanın geri götürülməsi proseduru əlaqələrin qarşılıqlı olaraq kəsilməsi mənasına gələcəyindən səfirliyin fəaliyyəti dayandırılır. Bu metoda 1917-ci il inqilabı ilə hakimiyyətə gələn yeni Sovet hökumətini 15 il tanımaqla ABŞ əl atmışdır. Eyni zamanda 1949-cu il çevrilişi ilə hakimiyyətə gələn Çindəki kommunist rejimini 1970-ci ilə qədər tanımaqdan imtina metoduna əl atmışdır. Bu dövrdə ABŞ Tayvandakı köhnə Çin rəhbərliyini Çinin rəsmi hökuməti kimi tanımağı davam etdirmişdir. ABŞ yenə eyni şəkildə 1979-cu ildə inqilabla hakimiyyətə gələn İran rəhbərliyini tanımayaraq səfirini geri çağırmış və iki ölkə arasındakı diplomatik münasibətlər kəsilmişdir.

Bu metodun tətbiqi əsasən, bu dövlətin o ölkədəki mülkiyyətinin müsadirə edilməsi, bankdakı pullarının dondurulması, kreditlərinin dayandırılması, ticarət embarqosunun tətbiqi və müqavilələrin ləğv edilməsi kimi metodlarla yanaşı aparılaraq daha da təsirli hala gətirilmişdir. ABŞ 1979-cu ildə İranla əlaqələrin kəsilməsi nəticəsində bütün növ mülkiyyətini müsadirə etməklə yanaşı, o ölkənin ABŞ banklarındakı maliyyə vəsaitlərini də dondurmuşdu.

Tanımağa proseduru bir ölkə ilə əlaqələri kəsmədən də tətbiq edilə bilər. Lakin burada hökuməti tanımağa çox bir addımını tanımağa söhbət gedir. Məsələn, ABŞ Hitlerin Avstriya və Çexoslovakiyanı, Sovet hökumətinin isə Baltik ölkələrinin işğalını tanımadığını bəyan etmiş, lakin bu ölkələrdəki səfirlərini geri çağırmaq yoluna əl atmamışdır. Bütün bu diplomatik və buna əlavə olaraq əl atılan iqtisadi sanksiyalarla bir nəticə əldə edilmədiyi təqdirdə, müharibə qaçınılmaz hala gələ bilər. Lakin müasir beynəlxalq münasibətlərdə bu ənənəvi metodlardan başqa bir təsirli metod da təbliğatdır. XX əsrdə ortaya çıxan ideoloji inkişafla yanaşı, əsrin sonuna doğru informasiya və kommunikasiya texnologiyalarında baş verən heyvətamiz inkişaf da bu yeni metodun təsir və gücünü artırmaqdadır.

III FƏSİL

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ SİYASƏT STRATEGİYASI VƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR

§1. Müasir Azərbaycanın milli dövlət maraqları və xarici siyasət potensialı

Beynəlxalq münasibətlər sistemində müasir Azərbaycanın real vəziyyətini qiymətləndirmək üçün onun xarici siyasət potensialını müəyyənləşdirmək lazımdır. Xarici siyasət potensialı deyəndə bu və ya digər dərəcədə dövlətin xarici siyasətdə məqsədinə çatmağa kömək edən eyniyyət amilləri başa düşülür. Xarici siyasət potensialının mahiyyəti siyasi realizm konsepsiyası anlayışının "dövlət gücü" və ya "millət gücü" ifadəsi ilə əks etdirilir. Bu sahə üzrə mütəxəssis H.Morgentau səkkiz kriteriyadan çıxış edərək milli güc anlayışını müəyyənləşdirir.

Bu gün bu kriteriyaların müəyyən hissəsi köhnəlib, orada müstəqil mövqe, keyfiyyət və milli qüvvələri təşkil edən elmi, texnoloji və təhsil potensialı nəzərə alınmır. Ancaq ümumilikdə götürəndə H.Margentaunun formulu hər bir dövlətin real xarici siyasət potensialının qiymətləndirilməsinə əsas verir.

Azərbaycanın xarici siyasət doktrinası və xarici siyasət strategiyası milli-dövlət maraqlarının formalaşdırılması baxımından birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir. Milli-dövlət maraqları problemlərinin obyektiv həlli, ilk öncə, bu kriteriyanın tərkibini aydınlaşdırmaq üçün lazımdır. Dövlət maraqlarının ənənəvi interpretasiyası genişdir və bu məqsədlərə çatmağın əsasları ilə əlaqədardır: millətin azad və müstəqil dövlət qismində mövcudluğu, iqtisadiyyatın inkişafı və milli rifahın təmini, hərbi təhlükənin və ya suverenliyin pozulmasının qarşısının alınması, müttəfiqlərin saxlanması, beynəlxalq arenada əlverişli vəziyyətə nail olunması. Dövlət maraqlarının konkret ifadə edilməsi ölkənin, xalqın siyasət kursunun hədəf və məqsədinin qoyulmasında əksini tapır.

Milli-dövlət maraqlarının formalaşdırılmasında geosiyasi amil böyük əhəmiyyətə malikdir, geosiyasətin əsasını obyektiv reallıq təşkil edir. Hər şeydən öncə, bu, coğrafi faktordur: sərhədlərin formalaşdırılması, yerləşmə və bir dövlətin digərinə nisbətən məkan formalaşdırması, okeana çıxışın olması, əhali, relyef dövlətin dünyanın bu və ya digər hissəsinə malik olması, dövlətin adalara malik olması, təbii ehtiyatların olması və s. İnsan fəaliyyəti çoxsaylı faktorlardan ən az dəyişikliyə uğrayan coğrafi amildir.

Yuxarıda qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycanın əsas milli-dövlət marağı və onun siyasi məqsədi Qafqaz regionunda malik olduğu geosiyasi funksiyasını qlobal geosiyasətdə qorumaqdır.

§2. Azərbaycanın siyasi sistemi və xarici siyasəti

Xarici siyasət sahəsində vacib rol dövlət hakimiyyətinin icraedici qoluna məxsusdur. Məhz bu qol dövlətin xarici siyasətinin vahidliyini təmin etmək qabiliyyətinə malikdir. Qanunverici və məhkəmə hakimiyyətindən fərqli olaraq yalnız icraedici hakimiyyət beynəlxalq arenada tam şəkildə dövləti təmsil edə bilər. Dövlətin beynəlxalq münasibətlərdə məhsuldar iştirakı onun siyasətinin davamlılığı və əleyhinə olmamasını, onun nümayəndələrinin yüksək peşəkarlığı, onlarda mühüm informasiyanı, təşkilati, intellektual və digər ehtiyatları nəzərdə tutur. Bunların hamısını icraedici hakimiyyət təmin edir.

Azərbaycan kimi prezident respublikalarında icraedici hakimiyyət dövlət başçılarının əlində olur. Onun sərəncamında xarici dövlətlərlə əlaqə üçün həm diplomatik, həm də digər kanallar var: kəşfiyyat orqanları, elit mərkəzlər və informasiya analizi mərkəzi, nəhayət, xarici siyasi qərar qəbulunun reallaşdırılması üçün lazım olan aparat.

Beynəlxalq münasibətlər sahəsində prezidentin fəaliyyəti konstitusiyada müəyyənləşdirilib və prezident respublikaları üçün qəbul olunan standartlara uyğundur. O, Azərbaycanın xarici siyasəti-

nə rəhbərliyi həyata keçirir, danışıqlar aparır və beynəlxalq müqavilələr imzalayır.

Ali Baş Komandan kimi hərbi münaqişə zamanı dövlətin qanunlarını və beynəlxalq hüquqda nəzərdə tutulan, özünümüdafiə üçün silahlı qüvvələrin tətbiqi, neytrallığın elan olunması, saziş və sülh imzalanmasını həyata keçirir.

Parlament respublikalarında xarici siyasətin həyata keçirilməsində əsas rol hökumətin üzərinə düşür. Parlament isə beynəlxalq müqavilələrin ratifikasiya olunması ilə dövlətin xarici siyasi fəaliyyətini təmin edir.

Ancaq beynəlxalq əlaqələrin (beynəlxalq hüquq normaları əsasında) rəsmi orqanı olmayan parlament birbaşa xarici ölkələrin hökumətlərinə müraciət edə bilməz. Eyni zamanda, digər ölkələrin parlamentləri ilə qanunvericilik fəaliyyətində, təcrübə mübadiləsində, parlamentlərarası ittifaqların işində birgə iştirak edə bilər.

Dövlətin xarici siyasəti və beynəlxalq fəaliyyətində məhkəmə hakimiyyəti təsisatının əhəmiyyəti yüksəlməkdədir. Keçmişdə məhkəmə beynəlxalq problemlərdən nisbətən uzaq qalmağa çalışırdı. Bu gün isə vəziyyət dəyişib. Bu, daha çox beynəlxalq hüququn dövlətin xarici siyasətində rolunun artması və onun ictimai həyata daxil olması ilə əlaqədardır. Bu xidmət insan hüquqlarına aiddir. Belə ki, son onillikdə insan hüquqlarına riayət etmək beynəlxalq hüququn vacib prinsipinə çevrilib. Artıq dövlətlər onun vətəndaşlarının hüquq mübahisələrinin başqa dövlətin ərazisində həll edilməsinə və beynəlxalq səviyyəyə qalxmasına obyektiv maraq göstərirlər.

Məhkəmədə xarici dövlətlərin və xarici vətəndaşların maraqlarına toxunan bir çox işlərə baxa bilərlər. Bu işlər və çıxarılan qərarlar dövlətlərarası münasibətlərə təsirsiz ötüşmür. Fikirləri konkretləşdirərək məhkəmə hakimiyyətinin fəaliyyətinin, ümumiyyətlə, dövlətlər arasında normal münasibətlərin qorunması və bu dövlət tərəfindən beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsi az əhəmiyyətə malik deyil.

Dövlət hakimiyyətinin rəsmi orqanlarından fərqli olaraq dövlət aparatının xarici siyasətin formalaşması və həyata keçirilməsində

rolu çox vaxt az hiss olunur. Amma əgər beynəlxalq münasibətləri ən geniş planda götürsək, orada praktiki olaraq bütün nazirlik və idarələr iştirak edir.

Beynəlxalq siyasət sahəsində hər ölkə üçün ən mühüm dövlət idarəsi xarici işlər nazirliyidir. Azərbaycanın XİN-in qarşısında bu məqsədlər qoyulub: ölkənin xarici siyasi strategiyasını hazırlamaq, ölkənin xarici siyasi kursunu müəyyənləşdirmək və s. Son illər Azərbaycanın regionda geosiyasi əhəmiyyətinin artması, bəzi beynəlxalq layihələrin həyata keçirilməsi, dünya siyasətində baş verən qlobal dəyişikliklər ölkə XİN-in üzərinə böyük məsuliyyət qoyub. Ölkəmizin ən ağırlı problemi olan Dağlıq Qarabağ münasibətlərinin nizamlanması prosesinin uzanması və beynəlxalq müstəvidə həlli prosesinin davam etməsi Azərbaycan XİN-in işində daha fəallıq tələb edir.

Demokratiya şəraitində xarici siyasət müxtəlif dövlət strukturlarının mürəkkəb qarşılıqlı fəaliyyətinin nəticəsi ola bilməz.

Vətəndaş cəmiyyətinin əsas istiqamətinin xarici siyasətə təsiri siyasi partiyaların fəaliyyəti ilə bağlıdır. Partiyalar müasir siyasi sistemin əsas elementi olsa da, onun kökü vətəndaş cəmiyyəti ilə bağlıdır. Müəyyən sosial təbəqənin maraqlarını ifadə və təqdim etməklə siyasi partiyalar təkcə daxili məsələlərlə bağlı deyil, xarici siyasətdə də münasibətlərini formalaşdırırlar. Xarici siyasətin formalaşdırılmasında hakim partiya mühüm dərəcədə (tam yox) iştirak edir. Bu zaman o, ictimai qüvvələrin mövqeyi və özünün proqramından çıxış edir. Amma xarici siyasətə təsir göstərmək üçün müxalifət partiyaları bəzi resurslardan istifadə etmək imkanına malikdir.

Vətəndaş cəmiyyəti xarici siyasətə təsir etmək üçün ictimai rəy kimi mühüm vasitəyə malikdir. İctimai rəyin təsiri ilə bu və ya digər xarici siyasi qərarın qəbulundan imtina oluna, ona düzəlişlər edilə bilər. İctimai rəy onu fəal formalaşdıran KİV-də öz əksini tapa bilər.

Xarici siyasət sahəsində dövlət vətəndaş cəmiyyətinin optimal qarşılıqlı fəaliyyəti, milli-dövlət maraqlarının maksimal reallaşdırılmasına kömək etməlidir. Vətəndaş cəmiyyəti tərəfindən lazımı

nəzarətin olmaması dövlətin xarici siyasi fəaliyyətində, xarici siyasətdə artıq bürokratikliyə və fəallığın aşağı düşməsinə gətirib çıxara bilər. Heç də həmişə ictimai rəy dövlətin xarici siyasətinə qiymət verilməsində ədalətli olmur. Bəzi hallarda bu qiymətdə səlahiyyətsizlik və subyektivlik müşahidə oluna bilər. Onu da xatırlamaq lazımdır ki, Azərbaycanda formalaşmağa başlayan vətəndaş cəmiyyəti artıq xarici siyasətdə təsir imkanı qazanıb.

§3. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrinin inkişafı istiqamətləri və səviyyəsi

Varşava blokunun süqutu siyasi səhnənin bütün sahələrində nəzərəcarpacaq dəyişikliklərə səbəb olduğu kimi, beynəlxalq təşkilatların fəaliyyət istiqamətlərində də ciddi, həm də fərqli koordinasiya müəyyənləşdirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tendensiya təkcə beynəlxalq deyil, həm də regional təşkilatlarda da müşahidə edildi. Yeni yaranmış siyasi realıqda NATO, BMT və ATƏT kimi beynəlxalq təşkilatların rolu daha da artıb. XX əsrin 90-cı illərində ikiqütblü sistemin çökməsi ilə meydana çıxan bir sıra ziddiyyətlərin məhz qeyd edilən beynəlxalq təşkilatların yaxından iştirakı ilə tənzimlənməsi onların nüfuzunu daha da genişləndirdi. Beləliklə, əksər dövlətlər, xüsusilə də postsovet respublikaları öz milli maraqlarının və təhlükəsizliklərinin təmin olunmasının ən təminatlı vasitəsinə məhz beynəlxalq təşkilatlarla sıx əməkdaşlıqda görüldülər.

Sövetlər Birliyi süqut etdikdən sonra yaranmış müstəqil dövlətlər üçün coğrafi cəhətdən yaxın olan dövlətlərlə yanaşı, dünyanın digər güc mərkəzləri, regional və beynəlxalq təşkilatlarla da sıx əməkdaşlıq vacib idi. Bu cür əməkdaşlıq yeni müstəqillik qazanmış dövlətlərə öz suveren hüquqlarını qorumaq üçün daha səmərəli daxili və xarici siyasi kursu reallaşdırmaq, dövlət müstəqilliyini möhkəmləndirmək, müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində layiqli yer tutmaq və s. üçün geniş imkanlar açmış olur. Məhz bütün bunları nəzərə alan yeni yaranan müstəqil dövlətlər beynəlxalq və regional təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq məsələlərinə olduqca

ciddi yanaşırdılar və xarici siyasət strategiyasını hazırlayan zaman bu məqama xüsusi yer verirdilər. Müstəqilliyinin ilk illərində Azərbaycan Respublikasında ali siyasi hakimiyyətə ikinci dəfə gələn Ümummilli lider Heydər Əliyev çox böyük uzaqgörənliklə beynəlxalq və regional təşkilatlarla sıx əlaqələrin qurulmasını ölkənin xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi müəyyən-ləşdirmişdir. Heydər Əliyev vaxtında və kifayət qədər dəqiqliklə duymuşdur ki, müstəqillik yollarında kövrək addımlarını atan gənc Azərbaycan Respublikası üçün müasir beynəlxalq münasi-bətlər sistemində ciddi yer tutması və beynəlxalq hüququn tamhü-quqlu subyektinə çevrilməsi həyati əhəmiyyət kəsb edir. Bu isti-qamətdə atılacaq ən birinci vacib addım isə beynəlxalq və regio-nal təşkilatlarla əlaqələrin qurulmasından ibarətdir. Bu həm də ona görə vacib idi ki, Azərbaycan Respublikası erməni təcavüzü-nə məruz qalmışdır və torpaqları işğal altında idi. Məsələn beynəlxalq ictimaiyyətin nəzərinə çatdırmaq və diqqət mərkəzində saxlamaq üçün, sözsüz ki, öncə onlarla əlaqələr, diplomatik münasibətlər yaratmaq lazım idi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan Respublikası bu yolla getdi. Müstə-qillik əldə etdikdən sonra meydana çıxan bir çox problemlərin, xüsusilə də erməni təcavüzünün nəticələrinin aradan qaldırılma-sında beynəlxalq təşkilatların imkanlarından istifadə etmək lazım idi. Müstəqilliyin ilkin dövrlərində təbii olaraq bir çox problemlər həllini gözləyir. Bütün yuxarıda qeyd etdiklərimizi nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikası bir sıra problemlərinin həllində beynəl-xalq və regional təşkilatların iqtisadi və siyasi potensiallarından istifadə etmişdir. Hazırkı dövrümüzdə tam müstəqil Azərbaycan Respublikasının dünyaya uğurlu inteqrasiyasında ATƏT, BMT, İKT və NATO kimi nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar inkaredilməz rol oynamaqdadırlar.

Bütün yuxarıda qeyd etdiklərimiz bir daha sübut edir ki, dünya siyasi xəritəsində yer almış istənilən ölkə kimi, Azərbaycan Respublikasının da dünya birliyinə inteqrasiyasında və bir çox müxtə-lif problemlərin aradan qaldırılmasında beynəlxalq və regional təşkilatların əhəmiyyətli rolu olmuşdur. Lakin qeyd etmək lazım-

dır ki, bu təşkilatların Azərbaycan Respublikasının siyasi həyatında rolları müxtəlif təyinətli və səviyyəli olmuşdur. Belə ki, bəzi beynəlxalq və regional təşkilatların Azərbaycana münasibəti daha səmimi və faydalı olmuşdur. Bəzilərininkinin isə daha da faydalı olması arzu olunur. Bunu müəyyənləşdirmək üçün Azərbaycan Respublikasının bu təşkilatların hər biri ilə əməkdaşlıq istiqamətlərini və səviyyəsini ayrı-ayrılıqda, qısaca da olsa, nəzərdən keçirmək yaxşı olardı.

Müasir dünyamızdakı nüfuzunu və siyasi proseslərdəki mərkəzi mövqeyini nəzərə alaraq Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ilə Azərbaycan Respublikasının əlaqələrini birinci nəzərdən keçirmək məqsəduyğundur. Hazırda sırasında dünyanın 191 ölkəsini birləşdirən BMT 1945-ci il oktyabr ayının 24-də yaradılmışdır. İkinci Dünya müharibəsinin sona yetməsi ilə yaradılan Birləşmiş Millətlər Təşkilatının başlıca vəzifəsi beynəlxalq təhlükəsizliyin və dövlətlərarası əməkdaşlığın faydalı şəkildə təmin olunmasının təşkilindən ibarət idi. Bu təşkilat səlahiyyətlərinə və fəaliyyət sahəsinin miqyasına görə beynəlxalq təşkilatların ən böyüyü olmaqla, beynəlxalq miqyaslı ən müxtəlif məsələlərlə məşğul olmaq səlahiyyətlərinə malikdir. Buraya iqtisadi, siyasi, sosial, mədəni, ekoloji və s. sahələrə aid olan problemlər daxildir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvü olan dövlətlər onun qətnaməsinə uyğun olaraq səsvermə hüquqlarına malik olurlar və müxtəlif məsələlərlə bağlı münasibət bildirirlər. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, bu təşkilat dünyanın digər beynəlxalq təşkilatları ilə sıx əlaqə şəraitində fəaliyyət göstərir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının işində, tərkibində birləşdiyi suveren dövlətlərlə yanaşı, digər subyektlər də yaxından iştirak edirlər. Məsələn, belə subyektlərdən beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarını, transmilli korporasiyaları, həmkarlar ittifaqlarını və s. göstərmək olar. Bunları sadalamaqda məqsədimiz ondan ibarətdir ki, bir daha Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ilə əməkdaşlığın faydalılıq səviyyəsini diqqətə çatdıraq. Yəni yuxarıda qeyd etdiklərimizdən belə bir nəticə hasil edirik ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ilə əməkdaşlıq etmək təkcə üzv dövlətlərlə

əməkdaşlıqla bitmir, həm də sadaladığımız digər beynəlxalq subyektlərlə də sıx münasibətlərin və əlaqələrin qurulmasını şərtləndirir. Bu da öz növbəsində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvü olan hər dövlətə qarşısında duran mövcud problemlərinin ən səmərəli həlli variantının tapılmasına imkan verir. Bundan başqa, dövlətlər qarşısında daha kəskin problemlər meydana çıxdıqda Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ilə yanaşı, digər subyektlər də problemin aradan qaldırılmasında yaxından iştirak edirlər. Məsələn, ağır təbii fəlakətlər zamanı ziyan çəkmiş dövlətlərə əksər hallarda Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ilə yanaşı, digər humanitar beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları da ən müxtəlif yardımları edirlər. Göründüyü kimi, dünya birliyinə ən səmərəli inteqrasiya yollarından birincisi məhz Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvlüyündən keçir. Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra müstəqil Azərbaycan Respublikası da müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində cərəyan edən siyasi, iqtisadi proseslərdə yaxından iştirak etmək və gərgin münasibətlər sistemində öz milli maraqlarının qorunmasını təmin etmək üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatın üzvlüyü yenicə formalaşdırdığı xarici siyasət strategiyasının prioriteti kimi müəyyən-ləşdirdi. Azərbaycan Respublikası tərəfindən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvlüyünə qəbul olunması haqqında 1991-ci ilin oktyabr ayında müraciət olunmuşdur. 1992-ci ilin mart ayında Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyasının 46-cı sessiyası baş tutdu. Bu sessiyada Azərbaycan Respublikasının təşkilata üzv qəbul olunması haqqında qətnamə qəbul olunmuşdur. Bu, Azərbaycan Respublikasının dünya ictimaiyyətinə inteqrasiyası istiqamətində ilkin addım idi. Bundan sonra Azərbaycan Respublikasının dünya dövlətləri ilə sıx əlaqələrinin qurulması və beynəlxalq münasibətlər sistemində öz yerini mökəmləndirməsi istiqamətində dönməz bir proses start götürdü. Hər şeydən öncə, Azərbaycan Respublikası ən başlıca problemi olan ərəzi bütövlüyü məsələsini beynəlxalq ictimaiyyət qarşısında qaldırmaq imkanı qazandı. 1993-cü ilin iyununda Azərbaycanda ikinci dəfə ali siyasi hakimiyyətə qayıdırdan sonra Ümummilli lider Heydər Əliyev Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ali tribunasından Azərbaycanın haqq

səsini, Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin əsl mahiyyətini, erməni təcavüzü haqqında həqiqətləri dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırmaq üçün böyük ustalıqla istifadə etməyi bacardı. Azərbaycanla Birləşmiş Millətlər Təşkilatı arasında münasibətlərdən bəhs edərkən qeyd etmək lazımdır ki, o, öz inkişaf dinamikliyinə görə iki mərhələni əhatə edir. Birinci mərhələ 1992-1993-cü illəri, yəni Azərbaycanla BMT arasında ilkin münasibətlərin formalaşdığı dövrü əhatə edir. Həmin dövrdə Azərbaycan Respublikası BMT ilə əlaqələrin qurulması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində xarici siyasəti reallaşıdırırdı. Birləşmiş Millətlər Təşkilatında Azərbaycan Respublikasının üzləşdiyi ən ağırlı problemlər müzakirəyə çıxarılmğa başladı. Sözsüz ki, bu problemlər içərisində erməni təcavüzü nəticəsində yaranmış işğal faktının aradan qaldırılması məsələsi prioritet təşkil edirdi.

Azərbaycan–BMT münasibətinin inkişafının ikinci mərhələsi 1993-cü ilin ortalarından başlayaraq müasir dövrümüzə qədər olan zaman kəsiyini əhatə edir. Bu mərhələdə Azərbaycan Respublikası ilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı arasında münasibətlərdə həm miqyas, həm də keyfiyyət baxımından fərqli mənzərə müşahidə olunur. Belə ki, Azərbaycanın bu nüfuzlu beynəlxalq təşkilatla münasibətləri daha səmərəli xarakter almağa başlamışdır. Məhz bu mərhələdə ölkəmizə qarşı erməni təcavüzü ilə bağlı məsələlər daha tez-tez Birləşmiş Millətlər Təşkilatında müzakirələrə çıxarılırdı. Bunun nəticəsi idi ki, Azərbaycan Respublikasının ərazilərinin Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən işğalını pisləyən 4 qətnamə qəbul edilmişdir. Bunlar 882, 853, 874, 884 sayılı qətnamələr idi. Bu qətnamələrin qəbul edilməsində Azərbaycan tərəfi gərgin fəaliyyət göstərmişdir. Bu zaman, BMT üzvü olan dövlətlərlə uzunmüddətli dissusiyalar aparılmış və məhz Azərbaycanın işğala məruz qalan tərəf olmasına BMT inandırılmışdır. Nəticədə, işğalçı orduların Azərbaycan torpaqlarından çıxmasını və qaçqın və məcburi köçkünlərin öz doğma yurd-yuvalarına qaytarılmasını tələb edən dörd qətnamə qəbul edilmişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi dörd qətnamə ümumilikdə Azərbaycanın maraqlarına cavab verən müsbət hadi-

sə olsa da, burada mühüm bir məqama diqqət yetirmək lazımdır. Bu qətnamələrin heç birində bilavasitə Ermənistanın işğalçı olması göstərilmədi. Sadəcə olaraq, işğalçı hərbi birləşmələrin Azərbaycan ərazisindən çıxması tələb olunurdu. Bu da istənilən halda BMT tərəfindən qəbul edilmiş qərarların icra edilməsinə mənfi təsir göstərirdi. Belə ki, işğalçı tərəf kimi Ermənistanın göstərilməməsi onu məsuliyyətdən azad etmək məqsədi daşıyırdı. Lakin buna baxmayaraq, BMT-də dəfələrlə Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün və suveren hüquqlarının tanınması haqqında bəyanatlar verilmişdir. Bu, yenə də Azərbaycan diplomatiyasının söyləri nəticəsində baş verirdi. Belə ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyasının 49-cu sessiyasında (1994-cü ilin sentyabrı) birinci dəfə iştirak edən Ümummilli lider Heydər Əliyev bir sıra qlobal məsələlərlə, xüsusilə də Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının mövqeyini açıq şəkildə bəyan etmişdir. Bundan sonra Azərbaycan rəhbərliyi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bütün toplantılarında yaxından iştirak etmişdir və xalqımızın milli maraqlarının müdafiə olunması üçün BMT ali tribunasından məharətlə istifadə etmişdir. Azərbaycan Respublikası daim beynəlxalq miqyaslı problemlərin aradan qaldırılması istiqamətindəki müzakirələrdə söylərini əsirgəməmiş, eyni zamanda, erməni təcavüzünün aradan qaldırılması istiqamətində beynəlxalq söylərin artırılmasını tələb etmişdir. Bu gün Azərbaycanla BMT arasında münasibətlər yüksələn xətt üzrə inkişaf edir və Azərbaycan Respublikası Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ən müxtəlif strukturları ilə səmərəli əməkdaşlığını davam etdirir.

Azərbaycan Respublikasının ATƏT-lə sıx əlaqələri mövcuddur. Hazırda Azərbaycan Respublikası üçün məhz bu beynəlxalq təşkilatla səmərəli əməkdaşlıq daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikası 1992-ci ildən ATƏT-in üzvüdür. 1992-ci ilin martında Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc yolla tənzimlənməsi üçün ATƏT-in Minsk qrupunun yaradılması Azərbaycanla bu təşkilat arasında münasibətlərin xüsusi mərhələsi hesab edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, yarandıqı

gündən bu günə kimi ATƏT-in Minsk qrupu münaqişənin ədalətli həlli istiqamətində heç bir nəticə əldə edə bilməmişdir. Azərbaycanla ATƏT arasında münasibətlər, demək olar ki, əsasən münaqişənin həlli müstəvisində inkişaf etmişdir. Azərbaycan ATƏT-in Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişənin tənzimlənməsi istiqamətində səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün diplomatik söylərini daim artırmış və məsələnin həmişə ATƏT üzvü olan dövlətlərin diqqət mərkəzində qalmasına çalışmışdır. Bunun nəticəsi olaraq 1994-cü ildə baş tutmuş Budapeşt sammitində ilk dəfə olaraq münaqişə xüsusi məsələ statusunda müzakirə edilmişdir. Bundan sonra da keçirilən sammitlərin, demək olar ki, hamısında Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi müzakirə obyektı olmuşdur. Azərbaycan Respublikası bu gün də ATƏT-in Minsk qrupunun vasitəçilik xidmətlərindən istifadə edir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikası NATO və İKT ilə də sıx əməkdaşlıq edir. Azərbaycanla NATO arasında əlaqələr əsasən 1994-cü ildən dinamiklik qazanmışdır. Məhz bu dövrdən başlayaraq Azərbaycan Respublikası NATO-nun "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramında yaxından iştirak edir. Azərbaycan Respublikası həm də Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsi prosesində NATO potensialından yararlanmağa çalışmışdır. Bundan başqa, NATO təcrübəsindən istifadə olunaraq milli müdafiə sisteminin formalaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır və bu istiqamətdə söylər davam etdirilməkdədir. Azərbaycan Respublikası, eyni zamanda, NATO formatında Avropa ölkələri ilə də çoxtərəfli əməkdaşlığını inkişaf etdirir.

Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə İKT-yə üzv qəbul edilmişdir. Azərbaycanın əməkdaşlıq etdiyi beynəlxalq və regional təşkilatlar içərisində İKT ölkəmizin maraqlarının qorunmasında ən səmimi mövqe nümayiş etdirmişdir. Belə ki, 1992-ci ilin martında İslam Konfransı Təşkilatı Dağlıq Qarabağda vəziyyətlə bağlı müraciətlə çıxış etmişdir. Müraciətdə tərəflərin atəşi dayandırması və Dağlıq Qarabağın müsəlman icmasına yardımların edilməsi çağırışları yer almışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1993-cü

ildə yenidən hakimiyyətə qayıdışından sonra İKT ilə Azərbaycan arasında münasibətlərin yeni, səmərəli mərhələsi başlamışdır. İKT ilk dəfə olaraq Ermənistanı işğalçı tərəf kimi təqdim etmişdir. Azərbaycan Respublikası ilə İslam Konfransı Təşkilatı hazırda ən müxtəlif sahələr üzrə olduqca məhsuldar əməkdaşlıq həyata keçirməkdədir.

§4. Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlərin fəal iştirakçısına çevrilməsi prosesi

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan öz müstəqilliyinə bir sıra kəskin problemlə birgə qədəm qoymuşdur. Bir tərəfdən Ermənistanın ölkəmizə qarşı ərazi iddiaları, Azərbaycan ərazisində tüğyan edən erməni separatizmi, digər tərəfdən daxili siyasi qeyri-sabitlik xarici siyasi kursun dəqiq müəyyənləşdirilməsinə mane olurdu. Sözsüz ki, Ermənistanın işğalının qarşısını almaq və ölkənin hərtərəfli – iqtisadi, sosial, mədəni və s. inkişafına nail olmaq üçün beynəlxalq münasibətlər sisteminə uğurlu çıxış əldə edərək, onun fəal iştirakçısına çevrilmək lazım idi. Bütün bunların reallaşdırılması üçün isə böyük əzm və siyasi iradə tələb olunurdu. Ölkənin cəlbedici zəngin karbohidrogen ehtiyatları xarici siyasi kursu müəyyənləşdirərkən daha diqqətli olmağı tələb edirdi. Belə ki, dünyanın supergüclərinin böyük, barışmaz maraqlarının kəsişdiyi Azərbaycan üçün mövcud beynəlxalq münasibətlərdə öz milli maraqlarından çıxış edərək iştirak etməsi olduqca böyük siyasi təcrübə və iradə tələb edirdi.

Bütün çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycan Respublikası istəməz beynəlxalq proseslərin iştirakçısına çevrilməli idi və ləng də olsa, müstəqilliyimizin ilk illərində bu proses gedirdi. Zəif də olsa, qurulan diplomatik münasibətlərin nəticəsində Azərbaycan Respublikasının dünya ictimaiyyətinə integrasiyası üçün kanallar açıqdı. Lakin bütün bunlar Azərbaycan Respublikasına beynəlxalq münasibətlərin öz milli maraqlarından çıxış edəcək və bu maraqları qoruyacaq bir iştirakçısına çevrilməsi üçün kifayət etmirdi. 1993-cü ilin iyununda Ümummilli lider Heydər Əliyevin ikinci

dəfə ali siyasi hakimiyyətə qayıdışı bu sahədə əsaslı dəyişikliklər yaratdı. Belə ki, məhz Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra Azərbaycanın xarici siyasətinin prioritetləri müəyyənləşdi, ölkənin xarici siyasi konsepsiyası formalaşdı. Heydər Əliyevin əzmkarlığı və siyasi iradəsi nəticəsində 1994-cü ilin senyabrında «Əsrin müqaviləsi» imzalandı. Bu həm Azərbaycan iqtisadiyyatında, həm də diplomatiyasında çox mühüm bir hadisə idi. Belə ki, bu müqavilə Azərbaycan Respublikasının dünya ölkələri ilə ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələri üçün böyük impuls rolunu oynadı, Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sistemində önəmini nəzərəcarpacaq dərəcədə artırdı. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq siyasi proseslərin fəal iştirakçısına çevrilməsi prosesi başladı.

Ərazisinin 20%-i Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş Azərbaycan xarici siyasi strategiyasını müəyyənləşdirərkən bu məsələyə böyük önəm vermişdir. Belə ki, ölkəmiz iştirak etdiyi istənilən beynəlxalq siyasi proseslərdə, digər məsələlərlə yanaşı, erməni işğalı faktını da daim qabardır. Ermənistanın işğalçılıq siyasəti dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırılır. Ümummilli lider Heydər Əliyev dünya dövlətləri ilə əməkdaşlığa imza atarkən bu məsələni həmişə önə çəkmişdir. O, Ermənistana real təsiretmə imkanları olan ölkələrlə münasibətlərin qurulmasına xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Məsələn, məlumdur ki, Fransa öz xarici siyasətində ermənipərəst xətti ilə daim seçilmişdir. Bunu diqqətə alan Ulu öndər prezident kimi xarici ölkələrə ilk səfərini məhz Fransadan başlamışdır. Bu, çox müdrik bir siyasi gediş idi. Bununla Heydər Əliyev Fransanın, qismən də olsa, Azərbaycanın mövqelərini dəstəkləməsinə nail olmaq istəyirdi. Bu da öz bəhrəsini vermişdir. Belə ki, Fransanın o vaxtkı prezidenti Fransua Mitteran Azərbaycanın ərəzi bütövlüyünü tanıdığını və dəstəklədiyini bəyan etmişdir. Bunun kimi, təzəcə müstəqillik əldə etmiş Azərbaycan Respublikası ABŞ, Rusiya, İngiltərə və s. ölkələrlə uğurlu diplomatik münasibətlər formalaşıdır bilmişdir.

Rusiya ilə ikitərəfli münasibətlərin formalaşdırılması da müstəqillik yolu ilə addımlayan gənc Azərbaycan Respublikası üçün

daha önəmli idi. Sözsüz ki, uzun illər Rusiya imperiyasının nəzarəti altında mövcud olmuş Azərbaycan üçün bərabərhüquqlu tərəfdaş kimi çıxış etmək asan deyildi. Lakin regionda böyük təsir imkanlarına malik olan bu dövlətlə çoxşaxəli əlaqələrin qurulması ölkəmiz üçün önəmli idi. Bütün bunları böyük uzaqgörənliklə dərk edən Ümummillə lider Heydər Əliyev ən müxtəlif elementləri nəzərə alaraq Rusiya-Azərbaycan münasibətlərinin qurulması istiqamətində önəmli addımlar atmışdır. Bu baxımdan, Heydər Əliyevin 1993-cü ilin sentyabrında Moskva səfəri çox əhəmiyyətli idi. Bu səfər zamanı Rusiya dövlət başçısı ilə Azərbaycanla Rusiya arasında səmərəli münasibətlərin qurulması istiqamətində önəmli danışıqlar aparmışdır. Bu səfərdən bir az sonra, yeni senyabrın 24-də Azərbaycan MDB-yə daxil oldu. Bu, həmin dövr üçün çox vacib idi. Belə ki, uzun zaman postsovet ölkələri ilə iqtisadi, mədəni bağlılıq şəraitində yaşamaq bu yaxınlaşmanı tələb edirdi. Birdən-birə bütün bağların qırılması yenidən müstəqilliyə qədəm qoymuş ölkəyə yaxşı heç nə vəd etmirdi. MDB çərçivəsində Azərbaycan postsovet ölkələri ilə yaranmış yeni geosiyasi vəziyyətin tələblərinə uyğun olaraq münasibətlər formalaşdırmışdır. Belə ki, Sovetlər Birliyi çökdükdən sonra Azərbaycanın qonşu Gürcüstan, Belarus və Türkmənistan ilə münasibətləri nisbətən gərgin idi. Bu ölkələrlə xoş münasibətlərin formalaşdırılması Azərbaycanın o vaxtkı xarici siyasəti kursunun əsas istiqamətlərindən idi. Azərbaycan Respublikası öz xarici siyasəti kursunu gerçəkləşdirərkən Qafqazdakı durumun stabiləşdirilməsi məsələsinə də böyük önəm verirdi. Məhz Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin təşəbbüsü və gərgin əməyi nəticəsində 1994-cü ilin mart ayında təcavüzkar Ermənistanla atəşkəs haqqında razılaşma imzalandı. Bu razılaşma nəinki region üçün, bütövlükdə beynəlxalq münasibətlər sistemi üçün çox faydalı oldu. Belə ki, bu razılaşmanın əldə olunmasından sonra Avropanın enerji təhlükəsizliyinin qarantı olan Bakı-Tiflis-Ceyhan əsas neft ixrac layihəsinin həyata keçirilməsinə start verildi. Atəşkəslə yanaşı, həmin dövrdə Gürcüstanla dostluq münasibətlərinin formalaşdırılması və iki ölkə arasında deklarasiyanın imzalanması Azərbaycan xarici siyasətinin

böyük nailiyyətlərindən idi. Bununla da, Ümummilli lider regionda sülhə və sabitliyə xidmət edəcək «Ümumqafqaz evinin» yaradılması ideyasını siyasi müstəviyə gətirmişdir. Lakin məlum səbəblər üzündən bu humanist ideyanın reallaşması mümkün olmadı. Yeni təcavüzkar Ermənistanın dağıdıcı-işğalçı siyasəti bütün Qafqazda daimi sülhün bərqərar olmasının qarşısını aldı.

Azərbaycanın xarici siyasətinin səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, dünyanın ayrı-ayrı dövlətləri arasında ikitərəfli münasibətlərin qurulması ilə yanaşı, beynəlxalq və regional təşkilatlar çərçivəsində də diplomatik münasibətlərin genişləndirilməsinə önəm verilirdi. Sözsüz ki, bu cür münasibətlər də Azərbaycan Respublikasının müasir beynəlxalq siyasi proseslərin fəal iştirakçısına çevrilməsində az rol oynamamışdır. Məlumdur ki, bu gün Azərbaycan BMT, ATƏT, İKT kimi möhtəbər təşkilatların üzvüdür. Qeyd etdiyimiz bu təşkilatların hər biri ilə yaxından əməkdaşlıq etməklə dövlətimiz beynəlxalq arenada öz milli maraqlarını gerçəkləşdirməyə çalışır. Əsasən isə ərazi bütövlüyünün bərpa olunması istiqamətində bu təşkilatlar çərçivəsində geniş diplomatik əlaqələr qurulmuşdur. Ermənistanın təcavüzü nəticəsində qarşılaşdığı problemi dəfələrlə beynəlxalq və regional təşkilatların müzakirəsinə çıxarmışdır. Bütün bunlardan başqa, Azərbaycan «Böyük İpək Yolu»nun bərpası formatında da beynəlxalq siyasi proseslərdə fəal iştirak etmişdir. Bu baxımdan, 1998-ci ilin sentyabrında Bakıda keçirilən beynəlxalq konfrans çox əhəmiyyətli idi. Bu layihə çərçivəsində əməkdaşlıq da Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq aləmə inteqrasiyası prosesinə böyük təkan vermişdir. «Böyük İpək Yolunun» bərpası istiqamətində təşəbbüslər bir daha ondan xəbər verir ki, Azərbaycan Qərblə Şərq arasında önəmli bir körpü rolunu oynayır. Bu layihədə Azərbaycan Respublikasının əsas subyekt kimi qiymətləndirilməsi ölkəmizə həm iqtisadi, həm də siyasi dividendlər gətirir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində əməkdaşlığa böyük əhəmiyyət verir. Bunu Azərbaycan Respublikasının 1994-cü ildə NATO-nun «Sülh naminə əməkdaşlıq» proqramına qoşulması da sübut edir. Bu proqrama qoşulmaqla

Azərbaycan dünyanın iri dövlətləri ilə daha yaxından və səmərəli münasibətlər qurmağa nail olmuşdur. Bu həm də ondan xəbər verir ki, Ermənistandan fərqli olaraq, Azərbaycan regionda sabitliyin və təhlükəsizliyin qorunması istiqamətində bütün mümkün vasitələrdən yararlanır.

Müəqilliyini qazandıqdan sonra Azərbaycan inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə istinad edərək, demokratik cəmiyyətdə azad iqtisadi münasibətlər quruculuğu yolunu seçmişdir. Bu yolu seçməsinə, əlbəttə ki, dünya ictimaiyyətinə uğurlu integrasiya əsaslı rol oynamışdır. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində yerini müəyyənləşdirərkən dünyada yaranmış mürəkkəb beynəlxalq və regional vəziyyətin bütün elementlərini nəzərə alır. Bu vəziyyət əsasən ondan ibarətdir ki, istər Azərbaycanın yerləşdiyi coğrafi məkanda, istərsə də digər müstəvilərdə dünyanın supergücləri barışmaz maraqlara malikdirlər. Azərbaycan bu maraqlar arasında düşünülmüş siyasi manevr edərək öz milli maraqlarını təmin etməyə çalışır.

Azərbaycan Respublikası qeyd etdiyimiz şərtlər daxilində beynəlxalq siyasi proseslərdə iştirak edərkən bir sıra mühüm prinsiplərdən çıxış edir. Bu prinsiplərin gözlənilməsi Azərbaycanın müasir beynəlxalq siyasi proseslərin ciddi bir iştirakçısı kimi qəbul edilməsinə və mövqelərinə hörmətlə yanaşılmasına xidmət edir. Hər şeydən öncə, Azərbaycan Respublikası istər beynəlxalq, istərsə də regional səviyyədə beynəlxalq hüquq normaları ilə tənzimlənən dövlətlərarası münasibətlərə böyük ehtiramla yanaşır. Dünya dövlətləri siyasi müstəvidə əldə edilmiş razılaşmalara və öhdəliklərə dəqiqliklə əməl edir. Həmçinin Azərbaycan regional və dövlətlərarası münaqişələrin beynəlxalq hüquq normalarına uyğun şəkildə həll edilməsi prinsipindən çıxış edir. Bundan başqa, Azərbaycan xarici siyasətini reallaşdırarkən etibarlı iqtisadi tərəfdaşlıq məsələlərinə böyük diqqət yetirir. Beynəlxalq siyasi proseslərin iştirakçısı kimi, öz iqtisadi maraqlarının qorunması, iqtisadi münasibətlərin qurulması zamanı öhdəliklərin dəqiqliklə yerinə yetirilməsi Azərbaycanın xarici siyasətinin prioritet istiqamətlərindəndir.

Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq siyasi proseslərin nüfuzlu iştirakçısına çevrilməsi məsələsində diqqəti cəlb edən digər bir məqam da vardır. Belə ki, artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikası dünya dövlətlərinin maraqları arasında uğurla manevr edərək balanslaşdırma siyasətini həyata keçirir. Bu da Azərbaycana beynəlxalq və regional səviyyədə səmərəli əməkdaşlıq etməyə imkan verir.

Azərbaycan Respublikası bu gün beynəlxalq müstəvidə kifayət qədər nüfuza malik olan müstəqil bir iştirakçıdır. Həyata keçirilən beynəlxalq enerji layihələrinin, demək olar ki, hamısı Azərbaycanın yaxından iştirakı ilə baş tutur. Azərbaycansız bu layihələrin heç bir səmərəsindən danışmaq olmaz. Bütün bunlar bir daha göstərir ki, Azərbaycan Respublikası müasir beynəlxalq siyasi proseslərin fəal və əsas iştirakçılardanıdır.

§5. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas prinsipləri və prioritetləri

SSRİ-nin dağılması ilə beynəlxalq münasibətlər sisteminə ciddi dəyişikliklər baş vermiş, tamamilə yeni siyasi reallıqlar meydana gəlmişdi. Keçmiş SSRİ məkanında meydana gələn yeni dövlətlər beynəlxalq münasibətlər sisteminə qoşulmaqla öz milli maraqlarının təmin edilməsinə hesablanmış xarici siyasi kursu reallaşdırmağa başladılar. Bunun özü də dünyada yeni geosiyasi vəziyyətin yaranmasını şərtləndirmişdir. Belə müstəqillik əldə etmiş post-sovet respublikaları artıq özlərinin sərbəst şəkildə müəyyənləşdirdikləri prinsiplər əsasında xarici siyasəti həyata keçirirdilər. Olduqca əlverişli geosiyasi mövqeyə malik olan Azərbaycan Respublikasının da müstəqillik əldə etdikdən sonra qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri milli maraqlarının təmin olunması və dövlətçilik prinsiplərinə uyğun yeni xarici siyasət strategiyasının yaradılmasından və uğurla həyata keçirilməsindən ibarət idi. Yəni bu strategiya bütün hallarda ölkənin müstəqilliyinin, suverenliyinin və beynəlxalq aləmdə tanınmış sərhəddəri çərçivəsində ərazi

bütövlüyünün qorunmasına, Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyinin beynəlxalq təhlükəsizlik sistemi ilə səmərəli şəkildə əlaqələndirilməsinə xidmət etməli idi. Hər bir müstəqil dövlət kimi, Azərbaycan Respublikası da, hər şeydən öncə, xarici siyasətini milli maraqlarının təmin olunmasına yönəltməli idi. Deməli, xarici siyasi strategiya müəyyənləşdirilərkən milli maraqlar əsas kimi götürülməlidir. Bütün dövlətlər kimi, Azərbaycanın əsas milli maraqlarına ölkəmizin suverenliyi, ərazi bütövlüyü və milli təhlükəsizlik məsələləri aiddir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin prinsiplərini daha dərinədən dərk etmək və təhlilini aparmaq üçün milli maraqları haqqında ətraflı təsəvvürlərə malik olmaq əhəmiyyətlidir. Çünki istənilən demokratik sistemdə dövlət və ya hökumət rəhbərləri qərar verərkən milli maraqlarla xalqın tələbi arasında bir balans qurmağa çalışırlar.

Bu baxımdan Azərbaycanın xarici siyasətinin prinsiplərini və prioritetlərini təhlil edərkən, ilk növbədə, milli maraq məfhumuna aydınlıq gətirmək vacibdir. Beləliklə, milli marağın mahiyyətini araşdırmağa cəhd edək. Bütün anlayışlara münasibətdə olduğu kimi, milli maraqlara və milli təhlükəsizliyin təmin olunmasına dair də siyasi elmdə rəngarəng yanaşmalar mövcuddur. Azərbaycan Respublikasının milli maraqları haqqında mülahizələr irəli sürərkən milli maraqları strateji və özəl maraqlardan fərqləndirmək lazımdır. Milli maraqlar dedikdə hər bir fərdin, cəmiyyətin və dövlətin uzunmüddətli təməl maraqları nəzərdə tutulur. Cəmiyyətdə siyasi qərarlar qəbul edilən zaman qarşıda duran başlıca vəzifələrindən biri də konkret böhran və ya konflikt yaranıqda milli maraq üçün ölkənin maraq səviyyəsini, eyni zamanda, bu məsələlərdə digər ölkələrin maraqlarının kəskinlik dərəcəsini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Cəmiyyətdə meydana çıxan ziddiyyətlərin başlıca iştirakçılarının toqquşan maraqlarının əsl mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsi bu ziddiyyətlərin qarşısını ala biləcək uyğun qərarların qəbul edilməsinə imkanlar yaradır. Dünyanın müxtəlif dövlətlərində siyasətçilər, strateqlər, alimlər və ekspertlər milli maraqların kəskinliyinin qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif kriteriyalardan istifadə edirlər. Bu baxımdan ABŞ-

da uzun illər ərzində milli maraqlar mövzusunda araşdırmalar aparan və əsərlər yazan doktor Donald E.Nuechterleinin bu sahədə gəldiyi nəticələr və verdiyi təkliflər xüsusi maraq kəsb edir. D.Nuechterlein "Amerikanın yeni təyinatı: dəyişən dünyada Birləşmiş Ştatların milli maraqları" kitabında maraqların kəskinliyini qiymətləndirmək üçün dörd kriteriya təklif edir:

- *həyati maraqlar*;
- *həyati vacib maraqlar*;
- *vacib maraqlar*;
- *periferik maraqlar*.

Birinci qrup maraqlar dedikdə, ümumiyyətlə, dövlətin və mil-lətin mövcudluğu üçün zəruri olan maraqlar başa düşülür. Bu qrup maraqlara xaricdən olan təhlükələrə vaxtında cavab reaksiyası nümayiş etdirmədikdə dövlətin müstəqilliyi və suverenliyi üçün real təhlükə yarandığı zaman toxunulur. Yəni həyati maraqlara bir qayda olaraq əksər hallarda bir ölkənin digər bir ölkənin ərazisinə silahlı hücumu və ya onu hücumla təhdid etməsi nəticəsində to-xunulur. Məsələn, Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına ərazi iddiaları, ölkənin ərazisinin 20 faizə qədərini işğal etməsi, saysız-hesabsız insan tələfatları törətməsi və bir milyondan artıq insanı qaçqın vəziyyətinə salması Azərbaycanın həyati vacib maraqlarına ən böyük təhdiddir. Başqa sözlə, Ermənistanın bu cür işğalçı və etnik təmizləmə siyasəti nəinki Azərbaycanın həyati, kritik maraqlarına toxunmuş, eyni zamanda, onları təhlükə altına almış-dır.

İkinci qrup maraqlar dedikdə, əsasən vətənin müdafiəsindən başqa digər milli maraqlar nəzərdə tutulur. Yəni buraya iqtisadi, beynəlxalq, maddi və mənəvi dəyərlərlə bağlı maraqlar aiddir. Ölkənin həyati vacib maraqlarına təhdid adətən birbaşa, real deyil, potensial, möhtəməl təhlükələrlə bağlı olur. Bu səbəbdən konkret tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsi, həmçinin güc nümayiş etdirilməsi real toqquşmalara girmədən problemi aradan qaldırmaq mümkün olur. Daha dəqiq ifadə etmiş olsaq, ölkənin həyati vacib maraqlarını əksər hallarda dinc vasitələrlə qorumaq mümkün olur. Məsələn, 2001-ci ildə İranın Hərbi Dəniz Qüvvələ-

ri Xəzər dənizində Azərbaycanın su sərhədlərini pozarkən ölkə rəhbərliyinin tərəfdaş və dost ölkələrlə məsləhətləşmələr aparması və Türkiyə Hərbi Hava Qüvvələrinin Bakı səmalarında simvolik güc nümayişi nəticəsində Azərbaycanın həyati vacib maraqlarını qorumaq mümkün olmuşdur. Beləliklə, həyati vacib maraqlar əsasən dövlətin müdafiəsi, iqtisadi təhlükəsizlik və xarici təhlükəsizlik mühiti ilə bağlı olur. Dəyərlərlə bağlı maraqlar isə yalnız nadir hallarda həyati vacib maraqlara aid edilə bilər.

Üçüncü qrup maraqlar dedikdə dövlətin və millətin mövcudluğu baxımından prinsiplial əhəmiyyət kəsb etməyən maraqlar nəzərdə tutulur. Belə maraqlar, yəni vacib maraqlar əsasən ölkənin inkişafı və rifahı üçün vacib sayıla bilər. Məsələn, Azərbaycanın dünya enerji bazarına uğurlu çıxışı vacib maraqlar qrupundandır.

Dördüncü qrupdan olan maraqlara bütövlükdə ölkənin inkişafına və rifahına ciddi təsir etməyən, lakin hər hansı bir xarici ölkədə, bizneslə məşğul olan ölkə vətəndaşlarının özəl maraqlarına ziyan vura bilən, vətəndaşların insan hüquq və azadlıqlarının pozulması ilə bağlı olan maraqlar aiddir. Hökumət, XİN və digər müvafiq hökumət orqanları bu cür problemlərə diqqət ayırır, lakin onlar siyasi, iqtisadi və ideoloji baxımdan nisbətən az əhəmiyyət daşıyır. Periferik maraqlar kəskinləşərsə və siyasi rəhbərlik məqsədə uyğun hesab edərsə, bu problemlər vacib maraq səviyyəsinə də qaldırıla bilər.

Beləliklə, Azərbaycan xarici siyasi strategiyasını müəyyənləşdirən zaman və bu strategiyanın həyata keçirilməsi prosesində yuxarıda qeyd etdiyimiz maraqların qorunması və təmin olunması məsələsini daim diqqətdə saxlamışdır. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin prinsipləri də məhz bu maraqlarla bu və digər səviyyədə uzlaşdırılmışdır.

Ümumiyyətlə, xarici siyasətin prinsipləri və prioritetləri haqqında mülahizələr irəli sürmək üçün öncə, qısaca da olsa, onun mahiyyətinə aydınlıq gətirək. Hər şeydən öncə qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir dövlətin xarici siyasəti beynəlxalq müstəvidə başqa dövlətlərin davranışına təsir göstərməsi istiqamətində həyata keçirdiyi fəaliyyət növüdür. Bundan başqa, xarici siyasət

dedikdə həm də dövlətin öz davranışlarını beynəlxalq müstəvidəki reallıqlara uyğunlaşdırmaq üçün gerçəkləşdirdiyi fəaliyyətlər sistemidir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, milli maraqların müdafiə olunması xarici siyasətin başlıca məqsədidir. Biz artıq əvvəlki fəsilərdə xarici siyasətin təbiətinə dair bir sıra yanaşmalarla tanış olmuşuq. Məlum olduğu kimi, beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsində xarici siyasətin mahiyyəti müxtəlif cür izah edilir. Belə ki, bir çox tədqiqatçıların fikrincə, dövlətin xarici siyasəti onun daxili siyasətinin fərqli prinsiplər üzrə davamıdır. Digər qrup tədqiqatçılar isə əksinə, hesab edirlər ki, xarici siyasətin formalaşmasında daxili siyasət heç bir rol oynamır. Kennet Volts belə bir yanaşmanı bir nümunə ilə əsaslandırmağa çalışmışdır. Belə ki, o, soyuq müharibə illərində SSRİ-nin və ABŞ-ın xarici siyasətlərini təhlil edərək qeyd edirdi ki, siyasi və sosial-iqtisadi quruluşlarında, eləcə də hakim ideologiyalarında fundamental fərqlər və ziddiyyətlər olmasına baxmayaraq, hər iki dövlət biri-birinə kifayət qədər oxşar olan xarici siyasi kursu reallaşdırırdılar. Xarici siyasət hər bir dövlətin beynəlxalq məsələlərlə bağlı ümumi kursudur. Beləliklə, xarici siyasət dövlətin beynəlxalq münasibətlər sisteminə məqsəd və vəzifələrini, beynəlxalq münasibətlərdə onun fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini, həmçinin istər sülh, istərsə də müharibə dövründə bu fəaliyyətin forma və metodlarını müəyyən edir.

Bir çox halda xarici siyasətlə diplomatiya eyniləşdirilir. Lakin bu, yanlış yanaşmadır. Belə ki, diplomatiya ilə xarici siyasət anlayışlarını fərqləndirmək üçün kifayət qədər əsas vardır. Yuxarıda apardığımız təhlillərdən də aydın olduğu kimi, xarici siyasət daha geniş anlayışdır və diplomatiya məfhumunu da əhatə edir. Yəni diplomatiya, hər şeydən öncə, xarici siyasətin həyata keçirilməsinin bir vasitəsidir. Deməli, diplomatiya xarici siyasətin reallaşdırılmasının yeganə vasitəsi deyildir. Belə ki, xarici siyasətin həyata keçirilməsinin digər vasitələri haqqında da danışmaq olar. Məsələn, bu vasitələrdən hərbi gücü, iqtisadi əməkdaşlığı, xarici siyasi təbliğatı, kəşfiyyatı və s. xüsusi qeyd etmək olar. Lakin diplomatiya bu vasitələrdən köklü şəkildə fərqlənir. Belə ki, diplomatiya

sırf xarici siyasətə aid olan anlayışdır. Sadaladığımız digər vasitələr isə həm xarici siyasətin həyata keçirilməsinin bir vasitəsi rolunda çıxış edə bilərlər, həm də sərbəst məqsəd və vəzifələrə malik olan bir proses kimi səciyyələndirilə bilərlər.

Ümumiyyətlə isə, hər bir ölkənin fərdi şəkildə xarici siyasətinin özünəməxsus prinsipləri vardır. Həmçinin Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin başlıca prinsipləri mövcuddur. Bu prinsiplər bir qayda olaraq daxili-siyasi reallıqların təsiri altında müəyyənləşir. Biz artıq əsaslandırmışdıq ki, xarici siyasət daxili siyasətin beynəlxalq münasibətlər sistemində davamıdır. Yəni ölkənin daxili həyatında cərəyan edən siyasi proseslərlə və həyata keçirilməli olan vəzifələrlə əlaqəli olan siyasi kurs dövlətin beynəlxalq arenada mövqeyinin və xarici siyasətinin prinsiplərini, istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Bu mənada, xarici siyasəti dövlətin daxili inkişafının əsas vəzifələrindən irəli gələn, ölkənin milli mənafehləri ilə xarici aləmin maraqları arasında sivil birgəyaşayış qaydaları və normaları əsasında uyğunlaşdırılmış, uzlaşdırılmış münasibətlər sistemi yaratmağa xidmət edən məqsədyönlü fəaliyyət növü kimi nəzərdən keçirmək lazımdır.

Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin başlıca prinsipləri 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul edilmiş Konstitusiyasında və Ümummilli lider Heydər Əliyevin çıxışlarında öz əksini tapmışdır. Ölkə Konstitusiyasının 10-cu maddəsində Azərbaycanın xarici siyasətinin başlıca prinsipi önə çəkilərək qeyd olunur ki, Azərbaycan başqa dövlətlərlə və xarici aləmlə əlaqələrini beynəlxalq hüquq normaları və ölkənin maraqlarını nəzərdə tutan prinsiplər əsasında qurur. Ölkənin ali qanununa uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikası konkret sahələr üzrə xarici siyasətini reallaşdırarkən konkret prinsiplərə əsaslanır. Bu, Azərbaycan Respublikasının xarici siyasi kursunun özünəməxsusluqlarını səciyyələndirən əlamətlərdəndir. Belə ki, siyasi, iqtisadi, mədəni digər və sahələrin xarakterinə uyğun olaraq konkret prinsiplər rəhbər tutulur. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının siyasi müstəvidə xarici siyasətinin mahiyyəti beynəlxalq hüquq normaları və prinsipləri ilə tənzimlənən sivil dövlətlərarası münasibətlərə hörmət bəsləməkdən,

beynəlxalq, regional və dövlətlərarası münaqişələri sülh və danışıqlar yolu ilə həll etməkdən, bütün dövlətlərin suveren hüquqlarına, dövlət sərhədlərinə və ərazi bütövlüklərinə hörmətlə yanaşmaqdan ibarətdir. Uyğun olaraq iqtisadi sahədə də xarici siyasətin əsas mahiyyətini qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq etmək, iqtisadi maraqların uzlaşdırılması, uyğunlaşdırılması, qarşılıqlı təminat mexanizminin yaradılması və onun qorunması təşkil edir. Mədəni sahədə Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin mahiyyəti dövlətlərarası əlaqələrə və ünsiyyətlərə mane olan hər cür məhdudiyyətləri aradan qaldırmaqdan, mənəvi sərvətlərin maneəsiz, azad və demokratik mübadiləsindən, digər xalqların mədəni-mənəvi irsinə hörmətlə yanaşmaqdan və s. ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır. Xarici siyasətimizin səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sisteminin aktorları arasındakı münasibətlərin inkişaf istiqamətlərinə və dinamikliyinə uyğun olaraq, pragmatik və tarazlı xarici siyasəti həyata keçirir, qonşu dövlətlərlə hərtərəfli sıx əlaqələrin qurulmasına və inkişaf etdirilməsinə böyük önəm verir. Region dövlətləri ilə yanaşı, beynəlxalq münasibətlər sisteminin mövcud vəziyyətinə ciddi təsir etmə imkanlarına malik olan qüdrətli dövlətlərlə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq münasibətlərinin yaradılmasına, xarici siyasəti həyata keçirərkən onların regionda maraqlarının nəzərə alınmasına və bu maraqlarla Azərbaycan dövlətinin milli maraqlarının uzlaşdırılmasına da diqqət yetirilir. Azərbaycan Respublikası əsasən məhz bu prinsiplərə əsaslanaraq öz xarici siyasi strategiyasını müəyyənləşdirmişdir və uğurla həyata keçirməkdədir. Müstəqilliyinin ilk illərində, yəni Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışına qədər olan vaxtdan fərqli olaraq, sonrakı mərhələdə həyata keçirilən xarici siyasət prinsipləri dünya ictimaiyyəti tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası öz inkişafını plüralist demokratiya prinsiplərinə söykənən, hüquqi dövlət quruculuğu yoluna istiqamətləndirmişdir. Buna uyğun olaraq ölkənin xarici siyasəti də beynəlxalq təcrübənin bütün mütərəqqi prinsiplərinə əsaslanır və müasir, sivil beynəlxalq normaları

özündə əks etdirir. Beləliklə, Azərbaycan Respublikası müasir beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin dayağı olan beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə əsaslanan xarici siyasət kursunu reallaşdırmaqdadır. Deməli, müəyyənləşdirdiyi xarici siyasi kursa uyğun olaraq dünya dövlətlərinin ərazi bütövlüyünə, müstəqilliyinə, suverenliyinə hörmətlə yanaşmaq və onların daxili işlərinə müdaxilə etməmək Azərbaycanın beynəlxalq aləmlə münasibətlərində və qarşılıqlı əlaqələrində əsas prinsiplərdir. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sisteminin bütün aktorları ilə münasibətdə onların hərbi və iqtisadi potensialından, ərazisinin miqyasından asılı olmayaraq, dünya dövlətlərinin suveren bərabərliyi prinsipinə əsaslanan tam müstəqil xarici siyasət həyata keçirir. Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin digər başlıca prinsiplərdən biri kimi, həmçinin, bu siyasətin həyata keçirilməsi zamanı şəffaflığın təmin edilməsini, beynəlxalq münasibətlər sistemindəki real vəziyyəti təhlil edərək əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş addımların atılmasını göstərmək olar. İstər regionda, istərsə də kənarda yerləşən bütün dövlətlərlə dostluq və qarşılıqlı səmərəli ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrin qurulması və inkişaf etdirilməsi, regionda və ümumilikdə beynəlxalq arenada dinc-yanaşı mövcud olmanı daim təbliğ etmə də həmçinin Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin vacib prinsiplərindəndir. Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin yuxarıda qeyd etdiyimiz prinsiplərini ulu öndər Heydər Əliyev daha dəqiq ifadə etmişdir. Belə ki, Heydər Əliyev ölkənin xarici siyasətini səciyyəyləndirərək qeyd etmişdir: "Bizim xarici siyasətimiz sülhsevər siyasətdir, biz hər hansı bir dövlətin suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə toxunmaq məqsədi güdmürük. Lakin eyni zamanda respublikamızın suverenliyini, müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü nəyin bahasına olursa-olsun xarici siyasət vasitəsilə təmin etməyə çalışacağıq". Həqiqətən də, Azərbaycanın xarici siyasi strategiyasının banisi olan Ümummilli lider Heydər Əliyev ölkənin xarici siyasi kursunu müəyyənləşdirərkən qeyd etdiyi prinsipləri rəhbər tutmuşdur.

Ən əsası isə, Azərbaycanın xarici siyasət strategiyasına görə istənilən məsələlərdə dini və etnik fərqlərə və ya məhdudiyyətlərə

lەر yolverilməzdir. Çünki belə yanaşma istənilən dövləti "məhvə aparmaq gücündə" olan bir siyasi kursdur. Biz artıq bunun şahidi olmuşuq. Belə ki, müstəqilliyinin ilk illərində, yəni 1991-1992-ci illərdə Azərbaycan dövlətinin xarici siyasəti həyata keçirilərkən məhz etnik və dini təəssübkeşlik prinsiplərinə dayanılırdı. Belə bir düşünülməmiş, heç bir sağlam məntiqə sığmayan xarici siyasət yeni müstəqillik əldə etmiş dövləti beynəlxalq aləmdən təcrid etməklə ölkənin gələcək inkişafını və ümumiyyətlə, mövcudluğunu sual altına almışdır. Çünki belə bir xarici siyasətin reallaşdırılması, bir qayda olaraq, beynəlxalq münasibətlərin inkişaf tendensiyası ilə ziddiyyət təşkil edir və bütün hallarda iflasa məhkumdur. Uzun təkamül yolu keçərək təkmilləşmiş müasir sivilizasiyalı münasibətlər sistemi öz iştirakçıları arasında istənilən əlaqələrin etnik və milli identikliyə uyğun deyil, tərəflərin mənafeələrinin tarazlığı, qarşılıqlı təminatı üzərində qurulmasını tələb edirdi. Eyni dinə və soykökə malik xalqlar və dövlətlər arasında əlaqələrin qurulması, mədəni, humanitar və s. əlaqələrin gücləndirilməsi ifrat millətçi və dini meyillərin yaranması istiqamətində deyil, bərabərhüquqlu, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq, dünyaya inteqrasiya istiqamətində inkişaf etdirilməlidir. Bunu əsaslandırmaqla məqsədimiz heç də dövlətlərarası münasibətlərdə qeyd edilən amillərin rolunu sıfıra endirmək deyildir. Etiraf etmək lazımdır ki, dövlətlərin etnik və dini yaxınlıq üzərində qurulmuş əlaqə və münasibətlərinin çox-əsrlik tarixi vardır və bu amil tarixən təsirli olmuşdur, həmçinin müasir dövrümüzdə də kifayət qədər təsirlidir. Lakin dövlətlərarası münasibətlərin sırf etnik və dini mənsubiyyət əsasında qurulması qəti yolverilməzdir. Xüsusilə də dünyanın supergüclərinin maraqlarının toqquşduğu bir regionda yerləşən və müstəqilliyinə yenicə qovuşmuş bir dövlət üçün belə bir strategiya heç bir uğur gətirə bilməzdi, əksinə, dövlətin milli maraqlarına və təhlükəsizliyinə ciddi təhdidlər yaradardı. Heydər Əliyevin ikinci dəfə ali siyasi hakimiyyətə qayıdışınadək Azərbaycanda məhz qeyd etdiyimiz yanlış xarici siyasi kurs müəyyənləşdirilmişdi. Yalnız Ümummilli lider Heydər Əliyev hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti demokratik prinsiplər

əsasında qurulmuş, xalqın və dövlətin mənafeələrinə, mentalitetinə zidd olmayan bütün beynəlxalq normaları özündə ehtiva etməyə başlamışdır. Deməli, Heydər Əliyev ölkənin xarici siyasətini beynəlxalq münasibətlər müstəvisində qarşılıqlı əlaqələrin sivil və demokratik əsaslar üzərində qurulmasına istiqamətləndirmişdir.

Mühüm prinsiplərdən biri də ondan ibarətdir ki, Azərbaycan Respublikası regional qarşılıqlı əməkdaşlığı regionda sülhün və sabitliyin qorunub saxlanılması üçün mühüm amil hesab edir. Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları ilə çıxış edərək torpaqlarımızın 20%-ə qədərini işğal altında saxlayan Ermənistan istisna olmaqla bütün region dövlətləri ilə qarşılıqlı faydalı dostluq münasibətləri qurmuşdur. Ümummilli lider Heydər Əliyev vaxtında böyük müdrikliklə müəyyənləşdirmişdir ki, region dövlətləri ilə qarşılıqlı əlaqələrin qurulması olduqca vacibdir. Heydər Əliyev siyasi kursunu uğurla davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev də bu prinsiplərə sadıqlıq nümayiş etdirir və hesab edir ki, regional səviyyədə qarşılıqlı əlaqələrin daha da inkişaf etdirilərək ən yüksək səviyyəyə qaldırılması regionda həllini gözləyən problemlərin birgə söylərlə, təminatlı şəkildə aradan qaldırılması üçün etibarlı zəmin yaradır.

Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət strategiyası müəyyənləşdirilərkən rəhbər tutulan prinsiplərdən biri də Azərbaycan dövlətinin strateji maraqlarını regionda ciddi maraqları olan və regiona real təsiretmə imkanları olan beynəlxalq güc mərkəzlərinin maraqları ilə uzlaşdırmaqdan ibarət idi. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dünyanın real güc mərkəzlərinin, regional və beynəlxalq münasibətlərin hazırkı reallıqlarının nəzəri təhlili özünün xarici siyasətinin istiqamətini müəyyənləşdirən, beynəlxalq arenaya uğurlu integrasiya etmək istəyən istənilən dövlət üçün çox əhəmiyyətlidir. Belə ki, müstəqillik yolu ilə addımlayan hər bir dövlətin beynəlxalq münasibətlər sistemində gələcək yeri və rolu bu amillərdən, daha dəqiq ifadə etmiş olsa, iqtisadi-siyasi və təhlükəsizlik meyillərini hansı beynəlxalq güc mərkəzinə yönəltməsindən, hansı mərkəzlə əməkdaşlıq, tərəfdaşlıq, dostluq və nəhayət, strateji müttəfiqlik əlaqələrini yaratmasından əhəmiyyət-

li dərəcədə asılıdır. Məhz bu prinsipdən çıxış edərək Azərbaycanın xarici siyasət strategiyası işlənib hazırlanarkən müxtəlif güc mərkəzlərinin regional və beynəlxalq maraqlar sistemi geniş təhlil edilərək dərinlən öyrənilmiş, bu maraqların Azərbaycanın milli maraqları ilə uzlaşdırılması istiqamətində ciddi addımlar atılmışdır. Ölkənin xarici siyasətinin konturları müəyyənləşdirilən zaman bu prinsipə əməl olunması Azərbaycanın beynəlxalq imicinə əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir göstərmişdir. Hər şeydən əvvəl, beynəlxalq ictimaiyyətin, xüsusilə də regionda təsir imkanları geniş olan güc mərkəzlərinin Azərbaycan Respublikasına münasibəti kökündən dəyişmişdir. Belə ki, vaxtilə ölkəmizə münasibətdə beynəlxalq ictimaiyyətin aparıcı qüvvələri gözləmə mövqeyi nümayiş etdirildisə, sonradan region hadisələrinə fəal müdaxilə və Azərbaycanın ədalətli tələblərini müdafiə mövqeyinə keçirmək üçün ardıcıl diplomatik gedişlər edilmişdir. Bir sözlə, Azərbaycanın yeni xarici siyasət kursu respublikamızın strateji mənafeyinə uyğun olaraq, dünyanın aparıcı dövlətlərini Azərbaycanın müstəqil və qüdrətli dövlət olacağı zamanı gözləmədən, onun müstəqil və inkişaf etmiş ölkələr sırasında layiqli yer tutmasına hər cür şərait yaratmasına xidmət edən faydalı əməkdaşlıq yoluna sövq etdi. Heydər Əliyevin siyasi xətti qısa bir vaxtda nəinki Azərbaycanı bu ölkələrin əsas maraq dairəsinin fəal obyektinə çevirmiş, həm də respublikamız üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən müstəqil dövlətçilik mənafehlərini onların iqtisadi və siyasi maraqları ilə hərtərəfli uzlaşdırma bilmişdir. Bir sözlə, bəhs edilən dövrdə bu dövlətlərin maraqlarının Azərbaycan adlanan təbii-coğrafi və hüquqi-siyasi məkanda maddələşməsi üçün hərtərəfli daxili və beynəlxalq şərait yaradılmışdır.

İstənilən hər hansı bir dövlətlə əlaqələr və münasibətlər strategiyasının işlənib hazırlanması və reallaşdırılması da məhz bu prinsiplərə əsaslanır. Xarici siyasi strategiyanın bu prinsiplər əsasında işlənib hazırlanması və bu prinsiplərin dəqiqliklə gözlənilməsi Azərbaycanın milli maraqlarının qorunmasına və səmərəli təmin olunmasına etibarlı zəmin yaradırdı. Regionda cərəyan edən sonrakı proseslər və yaranmış siyasi reallıqlar bir daha sübut etdi

ki, dünyanın güc mərkəzlərinin regionda maraqlarının nəzərə alınması və onların regiona təsir imkanlarının dəqiqliklə hesablanması prinsiplərinə əsaslanan xarici siyasi kurs olduqca uğurlu olmuşdur.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin söykəndiyi ana prinsiplərdən biri də balanslaşdırma siyasətidir. Azərbaycan Respublikasının geosiyasi mövqeyi və mövcud beynəlxalq vəziyyəti məhz balanslaşdırılmış xarici siyasətin həyata keçirilməsini tələb edir. Çünki artıq qeyd etdiyimiz kimi, dünyada mövcud olan güc mərkəzlərindən ancaq birinə meylli xarici siyasətin yeridilməsi dövlətin mövcudluğu üçün böyük təhlükə yaradır və ölkənin beynəlxalq münasibətlər sistemində layiqli yer tutması imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırır. Bu baxımdan Azərbaycan xarici siyasətində balanslaşdırılmış siyasətin yeridilməsi prinsipinə böyük həssaslıqla yanaşır. Belə ki, bu gün Azərbaycan fərq qoymadan regionda maraqları olan hər bir beynəlxalq güc mərkəzi ilə bərabərhüquqlu qarışıqlıqlı faydalı əlaqələr qurmuşdur. Eyni zamanda bütün nüfuzlu beynəlxalq və regional təşkilatlara üzv olmaq, onlarla yaxından əlaqələr qurmaq və onların işində yaxından iştirak etmək də məhz bu prinsipdən irəli gəlir. Ümummilli lider Heydər Əliyev bu prinsipin daha önəmli olmasını hakimiyyətinin ilk günündən müəyyənləşdirmişdir. Bu baxımdan ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyinin ən yüksək səviyyədə dayanıqlı olmasını təmin etmək, ardıcıl, düşünülmüş taktiki addımlar atmaqla ölkəni Rusiyanın təsir dairəsindən çıxarmaq, Şərqlə Qərb arasındakı münasibətlər sistemində Azərbaycanın özünəməxsus, layiqli yer tutmasını şərtləndirmək naminə regionun digər dövlətlərinin milli maraqlarına toxunmaq şərti ilə balanslaşdırılmış xarici siyasi kursu reallaşdırmışdır.

Bütün yuxarıda qeyd etdiklərimiz Azərbaycan Respublikasının öz xarici siyasətini həyata keçirərkən istinad etdiyi başlıca prinsiplərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, nəzərdən keçirdiyimiz prinsiplər, ümumiyyətlə, Azərbaycanın xarici siyasətinin nəzəri əsasları, məqsədləri və başlıca xüsusiyyətləri 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul edilmiş ölkə Konstitusiyasında öz əksini tapmışdır. Məsəl-

lən, Konstitusiyamızın 7-ci maddəsində aydın şəkildə qeyd edilir ki, Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublikadır. Yaxud Konstitusiyasının 10-cu maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan başqa dövlətlərlə və xarici aləmlə əlaqələrini beynəlxalq hüquq normaları və ölkənin maraqlarını nəzərdə tutan prinsiplər əsasında qurur.

Bundan başqa, ulu öndər Heydər Əliyev özünün, demək olar ki, bütün tarixi çıxışlarında müstəqil Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin prinsiplərini, prioritetlərini və səciyyəvi xüsusiyyətlərini böyük dəqiqliklə ifadə etmişdir. Ümummillî lider Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilməsi ilə əlaqədar 1993-cü il oktyabrın 10-da keçirilən rəsmi andiçmə mərasimindəki tarixi çıxışı zamanı demişdir: "Respublikamızın qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri Azərbaycanın mənafeyini dünya miqyasında müdafiə edə bilən ağıllı, səriştəli xarici siyasətin yeridilməsidir. Qarşıda böyük vəzifələr durur. Bizim xarici siyasətimiz, birinci növbədə, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini təmin etməyə yönəldilməlidir. Vəzifəmiz dünyanın bütün dövlətləri ilə bərabərhüquqlu, qarşılıqlı faydalı əlaqələr yaratmaq və inkişaf etdirməkdən, bu əlaqələrdən həm Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq mövqelərini möhkəmlətmək üçün, həm də respublikanın iqtisadiyyatını, elmini, mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün səmərəli istifadə etməkdən ibarətdir".

Azərbaycanın xarici siyasətinin prinsipləri haqqında apardığımız təhlilləri ümumiləşdirərək konkret şəkildə bu prinsipləri bir daha nəzərdən keçirmək olar. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının müxtəlif səviyyəli beynəlxalq münasibətlər sahəsində əlaqələr qurarkən və inkişaf etdirərkən rəhbər tutduğu prinsipləri konkret olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Birincisi, hər bir dövlətin suveren hüquqlarına, ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşmaq, beynəlxalq hüquq normaları və prinsiplərinə uyğun olaraq dövlətlərin ərazi bütövlüyünün pozulmasına, sərhədlərinin zorla dəyişdirilməsinə və dövlət müstəqilliyinin təhlükə altına alınmasına yol verməmək, mübahisəli məsələləri dinc yolla həll etmək. Bundan başqa, digər dövlətlərin daxili işlə-

rinə müdaxildən çəkinmək və xarici dövlətlərin onun daxili işlərinə qarışmasına yol verməmək, hər bir ölkənin müəyyənləşdirdiyi və üstünlük verdiyi inkişaf modelinə hörmətlə yanaşmaq, beynəlxalq səviyyədə üzərinə götürdüyü öhdəlikləri dəqiq yerinə yetirmək və bu qəbildən olan prinsiplərdəndir;

İkincisi, müxtəlif spektrli əlaqələrdə bərabərhüquqlu, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq, ortaq maraq və mənafeləri qorumaq, qarşılıqlı təhlükəsizliyə can atmaq, ikitərəfli əlaqələrdə beynəlxalq hüquq normalarını və sivilizasiyalı birgəyaşayış qaydalarını, başqa dövlətlərin, regional və beynəlxalq birliklərin mənafələrini nəzərə almaqdan ibarətdir;

Üçüncüsü, xalqların və millətlərin öz müqəddəratlarını təyin etməsinə hörmətlə yanaşmaqdır. Lakin bu separatizmlə, terrorçuluqla, dövlətlərin və xalqların təhlükəsizliyinə, maddi və mənəvi həyatına ziyan verə biləcək digər neqativ hallarla müşayiət olunduğu halda ona qarşı mübarizə aparmaqdır;

Dördüncüsü, müasir dövrün qlobal problemlərinin aradan qaldırılmasında dünya ictimaiyyəti ilə birgə fəaliyyətdə səylərini əsirgəməmək və bu istiqamətdə beynəlxalq əməkdaşlığı inkişaf etdirməkdir və s.

Azərbaycan dövlətinin xarici siyasəti yuxarıda qeyd etdiyimiz prinsiplərə söykənməklə özünün konkret prioritetlərinə malikdir. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin prioritetləri sırasında əsaslarını qruplaşdıraraq təhlil edək. Hesab edirik ki, demokratik inkişaf yolu ilə inamla addımlayan müstəqil Azərbaycan dövləti mövcud olan problemlərin böyük əksəriyyətinin öhdəsindən uğurla gəlmişdir və bu gün bizdən asılı olmayan səbəblər üzündən həllini tapmayan başlıca problem ölkənin ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi ilə bağlıdır. Yəni Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin birinci prioriteti Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsini dinc vasitələrlə həll edərək ölkənin ərazi bütövlüyü və suverenliyinin tezliklə bərpa edilməsinə nail olmaqdan ibarətdir. Daha dəqiq ifadə etmiş olsaq, Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzünün nəticələrinin aradan qaldırılması

rılması istiqamətində ardıcıl, təsirli addımların atılması Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin əsas prioritetlərindəndir.

Dağlıq Qarabağ ətrafında Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həll edilməsi istiqamətində Azərbaycan xarici siyasətinin bütün imkanlarını səfərlər etmişdir. Aparılan gərgin və məqsədyönlü işlər sayəsində bu gün Azərbaycanın haqlı tələbləri bütün dünya ölkələri, beynəlxalq və regional təşkilatlar tərəfindən dəstəklənir. Bu istiqamətdə Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin başlıca məqsədi həm də Dağlıq Qarabağın və bu bölgə ətrafında yaranmış problemlərin tarixini, mahiyyətini və köklərini hərtərəfli açıqlamaq, Azərbaycanın haqq səsinə bütün dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq, mövcud olan informasiya boşluğunu doldurmaq və dünyada ictimai rəyi respublikamızın xeyrinə formalaşdırmaq məqsədilə qeyd olunan problemin milli zəmin əsasında baş verən etnik münaqişə və ya insan hüquqlarının pozulması ilə meydana çıxan qarşıdurma deyil, Azərbaycanın istiqlaliyyəti yolunda süni yaradılmış maneə, onun müstəqilliyinin qarşısını almaq üçün ayrı-ayrı dövlətlər tərəfindən düşünülmüş siyasi məsələ və Ermənistanın Azərbaycana olan ərazi iddiasının bilavasitə nəticəsi olduğunu inandırıcı şəkildə bütün dünyaya bəyan etməkdən ibarətdir.

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsi prosesində əsasən ATƏT, BMT, AŞ, AB kimi nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar və digər regional beynəlxalq təşkilatlar müxtəlif səviyyələrdə üçüncü tərəf qismində iştirak etmişlər. Nüfuzlu dövlətlərdən isə ABŞ, Fransa, Rusiya, Almaniya, İtaliya, İngiltərə, Türkiyə, İran və s. dövlətlər tənzimləmə prosesində öz vasitəçilik xidmətlərini təklif etmişlər. Ümumiyyətlə isə, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsi istiqamətində beynəlxalq proses ATƏT-in (ATƏM) Minsk qrupu çərçivəsində 1992-ci ilin fevral ayından başlamışdır. Erməni faşistlərinin Xocalıda və digər yerlərdə törətdikləri soyqırımı və qanlı cinayətlərdən sonra beynəlxalq ictimaiyyət baş verənlərə, az da olsa, reaksiya verməyə başlamışdır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının təşəbbüsü ilə münaqişənin tənzimlənməsi prosesində vasi-

təçilik missiyası Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatına həvalə olunmuşdur. 1992-ci il mart ayının 23-24-də Helsinkidə keçirilən görüşdə münaqişə bölgəsində atəşi dərhal dayandırmaq və münaqişə edən tərəfləri ATƏT (ATƏM) çərçivəsində Dağlıq Qarabağa dair sülh konfransının tezliklə keçirilməsi üçün hər cür şərait yaratmağa çağırdılar. ATƏT (ATƏM) martın 24-də Minsk qrupunu yaratdı. Minsk qrupuna 11 dövlət - Azərbaycan, Ermənistan, Almaniya, Türkiyə, İtaliya, Rusiya, ABŞ, Fransa, İsveç, Finlandiya və Çexoslovakiya (sonra Çexiya və Slovakiya) daxil oldular. ATƏT-in Minsk qrupuna sülh konfransının hazırlanması və çağırılmasına dair mandat verilmişdir. Bu konfrans böhranın beynəlxalq prinsip və öhdəliklərə uyğun olaraq nizama salınması məqsədilə sülh danışıqlarının aparılması üçün daimi fəaliyyət göstərən foruma çevrilməli idi. Ermənistanın və mediator rolunda çıxış edən dövlətlərin qeyri-konstruktiv mövqeyi və həmçinin 1992-ci ilin mayında Şuşa və Laçının Ermənistan hərbi birləşmələri tərəfindən işğal edilməsi nəzərdə tutulan məqsədlərin reallaşmasını qeyri-mümkün etmişdir. Lakin buna baxmayaraq, qeyd etmək lazımdır ki, ATƏT-in Minsk qrupunun vasitəçilik xidmətləri sayəsində Azərbaycanla Ermənistan arasında münaqişənin tənzimlənməsi istiqamətində ilkin dialoqlar başlanmış və danışıqların əsası qoyulmuşdur. İlk nailiyyət kimi ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin davamlı, gərgin diplomatik səyləri nəticəsində 12 may 1994-cü ildə atəşkəs haqqında razılaşmanın əldə edilməsini qeyd etmək olar. Həmin dövrdən bu günə kimi bu razılaşma öz qüvvəsində qalmaqdadır. Ermənistanla Azərbaycan arasında atəşkəs rejimi haqda razılaşmanın imzalanması vasitəçilərin nisbətən fəallaşmasını şərtləndirə bilmişdir. Bu dövrdən başlayaraq Azərbaycan dövləti xarici siyasətinin başlıca prioriteti kimi, münaqişənin öz ədalətli həlli istiqamətində geniş xarici fəaliyyət tədbirlərini həyata keçirməyə başlamışdır. Belə ki, 1994-cü il dekabrın 5-6-da Budapeştdə keçirilən ATƏT üzvü olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının Zirvə toplantısında ATƏT-in gələcək fəaliyyəti ilə bağlı məsələlərlə yanaşı, regional münaqişələr, o cümlədən Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqi-

şəsi də müzakirə edildi. Budapeşt Sammitinin əsas töhfəsi ondan ibarət oldu ki, ATƏT-in Minsk qrupunun idarə olunması prinsiplərinə yenidən baxıldı, həmsədrlik institutu formalaşdırıldı. İlk olaraq İsveçlə Rusiyanın nümayəndələri Minsk qrupunun həmsədrləri kimi müəyyənləşdirildi (1995-ci ildə İsveç nümayəndəsini Finlandiyanın nümayəndəsi əvəz etdi). Bu həmsədrliyin qarşısında, siyasi razılaşma əldə etmək məqsədilə fəal danışıqların aparılması və atəşkəs rejiminin möhkəmləndirilməsi kimi vacib vəzifələr qoyulmuşdur. Həmçinin, həmsədrlərə silahlı münaqişənin aradan qaldırılmasını şərtləndirəcək razılaşmanın əldə edilməsi üçün danışıq prosesini həyata keçirmək həvalə edilmişdir. Budapeşt Zirvə toplantısında ATƏT tarixində ilk dəfə olaraq, münaqişə zonasında sülhyaratma əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün beynəlxalq sülhməramlı qüvvələrin yaradılması və münaqişə bölgəsinə göndərilməsi qərara alındı. Düzdür, analoji təklif artıq əvvəlki görüşlərdə də irəli sürülmüşdür. Budapeşt Sammitində məsələ ilə bağlı daha da irəli gedilərək, qeyd edilən təklifə dair qərar layihəsinin hazırlanması və konkret hazırlıq işlərinin həyata keçirilməsi üçün Yüksək Səviyyəli Planlaşdırma Qrupu yaradılmışdır. Heydər Əliyev diplomatik əzmkarlıq və siyasi iradə nümayiş etdirərək, Budapeşt Zirvə toplantısında açıq bəyan etmişdir ki, Minsk qrupuna bir sədrin rəhbərlik etməsi çətinlik yaradır. Bu baxımdan ona daha çox sədrin rəhbərlik etməsinə ehtiyac vardır. Deməli, Azərbaycan xarici siyasət konsepsiyasının banisi, Ümummilli lider Heydər Əliyevin Budapeşt Sammitindəki gərgin fəaliyyəti nəticəsində Dağlıq Qarabağ problemini Rusiyanın inhisarından çıxarmaq mümkün olmuşdur.

1996-cı il dekabr ayının 2-3-də keçirilmiş Lissabon Sammitində də Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi dünyanın aparıcı ölkələri tərəfindən geniş müzakirə olunmuşdur. Qeyd edək ki, Lissabon Sammitindən əvvəl Ümummilli lider Heydər Əliyev ATƏT üzvü olan dövlət başçılarına Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ATƏT prinsipləri, BMT nizamnaməsi və beynəlxalq hüququn ümumi qaydalarına uyğun həlli prinsipləri haqqında məktublar göndərmişdir. Avropanın 52 dövlətinin, ABŞ

və Kanadanın, habelə, müşahidəçi qismində 10 Asiya və Afrika dövlət başçılarının iştirakı ilə keçirilmiş bu Zirvə toplantısında münaqişənin tənzimlənməsinin üç başlıca prinsipi işlənilmişdir:

- *Azərbaycan və Ermənistanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi;*

- *Dağlıq Qarabağa Azərbaycan Respublikası tərkibində yüksək özünüidarə statusunun verilməsi;*

- *Dağlıq Qarabağın, həmçinin orada yaşayan əhəlinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi.*

Lissabon toplantısında çıxış edən Ümummilli lider Heydər Əliyev bir daha Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin mahiyyətini toplantı iştirakçılarının və dünya ictimaiyyətinin nəzərinə çatdıraraq Ermənistanın təcavüzkar dövlət olmasını bəyan etmişdir. Əlbəttə, bu, erməni təbliğatına böyük zərbə idi və gələcək danışıqlar zamanı Azərbaycanın mövqeyinin güclənməsinə xidmət etmişdir.

1999-cu il noyabrın 18-də ATƏT-in İstanbul Zirvə toplantısında da Azərbaycan tərəfi münaqişənin tezliklə aradan qaldırılması üçün böyük diplomatik səylər göstərmişdir. Zirvə toplantısında iştirak edən Ümummilli lider Heydər Əliyev burada da bəyan etmişdir ki, Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş əraziləri azad edilməlidir. Yalnız bundan sonra Azərbaycan Respublikasının tərkibində Dağlıq Qarabağa müvafiq status verilə bilər. Heydər Əliyev İstanbul Zirvə toplantısında həmçinin demişdir: "Cənubi Qafqaz regionu Avropanın ayrılmaz hissəsidir. Mən ABŞ-ın, Avropa Birliyi ölkələrinin, Rusiyanın, Türkiyənin, Gürcüstanın, Ermənistanın və ATƏT-in marağı olan bütün digər üzvlərinin dövlət və hökumət başçalarına müraciət edərək onları regionumuzun problemlərinin həlli üçün qətiyyətli fəaliyyət göstərməyə çağırıram".

Beləliklə, münaqişənin tənzimlənməsi istiqamətində saysız-hesabsız görüşlər keçirilmişdir və demək olar ki, bütün zirvə toplantılarında problem geniş müzakirə obyektinə çevrilmişdir. 2004-cü ilin aprelində danışıqların "Praqa prosesi" deyilən mərhələsi

başlandı. Bu prosesin bir sıra fərqli cəhətlərini qeyd etmək olar. Belə ki, Praqa prosesi Azərbaycan və Ermənistanın xarici işlər nazirlərinin mütəmadi, prezidentlərin isə vaxtaşırı birbaşa görüşlərinin keçirilməsini, paket və mərhələli həll variantlarının uzlaşdırılmasını və Dağlıq Qarabağın statusu məsələsinin müzakirəsini nəzərdə tuturdu. "Praqa prosesi" çərçivəsində 2004-2005-ci illər ərzində Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri 4 dəfə, xarici işlər nazirləri isə 11 dəfə görüşmüşlər. Sonrakı illərdə də tərəflər arasında sıx-sıx görüşlərin keçirilməsinə baxmayaraq, erməni tərəfinin qeyri-konstruktiv mövqe nümayiş etdirməsi üzündən real nəticə əldə edilməmişdir. Lakin Azərbaycan tərəfi daim öz mövqelərini qətiyyətlə müdafiə etmiş, münaqişənin ədalətli həll olunması üçün bütün diplomatik imkanlarını səfərlər etmişdir. Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin dəfələrlə Azərbaycanın konkret mövqeyi ilə bağlı verdiyi açıqlamalar sübut etdi ki, Azərbaycan öz mövqelərini qətiyyətlə müdafiə etmək əzmindədir. Belə ki, hələ 2007-ci ildə Prezident demişdir: "Əvvəlki danışıqlarda 5 rayonun boşaldılması məsələsi qoyulurdusa, son danışıqlarda 7 rayonun dərhal boşaldılması məsələsi müzakirə edilir... Laçın və Kəlbəcərin qaytarılması ilə bağlı heç bir şərt qoyula bilməz... Yalnız qaçqınlar öz torpaqlarına, o cümlədən Şuşa və digər yerlərə qayıtdıqdan sonra Qarabağın statusu məsələsi həll oluna bilər". Bu, ondan xəbər verir ki, ölkə rəhbərliyi bütün vasitələrlə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa olunmasına çalışır və bu istiqamətdə həmişə prinsipial mövqe nümayiş etdirir. Həyata keçirilən uğurlu xarici siyasətin nəticəsi olaraq 2008-ci il martın 14-də keçirilən BMT Baş Assambleyasının toplantısında "Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyətə dair" qətnamə qəbul edilmişdir. Azərbaycan bu gün münaqişənin ölkəmizin ərazi bütövlüyü çərçivəsində həll olunması istiqamətində daha keçərlı xarici siyasəti reallaşdırmaqdadır. Deməli, Azərbaycan hakimiyyətinin gerçəkləşdirdiyi uğurlu siyasət tezliklə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunmasını şərtləndirəcək.

Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin digər prioriteti milli təhlükəsizliyi, siyasi müstəqilliyi, suverenliyi və ərazi bütövlüyü-

nə qarşı yönəlmiş təhlükələrin aradan qaldırılmasından, beynəlxalq təhlükəsiz sisteminə uğurlu integrasiya etməklə, beynəlxalq və regional təhlükəsizliyin təmin olunmasına öz töhfələrini verməkdən ibarətdir. Fikirlərimizə bir az da aydınlıq gətirərək daha geniş formada Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin bu istiqamətdə prioriteti kimi beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi qorumağı və bu məqsədlə sülhün təmin edilməsi işində yaranan təhlükənin qarşısını almaq və onu ləğv etməyi, təcavüz aktlarını yatırtmaq üçün səmərəli kollektiv tədbirlər həyata keçirməklə ədalət və beynəlxalq hüquq prinsiplərinə uyğun olaraq sülh vasitələri ilə beynəlxalq münaqişələrin və sülhün pozulmasına gətirib çıxara bilən halların dinamikliklə aradan qaldırılmasını göstərmək olar. Xarici siyasətinin bu prioritetinə uyğun olaraq Azərbaycan dövləti mövcud təhlükəsizlik mühitində ərazi bütövlüyünə, müstəqilliyinə və suverenliyə qarşı mümkün təhdidlərin nəzarət altında saxlanılmasına və aradan qaldırılmasına çalışır. Bu baxımdan, hazırlanmış xarici siyasi strategiya həmçinin bu istiqamətdə fəaliyyətin həyata keçirilməsinə hesablanmışdır. Beynəlxalq təşkilatların müvafiq strukturlarına integrasiya və onlarla sıx əlaqələrin qurulması istər-istəməz bu strukturların təhlükəsizlik sistemlərinə də integrasiyanı şərtləndirir. Beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminə integrasiya Azərbaycan dövləti üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası beynəlxalq, xüsusilə də Avratlantik strukturlarla strateji tərəfdaşlığı bütövlükdə beynəlxalq təhlükəsizliyə, iqtisadi inkişafa və demokratiyaya dəstək verəcək mühüm bir vasitə kimi görür. Azərbaycan Respublikası Avropa və Avratlantik məkanında qeyri-sabitliyin, münaqişələrin və təhdidlərin aradan qaldırılmasında NATO ilə birgə işləyir və təhlükəsizliyin bölünməzliyi prinsipinə zidd coğrafi və siyasi ayrı-seçkilik olmadan Avropada və yerləşdiyi regionda vahid təhlükəsizlik sisteminin qurulması yükünü bölüşmək əzmindədir. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikası Avratlantik Tərəfdaşlıq Şurası və NATO-nun "Sülh naminə tərəfdaşlıq Proqramı" çərçivəsində NATO ilə mümkün olan tərəfdaşlıq vasitələrindən tam gücü ilə istifadə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, XXI əsrin əvvəlində beynəlxalq təhlükəsizlik üçün yeni təhlükələr formalaşmışdır. Belə ki, hərbi cəhətdən qüdrətli olan dövlətlər arasında rəqabətdən doğan köhnə təhlükələr arxa plana çekilməyə başladı. Demək olar ki, "köhnə" təhlükələrin əksəriyyəti bu gün "yuxulu" vəziyyətdədir. Artıq nüvə qarşındurmasına və adi silahların istifadəsi ilə aparılacaq müharibələrə gətirib çıxara bilən təhlükələr "köhnə" hesab edilir. Hazırda beynəlxalq təhlükəsizliyə beynəlxalq terrorizm, transmilli cinayətkarlıq, ekoloji problemlər və s. daha ciddi təhdidlər yaradırlar. Bu baxımdan, Azərbaycan öz xarici siyasi kursunu məhz yeni təhdidlərin aradan qaldırılması istiqamətində kökləyir və bu istiqamətdə beynəlxalq ictimaiyyətlə sıx faydalı əməkdaşlıq edir.

Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin digər bir prioriteti qonşu ölkələrlə mehriban qonşuluq və qarşılıqlı fayda kəsb edən münasibətlərin inkişaf etdirilməsindən ibarətdir. Biz bu haqda artıq müəyyən təhlillər aparmışıq. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dövləti xarici siyasətinin bu prioritetinə uyğun olaraq, ilk növbədə, Qafqaz bölgəsinin dövlətləri və xalqları ilə mehriban qonşuluq münasibətlərinin yaranması istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atmışdır. Qafqaz dövlətləri ilə təhlükəsizlik problemlərinin və strateji dövlətçilik mənafeləri arasında uyğunluğun olması, regionda xüsusi xarici siyasət yeridilməsini və region dövlətləri arasındakı əlaqələri hərtərəfli tənzimləyən münasibətlər sisteminin yaradılması vacib idi. Ümummillə lider Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra, yəni 1993-cü ilin sonundan başlayaraq Azərbaycanın xarici siyasətində bu istiqamətə xüsusi yer ayrıldı. 1994-cü ildə Ermənistan-Azərbaycan cəbhəsində atəşkəsin əldə olunması, 1996-cı il martın 8-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Gürcüstana rəsmi səfəri zamanı "Qafqaz bölgəsində sülh, sabitlik və təhlükəsizlik haqqında" Azərbaycan-Gürcüstan Bəyannaməsinin imzalanması respublikamızın Qafqazda həyata keçirdiyi xarici siyasətin mühüm uğuru idi.

Rusiya-Azərbaycan münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biridir. Vaxtilə gərgin olan münasibətlər tədricən normallaşmağa

başlamışdır və bu gün ən yüksək səviyyəyə qaldırılmışdır. Qonşu dövlət və regionda ciddi maraqları və təsir imkanları olan Rusiya ilə münasibətlərin inkişaf etdirilməsinin zəruriliyini uzaqgörənliklə müəyyənləşdirən Ümummilli lider Heydər Əliyev 1993-cü il sentyabrın 6-da Moskvada Rusiya prezidenti Boris Yeltsin və Rusiyanın digər rəhbər şəxsləri ilə görüşüb iki ölkə arasında münasibətlərin yaxşılaşdırılması məsələlərini müzakirə etmiş, sentyabrın 24-də isə Azərbaycanın MDB-yə daxil olması haqqında sənədlər imzalanmışdır.

Qonşu dövlətlərdən olan İran və Türkiyə ilə faydalı qarşılıqlı əlaqələrin və mehriban qonşuluq münasibətlərinin qurulması ölkəmiz üçün olduqca vacibdir. Çünki istər Azərbaycanın hər iki dövlətlə ayrı-ayrılıqda, istər birgə, istərsə də bu iki dövlətin öz aralarında mövcud olan əlaqələri hər zaman respublikamızın həm daxili həyatı, həm də beynəlxalq vəziyyətinə öz təsirini göstərmişdir. Ona görə də müstəqil Azərbaycan diplomatiyası hər iki dövlətlə öz əlaqələrini elə qurmalı idi ki, bir tərəfdən, onların imkanlarından və bölgədə kəşişən maraqlarından Azərbaycan dövlətçiliyinin mühüm problemlərinin həll edilməsində istifadə etsin, digər tərəfdən, respublikanın inkişafını və maraqlarını bu iki dövlət arasındakı münasibətlərin təsirindən azad etsin.

Avrozonaya sıx inteqrasiya da Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin prioritetlərindən birini təşkil edir. Bu gün Azərbaycan Respublikası Avropa İttifaqı ilə çoxspektrli qarşılıqlı əlaqələr yaratmışdır. Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı ilə münasibətləri əsasən "MDB Ölkələrinə Texniki Dəstək" (TACIS), "Avropa-Qafqaz-Asiya Nəqliyyat Dəhlizi" (TRACECA) proqramları çərçivəsində inkişaf etdirilir (133, s. 28). 2004-cü ildə Azərbaycan Respublikası Avropa İttifaqının "Yeni Qonşuluq Siyasəti"nə daxil edilmişdir. Bu yaxınlaşmanın davamı olaraq 2006-cı ildə Azərbaycan-Avropa İttifaqı Fəaliyyət Planının qəbul olunması və böyük dinamikliklə həyata keçirilməsi siyasi dialoq və siyasi, iqtisadi və institusional islahatlar sahəsində əməkdaşlığı əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdirmiş və məhsuldar etmişdir. 2006-cı ildə Azərbaycan Respublikası ilə Avropa İttifaqı arasında "Enerji sahə-

sində Strateji Tərəfdaşlıq haqqında" Anlaşma Memorandumu imzalanmışdır. Bu mühüm sənəd Avropa İttifaqının üzvü olan ölkələrin enerji mənbələri və nəqli yollarının diversifikasiyasının təmin edilməsi, Azərbaycan Respublikasında enerji infrastrukturunun inkişafı və müasirləşdirilməsi, enerji resurslarından səmərəli istifadə olunması və s. baxımından olduqca əhəmiyyətli idi. Böyük əminliklə qeyd etmək olar ki, Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı ilə daha yaxından əməkdaşlıq etməsi bütövlükdə Qafqazda sabitliyin təmin olunması, konstruktiv Avropa dəyərlərinin regionda yayılması baxımından da əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin digər prioriteti kimi ölkənin malik olduğu zəngin karbohidrogen ehtiyatlarının əlverişli şərtlərlə və təhlükəsiz marşrutlarla dünya bazarına çıxarılmasını təmin edəcək fəaliyyətini göstərmək olar. Bu, demokratik inkişaf yolunu seçmiş və tam müstəqil xarici siyasət həyata keçirən gənc Azərbaycan dövləti üçün ən önəmli məsələlərdəndir. Azərbaycan enerji daşıyıcılarının təhlükəsiz marşrutlarla və dünya bazarındakı mövcud qiymətlərə uyğun şəkildə ixrac edilməsi hərtərəfli - siyasi, iqtisadi və global nöqteyi-nəzərdən vacib əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan Azərbaycan dövləti öz xarici siyasi strategiyasında bu məsələyə xüsusi yer ayırmışdır. 1994-cü il sentyabr ayının 20-də "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması buna ən bariz nümunədir. Bu istiqamətdə uğurların əldə edilməsi üçün olduqca dəqiqliklə düşünülmüş və prinsipial xarici siyasətin yeridilməsi tələb olunurdu. Çünki hər bir Xəzəryanı dövlət regionda həyata keçirilən enerji layihələrinin məhz onun mənafeələrinə cavab verməsinə çalışırdı. Məsələn, vaxtilə Rusiya istənilən vasitə ilə Bakı-Tiflis-Ceyhan əsas neft ixrac kəmərinin tikintisinə mane olmaq istəyirdi. Lakin Azərbaycanın ardıcıl və prinsipial xarici siyasəti və layihənin gerçəkləşməsində marağı olan subyektlərlə sıx əməkdaşlığı sayəsində layihə uğurla həyata keçirilmişdir. Azərbaycan enerji sahəsində bütün region və digər dövlətlərlə faydalı qarşılıqlı əməkdaşlığa üstünlük verir. Yəni ölkəmiz enerji daşıyıcılarının ixracı ilə bağlı diversifikasiya siyasətinə üstünlük verir. Bu baxımdan, Azərbaycan həm Qərb dövlətləri ilə, həm Türkiyə, Rusiya,

İran və s. kimi region dövlətləri ilə enerji sahəsində uğurlu əməkdaşlıq edir.

Biz yuxarıda, qısaca da olsa, Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin ən başlıca prioritetlərini qruplaşdıraraq təhlil etdik. Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən başqa, ölkənin xarici siyasətinin digər prioritetlərini də göstərmək olar. Məsələn, bunlardan regionda qanunsuz silah və digər daşımaların qarşısının alınması; təhlükəsizliyin və sabitliyin gücləndirilməsi; Xəzər dənizi hövzəsinin demilitarizasiyası; nüvə silahlarının yayılmasının qarşısının alınmasına dair mövcud olan qlobal rejimlərə sadıqlıq və Cənubi Qafqazda nüvə silahlarından azad zonanın yaradılması; iştirakçısı olduğu Avrasiya nəqliyyat dəhlizini inkişaf etdirmək və s. istiqamətlərdə geniş fəaliyyət proqramın həyata keçirilməsini qeyd etmək olar. Azərbaycan dövləti istər regional, istərsə də beynəlxalq münasibətlər sistemində fəaliyyəti zamanı xarici siyasətinin müəyyənləşdirdiyi hər bir prioritetinə istisnasız olaraq böyük həssaslıqla yanaşır.

§6. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət strategiyasının formalaşmasında Heydər Əliyevin rolu

XX əsrin sonlarında beynəlxalq münasibətlər sistemində baş verən köklü dəyişikliklər nəticəsində əvvəlkindən ciddi şəkildə fərqlənən yeni siyasi reallıqlar meydana gəlmişdir. Bu siyasi reallıqların ən önəmlisi ondan ibarət idi ki, ikiqütblü sistem çökmüşdü və başında ABŞ-ın dayandığı təkqütblü beynəlxalq sistem meydana gəlmişdir. Deməli, beynəlxalq münasibətlər sistemi həm tərkibinə, həm də xarakterinə görə yeni bir mərhələyə qədəm qoyaraq - yeni dünya düzəninə formalaşması mərhələsinə keçmişdir. Yeni dünya düzəninə başlıca səciyyəvi cəhəti bütün dövlətlərin və xalqların hansı iyerarxik pillədə dayanmasından asılı olmayaraq, meydana çıxan ciddi qlobal problemlər önündə bərabər vəziyyətdə qalması, planetin taleyi üçün bərabər məsuliyyət daşmasından ibarət idi.

SSRİ-nin süqutundan sonra həmçinin ölkəmizin yerləşdiyi Cənubi Qafqaz regionunda baş vermiş dəyişikliklərə uyğun olaraq tamam fərqli bir geosiyasi vəziyyət yaranmışdır. Keçmiş SSRİ ərazisində meydana gələn müstəqil dövlətlərin bilavasitə beynəlxalq ictimaiyyətlə əlaqələr qurmağa çalışması, bunun üçün hər şeydən öncə, münasibətlər sisteminə inteqrasiyası cəhdləri və milli maraqlarının təmin olunması istiqamətində xarici siyasət kursunu reallaşdırmağa başlamaları beynəlxalq münasibətlər sisteminin kefiyyətə yeni xüsusiyyətlər əldə etməsini şərtləndirmişdir. Diqqətiçəkən vacib məqamlardan biri də ondan ibarət idi ki, postsovet respublikalarının öz müstəqilliklərini əldə etməsi ilə, yəni Rusiyanın total nəzarətindən çıxması ilə dünyanın iri güc mərkəzlərinin diqqətini regiona çevirmişdir. Çünki SSRİ dönməndə tarixən dünya ictimaiyyətinin maraq dairəsində olmuş Cənubi Qafqaz əlçatmaz idi. Deməli, digər Cənubi Qafqaz ölkələri kimi, Azərbaycan Respublikası da müstəqilliyinin ilk illərində yerləşmiş olduğu regionda dünyanın supergüclərinin barışmaz maraqlarının toqquşması faktı ilə üz-üzə qalmalı olmuşdur. Bu baxımdan dünya ictimaiyyətilə münasibətlərin qurulması istiqamətində ölkənin qarşısında bir çox ciddi problemlər meydana gəlmişdir. Sözsüz ki, belə şərtlər daxilində fəaliyyət göstərmək və xarici siyasəti reallaşdırmaq böyük dövlət idarəçiliyi bacarığı və diplomatik vərdislər tələb edirdi. Beləliklə, XX əsrin əsasən 90-cı illərində baş vermiş ciddi dəyişikliklər nəticəsində yaranmış yeni siyasi reallıqlar milli dövlətçilik prinsiplərinə uyğun yeni xarici siyasət kursunun formalaşdırılması və həyata keçirilməsini ən vacib məsələ kimi ön plana çəkmişdir. Azərbaycanın əlverişli coğrafi mövqeyi, geniş iqtisadi potensialları bunun həyata keçirilməsi üçün etibarlı zəmin yarada bilərdi. Lakin müstəqilliyinin ilk illərində Azərbaycana rəhbərlik edənlərin ümumilikdə dövlət idarəçiliyi sahəsində təcrübəsinin olmaması, xarici siyasət sahəsində səriştəsizlikləri uğurlu, Azərbaycan xalqının milli maraqlarına və müstəqil dövlətçilik prinsiplərinə cavab verən xarici siyasət strategiyasının hazırlanmasını və həyata keçirilməsini mümkünsüz etmişdir. Çünki uğurlu xarici siyasət kursunu reallaşdırmaq üçün

qeyd etdiyimiz ilkin şərtlərin olması kifayət etmir. Bundan heç də az əhəmiyyətli olmayan digər məqamlara da diqqətin yetirilməsi vacib idi. Belə ki, beynəlxalq aləmdə cərəyan edən siyasi proseslərin ciddi şəkildə öyrənilərək təhlil edilməsi, regionda maraqları olan dövlətlərin mənafeələrinin, onların regiona təsir imkanlarının nəzərə alınması vacib şərtlərdən idi. Təəssüf ki, 1993-cü ilin ikinci yarısına qədər olan zaman kəsiyində yuxarıda göstərilən şərtlərin heç birinə əməl olunmamışdır. Artıq əvvəlki paragrafda qeyd etdiyimiz kimi, xarici siyasət əsasən bir istiqamətdə həyata keçirilirdi. Belə ki, 1991-ci ildə və 1992-ci ilin birinci yarısında Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin əsasını bütövlükdə Rusiyaya meyillilik strategiyası təşkil edirdi. Yəni SSRİ-nin süqutundan və Azərbaycan öz müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra belə o vaxtlar ölkəyə rəhbərlik edən A.Mütəllibov beynəlxalq arenaya integrasiya edərək, dünya sivilizasiyanın mütərəqqi dəyərlərindən Azərbaycanın dövlətçiliyinin, müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsində və iqtisadiyyatın dirçəldilməsində istifadə etmək haqqında deyil, yenə də xarici siyasətdə yalnız Rusiya ilə münasibətlərə ifrat üstünlük vermək haqqında düşünür və bu xarici siyasətini bütün istiqamətdə kökləyirdi. Hətta digər dövlətlərlə münasibətlər qurulurdusa belə, yenə də Rusiyanın mövqelərindən çıxış olunurdu və aydın sezilirdi ki, bu xarici siyasət müstəqil bir dövlətin deyil, sadəcə, Rusiyanın xarici siyasətinin davamıdır. Yəni Azərbaycanın heç bir məntiqə sığmayan, mahiyyəti aydın olmayan o vaxtkı xarici siyasəti birbaşa Moskvadan diktə olunurdu və hər bir addım Rusiyaya, onun rəhbərlərinin mövqeyinə uyğun şəkildə atılırdı. Bu isə elə Rusiyanın özünün əsarətindən qurtararaq müstəqillik qazanmış bir dövlət üçün "məhvə" aparma strategiyasından başqa bir şey deyildi.

Mütəllibovdan sonra AXC hakimiyyəti dövründə xarici siyasətin istiqaməti dəyişsə də, mahiyyəti dəyişmədi. Bu dəfə də Türkiyə ilə yaxınlaşmaya ifrat dərəcədə üstünlük verilirdi. Deməli, yenə də Azərbaycan dövlətinin real vəziyyəti, mənafeyi nəzərə alınmırdı və ümumilikdə regiondakı geosiyasi reallıqlar dərk edilmirdi. Belə ki, regionda ciddi maraqları olan dövlətlər, demək

olar ki, hesaba alınmırdı. Əlbəttə, belə bir xarici siyasi kurs yeni yaranmış bir dövlətin digər dünya dövlətləri ilə arasındakı münasibətlərə təsirsiz qala bilməzdi və regionda ciddi gərginliyin yaranmasına xidmət edirdi. Bütün bunlar azmış kimi, Azərbaycanın daxili siyasi həyatında böyük xaos hökm sürürdü. Ayırı-ayrı siyasi-ləşmiş qeyri-qanuni silahlı qruplaşmalar hakimiyyət uğrunda qeyri-sivil mübarizə aparırdılar. Bundan başqa, xaricdən hərtərəfli dəstək alan Ermənistanın Azərbaycana qarşı açıq işğalçılıq siyasəti vəziyyəti daha da ağırlaşdırmışdı. Məhz o zamankı Azərbaycan rəhbərliyinin siyasi iradəsizliyindən və səriştəsizliyindən, ölkədə yaranmış anarxiyadan, hakimiyyət uğrunda aparılan qeyri-sivil mübarizədən "yararlanan" Ermənistan Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisində qeyri-konstitusion hakimiyyət strukturlarını yaratmağa başladı. Nəticədə, Dağlıq Qarabağ separatçıların və Ermənistan silahlı qüvvələrinin tam hərbi nəzarətinə keçdi. Biz yuxarıda qeyd etmişdik ki, xarici siyasət beynəlxalq məsələlərlə bağlı dövlətin ümumi kursu deməkdir və bu siyasətin mahiyyəti, bir dövlətin öz milli maraq və məqsədlərinin ümumi prinsiplərindən çıxış edərək, digər dövlətlər və xalqlarla münasibətlər qurmaqdan ibarətdir. Sırf şəxsi maraqlardan çıxış edən separatçı qrupların və silahlı cinayətkar dəstələrin fəaliyyət göstərdiyi "Heydər Əliyevə qədərki Azərbaycanda" nəinki dövlətin ümumi siyasi kursu mövcud idi, heç milli maraq və məqsədlər də müəyyən deyildi.

Müxtəlif dövlətlərin toqquşan maraqları arasında manevr edərək ölkənin işğal altında olan ərazilərinin anneksiyasının (ərazinin hüquqi mənsubiyyətinin dəyişdirilməsi) qarşısını almaq üçün yüksək siyasi iradə, əzmkarlıq və sabillik tələb olunurdu. Dağlıq Qarabağın hüquqi mənsubiyyətinin dəyişdirilərək, Ermənistana birləşdirilməsi prosesinin qarşısını almaq iqtidarında olan siyasi iradə və əzmkarlıq məhz yalnız Heydər Əliyev kimi liderə xas ola bilərdi. Bu gün Dağlıq Qarabağ və bir sıra ətraf rayonlar de-fakto Ermənistanın nəzarətində olsa da, məhz Heydər Əliyevin siyasi iradəsi nəticəsində de-yure Azərbaycanın ərazisi olaraq qalmaqdadır və dünya ictimaiyyəti bunu qəbul edir. Hakimiyyətə gəlidiyi

ilk gündən ulu öndər Heydər Əliyev qarşıda duran əsas vəzifənin və atılacaq ilk addımın məhz xarici siyasət strategiyası ilə bağlı olduğunu müəyyənləşdirmişdir. O, bunu, demək olar ki, etdiyi bütün çıxışlarında xüsusi vurğulamışdır. Ən əsası isə, 1993-cü il oktyabr ayının 10-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilməsi münasibətilə etdiyi çıxışında Ümummilli lider müstəqil dövlət üçün xarici siyasətin olduqca önəmli olmasını diqqətə çatdıraraq qeyd etmişdir: "Respublikamızın qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri Azərbaycanın mənafeyini dünya miqyasında müdafiə edə bilən ağıllı, səriştəli xarici siyasətin yeridilməsidir. Qarşıda böyük vəzifələr durur. Bizim xarici siyasətimiz, birinci növbədə, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini təmin etməyə yönəldilməlidir". Ümummilli lider Heydər Əliyev özünün qeyd etdiyi istiqamətdə qısa bir zaman kəsiyində titanik fəaliyyət həyata keçirərək Azərbaycanın milli maraqlarına tam cavab verən xarici siyasət konsepsiyası yaratmışdır.

Beləliklə, 1993-cü ilin ikinci yarısından başlayaraq hazırlanıb həyata keçirilən Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Məhz onun təşəbbüsü və rəhbərliyi altında bu siyasət özünün mahiyyəti və məzmunu etibarilə elmi əsasda dərinlən düşünlənmiş konsepsiyaya söykənərək hazırlanmaqla bərabər, həm də səliqə-sahmanla, siyasi səriştə ilə ardıcıl olaraq həyata keçirilməyə başlandı. Yəni əvvəllər məqsədi, məramı, başlanğıcı, sonu bəlli olmayan, səriştəsiz aparılan, konkret şəraiti, reallığı, qüvvələr nisbətini nəzərə almayan və xalqın, respublikanın milli mənafeələrinə ziyan verərək nəticə etibarilə yenicə müstəqillik qazanan və ağır müharibə şəraitində olan respublikanın beynəlxalq aləmdə təklənməsinə gətirib çıxaran kortəbii xarici siyasətdən qətiyyətlə imtina edildi. Heydər Əliyevin dövlət idarəçiliyi sahəsində böyük təcrübəsi, uzaqgörənliyi ona qısa zaman kəsiyində Azərbaycanın milli maraqlarına tam cavab verən və onun dünya birliyinə uğurlu inteqrasiyasını təmin edəcək unikal xarici siyasət strategiyasını hazırlamağa imkan vermişdir. Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi xarici siyasət konsepsiyasının ən başlıca səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, bu konsepsiya

balanslı xarici siyasətin həyata keçirilməsini nəzərdə tuturdu. Ümummilli lider Heydər Əliyevin xarici siyasət konsepsiyasının əsas unikallığı ondan ibarətdir ki, o, bir neçə onilliyin dəyişən şərtlərini nəzərə almaqla Azərbaycan Respublikasının stabil, davamlı inkişafı və müasir beynəlxalq münasibətlər sisteminin ciddi, tamhüquqlu aktoruna çevrilməsi üçün etibarlı zəmin yaratmışdır. Belə ki, Heydər Əliyev çoxşaxəli, balanslaşdırılmış və müasir beynəlxalq hüquq prinsiplərinə söykənən xarici siyasət kursunu müəyyənləşdirmişdir. Banisi Ümummilli lider Heydər Əliyev olan "balanslı xarici siyasət" konsepsiyasının mahiyyətinə bir az daha dərindən varmaq əhəmiyyətli olardı. Hər şeydən öncə, qeyd etmək lazımdır ki, bu xarici siyasət konsepsiyasının söykəndiyi başlıca prinsiplər aşağıdakılardan ibarətdir.

- *Region dövlətləri ilə, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa əsaslanan mehriban qonşuluq münasibətlərinin qurulması;*

- *Türkdilli dövlətlərlə bütün sahələrdə yaxından əməkdaşlıq etmək və sıx münasibətlərin yaradılması;*

- *Müasir beynəlxalq münasibətlər sisteminin əsas iştirakçısı və beynəlxalq siyasi proseslərə ən güclü təsir etmək imkanlarına malik olan Amerika Birləşmiş Ştatları ilə xüsusilə yaxın əlaqələrin qurulması;*

- *Avropa İttifaqı ölkələri ilə sıx integrasiya siyasətinin həyata keçirilməsi;*

- *Beynəlxalq və regional təşkilatlarla qarşılıqlı əlaqələrin qurulması və onların işində fəal iştirak etmək və s.*

- *Beynəlxalq münasibətlər sistemində Rusiya faktorunu gözərdi etməmək.*

Çox düzgün olaraq və həm də böyük uzaqgörənliklə həyata keçirilən bu yeni yanaşma xarici siyasətimizin sonrakı gedışləri üçün zəruri bir başlanğıc kimi müəyyən olundu. Lakin nə qədər yaxşı hazırlanmış bir konsepsiya olsa da, həyata keçirilməsinin dəqiq mexanizmi işlənilməzsə, onun həyata keçirilməsi üçün əlverişli lazımı şərait yaradılmazsa, həmin konsepsiya kağız üzərində qalar. Odur ki, hər şeydən əvvəl yeni xarici siyasət xətti üçün dinc şərait təmin edilməli idi. Bunun üçün müharibəni dayandırmaq və

daxildə sabitlik yaratmaq lazım idi. Bu məqsədlə də 1994-cü ilin mayında Ermənistanla atəşkəsə nail olunması, qanunsuz hərbi birləşmələrin buraxılması və ölkə daxilində sabitlik yaratmaq yolunda atılan addımlar sayəsində yeni xarici siyasət xəttinin ardıcılıqla həyata keçirilməsi üçün lazım olan əlverişli dinc şərait yarandı. Göründüyü kimi, Heydər Əliyev Azərbaycanın yeni xarici siyasət kursunun əsas istiqamətlərini müəyyən edərkən bütün amilləri nəzərə alaraq addım atmışdı. Bu yeniləşmiş xarici siyasət xətti, ilk növbədə, bir sıra ön mühüm və ön başlıca təxirəsalınmaz vəzifələri yerinə yetirməli idi.

Hər şeydən öncə, tarixin Azərbaycan xalqına bəxş etdiyi dövlət müstəqilliyini bütün imkanları səfərbər etməklə qorumaq lazım idi. Çünki müstəqilliyinin ilk illərində ölkənin müstəqilliyinə qarşı real təhdidlər mövcud idi. Ən böyük təhdid isə əvvəlki hakimiyyətin yarıtmaz xarici siyasəti nəticəsində meydana gəlmiş və get-gedə daha ciddi forma almış Rusiya tərəfindən idi. Ulu öndər bunun aradan qaldırılması üçün unikal siyasi gedişlər etmişdir. Belə ki, ilkin olaraq Rusiya ilə münasibətlərin normallaşdırılması istiqamətində zəruri addımlar atılmışdır. Daha sonra isə regionda ciddi maraqları olan dünyanın digər güclü dövlətləri ilə sıx əlaqələrin qurulması yolu ilə Rusiyanın regionda təsirləri neytrallaşdırılmışdır. Eynilə İranla da münasibətlərin qaydasına salınması istiqamətində gərgin diplomatik fəaliyyət həyata keçirilmişdir. Dünyanın böyük dövlətlərinin regionda maraqlarının nəzərə alınması ilə bu maraqların qorunmasına lazımi şəraitin yaradılması həmin dövlətlərin, eyni zamanda, Azərbaycanın təhlükəsizliyinin təminatında maraqlı olmaları üçün əsas yaratmışdır. Bu baxımdan İran tərəfdən gələ biləcək mümkün təhlükələr də önlənmiş olurdu. Burada qeyd etmək vacibdir ki, dünyanın nüfuzlu dövlətləri ilə əlaqələrin beynəlxalq hüquq normalarına, beynəlxalq prinsiplərə tam cavab verəcək səviyyədə, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq əsasları üzərində qurulmasına böyük diqqət yetirilirdi.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, ayrı-ayrı dövlətlərlə yanaşı, nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla da yaxından əlaqələrin qurulması məsələsinə Heydər Əliyev böyük önəm vermiş və xarici siyasət kursunu

müəyyənləşdirərkən bu istiqamətə xüsusi yer ayırmışdır. Heydər Əliyev böyük uzaqgörənliklə müəyyənləşdirmişdir ki, beynəlxalq və regional təşkilatlarla sıx əlaqələrin qurulması Azərbaycan dövlətinin bu təşkilatların işində fəal iştirak etməsi onun təhlükəsizliyi və xarici siyasəti üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Həqiqətən də, miqyas və nüfuzundan asılı olmayaraq, universal və regional beynəlxalq təşkilatlar dünyada yaranan yeni təhdidlərlə mübarizədə getdikcə daha çox rol oynamaqdadırlar. Belə ki, beynəlxalq təşkilatlar təhdidlərin aradan qaldırılmasına və ya onların qarşısının alınmasına yardım etməklə yanaşı, Azərbaycan Respublikasının milli maraqlarının qlobal siyasətdə müdafiəsinə imkanlar yaradırlar. Eyni zamanda, beynəlxalq təşkilatlar Azərbaycan Respublikasının üzləşdiyi təhlükəsizlik problemlərinə tərəfdaş dövlətlərin diqqətini cəlb etmək üçün əlverişli forum rolunu oynayır. Bu baxımdan, universal və regional beynəlxalq təşkilatların mövcudluğu, inkişafı və müasir dünyada baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşması Azərbaycan Respublikası üçün əhəmiyyətlidir. Bütün bunları nəzərə alaraq Heydər Əliyev BMT, ATƏT, NATO, İKT, MDB və s. kimi beynəlxalq və regional təşkilatlarla qarşılıqlı faydalı əlaqələrin qurulmasına böyük həssaslıqla yanaşmışdır. Aparılan düşünülmüş ardıcıl xarici siyasət nəticəsində Azərbaycan bu təşkilatların hər biri ilə sıx əlaqələr quraraq onların işində yaxından iştirak etmək imkanları əldə etmişdir.

Hər şeydən öncə, Azərbaycanın müasir ziddiyyətlərlə dolu dünyada və eləcə də həddindən artıq mürəkkəb Qafqaz regionunda tutduğu yerinin, rolunun, onun strateji əhəmiyyətinin düzgün müəyyən edilməsi də mühüm və vacib məsələlərdən idi. Bunun üçün müasir dünyada baş verən hadisələrin siyasi gedişatını dərinləndirmək və mövcud şəraiti düzgün qiymətləndirmək, dövlətlərarası münasibətlərdən, regiondakı konkret siyasi vəzifələrdən, onların iqtisadi əhəmiyyətindən və bunun dünya siyasətinə təsir dairəsindən, orada toqquşan maraqlardan düzgün nəticə çıxarmaq bacarığı tələb olunurdu. Odur ki, olduqca çevik, çoxistiqamətli xarici siyasət yeridilməli idi.

Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi xarici siyasət konsepsiyasında Azərbaycanın zəngin təbii resurslarından, xüsusilə də enerji daşıyıcılarından ölkənin milli maraqlarının və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində səmərəli şəkildə istifadə edilməsi nəzərdə tutulurdu. Eyni zamanda, enerji daşıyıcılarının əlverişli şərtlərlə dünya bazarına çıxarılması yolu ilə əldə olunan gəlirlərin digər qeyri-neft sahələrinin, xüsusilə də insan kapitalının inkişafına yönəldilməsi nəzərdə tutulurdu. Bu, olduqca mütərəqqi bir yanaşma idi. Bunu dünya təcrübəsi də sübut edir. Məsələn, məlum olduğu kimi, Yaponiya zəngin təbii sərvətlərə malik deyil. Amma elm, təhsil, peşəkar və yüksəkixtisaslı kadr potensialı sahəsində bu gün Yaponiya dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələri sırasındadır. Bunu nəzərə alan Heydər Əliyev Azərbaycanın malik olduğu zəngin təbii resurslardan, xüsusilə də neftdən ölkənin gələcək yüksək inkişafının etibarlı təməlinin hazırlanması istiqamətində böyük uzaqgörənliklə istifadə etmişdir. Əlbəttə, bunun üçün, hər şeydən öncə, yeni enerji strategiyasının hazırlanması vacib idi. Heydər Əliyev hakimiyyətinin elə ilk ilindəcə bu strategiyayı da uğurla müəyyənləşdirmişdir. Bu strategiyanın əsas prinsipi, neftdən səmərəli, düzgün, ölkənin hər bir vətəndaşının rifahı naminə istifadə edilməsindən ibarət idi. Eyni zamanda, ölkə iqtisadiyyatının neftdən asılılığının aradan qaldırılması da qeyd edilən strategiyanın mühüm prinsiplərindən idi. Ən əsası isə, Azərbaycan Respublikasının enerji təhlükəsizliyinin təmin olunması qarşıda duran vacib vəzifə kimi müəyyənləşdirilmişdir. Qeyd edilən prinsiplərə uyğun olaraq enerji daşıyıcılarının dünya bazarına çıxarılması istiqamətində gərgin diplomatik fəaliyyətə start verilmişdir. Bu fəaliyyətlərin nəticəsi olaraq 1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıda "Əsrin müqaviləsi" imzalanmışdır. 7 ölkənin 11 neft şirkətinin iştirakı ilə imzalanmış bu müqavilə müstəqil Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyinin təminatında mühüm mərhələnin başlanğıcına çevrildi. Azərbaycan dövləti üçün həyati vacib əhəmiyyətə malik olan "Əsrin müqaviləsi" ölkənin xarici siyasətinin daha da keçərli olmasına böyük töhfə vermişdir. Heydər Əliyev "Əsrin müqaviləsi"nin əhəmiyyəti haqqında danışarkən demişdir: "Əsrin müqavi-

ləsi"nin imzalanması ilə Azərbaycan Xəzər dənizi və onun enerji ehtiyatlarını bütün dünyanın üzünə açdı və bu hadisənin ölkənin gələcəyi üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu tarixçilər yazacaqlar".

Ümummilli lider Heydər Əliyevin böyük uzaqgörənliklə müəyyənləşdirdiyi yeni neft strategiyasının uğurla həyata keçirilməsi Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi digər dünya ölkələri ilə əməkdaşlığının genişlənməsinə, Avropa İttifaqına və digər mötəbər qurumlara integrasiyasına mühüm zəmin yaratmaqla onu beynəlxalq münasibətlərin ciddi bir subyektinə çevirmişdir. "Əsrin müqaviləsi" imzalanandan sonra hasil olunacaq neftin dünya bazarlarına çıxarılması məsələsi də ciddi problem kimi qarşıda dururdu. Bu məsələdə də Heydər Əliyev böyük prinsiplilik nümayiş etdirmişdir. Belə ki, ixrac kəmərinin Ermənistan ərazisindən keçərək Türkiyənin Ceyhan limanına çatdırılması iqtisadi baxımdan daha sərfəli olmasına baxmayaraq, kəmərin Azərbaycan torpaqlarını işğalda saxlayan Ermənistanın ərazisindən keçməsinə yol verməmişdir. Beləliklə, Heydər Əliyevin böyük əzmkarlığı sayəsində işğalçı Ermənistan dünyanın ən nəhəng layihələrinin birindən kənarda qalmışdır.

Heydər Əliyevin xarici siyasət konsepsiyasının mühüm istiqamətlərindən birini də Xəzərin statusunun müəyyənləşdirilməsi prosesində ölkənin maraqlarının qorunması istiqamətində geniş fəaliyyət proqramının həyata keçirilməsi təşkil edirdi. SSRİ-nin süqutundan sonra Xəzər hövzəsi dövlətləri onun statusunun müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı ciddi problemlərlə üzləşmişdilər. Çünki hər dövlət sırf öz iqtisadi və siyasi maraqlarından çıxış edərək məsələni məhz öz maraqları müstəvisində həll etməyə çalışırdı. Heydər Əliyev böyük uzaqgörənliklə müəyyənləşdirmişdi ki, Xəzərin statusu məsələsi Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin qarşısında duran ən ciddi problemlərdəndir. Heydər Əliyevin qeyd edilən istiqamətdə müəyyənləşdirdiyi xarici siyasi strategiyanın mahiyyətini Xəzər dənizinin sahil ölkələr, arasında orta xətt prinsipi əsasında bölünməsinə nail olmaq təşkil edirdi. Yəni hər bir Xəzəryanı dövlət öz sərhədləri boyunca sektora malik olmalı-

dır. Deməli, Azərbaycan tərəfi Xəzərin statusu ilə bağlı ilkin olaraq onun sərhəd suları prinsipinə əsaslanan Xəzəryanı dövlətlər arasında bərabər bölünməsi təklifi ilə çıxış etmişdir. Azərbaycanın bu təklifi Xəzərin ona aid sektorunda zəngin neft və təbii qaz yataqlarına malik olan Qazaxıstan Respublikası tərəfindən də dəstəklənmişdir. Rusiya Federasiyasının Prezidenti V.Putinin 2001-ci ildə Azərbaycana səfəri zamanı Xəzər dənizinin statusu ilə bağlı iki ölkə arasında protokol imzalanmışdır. Bu protokola əsasən Azərbaycan və Rusiya tərəfləri Xəzər dənizinin dibinin orta xətt boyunca beş Xəzəryanı ölkə arasında bölünməsi, Xəzərin sularından isə birgə istifadə ideyasını dəstəkləyirdilər. Bu, Azərbaycanın milli maraqlarına cavab verən bir razılaşma idi. Çünki belə olan halda Azərbaycan Xəzərin ona aid olan sektorundakı zəngin karbohidrogen ehtiyatlarından sərbəst şəkildə istifadə edə bilirdi. Əlbəttə ki, bu, Heydər Əliyev xarici siyasi kursunun strateji prinsiplərinə uyğun olaraq imzalanan bir protokol idi. Bu həm də o demək idi ki, İran və Türkmənistandan başqa, digər Xəzəryanı dövlətlər, yəni Qazaxıstan və Rusiya tərəfindən Azərbaycanın təklif etdiyi statusu müəyyənləşdirmə prinsipləri məqul hesab edilərək qəbul olunmuşdur. Buna uyğun olaraq Azərbaycan, Rusiya və Qazaxıstan arasında Xəzərin bölünməsi ilə bağlı ortaq bir məxrəcə gəlinmişdir. Bu, Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi xarici siyasət strategiyasının məğlubiyyətsiz olmasını bir daha sübut etmişdir. Belə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz bölgü prinsipləri ilə razılaşmayan İran Xəzərin beş Xəzəryanı dövlət arasında hər ölkəyə 20% düşməklə bölünməsi prinsipində ısrarlı idi. Heydər Əliyevin gərgin söyləri nəticəsində Azərbaycanla Rusiya və Azərbaycanla Qazaxıstan arasında Xəzərin sərhəd sularına uyğun olaraq bölünməsi istiqamətində razılaşmanın əldə edilməsi İranın mövqelərini əhəmiyyətli dərəcədə zəiflətməmişdir. Proseslərin sonrakı inkişafı da göstərdi ki, artıq İranın istəklərinin həyata keçirilməsi real deyildir.

Heydər Əliyev tərəfindən müəyyənləşdirilmiş yeni konsepsiya-dan irəli gələn vəzifələrdən biri Azərbaycanı beynəlxalq aləmdəki təcrid vəziyyətindən çıxarmaq, Azərbaycan əleyhinə yaradılmış

fikir cəbhəsini darmadağın etmək, haqq işimizi dünya dövlətləri və dünya ictimaiyyətinə olduğu kimi çatdıraraq respublikamız ətrafındakı informasiya blokadasını yarmaqdan ibarət idi. Bu istiqamətdə atılacaq ilk addım Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin əsl səbəbləri, ermənilərin ölkəmizə qarşı həyata keçirdiyi işğalçılıq siyasəti və bu siyasətin dəhşətli nəticələri haqqında dünya ictimaiyyətini dəqiq məlumatlandırmaqdan ibarət olmalı idi. Bu istiqamətdə həyata keçirilən ardıcıl xarici siyasət nəticəsində beynəlxalq müstəvidə Azərbaycanın haqlı mövqeləri səmərəli müdafiə olunmağa və həqiqətlər dünya ictimaiyyətinə çatdırılmağa başlanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyev 1993-2000-ci illər arasında ATƏT rəhbərliyi və Minsk qrupunun təmsilçiləri ilə 130-dan çox görüş keçirmişdir. ATƏT-ə üzv olan ölkələrin liderləri ilə keçirilən görüşləri, aparılan danışıqları da buraya əlavə etsək, Dağlıq Qarabağ münaqişəsini həll etməyi öz üzərinə götürmüş bu beynəlxalq qurumla Azərbaycanın nə qədər sıx və intensiv işlədiyi, qarşılıqlı əməkdaşlıq etdiyi aydın olar. Heydər Əliyev 1993-cü ildən 2001-ci ilədək 68 ölkənin prezidentləri və dövlət başçıları ilə 485 görüş keçirmişdir. Bu görüşlərin hamısında Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi müzakirə olunmuşdur.

Heydər Əliyevin xarici siyasət konsepsiyasının mühüm istiqamətlərindən biri də Azərbaycan xalqının mədəni dəyərləri ilə beynəlxalq ictimaiyyəti tanış etməkdən ibarət idi. Bu baxımdan, Heydər Əliyev Azərbaycan diasporlarının fəaliyyətinə böyük önəm verirdi. Xarici ölkələrdəki Azərbaycan diaspor təşkilatlarının fəaliyyətlərinin səmərəliliyinin artırılması və onların təşkilatlanmasına dəstək olmaq məqsədilə Azərbaycan dövləti hərtərəfli köməyini əsirgəməmişdir. Heydər Əliyev xaricdə yaşayan azərbaycanlıların xalqımızın ümumi işində yaxından iştirak etmələri üçün bütün imkanları səfərbər etmişdir. Xarici ölkələrə səfərləri zamanı Heydər Əliyev həmişə bu ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılara vətəndə cərəyan edən ictimai-siyasi proseslərin mahiyyəti haqqında geniş məlumat vermişdir. Eyni zamanda, Azərbaycanın beynəlxalq arenada üzləşdiyi çətinliklərdən onları xəbərdar edirdi

və bu çətinliklərin aradan qaldırılması istiqamətində fəal olmağa çağırırdı. Xüsusilə, Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkar siyasəti haqqında dünya ictimaiyyətinə dəqiq informasiyaların verilməsi və bu siyasətin ağır nəticələrinin aradan qaldırılmasında diaspor təşkilatlarının üzərinə də vəzifələrin düşdüyünü vurğulayırdı. Bu istiqamətdə Azərbaycan diasporlarının fəaliyyətlərinin səmərəli olması üçün Ümummilli lider diaspor quruculuğu işinə böyük önəm vermişdir. Heydər Əliyevin özü də vətəndən kənarda, yəni Moskvada yaşayarkən daim Azərbaycanda gedən prosesləri izləmiş və mövcud problemlərə böyük qayğı və həssaslıqla yanaşmışdır. Məsələn, 1990-cı ildə Bakıda 20 Yanvar faciəsi törədilən zaman hamıdan birinci reaksiya məhz Heydər Əliyevdən gəlmişdir. Belə ki, yanvarın 21-də Heydər Əliyev Moskvadan bütün Azərbaycan xalqına başsağlığı verməklə yanaşı, törədilmiş faciəni insanlığa qarşı böyük cinayət adlandırmışdır. Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi xarici siyasət strategiyasında xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla mütəşəkkil işin aparılması, onların fəaliyyətlərinin Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq aləmdə mənafeyinin qorunması istiqamətində vahid mərkəzdən səmərəli koordinasiya edilməsi məsələləri mühüm yer tuturdu. Məhz Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra xaricdə yaşayan azərbaycanlıların vətənlə əlaqələri əhəmiyyətli dərəcədə sıxlaşmış və onların təşkilatlanması prosesi sürətlənmişdir. Xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bütün görüşlərində Heydər Əliyev deyirdi: "Mən Azərbaycan Prezidenti kimi azərbaycanlılara harada yaşamasından asılı olmayaraq, daim qayğı göstərməyə çalışacağam". 1997-ci ilin iyun-iyul aylarında ABŞ-da olduğu zamanı orada yaşayan azərbaycanlılarla görüşündə ölkənin xarici siyasətində diaspor təşkilatlarının rolunun böyük olduğunu bir daha vurğulamışdır. Ölkələrinin milli maraqlarını xaricdə səmərəli müdafiə etmələri üçün diaspor təşkilatları təkmilləşdirilməlidir. Görüş zamanı Heydər Əliyev demişdir: "Mən çox şadam ki, ABŞ-da yaşayan azərbaycanlılar artıq bir-birlərinə yaxınlaşırlar, bir yerdə toplaşırlar və cəmiyyətlər qururlar". Göründüyü kimi, Heydər Əliyevin istər xarici siyasət konsepsiyasının, istərsə də bütövlükdə dövlət qurucu-

luğu sahəsindəki fəaliyyətinin başlıca istiqamətini xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı dövlət siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi təşkil edirdi. Bu prinsiplərdən çıxış edərək Heydər Əliyev xarici siyasətində diasporlarla işin aparılmasını xüsusi bir xətt kimi müəyyənləşdirmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyev Azərbaycan diasporunun formalaşmasında əsasən iki istiqamətdə iş aparırdı. O, xarici ölkələrdə səfərdə olarkən həm Azərbaycan xalqının üzləşdiyi problemlər, xüsusilə də Ermənistanın Azərbaycana təcavüzünün detalları haqqında, bu istiqamətdə Ermənistanə dəstək verən xarici qüvvələrin məqsədləri haqqında dünya ictimaiyyətinə geniş informasiyaların çatdırılması ilə məşğul olurdu. Digər tərəfdən isə, xarici ölkələrdə yaşayan, fəaliyyət göstərən azərbaycanlıların siyasi bir təşkilat kimi formalaşması qayğısına qalırdı. Bu istiqamətdə aparılan ardıcıl xarici siyasət sayəsində bu gün Azərbaycan diasporu beynəlxalq aləmdə Azərbaycan dövlətinin milli maraqlarının müdafiə olunması istiqamətində fəallıq nümayiş etdirir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyev xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla işin daha səmərəli qurulması üçün ölkəmizdə Diaspor işləri üzrə xüsusi Dövlət Komitəsi yaratdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, əsas Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan Azərbaycanın xarici siyasət strategiyası Prezident İlham Əliyev tərəfindən yüksək səviyyədə davam etdirilməkdədir. Ölkə Prezidenti Azərbaycanın günü-gündən artan iqtisadi, hərbi və uyğun olaraq diplomatik gücündən torpaqlarımızın erməni işğalından azad edilməsi, Azərbaycanın milli maraqlarının beynəlxalq müstəvidə ən yüksək səviyyədə müdafiə olunması və ölkənin beynəlxalq hüququn və beynəlxalq münasibətlərin tam hüquqlu ciddi bir subyektinə çevrilməsi istiqamətində böyük məharətlə istifadə edir. Aparılan ardıcıl xarici siyasət nəticəsində Azərbaycan öz iqtisadi potensialını dünya dövlətləri ilə sıx əməkdaşlıq müstəvisində daim artıraraq regionun ən güclü dövlətinə çevrilmişdir.

§7. Beynəlxalq təhlükəsizliyin təmini üzrə əsas nəzəri yanaşmalar

Beynəlxalq münasibətlərin nəzəriyyə və təcrübəsində beynəlxalq təhlükəsizliyə bilavasitə hərbi təhdidin olmaması kimi baxılırdı. Ənənəvi anlamda beynəlxalq təhlükəsizlik bir çox məsələdə bir-birini istisna edən iki cəhətdə nəzərə çarpdırılır. Birincisi, ilk növbədə, özünün suverenliyini rəhbər tutmaqla dövlətin fiziki mövcudluğu və hüquqları, habelə beynəlxalq sistemdə özünü aparmaq imkanları ilə bağlıdır. Praktikada bu, öz maraqları xeyrinə beynəlxalq təhlükəsizliyi pozmağa güclü stimül verir. İkinci cəhət hansısa siyasi məkan həddində dövlətlərarası münasibətlərdə sülhün təminatlı mühafizəsidir. Bu halda iştirakçıların cəhdlərindən başqa hansı obyektiv əsas sülhü qoruyacaq və uzun müddət ərzində necə təmin edəcək?

Dünyada fasiləsiz müharibələrdə bir neçə illik dinclik dövrü xoşbəxtlik, uzunmüddətli sülh isə əlçatmaz istək sayılırdı. Bu gün dünya cəmiyyəti qarşısında yeni vəzifələr dayanır ki, onların həllində səmərəli üsullar tapılmasa, beynəlxalq təhlükəsizlik stabil və uzunmüddətli olmayacaq. Onlardan biri kütləvi qırğın silahlarının yayılmasının qarşısının alınmasıdır. Bununla əlaqədar, əsas diqqəti öz nüvə silahlarını yaratmaları üçün zəmin hazırlayan və nüvə dövlətləri tərəfindən "kənar dövlətlər" adlandırılan ölkələr çəkir. Əgər bu ölkələr də nüvə silahı əldə edəcəklərsə, o halda regional, hətta global səviyyədə qüvvələr balansının pozulması baş verəcək.

Beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə problemi olduqca aktualdır. Belə ki, atom elektrik stansiyalarına, kümyəvi müəssisələrə və oxşar digər obyektlərə qarşı terror aktları ciddi fəlakətlərə gətirib çıxara bilər.

Müasir dünyada təhlükəsizliyin təmin olunmasının iqtisadi və informasiya aspektləri daha böyük əhəmiyyət qazanır. Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması şəraitində iqtisadi böhranlar bir neçə saat ərzində bir-birindən min kilometrə uzaqda yerləşən ölkələrin xalq təsərrüfatının işini poza bilər. İnformasiya ən vacib iqtisadi

sadi, siyasi və sosial ehtiyat olduğu üçün informasiya şəbəkələrinin fəaliyyətində dayanmanın ehtimal edilən nəticələrini təsəvvür etmək çətindir. Ekologiya, energetika və ərzaq kimi müasir dövrün həll edilməmiş qlobal problemləri də beynəlxalq təhlükəsizlik anlayışını yeni tərkiblə tamamlayır.

Bütövlükdə, XX əsrdə beynəlxalq münasibətlər sistemində və beynəlxalq təhlükəsizlik sahəsində prinsipial olan yeni vəzifələrin həll ediləcəyi ictimai-siyasi şəraiti dəyişdi. Əgər əvvəl dövlətdə daxili və xarici olmaqla dəqiq iki yerə ayrılan fəaliyyət sahəsi var idisə, təhlükəsizlik müxtəlif üsullarla təmin olunurdusa, XX və XXI əsrlərin qovşağında bu aradan qalxdı. Əvvəl daxili sabitlik əldə etmiş dövlət özünü qoruyacağına tam əmin idi. Müasir dövrümüzdə beynəlxalq sfera prinsipçə, hər şeyi, daxili sabitliyə malik, hətta xarici aqressivlik əlaməti müəyyən edilməyən dövləti belə dağda bilər (məsələn, dünya nüvə fəlakəti baş verdiyi halda "yolüstü" olaraq onlarca neytral dövlət məhv edilə bilər). Digər tərəfdən, beynəlxalq sfera hər hansı səbəbdən digər vasitələrlə ölçəlməz olan dövlətin daxili təhlükəsizliyində güclü faktor ola bilər.

Beynəlxalq münasibətlər gələcəyə yol açmaqdan daha çox bəşəriyyətə keçmişdən qalan problemləri həll etməklə məşğuldur. Mövcudluq baxımından bu gün yalnız beynəlxalq təhlükəsizliyin əsası qoyulur. Beynəlxalq təhlükəsizliyin mövcudluğu müharibə və silahlı münaqişələrin yoxluğu, mümkün status-kvonun saxlanmaması və hərbi-strateji tarazlığın dəstəklənməsi ilə deyil, beynəlxalq cəmiyyətin bütövlükdə yetişmiş dəyişikliyi öncədən görmək və vaxtında həll etmək qabiliyyəti ilə müəyyən edilir.

Təhlükəsizliyin təmin olunması problemlərinə beynəlxalq rejimlərin nəzəri əsası ilə də yanaşmaq olur.

Bu və ya digər dövlətin hər hansı beynəlxalq təhlükəsizlik rejimində iştirakı milli təhlükəsizliyin təmin olunması maraqları başda olmaqla onun öz maraqları ilə müəyyən edilir. Beləliklə, milli təhlükəsizlik baza kateqoriyasında beynəlxalq təhlükəsizlik anlayışının müəyyən edilməsi üçün başlanğıc nöqtəsi sayılır. Ənənəvi olaraq "milli təhlükəsizlik" deyiləndə şəxsiyyətin, cəmiyyə-

tin və dövlətin həyatı əhəmiyyətə malik olan maraqlarının daxili və xarici təhdidlərdən qorunması başa düşülür. Təhlükəsizliyin mövcudluğu deyəndə bu dövlətə qarşı müharibənin, azad və müstəqil inkişafına xaricdən digər qəsd və təhdidin olmaması, onun ərazi bütövlüyünün qorunmasına və beynəlxalq münasibətlər sistemində tamhüquqlu üzv olmasına təminatın saxlanması başa düşülür. Təhlükəsizlik məsələsinə yanaşma zamanı siyasi və hərbi baxış daha çox nəzərə çarpdırılır ki, bu da müasir şəraitdə artıq kifayət etmir. Bu gün iqtisadi, ekoloji, humanitar və digər təhlükəsizliklər də az əhəmiyyət daşıyır. Müvafiq olaraq global və regional səviyyədə, məsələn, iqtisadi və ya ekoloji təhlükəsizlik rejimlərindən danışmaq olar.

Əgər təhlükəsizlik fenomenini ənənəvi hərbi-siyasi mənada götürsək, müasir dünyanın hər hansı regionu üçün üç əsas təhlükəsizlik rejimi modeli seçmək olar: ümumi təhlükəsizlik rejimi, kollektiv təhlükəsizlik rejimi, əməkdaşlıq əsasında təhlükəsizlik rejimi.

Beynəlxalq ümumi təhlükəsizlik rejimi qarşıdurmadan könüllü şəkildə qarşılıqlı imtinanı nəzərdə tutur. Bu rejimin əsas prinsiplərini bu şəkildə adlandırmaq olar: 1) hərbi qüvvədən beynəlxalq münaqişələrin nizamlanmasının üsulu kimi istifadə və müstəsna olaraq özünümüdafiə məqsədilə tətbiqindən imtina; 2) digər dövlətlər üzərində hərbi üstünlük əldə etmək kimi ənənəvi strategiyadan imtina; 3) dövlətin təhlükəsizliyinin onun hərbi güc səviyyəsindən asılı olmamasını qəbul etmək; 4) ümumi təhlükəsizliyin baza prinsipləri əsasında silahlı qüvvələrin və silahların azaldılmasının qəbul edilməsi.

Ümumi təhlükəsizlik konsepsiyası beynəlxalq münasibətlərdə silahlı qüvvələrin rolu barədə köhnə təsəvvürlərin perspektivsizliyi aydınlaşanda, xüsusilə nüvə silahının tətbiq edilməsinin mənasızlığı dərk edildiyi vaxt bərqərar oldu.

Kollektiv təhlükəsizlik ideyası uzaq keçmişə malik olsa da, öz praktiki təcəssümünü XX əsrdə tapdı. Kollektiv təhlükəsizlik ifadəsi altında dövlətlərarası əməkdaşlıq və sistemin hər hansı üzvünə qarşı hər hansı aqressiya aktının qalan digər bütün iştirak-

çılara qarşı aqressiya kimi qəbul edilməsi başa düşülür. Kollektiv təhlükəsizlik təkcə xaricə - mövcud dövlətlər sistemində iştirak etməyənlərə qarşı deyil, öz öhdəliklərini pozaraq aqressiv aktlara yol verən həmin sistemin iştirakçılarına da istiqamətlənib. Kollektiv təhlükəsizlik sisteminin xüsusiyyəti sistemin hər bir üzvündən tələb olunan lazımi fəaliyyətin də daxil edildiyi müəyyən miqyasda universalılıqla tamamlanır; lazım gəldiyi halda avtomatik şəkildə sanksiyaların tətbiqi; sistem üzvlərinin status-kvo və aqressiya anlamında və ona reaksiya verməyin gərəkliliyi məsələsində fikir ayrılıqlarının olmaması və s.

Lakin kollektiv təhlükəsizlik rejimi mütləq ideal rejim deyil. Onun müəyyən çatışmazlıqları var. Məsələn, "kollektiv fəaliyyət problemi" adlanan problem mövcuddur. Bu halda, kollektiv təhlükəsizlik rejiminin bəzi iştirakçıları rejimin özünün saxlanmasına töhfə vermədən bu iştirakçının üstünlüyündən istifadə etməyə çalışırlar. Kollektiv təhlükəsizlik sistemi tərəfindən qəbul edilən qərarçıxarma proseduru praktik olaraq aqressiya baş verdiyi halda ona qarşı cavab addımı atmağı ləngidir.

Kollektiv təhlükəsizlik rejiminin üstünlüyü, onun genişlənməsi və yeni dövlətlərin qəbulu bundan sonra işğalçılığı az inandırıcı edir və buna uyğun olaraq ümumi sabitliyi möhkəmləndirir.

Əgər kollektiv təhlükəsizlik sistemi çərçivəsində dövlətlər ümumi ehtimal olunan (və ya həqiqi) işğalçıya qarşı birləşirsə, əməkdaşlıq əsasında təhlükəsizlik konsepsiyası ümumi iştirak prinsipinə əsaslanır. Bu zaman formal institutlar mütləq lazım gəlmir, qeyri-formal dialoqun saxlanması isə daha uyğun və effektiv olur.

Müasir Rusiya tədqiqatçısı V.Petrovski qeyd edir ki, bu konsepsiya "ümumi təhlükəsizlik konsepsiyası ilə bir çox cəhətdən oxşardır. Əməkdaşlıq əsasında təhlükəsizlik əksər hallarda təhlükəsizliyin təmin olunması sahəsində dövlətlər arasında diplomatik əməkdaşlıq kimi müəyyən olunur. Ənənəvi qüvvələr balansı konsepsiyası əsasən dövlətin hərbi qarşılıqlı şəraitində ehtimal olunan fəaliyyətinə diqqət yetirir, təhlükəsizlik konsepsiyası əməkdaşlıq vasitəsilə önləyici diplomatiyanın rolunu və hərbi-siyasi

etimad tədbirlərini, habelə təhlükəsizlik məsələləri üzrə daimi dövlətlərarası dialoq kanallarının yaradılmasını, məsləhətləşmə və qərar qəbul etmə mexanizmini nəzərə çarpdırır".

Əgər kollektiv təhlükəsizlik sistemi çərçivəsində dövlətlər ümumi işğalçıya qarşı bilərsə, əməkdaşlıq əsasında təhlükəsizlik konsepsiyası ümumi iştirak prinsipinə əsaslanır. Bu halda ilk yerdə formal institutların varlığı deyil, qeyri-formal dialoqun aparılması çıxış edir.

§8. Beynəlxalq təhlükəsizlik sistemində Azərbaycan Respublikasının yeri və rolu

Əsrlər boyu sülh və təhlükəsizlik problemi insanları ən çox düşündürən məsələlərdən olmuşdur. Milli təhlükəsizliyin təmin olunması problemi isə xüsusilə tarixi inkişafın bütün mərhələlərində bəşəriyyətin diqqət mərkəzində olmuşdur. Tarixən insanlar öz aralarında baş verən ziddiyyətlərin zorakı vasitələrlə aradan qaldırılmasına daha çox üstünlük vermişlər. Zaman keçdikcə beynəlxalq münasibətlərin inkişafı ziddiyyətlərin, xüsusilə də dövlətlərarası ziddiyyətlərin, onların qarşılıqlı əməkdaşlığı müstəvisində aradan qaldırılması üçün zəmin yaratmışdır. Dövlətlərin inkişafı, klassik beynəlxalq hüququn meydana gəlməsi və inkişafı beynəlxalq və regional təhlükəsizliyin təmin olunmasının institusionallaşmasını şərtləndirmişdir. Bu da, eyni zamanda, beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin əsasını təşkil edən siyasi-hüquqi konsepsiyanın meydana gəlməsi üçün zəmin yaratmışdır. Bu proses haqqında daha dolğun təsəvvürlərə malik olmaq üçün tarixə nəzər salaıq. Xüsusilə orta əsrlərin sonlarına yaxın beynəlxalq təhlükəsizlik problemləri aktuallaşmağa başladı. Bunu şərtləndirən başlıca amil böyük milli dövlətlərin meydana gəlməsindən ibarət idi. Bu dövlətlər güclü mərkəzləşmiş hakimiyyətə malik olmaqla qayda-qanun yaratmaq iqtidarında idilər. Məhz bu dövrdə istehsalın kapitalist üsullarının tətbiq edilməsi ilə feodal münasibətləri arasında ziddiyyətlər meydana çıxmışdır. Eyni zamanda, yeni milli dövlətlərin meydana gəlməsi dünyəvi hakimiyyətlə dini hakimiyyət ara-

sında münasibətlərin və sərhədlərin aydınlaşmasını tələb edirdi. Milli dövlətlərin müstəqilliklərinin getdikcə güclənməsi əvvəllər Avropada mütləq hakimlik uğrunda mübarizə aparan papa ilə müqəddəs Roma İmperiyasının imperatorunun bir araya gələrək köhnə sistemin qorunub saxlanılması naminə qüvvələrini birləşdirməsini şərtləndirmişdir. Yeni və köhnə sistemlərin qüvvələri arasında mübarizə katoliklərlə protestantlar arasında otuzillik müharibəyə gətirib çıxarmışdır. 1648-cı ildə Vestal sülhünün bağlanması ilə müharibə sona çatmışdır. Qeyd edək ki, mahiyyət etibarilə bu sülh müqaviləsi beynəlxalq münasibətlər tarixində regional təhlükəsizliyi tənzimləyən ilk hüquqi akt olmuşdur. Məhz bu məqamdan etibarən normativ nöqtəyi-nəzərdən klassik beynəlxalq hüquq yaranmağa başlayır. Vestal sülh müqaviləsi Avropada beynəlxalq münasibətlərin yeni bir sistemini müəyyənləşdirmiş oldu. Müstəqil milli dövlətlərin meydana gəlməsi yolunda əsas maneə olan Müqəddəs Roma İmperiyası, demək olar ki, tarixə qovuşdu. Vestal sülh müqaviləsinin başlıca özəlliklərindən biri də ondan ibarət idi ki, beynəlxalq sistem tarixində ilk dəfə qüvvələr balansına söykənən münasibətlərin əsasını qoydu. Vestal sülh müqaviləsi beynəlxalq təhlükəsizlik konsepsiyasının inkişafı baxımından olduqca əhəmiyyətli idi. Belə ki, müqavilədə müəyyənləşdirilmiş sərhədlərin toxunulmazlığı, dövlətlərin suveren bərabərlikəri və ümumi rəqibə qarşı qüvvələrin birləşdirilməsi prinsipləri təsbit olunmuşdur. Beləliklə, Vestal müqaviləsi Avropada unikal güc balansı sistemini formalaşdırdı və bu sistem Versal sisteminə qədər davamlı mövcud olmuşdur.

Beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin formalaşmasına təsir edən bəzi amillər XIX əsrdə cərəyan edən proseslərlə bağlı olmuşdur. Belə ki, XIX əsrin sonlarına yaxın dünya artıq imperialist dövlətlər arasında bölüşdürülmüşdü. Yəni dünya koloniyalara, yarımkoloniyalara və asılı dövlətlərə bölünmüşdü. Bir çox dövlətlər də tam iqtisadi asılılıq vəziyyətinə düşmüşdülər. Avropalı və amerikalı hüquqşünasların özləri də hesab edirdilər ki, beynəlxalq hüquq tam şəkildə Avropanın xristian ölkələrinə münasibətdə tətbiq edilmirdi. Deməli, koloniyalarda ümumiyyətlə hər hansı bir

normadan danışmaq yersiz olardı. Hətta hər hansı bir normanın olması mütləq şəkildə hakim ölkələrin maraqlarına xidmət edirdi. Digər tərəfdən, dünyanın güclü dövlətlər arasında ərazi bölgüsünün tamamlanması gərginliyi azaltmamışdı, əksinə, yeni ziddiyyətlərin meydana gəlməsini şərtləndirmişdir. Bu, ondan irəli gəlirdi ki, Avropanın bəzi dövlətləri bölgüdən tam razı qalmamışdılar və yeni ərazi iddialarında idilər. Bütün bunlar həmin dövrün beynəlxalq siyasi həyatında ciddi gərginlik yaradırdı. Beləliklə, sürətli silahlanma və diplomatik çekişmələr qüdrətli dövlətlər arasında aşkar müşahidə edilirdi (164, s. 89). Digər tərəfdən, beynəlxalq hüquq normalarının təkmilləşdirilməsi istiqamətində də intensiv səylər müşahidə olunurdu. Belə ki, müharibənin qanunları haqqında 1907-ci ildə Haaqa konfransında önəmli qərarlar qəbul edilmişdir. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, XIX əsrin sonlarına yaxın formalaşmaqda olan yeni beynəlxalq hüquq gücün təbiiq edilməsi üçün geniş imkanlar verirdi. Hər şeydən öncə, dövlətlər özlərinin müharibə aparmaq hüquqlarını təsbit etmiş oldular. Bu, artıq yaxınlaşmaqda olan müharibədən xəbər verirdi. Həqiqətən də, qısa bir zaman kəsiyindən sonra, 1914-cü ildə I Dünya müharibəsi baş verdi. Milyonlarla insan həyatını qurban aparan bu müharibə beynəlxalq münasibətlər sisteminə və beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminə yeni qanunauyğunluqlar gətirdi. Hər şeydən öncə isə, dünyanın geosiyasi arenasındakı qüvvələr nisbətini köklü şəkildə dəyişdi. Müharibənin nəticələri ilə bağlı 1918-ci ildə imzalanmış Versal sülh müqaviləsi beynəlxalq siyasətin mövcud reallıqlarına əsaslanan yeni beynəlxalq sistemi bərqərar etdi. I Dünya müharibəsi beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsinin keyfiyyətə yeni sisteminin formalaşdırılması zərurətini sərt şəkildə gündəmə gətirmiş oldu. Yeni sistem müharibədən sonrakı dövrdə beynəlxalq təhlükəsizliyi səmərəli şəkildə təmin etməli idi. I Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə yaranmış siyasi reallıqların səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarət idi ki, bir sıra ölkələrdə geniş ictimai hərəkətlər meydana gəlmişdir. Bu hərəkətlər beynəlxalq münasibətlərin idarə olunması mexanizmində köklü dəyişikliklərin həyata keçirilməsini tələb edirdilər.

Artıq yeni beynəlxalq siyasi təfəkkür də formalaşmışdı. Yəni beynəlxalq ictimaiyyət dərk edirdi ki, beynəlxalq və milli sistemlərin səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün mütləq dünya dövlətlərinin birgə səyləri tələb olunur. Beləliklə, nəzərdən keçirdiyimiz dövrdə beynəlxalq münasibətlərin səmərəli idarə olunmasının təşkili problemi böyük aktuallıq kəsb edirdi. Bütün bu amillər 1919-cu ildə, qeyd etdiyimiz məqsədlər naminə fəaliyyət göstərəcək Millətlər Liqasının yaradılmasında hərəkətverici qüvvə oldu. Deməli, dünya siyasi tarixində ilk dəfə olaraq sülhün və dövlətlərarası əməkdaşlığın təminatçısı olacaq siyasi bir təşkilat yaradılmışdır. Millətlər Liqasının yaradılması müasir beynəlxalq hüququn formalaşdırılması istiqamətində irəliyə doğru atılmış ciddi bir addım idi. Bununla yanaşı, qeyd edək ki, bu beynəlxalq təşkilat beynəlxalq sülhün və ədalətin təmin olunması istiqamətində bir o qədər də səmərəli fəaliyyət göstərə bilmədi. Belə ki, XX əsrin 30-cu illərində dünyada siyasi vəziyyət yenidən kəskinləşməyə başlamışdı. Dövlətlər yenə də dünyada nüfuz və nəzarət uğrunda silahlı mübarizə üsulunu əsas vasitə kimi nəzərdən keçirirdilər. Bu isə ondan xəbər verirdi ki, II Dünya müharibəsinin baş verəcəyi tarix uzaqda deyil. 1932-ci ildə türk-silah haqqında Cenevrə konfransı bir daha göstərdi ki, dünyanın aparıcı dövlətləri üzərlərinə bu istiqamətdə ciddi öhdəliklər götürmək fikrindən uzaqdırlar. Almaniyada 1933-cü ildə faşist partiyasının hakimiyyətə gəlməsi beynəlxalq gərginliyi daha da artırdı. Faşistlər Almaniyanın itirdiklərini və "ədaləti" bərpa etmək üçün birbaşa hərbi vasitənin tətbiq edilməsini siyasi strategiya kimi müəyyənləşdirmişlər. Bundan başqa, Yaponiya da dünya ağalığı iddiasında olmaqla açıq-aşkar aqressivlik nümayiş etdirirdi. Yaponiyada da dünyanın işğal edilməsi planı hazırlanmışdır. Bu plana uyğun olaraq 1931-ci ildə Yaponiya Çinin Mancuriya əyalətini işğal etmişdir. Əksər tarixçilərin fikrincə, bu, Versal-Vaşinqton sisteminə ilk təcavüz idi. Millətlər Liqasının etirazı heç bir səmərə vermədi. Yaponiya dərhal təşkilat üzvlüyündən imtina etdi.

Beləliklə, XX əsrin 30-cu illərində dünya siyasi arenasında olduqca gərgin bir vəziyyət yaranmışdı. 1939-cu ilin sentyabr ayın-

da Almaniyanın Polşaya hücumu ilə İkinci Dünya müharibəsi başlamışdır. Bu bir daha sübut etdi ki, beynəlxalq münasibətlər sistemində yeni tənzimləmə mexanizminin tətbiq edilməsi olduqca vacibdir. Artıq bu məqsədlə yaradılmış olan Millətlər Liqası qəti şəkildə öz yararsızlığını nümayiş etdirdi və dünya ictimaiyyətinin ümidlərini doğrultmadı. Bu baxımdan 1945-ci ildə Millətlər Liqası buraxıldı. Elə həmin ildə beynəlxalq münasibətlər sistemində daha güclü tənzimləmə imkanlarına malik olacaq Birləşmiş Millətlər Təşkilatı yaradıldı. Həqiqətən də, İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə dünyada sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətində Birləşmiş Millətlər Təşkilatına böyük ümidlər bəslənilirdi. Bunun özünün obyektiv səbəbləri var idi. Belə ki, bu dövrdə dünya müharibəsinin baş verməsi təhlükəsi kifayət qədər real idi. Bu səbəbdən yaradılan nəzəriyyələrdə əsasən bu istiqamətə mühüm yer ayrılırdı. Birinci Dünya müharibəsinin baş verməsindən sonra bu istiqamət daha da güclənmişdir. Millətlər Liqasının yaradılması müharibələrin dəf edilməsi istiqamətində atılan ilk praktiki siyasi addımlardan hesab oluna bilər. Lakin tarixi inkişafın sonrakı mərhələsində məlum oldu ki, müharibələrin dəf edilməsi istiqamətində yaradılan konsepsiyalar və atılan praktik addımlar, demək olar ki, heç bir səmərə verməmişdir. Yəni İkinci Dünya müharibəsi, onun ardınca isə "soyuq müharibə" başlamışdır. Bir çox tədqiqatçılar və siyasətçilər hesab edirdilər ki, "soyuq müharibənin" sona çatması ilə müharibələrə və silahlı münaqişələrə də son qoyulacaqdır. Lakin bu, belə olmadı. "Soyuq müharibə" sona çatdıqdan sonra da dünyada çoxsayı lokal müharibələr və silahlı münaqişələr baş verməkdə davam edirdi. Bundan başqa, terrorizm, transmilli cinayətkarlıq, ekoloji böhranlar və s. kimi təhlükələr də özlərini daha aşkar şəkildə büruzə verməyə başlamışdır. Beləliklə, zaman keçdikcə beynəlxalq ictimaiyyət dərk etməyə başladı ki, beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi təkcə müharibələrin və silahlı münaqişələrin qarşısının alınması ilə mümkün deyildi. Bu baxımdan müasir dövrdə "beynəlxalq təhlükəsizlik" anlayışının sərhədlərinin genişləndirilməsi tələb olunurdu. Buna uyğun olaraq dinamik siyasi dəyişikliklərin

mövcudluğu ilə səciyyələnən müasir dövrümüzdə "təhlükəsizlik" terminin sərhədləri əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdir. Deməli, müasir dünyada, ümumiyyətlə, təhlükəsizlik problemi tamamilə yeni çağlar qəbul etmişdir. Müasir dövrü səciyyələndirən mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, bütün bəşəriyyət dünya prosesləri ilə yaxından təmasdadır. Elmi-texniki tərəqqinin dünya proseslərini sürətləndirməsi ilə yanaşı, sosial, iqtisadi, xammal və s. problemlərin dərinləşərək global xarakter alması da bu proseslərdə nəzərəçarpan izlər qoyur. Keçən əsrin 90-cı illərinə qədər elmi ədəbiyyatlarda əsasən dövlətin beynəlxalq təhlükəsizliyi məsələləri elmi yanaşma obyektinə idi. Bunu onunla izah etmək olar ki, dünyanın müxtəlif dövlətlərinin və xalqlarının qarşılıqlı asılılığı artmış, iqtisadiyyatları internasionallaşmış və kütləvi qırğın silahı meydana gəlmişdir. Belə bir reallıqlar fonunda dünya dövlətləri öz təhlükəsizliklərini istər-istəməz bir-birlərinin yanında görürdülər. Xüsusilə də hesab edilirdi ki, dünya siyasi, iqtisadi arenasına nəzarəti güclü olan nüvə imperiyası ilə yaxın münasibətlərin qurulması təhlükəsizliyin birinci qərantı rolunda çıxış edər. Hazırda dünya siyasi elmində beynəlxalq təhlükəsizlik dedikdə, dövlətlərarası siyasi, iqtisadi və digər münasibətlərin vəziyyəti başa düşülür.

Beləliklə, fikirlərimizi ümumiləşdirərək müasir beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin mahiyyəti haqqındakı təsəvvürlərimizi səciyyələndirək. Hər şeydən öncə, burada onu qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq təhlükəsizliyin müasir vəziyyəti "soyuq müharibədən sonrakı təhlükəsizlik" kimi xarakterizə edilir. Bunu əksər tədqiqatçılar bir sıra ciddi arqumentlərlə əsaslandırırlar. Birincisi, əsaslandırılır ki, hazırkı beynəlxalq təhlükəsizlik soyuq müharibə illərində mövcud olan prinsiplərdən köklü şəkildə fərqlənən prinsiplərə söykənir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrün təhlükəsizliyi ilə bağlı "cavabsız suallar" da az deyildir. Məsələn, müəyyənləşdirmək çətinidir ki, əvvəlki mərhələdə fəaliyyət göstərən təhlükəsizliyi əvəz edən müasir beynəlxalq təhlükəsizlik sistemi hansı qanunauyğunluqlar əsasında inkişaf edir? Beləliklə, yaranmaqda olan yeni beynəlxalq münasibətlərin xüsusiyyətlərinin dərk edilməsi üçün indiki vəziyyətin genezisinin kompleks şəkili

də öyrənilməsi, onun miqyaslı və uzunmüddətli proseslərinin aydınlaşdırılması, vacib problemlərin əsas iştirakçılarının maraqlarının aydınlaşdırılması kimi məsələlər olduqda vacibdir.

Deməli, XX əsrin əvvəllərində beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunması dedikdə, ən çox baş verəcək müharibələrin dəf edilməsi başa düşülürdü. Ümumiyyətlə isə, tarixən dünyanın aparıcı dövlətləri ölkələrin təhlükəsizliyinin təmin olunmasında əsas yeri hərbi təhlükəsizliyə verirdilər. Ötən əsrin əllinci illərindən sonra bəşəriyyətin qarşısında duran ən böyük təhlükənin təkcə nüvə və digər kütləvi qırğın silahlarından ibarət olmayıb, həmçinin insanın çoxspektrli fəaliyyəti nəticəsində yaranmış təhdidlərlə bağlı olması haqqında fikirlər meydana gəlib möhkəmlənməyə başlamışdır. Belə ki, bu gün insan fəaliyyətinin nəticəsi olaraq, heç də nüvə silahından az təhlükə kəsb etməyən ekoloji böhran özünü bütün kəskinliyi ilə büruzə verməkdədir. Buna uyğun olaraq hər bir dövlət özünün milli təhlükəsizlik konsepsiyalarında ciddi korrektələr edir. Deməli, obyektiv olaraq, beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin də fərqli elementləri meydana gəlməyə başlayır. Yəni, artıq qeyd etdiyimiz kimi, XXI əsrin əvvəlində beynəlxalq təhlükəsizlik üçün yeni təhdidlər formalaşdı. Hərbi cəhətdən güdrətli olan dövlətlər arasında rəqabətdən doğan köhnə təhlükələr arxa plana çəkilməyə başladı. Artıq nüvə qarşিদurmasına və adi silahların istifadəsi ilə aparılacaq müharibələrə gətirib çıxara bilən təhlükələr "köhnə" hesab edilir. "Yeni" təhlükələrə beynəlxalq terrorizm, kütləvi qırğın silahlarının yayılması, onların çatdırılması vasitələri və daxili hərbi münasıqışəldən ibarət üçlük aid edilir. "Beynəlxalq hərbi müdaxilə" fenomenini də onlara yaxındır. Beynəlxalq təhlükəsizlik fenomenini bəzi hallarda yaranmış beynəlxalq təhlükənin neytrallaşdırılması kimi çıxış edir, digər hallarda isə özü də ciddi təhlükə yaradır. Bu təhlükələr əvvəllər də mövcud idi. Lakin o zaman onlar "köhnə" təhlükələrin kölgəsində qalırdı. Son illər onların prioritetinin artması bu təhlükələrin daxili potensialının və yetirə biləcəyi xəterin inkişafı ilə izah edilir.

Bundan başqa, artıq qeyd etdiyimiz kimi, dövlətlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi artıq dövlətin, cəmiyyətin və şəxsiyyətin bütün ictimai həyat fəaliyyətinin kompleks təhlükəsizliyinin təmin olunması ilə həyata keçirilir. Eləcə də qlobal miqyasda təhlükəsizliyin təmin edilməsi dedikdə, ən müxtəlif sahələrdə müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Bütün bu tendensiyaların Azərbaycan dövlətinin milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətindəki həyata keçirdiyi fəaliyyətdə də öz əksini tapmasının şahidi oluruq. Belə ki, "Milli Təhlükəsizlik haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu və Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyasında da milli təhlükəsizliyin başlıca struktur elementləri yuxarıda qeyd etdiklərimizə uyğun olaraq fərqləndirilir. Yəni bu zaman təhlükəsizliyin üç əsas obyektı - insan, cəmiyyət və dövlət təsisatları qeyd edilir. Təhlükəsizlik mövqeyindən çıxış etdikdə bu anlayışlar birgə vəhdət təşkil edir və onların maraqlarının təmin edilməsi bu yolla baş verir. Bu obyektlərin ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilməsi isə elmi cəhətdən düzgün sayılmır. Beləliklə, müasir dövrdə istər milli səviyyədə, istərsə də beynəlxalq müstəvidə təhlükəsizliyin təmin edilməsi biristiqamətli olmayıb, ən müxtəlif sahələri və elementləri əhatə edən kompleks fəaliyyət kimi nəzərdə tutulur.

Beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin mahiyyətini və Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında onun rolunun müəyyənləşdirilməsi üçün öncə təhlükəsizlik məfhumunu bir az da dərinlən təhlil etmək məqsədüuyğun olardı. Hər şeydən öncə, qeyd edək ki, "təhlükəsizlik" "milli maraqlar" anlayışı ilə əlaqəlidir. Daha dəqiq ifadə etsək, təhlükəsizlik problemi milli maraqların təmin olunması zamanı aktuallıq kəsb edir. Milli təhlükəsizliyin ilkin mahiyyəti həyati vacib maraqların qorunmasından ibarətdir. Həyati vacib milli maraqlara isə milli suverenliyin, dövlətin ərazi bütövlüyünün, əhalinin qorunması aiddir. Bu elə maraqlardır ki, onlarla bağlı heç bir halda kompromisə getmək olmaz. Deməli, milli təhlükəsizlik millətin həyati vacib maraqlarının qorunmasına istiqamətlənmiş strategiyadır. Məsələn, 1991-1993-cü illərdə Ermənistanın Azərbaycana

qarşı həyata keçirdiyi işğalçılıq siyasəti nəticəsində Azərbaycan ərazilərinin iyirmi faizə qədəri zəbt edilmişdir və bu gün də işğal altında saxlanılmaqdadır. Qeyd etmək lazımdır ki, xaricdən hərtərəfli dəstək alan erməni hərbi birləşmələrinin Azərbaycan ərazilərini işğal etməsində, çoxsaylı soydaşlarımızın doğma yurduvalarından didərgin düşməsində o vaxt hakimiyyətdə olanların milli maraqlar və milli təhlükəsizlik məsələlərinə loyallıq münasibətlərinin böyük "rolu" olmuşdur. Azərbaycana qarşı bu cür hərbi-siyasi aksiyanın həyata keçirilməsi həyati vacib maraqların təhlükə altına alınmasına ən bariz nümunədir. Qeyd etmək lazımdır ki, həyati vacib maraqlar dövlətin ərazi bütövlüyünün, müstəqilliyinin və s. müdafiəsindən başqa, digər, heç az əhəmiyyət kəsb etməyən sahələrlə - iqtisadi, beynəlxalq və dəyərlərlə bağlı ola bilər. Tarixi və müasir dövrün müşahidələri qeyd etməyə əsas verir ki, ölkənin həyati vacib maraqlarına adətən birbaşa, real deyil, potensial, ehtimali təhlükələr mövcud ola bilər. Həyati vacib maraqlara səviyyəsindən və miqyasından asılı olmayaraq, hər hansı bir təhlükə yarandıqda, qərar qəbul etməli olan siyasətçilərin müttəfiqlərlə məsləhətləşməsi, rəqiblə danışıqlar aparması, hadisələrin inkişaf istiqamətini dəyişmək üçün siyasəti və iqtisadi tədbirlər görməsi və rəqibə xəbərdarlıq məqsədilə güc nümayiş etdirməsi üçün zəmin və zərurət yaranır. Diplomatik, iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsi, həmçinin hərbi gücün nümayiş etdirilməsi əksər hallarda birbaşa hərbi qarşıdurmaya yol vermədən böhranlı vəziyyəti aradan qaldırmağı mümkün edir. Bununla da ölkənin həyati vacib milli maraqlarının səmərəli və etibarlı qorunması təmin edilmiş olur. Məsələn, yaxın tariximizdə baş vermiş hadisəni bir daha təhlil edək. Belə ki, 2001-ci ilin avqust ayında İran İslam Respublikasının Hərbi Dəniz Qüvvələri Xəzər dənizində Azərbaycan Respublikasının su sərhədlərini nümayişkəranə şəkildə pozarkən uzaqgörən siyasətçi, Ümummilli lider Heydər Əliyevin preventiv diplomatik addımları gərginliyin tez bir zamanda aradan qaldırılmasını şərtləndirmişdir. Ümummilli lider tərəfdaş və dost ölkələrlə, xüsusilə də qardaş Türkiyə ilə məsləhətləşmələr aparmış və Türkiyə Cümhuriyyətinin Hərbi Hava Qüvvələri Bakı sə-

malarında simvolik güc nümayiş etdirmişdir. İran tərəfi bunu ciddi xəbərdarlıq kimi qəbul edərək Azərbaycan Respublikasının ərazi sularının sərhədlərini pozmaqdan çəkinmişdir.

Təhlükəsizliyə dair əksər konseptual fikirlər əsasən klassik realist yanaşmada öz əksini tapır. Neorealistlərin fikrincə, milli maraqlar və milli təhlükəsizlik birbaşa beynəlxalq sistemin strukturu ilə əlaqəlidir. İstər realistlər, istərsə də neorealistlər hesab edirlər ki, milli təhlükəsizliyin təmin olunmasının başlıca vasitəsi gücdür. Beynəlxalq təhlükəsizliyə təminat verən başlıca şərt isə qüvvələr balansıdır. Siyasi realizm cərəyanına görə, milli və beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin əsas subyekti dövlətdir. Soyuq müharibə dövlətin rolunun daha da genişlənməsini şərtləndirmişdir. Realist konsepsiya təhlükəsizliyi əsasən Şərqlə Qərb arasındakı mübarizəyə istinadən izah edir. Soyuq müharibə ərəfəsində təhlükəsizlik probleminə realist yanaşma mütləq üstünlük təşkil edirdi. Bu zaman təhlükəsizliyin daha geniş çərçivədə dərk edilməsinə daha çox üstünlük verilirdi. Nüvə silahlarının yaranması və yayılması ilə meydana gələn təhlükələr, qarşılıqlı asılılığın güclənməsi və s. təhlükəsizlik haqqında alternativ baxışların meydana gəlməsini şərtləndirirdi. Soyuq müharibənin sonlarına yaxın bu istiqamətdə zərurət daha aşkar şəkildə özünü büruzə verməyə başladı. Həqiqətən də, artıq soyuq müharibənin sonlarından başlayaraq ümumi təhlükəsizlik məhfumuna dair yeni baxışlar meydana gəldi. Yeni baxışların özünəməxsusluqları diqqəti cəlb edirdi. Belə ki, təhlükəsizlik haqqında yeni baxışlarda bölünməzlik və qarşılıqlı təhlükəsizlik prinsipləri dominantlıq təşkil edirdi. Burada təhlükəsizlik vahid bir tam kimi nəzərdən keçirilirdi. Daha dəqiq ifadə etsək, bir ölkənin təhlükəsizliyinin zəifləməsi digərinin də təhlükəsizlik səviyyəsinin aşağı düşməsinə şərtləndirir. Ümumiyyətlə, məqsəd, maraqlar və təhlükə anlayışları təhlükəsizlik strategiyasının işlənilib hazırlanmasının əsasını təşkil edir. Qərbi Avropa ölkələrində və ABŞ-da bu anlayışların kifayət qədər dəqiq uzlaşdırılması müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, mövcud olma ilə bağlı maraqlara təhdidlərin meydana gəlməsi təxirə salınmadan hərbi gücün tətbiq edilməsi zərurətini yaradır. Burada hətta

nüvə silahının tətbiq edilməsi də nəzərdən keçirilir. Həyatı vacib maraqların qorunması və təmin edilməsi siyasi və iqtisadi mexanizmlərin vasitəsilə də mümkündür. Lakin hərbi güc daha həlledici hesab olunur.

Beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsinin başlıca üsullarından biri dövlətlər arasında münafiqlik vəziyyətin əvvəlcədən müəyyən edilməsi ilə bağlıdır. Bu istiqamətdə bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, ilkin olaraq, bəzi fəaliyyət növləri məhdudlaşdırılmışdır. Bunu dünya dövlətləri öz aralarında bağladıkları müvafiq müqavilələrdə təsbit etmişlər. Məsələn, nüvə silahının yayılmasının, nüvə sınaqlarının həyata keçirilməsinin qarşısının alınması və s. ilə bağlı razılaşmaları qeyd etmək olar. Artıq əsaslandırıdığımız kimi, hər bir dövlətin xarici və daxili siyasi fəaliyyəti milli maraqların təmin olunmasına istiqamətlənmişdir. Bu maraqları təhlükə altına alan digər subyektlərin fəaliyyətlərinin qarşısının alınması və cavab reaksiyalarının nümayiş etdirilməsi dövlətin mövcudluq strategiyasının başlıca prinsiplərindəndir. Bu prinsiplər milli təhlükəsizliyin təməl elementləri hesab edilir. Deməli, milli təhlükəsizliyin təmin olunması dedikdə, real və potensial təhlükələr fonunda ölkənin milli maraqlarının müdafiə səviyyəsi başa düşülə bilər. Beynəlxalq münasibətlərin müxtəlif sahələrində dövlətlərin maraqlarının kəsişməsi böhranların və münaqişələrin başlıca mənbəyi rolunda çıxış edir. Maraqların üst-üstə düşməsi və ya uyğun maraqlar da öz növbəsində dövlətlərin bloklaşmasını şərtləndirir. Dünya ictimaiyyətinin ali maraqları, xüsusilə də bəşər sivilizasiyasının mövcudluğu ilə bağlı olan maraqlar beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin formalaşdırılmasını tarix boyu sərt tələb kimi qoymuşdur. Bu sistem gözlənilərə uyğun olaraq hərbi-siyasi münasibətlərin bütün subyektlərinin maraqlarına cavab verməli idi. Beləliklə, beynəlxalq təhlükəsizlik dedikdə, sistemin elə vəziyyəti başa düşülür ki, hər bir dövlətin milli təhlükəsizliyinə təminat mövcud olur. Həmçinin sistemdə beynəlxalq və regional ziddiyyətlərin aradan qaldırılması zamanı müharibə və ya silahlı münaqişə təhlükəsi istisna edilir. Beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi sistemi rənga-

rəng ola bilər. Bu, adətən iştirakçı dövlətlərin geosiyasi yerləşməsindən, onların inkişaf səviyyələrindən, siyasi kurslarından və s. asılı olaraq dəyişir. Təhlükəsizlik beynəlxalq sistemlərinin rolu, onların beynəlxalq problemlərin həllinə təsirləri də həmçinin ən müxtəlif formada ola bilər.

Müasir dövrdə qlobal beynəlxalq təhlükəsizlik sistemi rolunda BMT çıxış edir. BMT beynəlxalq hüquqda təsbit edilmiş sərt daxili strukturlaşmaya malikdir. Beynəlxalq hüquq normalarına görə, təşkilatın daxili strukturu onun bütün qətnamələrinin yerinə yetirilməsini və bu prosesə nəzarəti tələb edir. Bu istiqamətdə hətta gücün və sanksiyaların tətbiq edilməsi də nəzərdə tutulur. Qeyd etmək lazımdır ki, BMT-dən başqa təhlükəsizlik sistemləri haqqında da danışmaq olar. Lakin onların, demək olar ki, hamısı regional xarakterlidirlər. Burada əsasən hərbi və siyasi müstəvidə ittifaqlarda birləşən dövlətlər nəzərdə tutulur. Bu dövlətlərin bir qayda olaraq oxşar maraqları olur və eyni təhlükələrə qarşı mübarizə aparırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, belə ittifaqlar siyasi, hərbi və iqtisadi fəaliyyətlərin sərt koordinasiyasını tələb edir. Yəni ittifaq dövlətləri konkret addımlar atan zaman ittifaq çərçivəsində əməkdaşlıq etdikləri digər dövlətlərin də maraqlarını mütləq nəzərə alırlar. Regional təhlükəsizlik sisteminə həmçinin etnomədəni yaxınlığa malik olan, ümumi iqtisadi və ekoloji maraqları olan dövlətlərin müxtəlif xarakterli təşkilatlarını da aid etmək olar. Beləliklə, beynəlxalq təhlükəsizliyin rəngarəng elementlərini təşkil edən bu sistemlər özlərinin daxili quruluşlarına və maraq dairələrinə görə fərqli xarakterlərə malik olurlar və ümumi beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunmasında özünəməxsus rolları ilə seçilir. Ümumiyyətlə isə, bütün bəşəriyyət tərəfindən qəbul olunan fakt Birləşmiş Millətlər Təşkilatının dövlətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsinin, deməli, həmçinin beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsinin başlıca aktoru olmasından ibarətdir. Həqiqətən də, II Dünya müharibəsindən sonrakı zaman kəsiyində, yəni yarandığı vaxtdan bu istiqamətdə BMT qədər fəallıq nümayiş etdirən ikinci bir təşkilatı qeyd etmək çətindir. Bu gün də dünya ictimaiyyətinin bəşəri sülhün və təhlükəsizliyin qorunması isti-

qamətində BTM-yə böyük ümidi vardır. BTM əsasnaməsində əksini tapmış məqsəd və prinsiplər müasir dövrün istənilən vektorlu beynəlxalq münasibətləri üçün əsas rolunu oynamaq iqtidarındadır. Beynəlxalq hüququn heç bir subyekti müəyyənləşdirilmiş prinsiplər çərçivəsindən kənara çıxmaq hüququna malik deyildir. Razılaşmaq olar ki, BMT-nin fəaliyyəti tam şəkildə arzuolunan səviyyədə deyildir. Belə ki, bu təşkilat onun prinsiplərinin, məqsədlərinin və imkanlarının tələb etdiyi səviyyədə beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin keşiyində durmur. Məsələn, BMT nizamnaməsində əksini tapan başlıca vəzifələrindən biri beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həll edilməsini təmin etməkdən ibarətdir. Belə ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının nizamnaməsinin 1-ci maddəsinin 1-ci bəndində təşkilatın əsas vəzifəsi kimi beynəlxalq sülhü qorumaq və bu məqsədlə təcavüz hərəkətlərinə və ya sülhün pozulmasına yönəldilmiş digər pozuntulara qarşı təsirli kollektiv tədbirlər həyata keçirmək nəzərdə tutulur. Lakin münəqişənin gedişində Azərbaycan tərəfi Ermənistanın respublikamıza qarşı təcavüzünü dayandırması və işğal edilmiş ərazilərin azad edilməsi ilə bağlı BMT TŞ qarşısında dəfələrlə məsələ qaldırmasına baxmayaraq və BMT-nin buna səlahiyyətləri çatdığı və imkanı olduğu halda, Ermənistanla qarşı heç bir təsirli təbiri vasitələrinə əl atılmamışdır. Razılaşmaq lazımdır ki, BMT TŞ-nin qəbul etdiyi qətnamə və qərarlar əsasən tövsiyə xarakteri daşıyır və onlara əməl olunması münəqişə subyektləri üçün məcburi deyildir. Lakin təkrarən qeyd edək, BMT-nin əsasında fəaliyyət göstərən nizamnamə imkan və səlahiyyətlər verir ki, Təhlükəsizlik Şurasının tövsiyələrinə baxmayaraq, dövlətlər öz aralarındakı mübahisəli məsələləri həll edə bilmirlərsə və bununla da beynəlxalq sülhü təhlükə qarşısında qoyurlarsa, məcburi tədbirlərə əl atılsın. Siyasi münəqişələrin dinc vasitələrlə tənzimlənməsi istiqamətində geniş səlahiyyətlərə malik olmasına baxmayaraq, BMT məsələyə həmişə loyalla münasibət nümayiş etdirmişdir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, hələlik Birləşmiş Millətlər Təşkilatına alternativ bir təşkilat mövcud deyildir. BMT bu gün də dünyada sülhün və təhlükəsizliyin başlıca təminatçısı rolunda çıxış edir. Mövcud olan di-

gər beynəlxalq təşkilatlar da məhz BMT nizamnaməsində təsbit edilmiş prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərirlər. Belə ki, ATƏT, Aİ, NATO və s. kimi beynəlxalq təşkilatlar BMT-nin ixtisaslaşdırılmış təşkilatları ilə birgə fəaliyyət göstərməklə yenə də BMT-nin qarşısında duran məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsi ilə məşğuldurlar. BMT və digər beynəlxalq təşkilatlar həmçinin davamlı olaraq, formalaşmış beynəlxalq siyasi reallıqları nəzərə alaraq beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətində yeni prinsipləri və məqsədləri müəyyənləsdirirlər. Bu təşkilatlar çərçivəsində qəbul edilmiş konvensiyalar və universal normativ aktlar beynəlxalq qanunvericilik sistemini formalaşdırır. Bu qanunvericilik sistemi isə beynəlxalq təhlükəsizlik problemi başda olmaqla, bəşəri əhəmiyyət kəsb edən ən müxtəlif spektrli məsələləri əhatə edir. Beləliklə, qeyd etmək vacibdir ki, İkinci Dünya müharibəsindən sonra daha da aktuallıq kəsb edən beynəlxalq təhlükəsizliyin ümumi şəkildə müasir izahı BMT-nin yaradılması zamanı, təşkilatın Nizamnaməsinin birinci fəslində tərtib edilmişdir. Konkret olaraq Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinə əsasən beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi dedikdə, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi qorumaq və bu məqsədlə sülhün təmin edilməsi işində yaranan təhlükənin qarşısını almaq və onu ləğv etmək, təcavüz aktlarını dayandırmaq üçün səmərəli kollektiv tədbirlər keçirmək, ədalət və beynəlxalq hüquq prinsiplərinə uyğun olaraq sülh vasitələri ilə beynəlxalq münaqişələrin və sülhün pozulmasına gətirib çıxara bilən halların həll edilməsi və ya yoluna qoyulması başa düşülür.

Əlbəttə ki, beynəlxalq vəziyyətin tənzimlənməsinin beynəlxalq hüquqi mexanizmlərinin işlənilib hazırlanmasında və işə salınmasında başlıca rol dövlətlərə məxsusdur. Məhz dövlətlər beynəlxalq münasibətlərin ilkin subyektləri olmaqla, beynəlxalq hüquqi normaları yaradır, ona dəyişiklik edir və beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətlərini tənzimləyirlər. Bununla əlaqədar olaraq, beynəlxalq hüququn inkişaf və səmərəlilik səviyyəsi birbaşa dövlətlərin münasibətlərindən asılıdır. Bundan başqa, qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə beynəlxalq münasibətlərin yeni geoiqti-

sadi və geosiyasi sistemlərinin formalaşması prosesi müşahidə edilməkdədir. Qloballaşma özünün bütün pozitiv tərəfləri ilə yanaşı, neqativ cəhətlərini də büruzə verməkdədir. Belə ki, qloballaşma özü ilə həm də siyasi, hərbi, iqtisadi, sosial, informasiya xarakterli təhdidlər də gətirmişdir. Bütün bunlar da müasir beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminə bir sıra yeni özünəməxsusluqlar əlavə etmişdir.

SSRİ-nin süqutundan sonra müstəqilliyinə qovuşmuş Azərbaycan Respublikası da, başda Birləşmiş Millətlər Təşkilatı olmaqla, yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz təşkilatların hər biri ilə ayrı-ayrılıqda yaxından əməkdaşlıq etməklə beynəlxalq təhlükəsizliyin və sülhün qorunmasında öz töhfəsini verir. Müstəqil Azərbaycan dövləti özünün bütün imkanlarından istifadə etməklə müasir beynəlxalq təhlükəsizlik sistemində fəal iştirak edir, mövcud və müasir dövrün reallıqlarının təsiri altında meydana gələn yeni təhdidlərin nəzarətdə saxlanması, aradan qaldırılması, həmçinin dövlətin milli maraqlarının qorunması istiqamətində ciddi fəaliyyəti həyata keçirməkdədir. Azərbaycan Respublikası beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətində davamlı fəaliyyətini öz milli maraqlarına və milli təhlükəsizliyinə yönəlmiş təhdidlərin aradan qaldırılmasına istiqamətlənmiş fəaliyyət ilə dəqiqliklə uzlaşdırmağa çalışır. Belə ki, hazırda ölkəmizin qarşısında yeganə ciddi problem ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi ilə bağlıdır. Azərbaycan Respublikası beynəlxalq hüququn prinsiplərinə istinad edərək işğal altında olan ərazilərin qaytarılması istiqamətində ciddi kompleks tədbirləri həyata keçirməkdədir. Bu kompleks tədbirlər içərisində həmçinin əsaslandırılır ki, müasir dövrdə hər bir ölkənin ərazilərinin zəbt edilməsi və etnik təmizləmə siyasəti ümumbəşəri dəyərlərə və Avropa dəyərlərinə ziddir. Həmçinin Ermənistan tərəfindən Azərbaycan dövlətinə qarşı belə bir hərbi-siyasi aksiyanın həyata keçirilməsi sülh, demokratiya, sabitlik və əməkdaşlıq prinsipləri ilə heç cür bir araya sığmır. Bu baxımdan, artıq əvvəlki fəsillərdə də əsaslandırıdığımız kimi, beynəlxalq təhlükəsizlik sistemində əməkdaşlığı çərçivəsində ölkəmizin reallaşdırdığı xarici siyasətin prioritetlərindən biri Ermən-

nistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində həllinə nail olmaqdır. Çünki bu məsələ həmçinin Azərbaycanın milli təhlükəsizlik siyasətinə birbaşa daxildir. Bundan başqa, bu problemin qalması müasir beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin özünə ciddi təhdid yaratmaqdadır. Belə ki, münaqişənin baş verdiyi regionda bir sıra ciddi və böyük maliyyə vəsaiti hesabına enerji layihələri gerçəkləşdirilməkdədir. Bu enerji layihələrinin davamlı təhlükəsiz həyata keçirilməsi ABŞ-ın və Avropa dövlətlərinin milli maraqları çərçivəsinə daxildir. Deməli, Azərbaycan Respublikası problemin beynəlxalq hüquq və ədalət prinsiplərinə uyğun olaraq həll edilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərməklə həm də ümumilikdə regional və beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətində çalışmış olur. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, sanki dünya dövlətləri status-kvonun qalmasının beynəlxalq təhlükəsizlik sistemi üçün də ciddi təhlükə yaratdığını müəyyənləşdirə bilmirlər. Bu həm Azərbaycan Respublikasının milli maraqlarına biganə münasibətin, həm də bir sıra dövlətlərin regional və beynəlxalq təhlükəsizliyə etinasız yanaşmasının göstəricisidir. Həqiqətən də, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətlə tənzimlənməsi məsələsinə bəzi dövlətlərin ikili standartla yanaşması Azərbaycanı narahat etməklə yanaşı, milli maraqlarına da cavab vermir. Xüsusilə də ATƏT-in məsələyə qeyri-obyektiv, ikili standartlarla yanaşması bu problemin həllinin yubanmasına gətirib çıxarıb. Azərbaycan tərəfi rəsmi olaraq bu məsələyə dəfələrlə öz narazılığını bildirmişdir. Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev öz müsahibəsində "Azərbaycan öz torpaqlarında ikinci erməni dövlətinin yaranmasına imkan verməyəcəkdir!" ifadəsini səsləndirmişdi. Çünki problem nə qədər çox yubanarsa, bölgədəki gərginlik də bir o qədər artar və yeni bir müharibənin başlanmasına belə gətirib çıxara bilər. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik və xarici siyasət konvensiyalarının təsdiq olunması, habelə müdafiə doktrinasının hazırlanması Azərbaycan tərəfinin məsələyə nə qədər ciddi yanaşmasını göstərir. Yenidən silahlı qarşıdurmanın baş verməsi isə, sözsüz ki, beynəlxalq miqyaslı təhlükələrin meydana

gəlməsini şərtləndirəcəkdir. Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan tərəfi münaqişənin beynəlxalq hüquq prinsiplərinə uyğun şəkildə dinc vasitələrlə tənzimlənməsi mövqeyinə sadıqlıq nümayiş etdirməkdədir. Bu addımın özü ilə Azərbaycan regiondakı vəziyyətin daha da gərginləşməsinin qarşısını alır və bununla da həmçinin, müəyyən mənada beynəlxalq təhlükəsizliyin də qeydinə qalmış olur. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası müasir beynəlxalq təhlükəsizlik sistemində ciddi rol və yerə malikdir. Beynəlxalq təhlükəsizlik sistemində fəal iştirakçıya çevrilməklə Azərbaycan Respublikası öz milli təhlükəsizliyinin səmərəli təmin edilməsi üçün də unikal imkanlar əldə etmişdir. Beynəlxalq təhlükəsizlik sistemi elə ayrı-ayrılıqda hər bir dövlətin milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətindəki fəaliyyətlərin məcmusunu ifadə edir. Bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının "Milli Təhlükəsizlik haqqında" Qanunu 29 iyun 2004-cü il tarixdə, Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik konsepsiyası isə 23 may 2007-ci il tarixdə işlənib hazırlanmış və qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik konsepsiyası müasir reallıqların bütün elementlərini nəzərə almaqla beynəlxalq təcrübənin ən mütərəqqi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Bu sənəd geniş elmi, siyasi və ictimai müzakirələrdən keçmiş, modern demokratiyaların bu sahədə olan elmi və praktiki təcrübəsi nəzərə alınmaqla və Azərbaycan Respublikasının uzunmüddətli təməl maraqları nəzərdə tutularaq hazırlanmışdır. Bu zaman geosiyasi, geostrateji, geoiqtisadi və geomədəni prizmadan mürəkkəb və həssas bir məkanda, bir sıra xüsusiyyətlərinə görə əlverişli, eyni zamanda, təhlükəli beynəlxalq əhatədə yerləşən Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təmin olunması, ilk növbədə, onun milli maraqlarının - uzunmüddətli təməl maraqlarının, onlara yönəlik xarici və daxili risk, təhdid və təhlükələrin aşkar edilməsini nəzərdə tutan, müasir dünyanın təcrübəsi də nəzərə alınmaqla effektiv milli təhlükəsizlik strategiyası və konsepsiyası işlənib hazırlanmışdır. "Milli təhlükəsizlik haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanu-

nuna əsasən Azərbaycan dövlətinin milli təhlükəsizliyinin təmin olunmasının əsas prinsipləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına riayət edilməsi;*

- *Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin vahid dövlət siyasətinə əsaslanması və onun təmin olunması istiqamətlərinin tarazlaşdırılması və əlaqələndirilməsi;*

- *Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyini təmin edən orqanlar arasında səlahiyyətlərin dəqiq müəyyən edilməsi, onların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və həmin orqanların bir-birini qarşılıqlı surətdə operativ məlumatlandırması;*

- *Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təminatı ilə əlaqədar fəaliyyətin həyata keçirilməsinə nəzarət;*

- *beynəlxalq təhlükəsizlik sistemlərinə integrasiya; və nəhayət insan, cəmiyyət və dövlətin maraqları arasındakı tarazlığın saxlanılması və onların qarşılıqlı məsuliyyəti təşkil edir.*

Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təmin olunmasının başlıca prinsiplərindən birini də beynəlxalq təhlükəsizlik sistemində integrasiya təşkil edir. Bu prinsipdən çıxış edərək Azərbaycan dövləti beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətində öhdəsinə düşən bütün vəzifələri ən yüksək səviyyədə həyata keçirir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, bu hər şeydən öncə, ölkənin milli maraqlarından irəli gələn məsələdir. Belə ki, Azərbaycan dövlətinin hər şeydən öncə müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi yolunda hərbi - siyasi və hərbi - texniki sahədə, təhlükəsizlik sahəsində beynəlxalq səviyyədə çoxşaxəli əlaqələrin qurulması və əməkdaşlığın maksimum həddə inkişaf etdirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikası beynəlxalq sülhün və sabitliyin qorunub saxlanmasına yönəlmiş birgə tədbirlərdə iştirak etməklə, beynəlxalq və regional təhlükəsizliyə töhfə vermək üçün davamlı səylər göstərir. Beynəlxalq təhlükəsizlik sistemində həyata keçirdiyi fəaliyyət müstəvisində Azərbaycan Respublikası həmçinin dünyanın postmünaqişə, yəni ən həssas bölgələrində vəziyyətin sabitləşdirilməsi prosesində də ciddi töhfələrini verməkdədir. Məsələn, məlum olduğu

kimi, Azərbaycan dövlətinin sülhməramlıları Kosovoda və Əfqanıstanda NATO-nun başçılığı ilə həyata keçirilən sülhməramlı əməliyyatlarda, İraqda beynəlxalq koalisiyanın tərkibində təhlükəsizliyin təmin olunmasında səmərəli iştirak edirlər. Azərbaycan Respublikası silahlara nəzarət və onların yayılmaması sahəsində müvafiq beynəlxalq müqavilələrin iştirakçısı kimi, beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunmasına yönəlmiş söyləri də tam dəstəkləyir və lazımi tədbirlərin həyata keçirilməsində iştirakdan qalmır. Bu kontekstdə Azərbaycan dövləti özünü narahat edən və milli təhlükəsizliyinə qarşı mövcud olan ciddi təhdidlərə də dünya ictimaiyyətinin diqqətini cəlb etməyə çalışır. Belə ki, beynəlxalq səviyyədə silahların yayılmamasına nəzarət istiqamətində beynəlxalq ictimaiyyətin bütün söylərini dəstəkləyən və bu istiqamətdə özü tərəfindən tələb olunan zəruri addımları həyata keçirməyə hazır olduğunu nümayiş etdirən Azərbaycan Respublikası Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş ərazilərinə silahlara nəzarət mexanizminin tətbiq olunmamasından böyük narahatlıq keçirir və dünya ictimaiyyətinin diqqətini məsələyə cəlb edərək, qeyri-obyektiv münasibət üzündən beynəlxalq nəzarətdən kənarda qalan bu ərazilərdə çoxlu silah və sursatın olmasının regional sülhə ciddi təhdidlər yaratdığını əsaslandırır. Məhz bu prizmadan çıxış edərək Azərbaycan Respublikasının Avropa və Avratlantik strukturlarına inteqrasiyası, daha dəqiq ifadə etsək, Avropa və Avratlantik siyasi, təhlükəsizlik, iqtisadi və digər strukturlarına inteqrasiyası strateji məqsəd kimi müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycan Respublikası Avratlantik məkana inteqrasiyanı, onun strukturları ilə çoxspektrli tərəfdaşlığı bütövlükdə Avratlantik məkanında ümumi təhlükəsizliyə, iqtisadi inkişafa və demokratiyaya dəstək verəcək vasitə kimi qəbul edir. Artıq xeyli zamandır ki, Azərbaycan Respublikası Avropa və Avratlantik məkanında sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsi, həmçinin qeyri-sabitliyin, münaqişələrin və təhdidlərin, ümumiyyətlə, təhlükəsizliyə xələl gətirəcək istənilən aksiyaların aradan qaldırılması istiqamətində NATO ilə mövqə yaxınlığı nümayiş etdirir və sıx əməkdaşlığı gerçəkləşdirir. Azərbaycan dövlətinin kifayət qədər möhkəmlənmiş döv-

lətçiliyi, suverenliyi və hərtərəfli potensialı ona təhlükəsizliyin bölünməzliyi prinsipinə zidd coğrafi və siyasi ayrı-seçkilik olmadan Avropada və yerləşdiyi regionda vahid təhlükəsizlik sisteminin qurulması yükünü bölüşmək imkanları verir. Həqiqətən də, Azərbaycan Respublikasının Avratlantik Tərəfdaşlıq Şurası və NATO-nun "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramı çərçivəsində NATO ilə mümkün olan tərəfdaşlıq vasitələrindən tam gücü ilə istifadə etdiyi müşahidə olunmaqdadır. Bu baxımdan Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Əməliyyat Planı NATO ilə əməkdaşlığın yaxın və orta perspektivdə daha da gücləndirilməsi yolunda mühüm bir vasitədir. Bu cür fəaliyyət proqramını həyata keçirərək beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminə ciddi rola malik olduğunu nümayiş etdirməklə yanaşı, Avratlantik məkanın təhlükəsizlik sisteminə inteqrasiya, NATO dövlətlərinin qüvvələri ilə qarşılıqlı uzlaşan hərbi əməliyyat qüvvələrinin yaradılması, böhranların aradan qaldırılması məqsədilə müvafiq beynəlxalq təşkilatların mandatı əsasında aparılan sülhməramlı cavab əməliyyatlarında iştirak etmək Azərbaycan Respublikasının müdafiə siyasətinin əsas istiqamətlərindən hesab olunur. Məhz bu cür çoxtərəfli əməkdaşlıqlar kontekstində Azərbaycan Respublikası özünün milli təhlükəsizliyini beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində tam təmin etməyə çalışır və bu istiqamətdə nəzərəcarpacaq müvəffəqiyyətlər əldə etməkdədir. Çünki Şərq və Qərb sivilizasiyalarını özündə birləşdirən Azərbaycan müstəqilliyinə qovuşduğu andan bu günədək keçən zaman kəsiyində qəti şəkildə sübut etdi ki, onun müstəqil yaşamaq, suverenliyini qorumaq, milli təhlükəsizliyini mühafizə etmək, dünya dövlətləri arasında layiqli yer tutmaq qabiliyyəti vardır.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizlə yanaşı, Qafqazda regional təhlükəsizliyin təmin edilməsi və bu istiqamətdə Azərbaycanın rolu məsələsinin ayrıca nəzərdən keçirilməsi elmi və təcrübi baxımdan önəmlidir. Regional təhlükəsizliyin təmin edilməsinin bir sıra özünəməxsusluqları vardır. Hər şeydən öncə, qeyd etmək lazımdır ki, bilavasitə Qafqazda təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasının bir neçə variantı nəzərdən keçirilmişdir. İlkin təşəbbüs, təbii ki, regi-

onu başlıca maraq dairəsi hesab edən Rusiyadan gəldi. Belə ki, 1996-cı ildə Rusiya təhlükəsizlik sahəsində "Böyük Qafqaz" yaradılması təşəbbüsü ilə çıxış etmişdir. Lakin bu bir o qədər də təsirli və reallıqları tam əks etdirən bir model deyildi, əsasən deklorativ müstəvini əhatə edirdi. Yəni ümumi olaraq Qafqazda millətlərarası razılıq, sülh, iqtisadi və mədəni əməkdaşlıq sahəsində fəaliyyəti nəzərdə tuturdu. Bu fəaliyyətin gerçəkləşdirilməsinin isə heç mexanizmi məlum deyildi. Bundan sonra daha bir neçə təhlükəsizlik sisteminin yaradılması modeli təklif edilmişdir. Bunların da hamısında bir ümumi xətt mövcud idi. Bütün modellərdə Azərbaycan Respublikası Qafqazda regional təhlükəsizliyin təmin edilməsinin başlıca subyekti kimi nəzərdən keçirilirdi. Azərbaycan tərəfi regional təhlükəsizliyin yaradılması istiqamətində təklif edilən modellərə böyük diqqətlə və təmkinlə yanaşmışdır və regiona integrasiyaya paralel olaraq Avratlantik məkanına integrasiya prosesini daim inkişaf etdirirdi. Qafqazda regional təhlükəsizlik sistemindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, İran tərəfi də bu sistemin yaradılması istiqamətində təkliflərlə çıxış etmişdir. Lakin sözsüz ki, məsələyə, digər tərəflərin maraqlarını diqqətə almadan, əsasən öz milli maraqlarının təmin edilməsi prizmasından yanaşan İranın təklif etdiyi modellər reallıqda əksini tapa bilmədi. Müşahidə etdiyimiz geosiyasi reallıq ondan ibarətdir ki, hazırda Qafqazda heç bir unikal təhlükəsizlik sisteminin mövcudluğundan danışmaq mümkün deyildir. Bunun obyektiv səbəbləri isə göz önündədir. Hər şeydən öncə, Cənubi Qafqazda kəskin münaqişə ocaqlarının olması, xüsusilə də Qafqaz regional təhlükəsizlik sisteminin aparıcı iştirakçısı kimi qəbul edilən Azərbaycan Respublikasının ərazilərinin 20 faizə qədərinin Ermənistan tərəfindən işğalda saxlanılması faktlarının mövcudluğu bu istiqamətdə ən birinci maneədir. Bundan başqa, regionda təhlükəsizlik sisteminin yaradılması təşəbbüsü ilə çıxış edən və bu istiqamətdə konkret modelləri təklif edən əsas güc mərkəzlərinin, yəni Rusiya ilə ABŞ-ın davranışlarında səmimilik elementlərini aşkarlamaq çətindir, hətta qeyri-mümkündür. Postsovet məkanında münaqişə ocaqlarının davamlı olaraq mövcud olmasının, hər

şeydən öncə, Rusiyanın məlum maraqlarına xidmət etməsi heç kimdə şübhə yaratmır. Bu gün münaqişə bölgələrində status-kvonun saxlanması da məhz Rusiyanın maraqlarına cavab verir. Belə mövqedən çıxış edən bir dövlətin Qafqazda etibarlı təhlükəsizlik sisteminin yaradılması istiqamətindəki söyləri səmimi görünə bilməz. Bundan başqa, Cənubi Qafqazın aparıcı dövlətinin - Azərbaycanın - ərazilərini işğalda saxlayan Ermənistanın davamlı silahlandırılması təhlükəsizliyin təmin edilməsinə deyil, əks məqsədlərə xidmət edir. Burada bir məqam meydana çıxır. Deməli, Rusiya Qafqaz təhlükəsizlik sisteminin yaradılması dedikdə, özünün regionda mütləq nəzarətinin bərqərar olunmasını nəzərdə tutur. Yəni Rusiya Qafqaz təhlükəsizlik sisteminin yaradılması dedikdə Cənubi Qafqazda, SSRİ dönməndə olduğu kimi, yeganə söz sahibi olmağı nəzərdə tutur. Əlbəttə, belə prizmadan yanaşmaqla etibarlı təhlükəsizlik sisteminin yaradılması qeyri-mümkündür. ABŞ haqqında da analoji fikirləri səsləndirmək olar. ABŞ da sırf öz milli maraqlarından çıxış edərək, region dövlətlərinin maraqlarını o qədər də nəzərə almadan özünün Cənubi Qafqazda regional nəzarətini bəqərar etməyə çalışır. Düzdür, regionda ABŞ-ın və Qərbin təşəbbüskarı olduğu enerji layihələrinin davamlı olaraq həyata keçirilməsi üçün onlar regionda sabitliyin olmasını istəyirlər. Amma ABŞ da Rusiya kimi bu sabitliyin status-kvo fonunda olmasını dəstəkləyir. Sözsüz ki, burada Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı vəziyyət nəzərdə tutulur. ABŞ da münaqişənin tənzimlənməsində səmimi görünür və regiondakı ciddi geosiyasi maraqlarının həyata keçirilməsi üçün münaqişə vəziyyətinin qalmasında maraqlıdır. Ən başlıca məqsəd, sözsüz ki, Rusiyanın regiondan tamamilə sıxışdırılıb çıxarılmasından ibarətdir. Bu da ABŞ-ın iki başlıca məqsədinə xidmət edir. Birincisi, Rusiyanın Cənubi Qafqazdan tamamilə sıxışdırılıb çıxarılması ABŞ-a Yaxın Şərqdə tam sərbəst fəaliyyət göstərmək üçün daha geniş imkanlar vermiş olacaq. İkincisi isə Xəzər hövzəsinin enerjidaşıyıcıları ehtiyatlarına sərbəst nəzarət imkanı qazanacaq. Bunlar isə, fikrimizcə, başlıca məqsəddə - ABŞ-ın Rusiya ətrafında yaratmağa çalışdığı "anakonda dairəsini" bir az

da daraltmağa xidmət etməlidir. ABŞ bu istiqamətdə geosiyasi niyyətlərini həyata keçirərkən Cənubi Qafqaz ölkələrindən bir alət kimi istifadə etməyə çalışır. Bu, ABŞ-ın regionla bağlı xarici siyasi strategiyasında aşkar hiss edilməkdədir. 2008-ci ilin avqust ayında ABŞ-la sıx hərbi-siyasi əməkdaşlıq edən Gürcüstanın ərazisi Rusiya tərəfindən işğala məruz qalarkən və bundan sonra separatçı qüvvələrin nəzarətində olan ərazilər Rusiya tərəfindən rəsmən müstəqil dövlət kimi tanınarkən ABŞ başda olmaqla AB-yə daxil olan ölkələrin davranışları, heç bir tədbirə əl atmamaları, ABŞ-ın bir daha, sadəcə, öz maraqlarından çıxış etdiyini sübut edən faktlar, görəsən, nəyə görə Gürcüstanın ərazisindəki Abxaziya və Cənubi Osetiya münaqişələri ABŞ-ı ciddi narahat edir, amma Ermənistanın Azərbaycan ərazilərinin 20 faizə qədərini işğalda saxlaması narahat etmir?! Səbəb aydındır. Azərbaycan tam müstəqil və tam sərbəst xarici siyasət yeritmək əzmində olan bir dövlətdir və ABŞ-ın rəsmi dairələri dərk edirlər ki, öz geosiyasi maraqlarının təmin edilməsi istiqamətində Ermənistan və Gürcüstan kimi Azərbaycandan alət kimi istifadə etmək qeyri-mümkündür. Bu baxımdan, ABŞ, tam Rusiyanın nəzarətində olmasına baxmayaraq, işğalçı Ermənistana da hərtərəfli dəstəyini göstərməkdədir. Bütün bunlar bir daha belə qənatə gəlməyə əsas verir ki, Qafqazda təhlükəsizlik sisteminin yaradılması ilə bağlı təklif olunan modellərin hər biri ayrı-ayrılıqda, hər şeydən öncə, təşəbbüskar tərəflərin öz maraqlarına xidmət edir. Bu istiqamətdə ciddi nailiyyətlərin əldə edilməməsinin əsas səbəbi məhz bundan ibarətdir. Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan Respublikası Qafqazda regional təhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətində bütün söylərini səfərbər etmişdir və regional təhlükəsizlik sisteminin yaradılması ilə bağlı irəli sürülən bütün təkliflərə diqqətlə yanaşır. Eyni zamanda, Azərbaycan tərəfi regional təhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətində real addımlar atır və öz təkliflərini irəli sürür. Belə ki, Azərbaycan tərəfi regional təhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətində atılacaq əsas addımlar sırasında regionda geniş vüsət almış separatizmin dəf edilməsinin vacibliyini əsaslandırır. Azərbaycan dövləti ciddi arqumentlərlə əsaslandırır

mağa çalışır ki, "dondurulmuş münaqişələr" təkcə regional təhlükəsizlik sisteminə deyil, bütövlükdə Avropa təhlükəsizlik sisteminə ciddi təhdidlər yaradır. Bundan başqa, Azərbaycan Respublikası enerji sahəsində region dövlətləri ilə sıx əməkdaşlığın həyata keçirilməsini də regional təhlükəsizliyin etibarlı təmin olunmasına xidmət edəcək strategiya kimi nəzərdən keçirir.

Bütün yuxarıda qeyd etdiklərimiz bir daha sübut edir ki, Azərbaycan dövləti istər regional, istərsə də beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində böyük rola və potensiala malikdir. Azərbaycan Respublikası ayrı-ayrı nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla yaxından əməkdaşlıq çərçivəsində beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminə daha səmərəli fəaliyyət göstərməyin mümkünlüyünü ciddi nəzərdən keçirmişdir. Həqiqətən də, beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətində Azərbaycan öz töhfələrini əsasən beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq fonunda verir. Lakin bu məsələyə toxunmazdan öncə, müasir beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminə ciddi təhdidlər yaradan ayrı-ayrı problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində Azərbaycan dövlətinin fəaliyyətini təhlil etmək məqsəduyğundur. Beləliklə, artıq qeyd etdiyimiz kimi, müasir beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminə bir çox sahələrdə təhdidlər mövcuddur. Bunlar içərisində beynəlxalq terrorizmi də kifayət qədər ciddi təhdidlər sırasına aid etmək olar. Beynəlxalq terrorizmin yaratdığı təhlükənin qlobal xarakteri onunla mübarizədə beynəlxalq səylərin birləşdirilməsi məsələsini qaldırdı. Qeyd etmək olar ki, dünya birliyi ümumilikdə beynəlxalq terrorizmin qəbul edilməz olması və onunla mübarizənin vacibliyi haqqında fikirlərin ətrafında terrorizm əleyhinə geniş koalisiya yaratmağa nail oldu. Həqiqətən də, aşkar müşahidə edilməkdədir ki, müasir terrorizmin getdikcə qlobal miqyas alması və bir sıra daha təhlükəli xüsusiyyətlər qazanması onun "uzunömürlü" təhlükə olmasından xəbər edir. Tarixə nəzər salsaq, bir daha əmin olarıq ki, terrorizm yarandığı və qlobal miqyas almağa başladığı gündən bəri özünü beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminə ən ciddi təhdid kimi büruzə vermişdir. Vəziyyət bu gün daha aşkar müşahidə olunur. Bu baxımdan beynəlxalq təhlükəsizliyi pozan digər hallar

arasında terrorizmin yerinin və çəkisinin düzgün müəyyən edilməsi ona qarşı aparılan mübarizənin səmərəliliyinin artmasına xidmət etmiş olar. Bundan başqa, beynəlxalq terrorizmlə mübarizə üçün daha geniş və yüksək birgə fəaliyyət koordinasiyasına malik, daha yaxşı təşkilatlanmış antiterror koalisiyasının formalaşdırılmasına xüsusi önəm vermək lazımdır. Terrorizmə qarşı mübarizənin səmərəliliyinin artmasını şərtləndirən başlıca amillərdən biri də dünya dövlətlərinin bu istiqamətdə birgə fəaliyyətidir. Yalnız dünya dövlətlərinin birgə söyləri nəticəsində terrorizmin bu və ya digər səviyyədə qarşısının alınması mümkün ola bilər. Müasir dövrümüzdə terrorizmin təhlükəli xarakteri böyük tempə artmaqdadır. Hazırda terrorçuların söyləri yalnız sabilliyin pozulmasına və ya hansısa qısamüddətli planların həyata keçirilməsinə deyil, mahiyyətə daha ciddi və genişmiqyaslı siyasi məqsədlərə - hakimiyyətin ələ keçirilməsinə və yenidən bölüşdürülməsinə, suveren dövlətlərin ərazisinin zəbt olunmasına, yerli əhalinin oradan sıxışdırılıb qovulmasına, dini, irqi, etnik, sosial-siyasi konfrontasiyanın gücləndirilməsinə və s. yönəlmişdir. Bundan başqa, müasir terrorçu təşkilatlar elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən yararlanmaqla öz məkrli niyyətlərini daha təminatlı şəkildə həyata keçirmək imkanları əldə etmişlər. Belə ki, terrorçular məqsədlərinə nail olmaq üçün kompüter və informasiya texnologiyalarından geniş istifadə etməyə cəhd göstərirlər və bu da son nəticədə, geniş, mütəşəkkil terror şəbəkəsinin yaranmasına gətirib çıxarır. Məhz bütün bu amillər terrorizmə qarşı birgə mübarizəni zəruri edir.

Azərbaycan Respublikası terrorizmlə mübarizədə beynəlxalq birliyin söylərini hər zaman müdafiə etməklə siyasi, iqtisadi, dini və digər motivlərindən asılı olmayaraq, terrorizmin bütün forma və təzahürlərinə qarşı birmənalı bərişmaz mövqə tutmuşdur. 2001-ci ilin 11 sentyabr hadisələrindən sonrakı mərhələdə bir çox dövlətlər gözləmə mövqeyi tutduğu halda, ulu öndərimiz Heydər Əliyev bu məsələyə dərhal reaksiya verərək ABŞ-da törədilən terror aktlarını bütövlükdə bəşəriyyətə, insanlığa qarşı ən dəhşətli cinayət kimi pisləmiş, Azərbaycanın terrorla mübarizədə hər za-

man fəal mövqe tutacağını bəyan etmişdir. Beynəlxalq ictimaiyyətin terrorçuluğa qarşı mübarizəsini tam dəstəkləyən Azərbaycan Respublikası istənilən pərdə altında həyata keçirilən terror fəaliyyəti əleyhinə bir sıra mühüm addımlar atmışdır. Azərbaycan Respublikası beynəlxalq terrorçu təşkilatlara qarşı mübarizəni dəstəkləmək məqsədilə öz hava məkanını və hava limanlarını açıq elan etmişdir. Azərbaycan Respublikası, həmçinin qlobal və regional səviyyədə terrorçuluğa qarşı mübarizə məqsədilə qəbul edilmiş bütün konvensiyaların iştirakçısıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür fəaliyyət strategiyasının banisi Ümummilli lider Heydər Əliyevdir və məhz o, Azərbaycanı beynəlxalq antiterror koalisiyasının fəal iştirakçılarından birinə çevirmişdir. Azərbaycanın Əfqanıstanda və İraqda sülhməramlı missiya yerinə yetirməsi buna bariz nümunədir. Qeyd etmək lazımdır ki, ulu öndərimiz 2001-ci il 11 sentyabr hadisəsi baş verməmişdən xeyli qabaq terrorizmin beynəlxalq bəlaya çevrildiyini böyük uzaqgörənliklə hiss etmiş və hələ 18 iyun 1999-cu ildə "Terrorizmlə mübarizə haqqında qanun" imzalamışdır. Ümummilli liderin şəxsi təşəbbüsü ilə və onun nəzarəti altında hazırlanmış bu qanun Azərbaycan Respublikasında terrorizmə qarşı mübarizənin hüquqi və təşkilati əsaslarını müəyyənləşdirir, terrorizmə qarşı mübarizə aparan dövlət orqanlarının fəaliyyətlərini dəqiqliklə koordinasiya edir.

Müasir beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətində həyata keçirilən ciddi fəaliyyət növlərindən biri də nüvə silahının yayılmasının qarşısının alınması ilə bağlıdır. Sırr deyildir ki, yarandığı gündən bəri nüvə silahı beynəlxalq təhlükəsizlik üçün kifayət qədər ciddi təhdid yaradır. Bu baxımdan dünya ictimaiyyəti nüvə silahının yayılmaması məsələsini daim diqqət mərkəzində saxlayır. Hər şeydən öncə, bununla bağlı qısa arayış verərək qeyd etmək lazımdır ki, 1968-ci il iyul ayının 1-də Cenevrədə nüvə silahının yayılmaması haqqında müqavilə imzalanmışdır. İmzalanmış sənədin mahiyyəti, aydın olduğu kimi, dünyada atom silahının yayılmasının qadağan edilməsi ilə bağlı idi. İlk mərhələdə, yəni imzalandığı an sənədə dünyanın 62 dövləti imza atmışdır. Lakin qısa zaman kəsiyindən sonra müqaviləyə qoşulmuş öl-

kələrin sayı xeyli artmışdır. Sözsüz ki, bunun obyektiv səbəbləri vardı. Hər şeydən öncə, ABŞ-ın Yaponiyanın Xirosima və Naqasaki adalarına atmış olduğu atom bombalarının yaratdığı dəhşətlər, aradan qaldırılması bu gün də mümkün olmayan ağır nəticələri dünya ictimaiyyətinin gözü önündə idi. Bu, əlbəttə ki, dünya dövlətlərini ciddi şəkildə düşünməyə vadar etmişdir. Daha sonrakı mərhələdə dağıdıcılıq gücü əhəmiyyətli dərəcədə böyük olan silahların meydana gəlməsi və soyuq müharibə illərində nüvə silahlarının sınaqlarının nəzərəcarpacaq səviyyədə intensivləşməsi bəşəriyyətin ciddi təhlükə ilə üz-üzə qalmasından xəbər verirdi. Müasir dövrdə nüvə klubunun üzvləri olan dövlətlər nüvə silahının yayılmasının qarşısını istənilən vasitələrlə almağa çalışırlar. 1968-ci il Cenevrə müqaviləsinin müəlliflərinin fikrincə, nüvə silahının yayılmaması haqqında razılaşma silahın artırılmasının qarşısını almaq gücündə olacaq. Müqaviləyə əsasən nüvə klubunun üzvləri nüvə silahını digər dünya dövlətlərinə verməmək haqqında öhdəlik götürürdülər. Həmçinin nüvə silahına malik olmayan dövlətlərə də silahı qəbul etmək qadağan olunurdu. Lakin sonradan məlum oldu ki, heç də müqavilənin şərtlərinə əməl olunmur. Belə ki, nüvə silahının yayılması qadağan olunduğu halda, Hindistan və Pakistan sonradan belə bir silaha malik oldular və bunu açıq bəyan etdilər. Daha sonra isə İsrailin də nüvə silahına malik olduğu məlum olmuşdur. Güman etmək olar ki, İsrailə nüvə başlıqlarını ABŞ ötürmüşdür. Çünki İsrailin qısa bir zaman kəsiyində nüvə silahı əldə etmək üçün heç bir potensialı olmamışdır. İsrailin malik olduğu nüvə başlıqlarının əsl sahibi İsrail deyil, ABŞ-dır. Burada başlıca məqsədin Yaxın Şərqdə güc balansının ABŞ-ın xeyrinə dəyişməsinin təmin olunmasından və Yaxın Şərqdəki geosiyasi proseslərə səmərəli nəzarət edilməsindən ibarət olduğunu güman etmək olar. Bunlardan başqa, Koreya Xalq Demokratik Respublikası da nüvə klubunun üzvü hesab edilə bilər. Hazırda İranın həyata keçirdiyi layihələr də nüvə silahının əldə edilməsinə xidmət edir. Hesab edirik ki, dünyada nüvə silahının yayılmasını "stimullaşdıran" elə nüvə klubunun üzv dövlətləridir. Belə ki, həmin dövlətlər malik olduqları nüvə silahlarından silaha

malik olmayan ölkələrə münasibətdə hər zaman bir təzyiq vasitəsi kimi istifadə etməyə cəhd etmişlər. Əlbəttə ki, hər hansı bir dövlətin nüvə silahına malik olması və ondan istədiyi vaxt bir təzyiq vasitəsi kimi istifadə etməsi, digər dövlətlərə isə nüvə silahına malik olmağın qadağan edilməsi gec-tez ciddi global hərbi-siyasi kataklizmlərə gətirib çıxaracaqdı. Burada biz nüvə silahının yayılmasına bəraət qazandırmaq fikrindən uzağıq. Sadəcə, əsaslandırmağa çalışırıq ki, nüvə silahının yayılmasının qarşısının alınması istiqamətində daha səmimi fəaliyyət göstərmək və daha təkmilləşdirilmiş mexanizm işləyib hazırlamaq lazımdır. Çünki indiki şəraitdə Naqasaki və Xirosima hadisələrinin təkrarlanmayacağına heç bir təminat mövcud deyildir. Bundan başqa, vəziyyətin daha təhlükəli xarakter almasını şərtləndirən başqa məqam meydana çıxmışdır. Belə ki, əvvəllər nüvə silahının yayılmaması haqqında yalnız dövlətlərin öhdəlik götürməsi məsələsi aktual idisə, indi bu kütləvi qırğın silahının qeyri-dövlət subyektlərinin əlinə keçməsi təhlükəsi də böyük narahatlıq doğurur. Bir sıra nüvə silahına malik olan dövlətlərdə daxili siyasi vəziyyətin həddən artıq gərgin olması bu təhlükənin reallığı haqqında fikirlər irəli sürməyə imkan verir. Beynəlxalq təhlükəsizlik məsələlərinin tədqiqatçılarından olan və Rusiyanın xarici müdafiə siyasəti şurasının üzvü Aleksey Arbatovun fikrincə, beynəlxalq təhlükəsizliyin əsas problemi kütləvi qırğın silahlarıdır. Ən başlıcası isə, nüvə silahıdır. Əgər terror təşkilatları onu ələ keçirsələr, bu, bizim sivilizasiyanın sonu ola bilər. Həqiqətən də, beynəlxalq terrorizmin mahiyyəti əsasən siyasi məqsədlər naminə kütləvi qırğın, təhdid vasitələrindən istifadə etməkdən ibarətdir. Ən təhlükəlisi isə ondan ibarətdir ki, beynəlxalq terrorizm "məqsəd vasitəyə bəraət qazandırır" prinsipi ilə fəaliyyət göstərir. Deməli, düşünmək olar ki, terrorçuların əlinə kütləvi qırğın silahı keçərsə, ondan da öz məqsədləri üçün istifadə etməyə cəhd edəcəklər. Məsələn, nüvə klubunun qeyri-rəsmi üzvlərindən olan Pakistanda bu gün kifayət qədər qeyri-stabil siyasi vəziyyət mövcuddur və siyasi hakimiyyətə hər an təhdid vardır. Deməli, nüvə silahının hər hansı terrorçu qruplaşmanın əlinə keçməsi ehtimalı da mövcuddur. Elə yaxın keçmişə

qədər Rusiya Federasiyasında da nüvə silahının qeyri-dövlət strukturlarının, daha sonra isə terroristlərin əlinə keçə biləcəyi ilə bağlı ehtimallar irəli sürülürdü. Bütün bunlar əminliklə qeyd etməyə əsas verir ki, vaxtilə dövlətlərarası müstəvidə işləyən kütləvi qırğın silahlarının yayılmasının qarşısının alınmasının rəşional məntiqi artıq bu müstəvidə gücsüzdür və tamam fərqli müstəviləri əhatə etməlidir.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, dünya dövlətləri arasında Beynəlxalq Atom Enerjisi Agentliyi çərçivəsində səmərəli əməkdaşlıq da göz qabağındadır. Azərbaycan Respublikası da nüvə silahına qarşı mübarizənin ümumbəşəriyyəti prinsipindən çıxış edərək böyük səmimiyyətlə nüvə silahının yayılmasına qarşı mübarizəyə qəşulmuşdur. Bununla Azərbaycan Respublikası beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsinə növbəti töhfəsini vermişdir. Azərbaycan 1968-ci il Cenevrə müqəviləsinin imkan verdiyi kimi, nüvə enerjisindən ancaq və ancaq dinc vasitələrlə istifadə etməyin tərəfdarıdır. Nüvə silahının yayılmaması çağırışlarına Azərbaycan Respublikası daha fəal qoşulmuş və bu istiqamətdə konkret əməli addımlar atmağa hazır olduğunu nümayiş etdirmişdir. Belə ki, 1998-ci ilin noyabr ayının 6-da Vyanada Azərbaycan Respublikası ilə Beynəlxalq Atom Enerjisi Agentliyi arasında Nüvə Silahının Yayılmaması haqqında Müqəvilə ilə əlaqədar olaraq təminatların tətbiq edilməsi haqqında razılaşma imzalanmışdır. Nüvə silahının bəşəriyyət üçün dağıdıcı təhlükəsini hamıdan dərindən dərk edən Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev 1999-cu il mart ayının 23-də imzalanmış razılaşmanın və əlavə protokolun təsdiq edilməsi haqqında sərəncam imzalamışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin imzaladığı sərəncama əsasən Nazirlər Kabineti Azərbaycan Respublikası ilə Beynəlxalq Atom Enerjisi Agentliyi arasında imzalanmış Sazişə uyğun olaraq təminat verilməsi olan bütün nüvə materialının uçot və nəzarət sisteminin yaradılması və aparılmasına dair təkliflərini Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etməli idi. Sərəncamda həmçinin Sazişin və ona əlavə olunmuş Protokolun həyata keçirilməsi ilə əlaqədar Nazirlər Kabinetinə lazımi tədbirlərin həyata keçirilməsi tapşırılırdı. Bun-

dan başqa, Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinin Sazişin və ona əlavə olunmuş Protokolun qüvvəyə minməsi üçün zəruri olan dövlətdaxili prosedurların yerinə yetirilməsi haqqında Beynəlxalq Atom Enerjisi Agentliyini xəbərdar etməsi ilə bağlı qərar da Ümummilli lider Heydər Əliyevin imzalamış olduğu sərəncamda öz əksini tapmışdır. Bütün bunlar bir daha qeyd etməyə əsas verir ki, digər bütün sahələrdə olduğu kimi, müasir beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminə ciddi təhdid yaradan nüvə silahının yayılmasının və tətbiq edilməsinin qarşısının alınması istiqamətində tam gücü ilə fəaliyyət göstərməklə Azərbaycan Respublikası beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsində ciddi rol oynayır.

Yuxarıda nəzərdən keçirdiklərimizdən, yəni beynəlxalq terrorizm, kütləvi qırğın silahlarının yayılmasının qarşısının alınmasından başqa, Azərbaycan Respublikası həmçinin separatçılıq, transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıq, narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi, korrupsiya, qanunsuz silah və insan alveri kimi global çağırış və təhdidlərə qarşı mübarizə məsələlərində də beynəlxalq ictimaiyyətlə səmərəli əməkdaşlıq edir. Artıq dünya ictimaiyyəti, digər sahələrdə olduğu kimi, beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində də Azərbaycanı etibarlı tərəfdaş kimi tanıyır.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikası beynəlxalq təhlükəsizlik sistemində əsasən beynəlxalq və regional təşkilatlar çərçivəsində əməkdaşlıq müstəvisində iştirak edir. Bu əməkdaşlıq beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsinə mühüm töhfə verdiyi kimi, Azərbaycan Respublikasının özünün də təhlükəsizliyi və xarici siyasəti üçün böyük önəm kəsb edir. Belə ki, nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar təhlükəsizliyə qarşı mövcud təhdidlərin dəf edilməsinə yardım etməklə yanaşı, Azərbaycan Respublikasının milli maraqlarının beynəlxalq müstəvidə müdafiə edilməsi üçün imkanlar yaradırlar. Bundan başqa, Azərbaycan Respublikasının üzləşdiyi təhlükəsizlik problemlərinə tərəfdaş dövlətlərin diqqətinin cəlb edilməsi baxımından da beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın rolu böyükdür. Məhz bu nöqteyi-nəzərdən çıxış edərək Azərbaycan Respublikası universal və regional beynəlxalq təşkilatların mövcudluğunu, inkişafını və müasir dünyada

baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşmasını hərtərəfli dəstəkləyir. Bu, ölkə rəhbərliyi tərəfindən müasir beynəlxalq arenada obyektiv siyasi vəziyyətin dəqiqliklə qiymətləndirilməsindən xəbər verir. Çünki həqiqətən də, müasir dövrdə nüfuzundan və miqyasından asılı olmayaraq, universal və regional beynəlxalq təşkilatlar dünyada yaranan yeni təhdidlərlə mübarizədə getdikcə daha çox rol oynamaqdadır. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası BMT, ATƏT, AŞ, NATO, İKT kimi nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla beynəlxalq və regional təhlükəsizlik sahəsində yaxından əməkdaşlıq edir. Azərbaycan 1992-ci ildən üzvü olduğu BMT-nin beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunması istiqamətində böyük rol oynadığını qəbul edir və bu təşkilatla qeyd edilən sahədə səmərəli əməkdaşlıq edir. Eyni zamanda, BMT ilə əməkdaşlıq müstəvisində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ölkəmizin ərazi bütövlüyü çərçivəsində həll edilməsinə çalışır. Həqiqətən də, BMT-nin Nizamnaməsiə görə onun Təhlükəsizlik Şurası hərbi münaqişələrin aradan qaldırılması və onların sülh yolu ilə həll edilməsi, dövlətlərarası qarşılıqlı əməkdaşlığın təmin olunması məsələlərində mühüm səlahiyyətlərə malikdir. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin başçısı kimi ilk dəfə Heydər Əliyev 1994-cü ilin sentyabrında BMT Baş Assambleyasının 49-cu sessiyasında iştirak edərək, bu mötəbər beynəlxalq məclisin tribunasından Azərbaycanın bir çox qlobal məsələləri, xüsusilə də Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı mövqeyini dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırmışdır. Lakin qeyd edək ki, əməkdaşlıq yalnız münaqişənin ədalətli həlli məsələsini əhatə etmir, çoxspektrlidir (243). Belə ki, artıq qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikası beynəlxalq ictimaiyyətin BMT və digər qurumlar çərçivəsində terrorçuluğa qarşı mübarizəsinə öz ciddi töhfəsini verməkdədir. Məsələn, 2001-ci il sentyabrın 11-də ABŞ-da baş vermiş terror aktlarından sonra Azərbaycan BMT-nin keçirdiyi beynəlxalq antiterror çağırışlarına cavab verərək bu istiqamətdə fəal iştiraka start vermişdir. Bu gün Azərbaycan Respublikası BMT Təhlükəsizlik Şurasının Terrorizmə Qarşı Komitəsi və Əfqanıstanla bağlı sanksiya komitəsi ilə sıx əmək-

daşlıq etməkdədir. Azərbaycan Respublikası XXI əsrin problem və təhdidlərinə səmərəli cavab vermək üçün BMT-nin iş qabiliyyətinin artırılması məqsədi ilə, o cümlədən beynəlxalq hüquq sisteminin möhkəmləndirilməsi və qəbul edilmiş qərarların icrasının təmini istiqamətində bu təşkilat daxilində islahatların aparılmasını dəstəkləyir. Azərbaycan Respublikasının 1992-ci ildən üzvü olduğu ATƏT Avropa qitəsinin bütün dövlətlərini əhatə edən və onlar arasında münasibətlərin və ümumi təhlükəsizliyin norma və prinsiplərini təsbit edən yeganə regional təşkilatdır. ATƏT-in Helsinki Yekun Aktı və digər sənədləri regionda sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün prinsipial siyasi əsasdır. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həll edilməsində oynadığı rol baxımından ATƏT-lə əməkdaşlıq Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində xüsusi yer tutur. Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurası ilə əməkdaşlığı Avropa xalqları ailəsinə inteqrasiyanı və Avropa standart və dəyərlərindən bəhrələnməni özündə ehtiva edir. Azərbaycan Respublikası 2001-ci ildən üzvü olduğu Avropa Şurası ilə əməkdaşlıq çərçivəsində öz milli qanunvericiliyinin Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması istiqamətində tədbirlər görür.

Azərbaycan Respublikasının əməkdaşlıq etdiyi daha bir nüfuzlu beynəlxalq təşkilat NATO-dur. Azərbaycan Respublikası post-sovet ölkələri içərisində NATO-nun "Sülh Naminə Tərəfdaşlıq" proqramına qoşulan ilk tərəfdaş dövlətlərdəndir. Azərbaycanın milli maraqlarının qorunması və təhlükəsizliyinin səmərəli təmin edilməsi baxımından Azərbaycan-NATO əməkdaşlığının, xüsusilə də Azərbaycanın SNT proqramına qoşulması olduqca əhəmiyyətli idi. Bunu böyük uzaqgörənliklə duyan Ümummilli lider Heydər Əliyev 4 may 1994-cü ildə NATO-nun mənzil-qərargahına səfəri zamanı "Sülh Naminə Tərəfdaşlıq" proqramına qoşulmaq haqqında SNT Çərçivə Sənədini imzalamışdır.

NATO ilə gələcək əməkdaşlıq sahələrini müəyyən etmək məqsədilə Azərbaycan SNT Təqdimat sənədini hazırlayaraq 1996-cı ilin aprelində Alyansa təqdim etmişdir. İkitərəfli əməkdaşlığa hərbi əməkdaşlıq, hərbi modernizasiya, silahlı qüvvələr

üzərində demokratik nəzarət, təhlükəsizlik məsələləri üzrə siyasi məsləhətləşmələr, sülhməramlı əməliyyatlar, təhlükəsizlik sektorunun islahatı, mülki-fövqəladə planlaşdırma, təhlükəsizliklə əlaqədar elmi, iqtisadi və ətraf mühit üzrə əməkdaşlıq kimi sahələr daxil olunmuşdur. "Sülh Naminə Tərəfdaşlıq" proqramının əhəmiyyəti əsasən ondan ibarətdir ki, Azərbaycan NATO-nun təhlükəsizlik sisteminə daxil olan Avropa ölkələri və ABŞ-la dünya təhlükəsizlik sistemi və beynəlxalq münasibətlərin sivil qaydaları çərçivəsində hər cür əməkdaşlıq etmək imkanı qazanır.

İslam Konfransı Təşkilatına (İKT) üzv olması beynəlxalq müstəvidə təhlükəsizliyinin təmin olunması və maraqlarının müdafiə edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının qarşısında yeni-yeni imkanlar açmışdır. Hər şeydən öncə, Azərbaycan Respublikası İKT-nin və təşkilata üzv olan dövlətlərin ardıcıl nəzərəcarpacaq dəstəyinə nail oldu. 1991-ci ildə İKT-yə üzv olduqdan sonra Azərbaycan Respublikasının özü də bu təşkilat çərçivəsində fəal iştirakçıya çevrilmişdir. İKT Ermənistanı təcavüzkar qismində tanıyan və pisləyən ilk beynəlxalq təşkilatdır. Qeyd etmək lazımdır ki, İKT Ermənistanın ölkəmizə qarşı təcavüzkar siyasətini və ərazilərimizin 20 faizə qədərini işğalda saxlamasını qəti şəkildə pisləyən bir neçə qətnamə qəbul etmişdir. İKT-nin ölkəmiz üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən bu məsələyə dair aydın və ədalətli mövqeyi Azərbaycan Respublikasının həmin təşkilatla münasibətlərinin yüksələn xətt üzrə inkişafına əlverişli zəmin yaratmışdır. Bu gün ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev Azərbaycan-İKT münasibətlərinin ən yüksək səviyyədə inkişaf etdirilməsinə xüsusi önəm verir. Həqiqətən də, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkənin İKT ilə əməkdaşlığı daha da gücləndirilib. 2006-cı ilin yayında İKT xarici işlər nazirlərinin Bakı görüşündə, 2006-cı ilin dekabrında Dağlıq Qarabağ separatçı rejiminin keçirdiyi qanunsuz seçkilərlə bağlı təşkilat Azərbaycanı müdafiə edən bəyanatlar verib. Azərbaycan-İKT əməkdaşlığının güclənməsinin əsas göstəricilərindən biri olaraq təşkilatın xarici işlər nazirlərinin 33-cü sessiyası 19-21 iyun 2006-cı ildə Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərində keçirilib.

Beləliklə, bütün yuxarıda nəzərdən keçirdiklərimiz əsaslı şəkildə sübut edir ki, Azərbaycan Respublikası beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin ciddi subyektlərindən biri kimi beynəlxalq sülhün və sabitliyin qorunub saxlanmasına yönəlmiş beynəlxalq ictimaiyyətin birgə tədbirlərində yaxından iştirak etməklə, beynəlxalq və regional təhlükəsizliyin səmərəli təmin edilməsinə əməli töhfənin verilməsi üçün ciddi səylər göstərir.

§9. Beynəlxalq enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində Azərbaycan Respublikasının rolu

Enerji təhlükəsizliyi problemi müasir dövrün ən çox müzakirə olunan və daim diqqət mərkəzində saxlanılan məsələlərindəndir. Enerji təhlükəsizliyi hazırda təkcə iqtisadi deyil, həm də siyasi mənə kəsb edir. Hətta israr etmək olar ki, ikinci bir çox hallarda birincini üstələyir. Lakin buna baxmayaraq, enerji təhlükəsizliyi probleminə dair ciddi konseptual əsasın yaradılmasına və konkretləşmələrin aparılmasına ciddi ehtiyac qalmaqda davam edir. Çünki məsələyə dair böyük fikir ayrılığı və qeyri-müəyyənlik qalmaqdadır. Bu mənada enerji təhlükəsizliyinin mahiyyətinə dair yanaşmalar müxtəliflik təşkil edir. Xüsusilə də ayrı-ayrı dövlətlər məsələyə tam fərqli bucaqlardan baxırlar. Buna baxmayaraq, son zamanlar enerji təhlükəsizliyinin mahiyyətinə baxışda ciddi bir yaxınlaşma müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, dünya dövlətlərinin, demək olar ki, hamısının qəbul etdikləri yanaşma tərtibi meydana gəlmişdir. Ümumiyyətlə, beynəlxalq enerji təhlükəsizliyinin mahiyyəti, təmin olunması mexanizmləri haqqında ətraflı və dolğun təsəvvürlərə malik olmaq üçün, milli təhlükəsizliyin təmin olunmasının vacib istiqaməti kimi enerji təhlükəsizliyi problemini təhlil etmək lazımdır. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, enerji təhlükəsizliyi ayrı-ayrı dünya dövlətlərinin mövqelərinə, malik olduqları enerji potensiallarına və s. uyğun olaraq müxtəlif cür izah edilir. Bunun ciddi nəticəsi kimi, bu gün bütün dünya ölkələri üçün vahid global enerji siyasətinin olmamasını göstərmək olar. Maraqların müxtəlifliklərini şərtləndirən amillər təkcə enerji resurslarının ixracı və

qiyməti məsələləri ilə bağlı deyildir. Naharatlığa səbəb olan əsas məqamlardan biri, bəlkə də, birincisi fasiləsiz ixracın təmin olunması, qoyulmuş sərmayələrin geri götürülməsi ilə bağlıdır. Bu mənada, enerji təhlükəsizliyi dedikdə, hər şeydən öncə, istehlakçı ilə ixracatçı arasında qarşılıqlı cavabdehlik başa düşülür. Bu yanaşma, demək olar ki, hamı tərəfindən qəbul edilir. Tərəflər qarşılıqlı şəkildə təminat tələb edirlər. Belə ki, ilkin olaraq istehlakçı tərəf davamlı enerji təchizatının həyata keçirilməsi üçün ixracatçı ölkədən təminat tələb edir. Həqiqətən də, inkişaf etmiş istehlakçı dövlət üçün əsas enerji daşıyıcılarının, yəni neftin və qazın uzunmüddətli planda təminatlı idxalı problemi prioritet təşkil edir. Bu zaman hətta qiymətlərdəki kəskin enib-qalxmalar da idxal prosesinə təsir etməməlidir.

Müşahidələr göstərir ki, iri miqyaslarda enerji istehlakçısı olan dövlətlər bəzən ixracatçı dövlətə qarşı siyasi, iqtisadi, hətta hərbi təzyiq vasitələrindən istifadə edir. Məsələn, ABŞ özünün enerji təhlükəsizliyinin səmərəli təmin edilməsi üçün təzyiq vasitələrinin tətbiq edilməsini strategiya kimi müəyyənləşdirmişdir. Hesab edirik ki, İraqın ABŞ tərəfindən işğal edilməsi məhz onun enerji sahəsində maraqlarına xidmət edirdi. Bundan başqa, ABŞ qoşunlarının Əfqanıstanda nəzarəti əldə saxlaması da bu məqsədə xidmət edir. Belə ki, Əfqanıstan dünyanın ən böyük uran ehtiyatlarına malikdir. Məqsəd, artıq qeyd etdiyimiz kimi, dünyanın əsas enerji daşıyıcıları mənbələrini ələ keçirməkdən ibarətdir.

Bəzən enerji daşıyıcıları ixrac edən ölkənin qafasında bir sıra tələblər də qoyula bilər. Məsələn, iri enerji istehlakçıları bir çox hallarda ixracatçı dövlətin enerji infrastrukturunda öz şirkətlərinin də yer almasına çalışırlar. Yəni enerji istehsalı və ixracı prosesində bu dövlətlərə məxsus iri şirkətlərin yaxından iştirakının təmin edilməsi tələbi ilə çıxış edirlər. Belə tələbləri ixracatçı ölkələr bir qayda olaraq öz milli təhlükəsizliklərinə təhdid kimi qəbul edirlər. Məsələn, Aİ Rusiya qarşısında belə tələblər qoyur. Daha doğrusu, Rusiyadan iqtisadi sərhədlərin tam açılması tələb edilir. Rusiya da öz növbəsində məsələyə çox ehtiyatla yanaşır. Çünki xarici şirkətlərin Rusiyanın enerji infrastrukturuna müdaxilə etməsi onun milli

maraqlarına ziddir. Birincisi, Rusiyanın özü ayrı-ayrı ölkələrin enerji sektoruna tam nəzarəti ələ almağa çalışan bir dövlətdir. Bu baxımdan, özünün enerji sektorunda hər hansı bir xarici şirkətin yer almasını arzuolunmaz hesab edir. İkincisi, Rusiya Qərbi tam şəkildə enerji asılılığında saxlamaq istəyir. Bununla, Rusiya həm Qərbdən gələ biləcək hər hansı siyasi, iqtisadi təhlükədən sığortalanmaq istəyir, həm də regionda daha sərbəst "hərəkət" imkanları qazanmaq istəyir. Hər hansı bir Qərb şirkətinin enerji istehsalı və ixracı prosesində iştirakı bu imkanları zəiflədə bilər. Beləliklə, biz bir daha şahidi oluruq ki, enerji təhlükəsizliyi problemi ayrı-ayrı dövlətlərin maraq prizmasından izah edilir.

Enerji təhlükəsizliyini təhlil edərkən bir vacib məqama da diqqət yetirmək lazımdır. Hazırda dünyanın iri enerji resursları ixracatçıları arasında kəskin rəqabət getməkdədir. Bu rəqabət global enerji təhlükəsizliyinin prinsiplərinə uyğunlaşmaqdadır. Belə hal öz-özlüyündə müsbət məqam olsa da, bir sıra neqativ elementləri də üzə çıxarır. Məsələn, əksər hallarda bu rəqabət siyasi xarakter alır. Nəticədə, enerji təhlükəsizliyinə ciddi təhdidlər meydana çıxır. Rəqabət təkcə enerji istehsalçıları arasında deyil, həmçinin istehlakçıları arasında gedir. Belə olan halda isə enerji daşıyıcıları uğrunda mübarizə kəskinləşir və müxtəlif vasitələrə əl atılır. Bu mənada qarşıda duran ciddi vəzifələrdən biri də ondan ibarətdir ki, enerji sahəsinin depolitizasiyasına nail olunsun. Siyasi məqsədlər üçün enerji resurslarından bir vasitə kimi istifadə edilməsi bütün hallarda, nəticəsinin proqnozlaşdırılması çətin olan münaqişələrə səbəb olur. Enerji resurslarını ölkənin iqtisadi inkişafının yeganə elementinə və siyasi qarşিদurma pretmetinə çevirmək cəhdləri global enerji təhlükəsizliyinə ciddi təhdid yaradır. Yuxarıda nəzərdən keçirdiklərimiz enerji təhlükəsizliyi probleminə sadəcə bir yanaşma irəli sürməyə imkan verir. Beləliklə, enerji təhlükəsizliyi dedikdə, lazımı miqdarda, etibarlı enerji mənbələrinə çıxış əldə etmək başa düşülə bilər.

Bundan başqa, enerji təhlükəsizliyi dedikdə, həm də enerji resursları uğrunda gedən mübarizə zəmnində baş verən münaqişələrin dəf edilməsi də başa düşülə bilər. Bu münaqişələr həm enerji

ixracatçıları arasında, həm də enerji idxalçıları arasında baş verə bilər. Bir qayda olaraq, enerji mənbələrinə çıxış imkanlarının genişləndirilməsi uğrunda baş verən münaqişələr kəskin xarakter alır. Biz qeyd etdik ki, iqtisadi inkişafın birbaşa enerji sahəsinə bağlanmasının özü təhlükəlidir. Bunun özü də enerji təhlükəsizliyi problemi kimi nəzərdən keçirilə bilər. İqtisadiyyatın enerji resursları olmadan inkişafının qeyri-mümkün olması, global problemlərin aradan qaldırılmasının qeyri-mümkünlüyündən xəbər verir. Global problemlər dedikdə isə əsasən yoxsulluq, epidemiya, təhsilin aşağı səviyyəsi, ekoloji təhdidlər və s. başa düşülür. Deməli, enerji təhlükəsizliyi global təhlükəsizlik sisteminin vahid tərkib hissələrindən biridir. Qərbi elmi dairələrində enerji təhlükəsizliyi problemini təhlil edərkən onu əsasən məhdud enerji resursları uğrunda rəqabət kimi ifadə edirlər. Global enerji təhlükəsizliyi üçün isə rəqabət deyil, əməkdaşlıq tələb olunur.

Biz qeyd etmişdik ki, enerji təhlükəsizliyini dünyanın ayrı-ayrı ölkələri öz maraq dairələrindən çıxış edərək müxtəlif cür təhlil edirlər. Bu baxımdan dünyada enerji sektorunda da əsas söz sahibliyinə iddialı olan ABŞ-ın problemə baxış bucağını təhlil edək. Əksər ölkələr davamlı və etibarlı enerji daşıyıcılarının ötürülməsi müqabilində ixracatçı tərəfin müəyyənləşdirdiyi "oyun qaydalarını" qəbul etməyə hazır olduqları halda, ABŞ bunun, demək olar ki, tam əksini nümayiş etdirir. Belə ki, dünyanın ən böyük karbohidrogen idxalçısı olan ABŞ ixracatçı ölkələrdə siyasi və iqtisadi oyun qaydalarını birbaşa özü müəyyənləşdirir və həmin dövlətlərin qarşısında müəyyən şərtlər qoyur. ABŞ-ın Yaxın Şərqdə həyata keçirdiyi hərbi-siyasi strategiya məhz bu məqsədlərə xidmət edir. Yəni ABŞ ölkəyə davamlı və təminatlı şəkildə enerji daşıyıcılarının çatdırılması üçün regionda tələb olunan siyasi şəraiti yaratmağa çalışır. Tələb olunduğu təqdirdə isə ABŞ enerji təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətində hərbi güc də tətbiq edir. Beləliklə, enerji daşıyıcılarını ixrac edən ölkələrdəki siyasi vəziyyətin nəzarətdə saxlanılması ABŞ-ın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. Məsələn, İraq və Əfqanıstana münasibətdə məhz bu strategiya tətbiq edilir.

Diqqətçəkən məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz strategiyanın həтта qanuvericilik əsasının işlənilməsinə cəhd edilmişdir. Belə bir cəhd 2006-cı ildə ABŞ-da enerji diplomatiyası və təhlükəsizliyi Aktının qəbul olunması ilə nəticələnmişdir. Aktda aşkar şəkildə nəzərə çatdırılır ki, hazırda enerji resursları məhdud sayda ölkələrdə cəmlənmişdir. Bu ölkələr özlərinin milli gəlirlərini əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq və siyasi baxışlarından çıxış edərək bu resurslara xarici dövlətlərə çıxış vermək imkanları qazanmışlar. Bu, münaqişələrə səbəb ola bilər və qlobal təhlükəsizliyə təhdid yarada bilər. Belə hala qarşı mübarizə aparmaq lazımdır. Bunun üçün isə, hər şeydən öncə, enerji resurslarını inhisarda saxlayan ölkələrə coğrafi cəhətdən yaxın yerləşən ölkələrdə demokratiyanın dəstəkləmək lazımdır. Bundan başqa, sənəddə həmçinin beynəlxalq energetika sahəsi üzrə koordinator postunun təsis edilməsi, Hindistanla və Çinlə razılaşma əsasında strateji neft ehtiyatlarının yaradılması nəzərdə tutulur. Göründüyü kimi, 2007-ci ildə ratifikasiya olunmuş bu sənəd ABŞ-ın enerji təhlükəsizliyinin mahiyyətini özündə əks etdirir.

Enerji təhlükəsizliyinin mahiyyətini dərinləndirərək etmək üçün iqtisadi təhlükəsizlik probleminə də yaxından diqqət yetirmək lazımdır. Hər şeydən öncə, qeyd etmək ki, milli təhlükəsizlik strukturlarında iqtisadi təhlükəsizliyin xüsusi yeri vardır. Bunun obyektiv səbəbi vardır. Belə ki, iqtisadi təminat olmadan təhlükəsizliyin heç bir növünün təmin olunmasından danışmaq olmaz. Tarixi təcrübələr göstərir ki, təhlükəsiz mövcud olmaq üçün yalnız qüdrətli orduya və yüksək texnologiyalı müdafiə sənayesinə malik olmaq kifayət etmir. Bunlardan başqa, yüksək iqtisadi potensiala malik olmaq gərəkdir. İqtisadiyyatın dayanıqlı olması, onun inkişafının dinamikliyi sosial sferada sabitliyin əldə edilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu da o deməkdir ki, cəmiyyətdə müxtəlif sosial qruplar, etnoslar dinc şəraitdə yaşasın mövcud olurlar, əhəlinin məşğulluq səviyyəsi yüksək olur və s. Deməli, iqtisadi təhlükəsizlik əhəlinin rifah halının təmin olunmasını ifadə etməklə ya-

naşı, həm də cəmiyyətin siyasi sisteminin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir. Bununla da cəmiyyət destruktiv qüvvələrin mümkün fəaliyyətlərinin qarşısını almağa hazır olur və əlavə imkanlar əldə etmiş olur. Zəruri iqtisadi potensial olmadan, ölkənin siyasi maraqlarını səmərəli təmin etmək iqtidarında olan siyasi, hüquqi və güc strukturlarını yaratmaq və hərəkətə gətirmək qeyri-mümkündür. İqtisadi təhlükəsizlik ölkənin iqtisadiyyatının elə bir vəziyyətidir ki, bu zaman iqtisadiyyatın davamlı inkişafı, ictimai tələbatı yüksək səviyyədə təmin edilir. Bunlardan başqa, iqtisadi təhlükəsizlik ölkənin iqtisadi maraqlarının milli və beynəlxalq səviyyədə qorunmasını nəzərdə tutur. İqtisadi təhlükəsizlik qırılmaz tellərlə dövlətin müdafiə qabiliyyəti ilə bağlıdır. Əksər hallarda iqtisadi təhlükəsizliklə yanaşı, hərbi-iqtisadi təhlükəsizlik ifadəsi işlədilir. Hərbi-iqtisadi təhlükəsizlik dedikdə, müharibə və silahlı münaqişələr zamanı hərbi tələbatların ən yüksək səviyyədə təmin olunması başa düşülür. Eyni zamanda, dinc dövrlərdə də lazımı səviyyədə müdafiə tələbatlarının ödənilməsi hərbi-iqtisadi təhlükəsizliyin vacib istiqamətidir. Həqiqətən də, bütövlükdə ölkənin hərbi potensialı milli iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

İqtisadi təhlükəsizlik sistemində enerji amilinin xüsusi yeri vardır. Burada enerji amili dedikdə elə enerji təhlükəsizliyi başa düşülür. İqtisadi və enerji təhlükəsizlikləri qarşılıqlı şəkildə birbirlərini tamamlayırlar. Daha dəqiq desək, enerji təhlükəsizliyi iqtisadi təhlükəsizliyinin vacib istiqaməti kimi qəbul edilir. Enerji daşıyıcılarının təhlükəsiz və davamlı ixracı milli iqtisadiyyatın və müdafiə kompleksinin tələbatları üçün zəruridir. Hazırda zəngin enerji resurslarına malik olan ölkələrin əksəriyyətinin iqtisadiyyatı birbaşa enerji daşıyıcılarının istehsalından və ixracından asılıdır.

Biz yuxarıda enerji təhlükəsizliyinin mahiyyətinin bəzi məqamlarını və prinsiplərini təhlil etdik. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, siyasi təcrübə üçün bu və ya digər problemin əsasında duran prinsiplərinin sadə şəkildə nəzərdən keçirilməsi kifayət deyildir. Vacib məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, problemin həlli prinsiplərinin mexanizmləri hazırlansın. Enerji təhlükəsizliyi sahəsində vəziyyət daha acınacaqlıdır. Belə ki, yuxarıdakı təhlillə-

rimizdən də aydın olduğu kimi, problemə dair vahid yanaşma belə mövcud deyildir. Ayrı-ayrı yanaşmalar isə bir-birləri ilə kəskin ziddiyyət təşkil edir. Buna baxmayaraq, müasir dövrdə enerji təhlükəsizliyinin sürətlə qloballaşması prosesi gedir. Beynəlxalq enerji təhlükəsizliyi, hər şeydən öncə, problemə vahid yanaşmanın işlənib hazırlanmasını tələb edir. Bundan başqa, enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasının beynəlxalq mexanizminin işlənib hazırlanması da həllini gözləyən vacib məsələlərdəndir. Beynəlxalq enerji təhlükəsizliyi enerji resurslarının tək-cə ticarət və alqı-satqı vasitəsi deyil, həm də dünyanın iqtisadi və humanitar inkişafının əsası kimi nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Müasir dövrdə cərəyan edən ciddi siyasi, iqtisadi proseslər və yaranmış yeni reallıqlar sübut edir ki, enerji təhlükəsizliyi problemi digər global problemlər, məsələn, ekoloji problem kimi, beynəlxalq müstəviyə qalxmışdır. Yəni enerji problemi bu gün hər bir ölkədə hər bir insanı düşündürür. Bu baxımdan beynəlxalq enerji təhlükəsizliyinin təmin olunması ayrı-ayrı ölkələrin maraqlarının uzlaşdırılmasını və enerji sahəsində potensiala malik olan dövlətlərin bu istiqamətdə yaxından töhfə verməsini tələb edir.

Zəngin enerji daşıyıcıları ehtiyatlarına malik olan Azərbaycan Respublikası beynəlxalq enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında yaxından iştirak etməklə yanaşı, enerji təhlükəsizliyi prinsiplərinə də dəqiqliklə əməl edir. Bu baxımdan dünya ictimaiyyəti digər sahələrdə olduğu kimi, enerji təhlükəsizliyinin təmin olunması sahəsində də Azərbaycanı etibarlı tərəfdaş kimi tanıyır. Beynəlxalq enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında Azərbaycan dövlətinin iştirakı səviyyəsi haqqında dərin təsəvvürlərə malik olmaq üçün ümumilikdə Azərbaycan Respublikasının enerji siyasətinin konturlarını nəzərdən keçirmək əhəmiyyətli olardı. İlk öncə, məlumat üçün qeyd edək ki, təxmini hesablamalara görə, Azərbaycanın malik olduğu neft ehtiyatının həcmi beş milyard ton, qaz ehtiyatı isə altı trilyon kubmetr təşkil edir. Beynəlxalq enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasının ciddi subyekt qismində çıxış etmək üçün bunlar olduqca böyük rəqəmlərdir. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra

iri enerji istehlakçıları olan dövlətlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Ümumiyyətlə isə, qeyd etmək lazımdır ki, Xəzəryanı dövlətlər enerji resurslarının miqyasına görə dünyada ikinci geoiqtisadi və geosiyasi əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu səbəbdən dünyanın ən böyük karbohidrogen idxalçısı olan ABŞ Xəzər regionunu özünün milli maraq dairəsi elan etmişdir. Qlobal miqyasda cərəyan edən proseslər göstərir ki, Xəzər regionu dünya dövlətləri üçün getdikcə daha çox maraq kəsb edir. Beləliklə, beynəlxalq ictimaiyyət Xəzər regionunu beynəlxalq enerji təhlükəsizliyinin başlıca təminatçısı qismində nəzərdən keçirir. Bu mənada Azərbaycan xüsusi önəm verilir. Azərbaycan Respublikası enerji siyasətinə böyük diqqət yetirərək həm milli maraqları, həm də qlobal maraqlar baxımından bu sahədə uğurlu çoxtərəfli əməkdaşlıq strategiyasını müəyyənləşdirmişdir. Həqiqətən də, Azərbaycanın gerçəkləşdirdiyi enerji siyasəti bütövlükdə regionun siyasi və iqtisadi rifahına xidmət edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev xüsusi vurğulamışdır ki, Azərbaycan Respublikasının həyata keçirdiyi neft və qaz layihələri bu gün dünyada enerji inkişafının möhkəm bünövrəsidir. Azərbaycanın enerji siyasəti haqqında danışarkən xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, bu siyasətin banisi Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev olmuşdur. Diqqətçəkən mühüm məqam ondan ibarətdir ki, hələ SSRİ dönməsində ulu öndər Heydər Əliyev gələcək müstəqil enerji siyasəti üçün bütün zəruri əsasları yaratmışdır. Məhz onun qayğısı və gərgin əməyi sayəsində Azərbaycanın energetika sistemi yaradılmışdır. Ölkə müstəqillik qazandıqdan sonra da Heydər Əliyev ümumi inkişafın zəruri elementi kimi enerji siyasətinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Müstəqilliyinin ilk illərində bütün sahələr kimi enerji sahəsi də ciddi böhran içində idi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin ikinci dəfə ali siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra, hər bir sahədə olduğu kimi, enerji sahəsində də kardinal dəyişikliklər baş vermişdir. Heydər Əliyev, hər şeydən öncə, ölkənin karbohidrogen ehtiyatlarından gənc Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyinin, suverenliyinin möhkəmləndirilməsi və ümumi inkişafa nail olunması istiqamətində səmərəli istifadə edilməsini

məqsəd kimi müəyyənləşdirmişdir. Bu istiqamətdə atılan ən böyük və ilkin addım 1994-cü il sentyabr ayının 20-də "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanmasından ibarət oldu. Məhz bu müqavilənin imzlandığı gündən Azərbaycan Respublikası beynəlxalq enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin ciddi subyektlərindən birinə çevrilməyə başladı. "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması ilə həm də müstəqil Azərbaycan dövlətinin yeni neft strategiyasının əsası qoyulmuş oldu. Deməli, həm də Azərbaycan Respublikasının enerji təhlükəsizliyinin uğurlu təmin edilməsi üçün etibarlı zəmin yaranırdı. Bundan başqa, Azərbaycanın enerji siyasətinin ilkin əsaslarını formalaşdıran "Əsrin müqaviləsi" Azərbaycan dövləti ilə beynəlxalq ictimaiyyət, xüsusilə də Avropa Birliyi arasında qarşılıqlı maraqlar əsasında səmərəli əməkdaşlığın bünövrəsini qoymuşdur. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri "Əsrin müqaviləsi" imzalanandan sonra hasil olunacaq milyonlarla ton xam nefti dünya bazarlarına çıxaracaq marşrut kimi müəyyənləşdirilmişdi. BTC dünyanın ən böyük enerji layihəsi kimi beynəlxalq enerji təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətində olduqca ciddi addım idi. Bundan başqa, BTC ərazilərindən keçdiyi dövlətlərin, yəni Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə arasında yeni iqtisadi əlaqələrin qurulması və siyasi inteqrasiya üçün əhəmiyyətli zəmin yaratmışdır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsinin geosiyasi əhəmiyyətinə dəqiqliklə qiymət verən ulu öndər Heydər Əliyev demişdir: "Bizim gördüyümüz işlər, Bakı-Tbilisi-Ceyhan siyasi xarakter daşıyır. Bu layihə və onun həyata keçirilməsi Qafqaz bölgəsində sülhün, əmin-amanlığın, təhlükəsizliyin təminatçısı ola bilər. Bu boru xətti, bu polad boru Azərbaycanı, Gürcüstanı, Türkiyəni bir-biri ilə daha sıx birləşdirəcəkdir". Hadisələrin sonrakı inkişafı sübut etmişdir ki, həqiqətən də, BTC regional əməkdaşlığın yeni mərhələsinin meydana gəlməsini şərtləndirmişdir. Azərbaycanın milli neft strategiyasının mühüm tərkib elementlərindən olan BTC-nin tikintisi və başa çatdırılması Prezident İlham Əliyev tərəfindən gerçəkləşdirilmişdir. 2005-ci il may ayının 25-də Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac kəmərinin Azərbaycan hissəsinin açılışı olmuşdur. Açılış mərasimində çıxış edən Azərbaycan Respublika-

sının Prezidenti İlham Əliyev kəmərin iqtisadi, geosiyasi, beynəlxalq və regional əhəmiyyətinə diqqət yönəldərək demişdir: "Bakı-Tbilisi-Ceyhan Azərbaycan xalqına və bizim qonşu, dost ölkələrimizə böyük sərmayə, fayda gətirəcəkdir. BTC neft kəməri bölgədə əməkdaşlığın, sülhün, təhlükəsizliyin təmin edilməsində mühüm rol oynayacaqdır". Beləliklə, Heydər Əliyev adına "Bakı-Tbilisi-Ceyhan" əsas neft ixrac boru kəmərinin 2006-cı ildən istifadəyə verilməsi Azərbaycan neftini dünya bazarında mühüm amilə çevirmişdir. Bununla da Azərbaycan Respublikası beynəlxalq enerji təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətində ilk töhfəsini vermişdir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri ilə yanaşı, Bakı-Tbilisi-Ərzurum magistral qaz kəməri layihəsinin reallaşdırılması da Azərbaycanın enerji siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri idi. Bütün bu meqalayihələrin həyata keçirilməsi ilə yanaşı, Azərbaycan Respublikasının enerji təhlükəsizliyinin səmərəli təmin edilməsi istiqamətində digər tədbirlər planı da həyata keçirilmişdir. Məsələn, ölkənin enerji tələbatını tam ödəmək məqsədilə xaricdən qaz idxal edilməsi haqqında qərar verilmişdir. Belə ki, iri yataqların hələ istismarına tam başlanılmadığı üçün Rusiyadan sərfəli qiymətə qaz alınması həyata keçirilirdi. Sonrakı mərhələdə isə artıq Azərbaycan Rusiyaya qaz satmaq imkanlarına malik olmuşdur. Ulu öndər ölkənin enerji təhlükəsizliyinin daha da səmərəli təmin olunması üçün Bakı-Astara, Bakı-Qazax və Mozdok-Qazıməmməd magistral qaz kəmərlərinin əsaslı şəkildə təmir olunmasına nail olmuşdur. Bu, həqiqətən də, ölkənin enerji təhlükəsizliyinin təminatı istiqamətində böyük dönüş idi. Azərbaycanın, demək olar ki, bütün regionlarına fasiləsiz mavi yanacağın verilməsi təmin edilmişdir. Bütün bunlar qeyd etməyə əsas verir ki, Ümummilli lider Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu, bu gün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən müasir dövrün reallıqlarına uyğun şəkildə uğurla davam etdirilən enerji strategiyası enerji təhlükəsizliyini Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin ən mühüm istiqamətlərindən birinə çevirmişdir. Bundan başqa, Azərbaycanın malik olduğu zəngin enerji resursları mənbələrinin istismarı, onların

təhlükəsizliyinin təmin olunması problemi xeyli aktuallaşmışdır. Həqiqətən də, Xəzər hövzəsinin Azərbaycana məxsus olan hissəsində yerləşən neft və qaz yataqlarının, habelə perspektivli strukturların işlənməsi, istismarı, müasir neft-qaz özüllərinin tikintisi və quraşdırılması, əsas ixrac neft və qaz boru kəmərlərinə, terminallarına olan təhdidlərin aşkar edilməsi, qiymətləndirilməsi və adekvat tədbirlərin görülməsi Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin ən mühüm fəaliyyət istiqamətlərindən biridir. Bu baxımdan, ümumilikdə milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi problemindən ayrılmır. Bu gün milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi dedikdə, həmçinin Azərbaycanın da başlıca iştirakçılarından olduğu iri layihələrin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi başa düşülür. Belə ki, ulu öndər Heydər Əliyevin adını daşıyan "Bakı-Tbilisi-Ceyhan" əsas ixrac neft boru kəməri və Cənubi Qafqaz qaz boru kəməri Xəzər dənizi ilə Qara dəniz və Aralıq dənizi arasında enerji nəqlinin, Xəzəryanı ölkələrin geostrateji və iqtisadi maraqlarını təmin edən mühüm obyektlərin təhlükəsizliyinin qorunması və bununla əlaqədar artan risklərin idarə olunması və azaldılması Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin vacib istiqamətlərindəndir. Bütün bunlar Azərbaycanın enerji siyasətinin ölkənin milli maraqlarına cavab verəcək ən ali prinsiplərə söykəndiyini bir daha sübut edir. Azərbaycanın enerji siyasətinin əhəmiyyətinə və uğurlarına işarə edərək ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev demişdir: "Enerji siyasətimiz bizə iqtisadi müstəqillik verdi, bizə imkan verdi ki, ölkədə quruculuq-abadlıq, infrastruktur layihələrini uğurla icra edək. Bugünkü uğurlarımız və tariximiz göstərdi ki, müstəqil dövlət kimi biz bundan sonra da uğurla yaşayacağıq".

2006-cı ildə BTC-nin işə düşməsi ilə eyni vaxtda dünyada baş verən bir sıra ciddi proseslər enerji təhlükəsizliyi məsələsinin bütövlükdə Avropa üçün həlli vacib problemlərdən birinə çevrildiyini daha qabarıq şəkildə üzə çıxarmışdır. Bu, Azərbaycanın Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində rolunu əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Azərbaycan Respublikası ilə Avro-

pa İttifaqı arasında 2006-cı ildə imzalanmış "Enerji sahəsində Strateji Tərəfdaşlıq haqqında" Anlaşma Memorandumu Avropa İttifaqının üzvü olan ölkələrin enerji mənbələri və nəqli yollarının çoxşaxəliliyinin təmin edilməsi, Azərbaycan Respublikasında enerji infrastrukturunun inkişafı və müasirləşdirilməsi, enerji resurslarından səmərəli istifadə olunması və tükənməz enerji mənbələrindən yararlanmasına öz töhfəsini verəcəkdir. Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı ilə daha yaxından əməkdaşlıq etməsi Qafqazda sabitliyə töhfə verəcək və Avropa dəyərlərinin yayılmasına kömək edəcəkdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Brüsselə səfəri zamanı imzalanmış bu sənəd Azərbaycan Respublikası ilə Avropa İttifaqı arasında enerji sahəsində dialoqun genişləndirilməsinə və səmərəliliyinin artırılmasına xidmət etməklə yanaşı, Avropanın enerji təhlükəsizliyinin daha etibarlı şəkildə təmin olunması üçün zəmin yaratmışdır. Belə ki, sənədin əsas müddəalarını Avropa İttifaqının enerji təchizatının diversifikasiyası və təhlükəsizliyi təşkil edir. Hazırda enerji təchizatının diversifikasiyası Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin başlıca prinsiplərindən hesab edilir. Bu bir daha beynəlxalq enerji təhlükəsizliyində Azərbaycanın yerinə və roluna böyük önəm verilməsinin ifadəsi, eyni zamanda, Azərbaycanın enerji infrastrukturunun inkişafı və müasirləşdirilməsi, enerjiden səmərəli istifadə, enerjiyə qənaət və bərpa olunan enerji mənbələrinin yenidən istifadəsi deməkdir.

İlkin dövrlərdə özünün enerji siyasətini həyata keçirərkən Azərbaycan əsasən regional səviyyədə əməkdaşlıq etmək imkanlarına malik idisə, sonrakı mərhələlərdə artıq regional çərçivədən kənara çıxaraq, daha geniş müstəvidə əməkdaşlıq etməyə başlamışdır. Belə geniş əməkdaşlıq həm Azərbaycana öz milli maraqlarını daha təminatlı şəkildə qorumağa, beynəlxalq münasibətlər sistemində mövqelərini möhkəmləndirməyə imkan verir, həm də beynəlxalq enerji təhlükəsizliyinin təminatında əhəmiyyətli rol oynamaq imkanlarını dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırmaq şansı qazandırır. Beləliklə, tam əminliklə qeyd edə bilərik ki, Xəzərin, xüsusilə Azərbaycanın enerji ehtiyatları Avropa üçün əsas

alternativ enerji mənbəyinə çevrilmişdir. Bu da öz növbəsində artıq qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq arenadakı mövqelərini və Qərb ilə əməkdaşlığını daha da möhkəmləndirmişdir. Təsadüfi deyildir ki, bu gün bir çox Avropa dövlətlərinin, o cümlədən Polşa, Rumıniya və Baltıqyanı dövlətlərin ölkəmizlə əməkdaşlıqları müsbət mənada yeni mərhələyə daxil olub. Azərbaycanın iqtisadi imkanları genişləndikcə beynəlxalq və regional enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında daha yaxından iştirak edir. Belə ki, hazırda Azərbaycan dövləti qardaş Türkiyə, Gürcüstan, Moldova və Rumıniya kimi dövlətlərin neft-yanacaq komplekslərinin inşasına investisiya qoymaqladır.

Qeyd etdiyimiz kimi, dünyanın iri enerji daşıyıcıları idxalçısı olan dövlətlər özlərinin enerji təhlükəsizliklərinin təmin olunmasında Azərbaycanın yaxından iştirakına böyük önəm verirlər və enerji təhlükəsizliyi sahəsində Azərbaycan Respublikası ilə əməkdaşlığın genişləndirilməsi istiqamətində söylərini artırırlar. Dünyanın ən böyük enerji resursları istehlakçısı olan ABŞ-ın Xəzər hövzəsinin, xüsusilə də Azərbaycanın enerji ehtiyatlarına yaxından maraq göstərməsinin kökündə məhz bu amil dayanır. Təsadüfi deyildir ki, "Əsrin müqaviləsin"də birinci pay sahibi ABŞ-dır. Burada ABŞ-ın iqtisadi maraqları ilə yanaşı, ciddi geosiyasi maraqları da mövcuddur. Belə ki, ABŞ regionun enerji ehtiyatlarının hasilatında və ixracında yaxından iştirak edərək özünün enerji tələbatını, deməli, iqtisadi maraqlarını təmin etməklə yanaşı, həm də Rusiyanın dünyanın enerji sektorundakı rolunu zəiflətməyi strateji məqsəd kimi müəyyənləşdirmişdir. Məlum olduğu kimi, Rusiya xüsusilə qaz sektorunda təşəbbüsü ələ almağı bacarmışdır. Hazırda Rusiya dünyanın istehlak etdiyi qazın təxminən 40-45%-ni verməkdədir. Bu, Rusiyaya ABŞ-ın və Avropanın maraqları ilə ziddiyyət təşkil edən bir sıra siyasi maraqlarını təmin etmək üçün geniş imkanlar verir. Hər şeydən öncə, Rusiya malik olduğu nəhəng karbohidrogen ehtiyatlarından özünün siyasi və iqtisadi nüfuz dairəsinin genişləndirilməsi istiqamətində maksimum istifadə etməkdədir. Sözsüz ki, belə bir vəziyyət ABŞ-ın uzunmüddətli geosiyasi və geoiqtisadi maraqlarına ziddir. Bu ba-

xımdan ABŞ zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına malik olan ölkələrlə, xüsusilə də Azərbaycan başda olmaqla, Xəzəryanı dövlətlərlə enerji sahəsində əməkdaşlığa böyük diqqət ayırır. Bu baxımdan Azərbaycanla ABŞ arasında Xəzər regionunda neft-qaz istehsalının genişləndirilməsini və bu ehtiyatların sərfəli və təhlükəsiz marşrutlarla Avropa bazarına çatdırılmasını nəzərdə tutan enerji sazişi imzalanmışdır. ABŞ Azərbaycan dövlətini özünün və dünyanın enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasına ciddi töhfə verə biləcək bir tərəfşədar kimi qəbul edir. ABŞ-la Azərbaycan arasında "Enerji təhlükəsizliyinə dair anlaşma Memorandumu"nın imzalanması buna əyani sübutdur. Bu Memorandumun başlıca məhiyyəti ABŞ-la Azərbaycan Respublikası arasında enerji təhlükəsizliyi sahəsində yüksək səviyyəli dialoqun qurulmasından, bu sahədə əməkdaşlığın genişləndirilməsindən ibarətdir. Dialoqun iki ölkə arasında böyük əhəmiyyətinə diqqət çəkən ABŞ Dövlət Departamentinin sözcüsü Con Makkormak qeyd etmişdir ki, bu dialoq enerji təhlükəsizliyi sahəsində iki ölkə şirkətləri arasındakı əməkdaşlığı daha da dərinləşdirəcək. Con Makkormak həmçinin vurğulamışdır ki, ABŞ-la Azərbaycan arasında enerji təhlükəsizliyi sahəsində dialoqda Türkiyə-Yunanıstan-İtaliya qaz kəmərinin, həmçinin Nabukko və digər kəmərlərin reallaşması diqqət mərkəzində olacaq. O, xüsusi qeyd etmişdir ki, "Azərbaycan qazını daşıyacaq bu kəmərlər Avropaya imkan verəcək ki, təbii qaz mənbələrini çoxaltmaqla enerji təhlükəsizliyini gücləndirsin". Azərbaycanın, eyni zamanda, Orta Asiya enerji ehtiyatlarının dünya bazarına çıxarılmasında tranzit ölkə kimi də çəkisi böyükdür. Bu bir daha qeyd etməyə əsas verir ki, beynəlxalq enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında Azərbaycan amilinə xüsusi önəm verilir.

Zaman keçdikcə Azərbaycan beynəlxalq enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasının adi iştirakçısından başlıca iştirakçısına çevrilir. Bu, ondan irəli gəlir ki, istər daxili, istərsə də beynəlxalq müstəvidə enerji təhlükəsizliyi problemi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin xarici siyasət strategiyasının mühüm istiqamətini təşkil edir. Avropanın digər sahələrinə olduğu kimi, enerji infrastrukturuna da davamlı inteqrasiya edən

Azərbaycan Respublikası artıq beynəlxalq enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında böyük təcrübəyə malikdir. Prezident İlham Əliyev demişdir: "Ölkəmiz enerji təhlükəsizliyinə uzun illər öncədən diqqət yetirib. Azərbaycan öz enerji strategiyasının həyata keçirilməsinə enerji təhlükəsizliyi məsələlərinin Avropa üçün bu dərəcədə vacib olmasından bir çox illər əvvəl başlamışdır. 1994-cü ildə biz əsas neft şirkətlərini Xəzərin Azərbaycan sektoruna gəlməyə və sərmayə qoymağa dəvət etdik. Bunu etməklə biz Xəzər dənizini və onun resurslarını beynəlxalq əməkdaşlıq üçün açdıq və bütün vəzifələrimizi yerinə yetirdik".

Bundan başqa, cənab Prezident enerji sahəsində Azərbaycanın əməkdaşlıq imkanlarının və enerji təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətində rolunun artmasına işarə edərək vurğulamışdır: "Enerji siyasətimizi və layihələrin həyata keçirilməsini başlayan da, həmin vaxt Avropa İttifaqının bazarı bizim üçün uzaq olan məsələ idi. Biz diqqəti əsasən, qonşu bazarlara, qonşu ölkələrə yönəldirdik. Lakin əsas enerji layihəmiz reallığa çevrildiyi bir vaxtda gördük ki, Avropaya, Avropa İttifaqına alternativ təchizat lazımdır. Hasilatçı ölkə kimi, biz artıq həmin məqsədə nail olmuşuq".

"Enerji siyasətimiz bizə iqtisadi müstəqillik verdi, bizə imkan verdi ki, ölkədə quruculuq-abadlıq, infrastruktur layihələrini uğurla icra edək. Bugünkü uğurlarımız və tariximiz göstərdi ki, müstəqil dövlət kimi biz bundan sonra da uğurla yaşayacağıq". Prezident diqqətə çatdırmışdır ki, bu gün Azərbaycanın iştirakı olmadan regionda yeni enerji layihələrinin reallaşdırılması mümkün deyil. Həqiqətən də, regionda reallaşdırılması nəzərdə tutulan "Nabukko" layihəsi ideyası məhz Azərbaycanın həyata keçirdiyi uğurlu enerji siyasəti sayəsində meydana gəlmişdir. Cənab Prezident bununla bağlı da bildirmişdir: "Azərbaycan Xəzərdən Qərbə gedən boru kəmərlərinin tikintisini başlayan ölkə oldu. Məhz bizim təşəbbüslərimiz və işlərimiz əsasında bu gün biz "Nabukko", Türkiyə-Yunanistan-İtaliya, Transadriatik qaz kəmərləri və digər layihələr haqqında danışa bilərik, çünki biz bütün zəruri ilkin işləri artıq yerinə yetirmişik. Bu gün nəhəng neft və qaz ehtiyatları, müasir infrastruktur, boru kəmərləri olan və önəmli məkanda

yerləşən Azərbaycan, əlbəttə ki, regional enerji təhlükəsizliyi və Avropanın enerji təhlükəsizliyində mühüm rolunu davam etdirir. Avropa Azərbaycanın böyük tərəfdaşdır".

Azərbaycanın beynəlxalq enerji təhlükəsizliyinin aparıcı həlqəsinə çevrilməsini diqqətə çatıran mühüm məqamlardan biri də bu sahədə beynəlxalq tədbirlərin əksəriyyətinin ölkəmizdə keçirilməsindən ibarətdir. Bunlardan bəzilərini təhlil etməklə, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq və regional enerji təhlükəsizliyi sistemində ciddi subyekt kimi tanınmasını bir daha əsaslandırı bilərik. Məsələn, IV Enerji sammitinin Bakıda təşkil olunması belə mühüm hadisələrdəndir. Bu sammitdə əsasən Odessa-Brodı-Plotsk-Qdansk marşrutunun həyata keçirilməsi istiqamətində müzakirələr aparılmışdır. İşər Azərbaycanın enerji sahəsindəki maraqlarına cavab verməsi, istərsə də beynəlxalq enerji təhlükəsizliyinin təminatının səmərəliliyinin yüksəldilməsi baxımından böyük önəm kəsb edən bu layihə Xəzər-Qara dəniz-Baltik dənizi regionlarında yerləşən dövlətlər arasında səmərəli regional əməkdaşlığı daha da möhkəmləndirəcək və ayrı-ayrılıqda iştirakçı ölkənin enerji təhlükəsizliyinin daha yüksək səviyyədə təmin olunması üçün yeni-yeni imkan açacaqdır. Belə bir mühüm hadisə həm də, vaxtilə Ümummilli lider Heydər Əliyevin ölkənin neft-qaz strategiyasını böyük dəqiqliklə müəyyənləşdirə bilməsindən xəbər verir. Bu strategiyayı yeni geosiyasi və geoiqtisadi reallıqlara uyğunlaşdıraraq böyük uğurla davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev onu Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinin ən vacib istiqamətlərindən birinə çevirmişdir. Dövlət başçısı ölkənin artan iqtisadi potensialını məhz səmərəli və güclü enerji kompleksinin formalaşmasına yönəltməklə, respublikamızın həm də daim müstəqil siyasət yeritməsini təmin edir. Bütün bunlar isə artıq qeyd etdiyimiz kimi, ən müxtəlif sahələrdə olduğu kimi, enerji təhlükəsizliyi sahəsində də Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq miqyasda etibarlı tərəfdaşa çevrilməsini şərtləndirir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq enerji təhlükəsizliyinin təminatı istiqamətində atdığı

mühüm addımlar ölkənin müxtəlif səviyyəli tədbirlərə ev sahibliyi etməsi ilə daha da ciddiləşmişdir. Belə tədbirlərdən biri kimi NATO-nun "Enerji təhlükəsizliyi: çağırışlar və yeni imkanlar" mövzusunda seminarını qeyd etmək olar. NATO-nun Avratlantik Tərəfdaşlıq Şurası çərçivəsində həyata keçirdiyi "Enerji təhlükəsizliyi: çağırışlar və yeni imkanlar" mövzusunda seminarında olduqca əhəmiyyətli problemlərə toxunulmuşdur. Tədbirdə xüsusi diqqətə çatdırılmışdır ki, 2030-cu ilədək dünyada enerji daşıyıcılarına olan tələbat 15 dəfəyədək artacaqdır. Bu baxımdan enerji təhlükəsizliyi problemi müasir beynəlxalq təhlükəsizliyin ən vacib istiqamətlərindəndir. Seminarın Bakıda keçirilməsi isə Azərbaycanın beynəlxalq enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində böyük imkanlara malik olmasına işarədir. Həqiqətən də, zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına malik olan Azərbaycanın Avropanın enerji təminatında rolunun artmasını sübut etməyə artıq heç bir ehtiyac qalmamışdır.

§10. Postsovet məkanının regional təşkilatları və Azərbaycanın təhlükəsizlik maraqları

Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) bilavasitə SSRİ-nin parçalanmasının nəticəsi olaraq meydana çıxmışdır. Bu birliyə Baltıqyanı dövlətlər istisna olmaqla keçmiş SSRİ-nin 12 respublikası daxil olub.

SSRİ çərçivəsində mərkəzdənqaçma tendensiyalarını və onu suveren dövlətlər ittifaqı formasında konfederativ qurumla əvəz etmək cəhdləri ilə əlaqədar olaraq SSRİ-nin tərkibinə daxil olan Belarus, Rusiya Federasiyası və Ukraynanın rəhbərləri 8 dekabr 1991-ci ildə Müstəqil Dövlətlər Birliyinin yaradılması haqqında saziş imzaladılar və bu sənədlə "Beynəlxalq hüququn subyekti və geosiyasi reallıq kimi SSRİ-nin öz mövcudluğuna son qoyduğunu" bəyan edildi.

Əlavə və daha geniş əlaqələrdən sonra artıq keçmiş ittifaq respublikalarının 11-nin - Azərbaycan, Belarus, Ermənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Moldova, Özbəkistan, Tacikistan, Türkmənistan,

Ukrayna respublikaları və Rusiya Federasiyasının (RF) rəhbərləri 21 dekabr 1991-ci ildə adıçəkilən sazişə qoşuldular və nəticədə "bərabərhüquqlu əsaslarla və yüksək səviyyəli razılığa gələn tərəflər Müstəqil Dövlətlər Birliyini formalaşdırırlar" mətninin yer aldığı protokola imza atdılar. Sazişin və protokolun ratifikasiyası prosesində bir sıra dövlətlərdə mürəkkəb problemlər yaransa da, əsasən bunlar həll edildi. 1993-cü ilin dekabrında Gürcüstan MDB-yə qoşuldu.

Bundan əvvəl, 1993-cü ildə MDB dövlət başçıları Şurası tərəfindən MDB-nin Nizamnaməsi qəbul olundu. İlkin olaraq bu sənədə yalnız 7 dövlətin - Belarus, Ermənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Tacikistan respublikaları və Rusiya Federasiyasının rəhbərləri imza atdılar. Həmin ildə, ancaq bir qədər gec Azərbaycan, Gürcüstan və Moldova (sonuncular kollektiv təhlükəsizlik və hərbi-siyasi əməkdaşlıq məsələlərində iştirak etməmək qeydilə) da bu sənədə qoşuldu. Ukrayna və Türkmənistan MDB-nin Nizamnaməsini imzalamadılar. MDB dövlətlərinin bütün başçıları, o cümlədən Nizamnaməyə qoşulmayan dövlətlərin başçıları MDB-nin iqtisadi və siyasi sahələrdə potensialının varlığı və fəaliyyətinin təsirliliyini yüksəltmək məsələlərində ümumi müsbət mövqelərinin əks olunduğu haqda bəyanat qəbul etdilər. Həmin sənəddə MDB Nizamnaməsinin "buna hazır olan" dövlətlərin imzasına açıq olduğu da vurğulanmışdır.

Lakin nə ilkin təsis aktları, nə də MDB-nin Nizamnaməsi Birliyin hüquqi mahiyyətini özündə əks etdirir, nə də onun hüquqi statusunu müəyyən edir. MDB-nin Nizamnaməsinə özündə neqativ yükü əxz edən formul daxil edilib: "Birlik dövlət deyil və millətüstü səlahiyyətlərə malik deyil". Lakin lazımi qiymət onu təkzib etməklə əhatə olunmamalı, o müsbət qərarı özündə əks etdirməlidir.

Xüsusilə MDB-nin Nizamnaməsinin qəbulundan və onun hüquqi mahiyyətinin normalarının fəaliyyətə keçməsindən sonra MDB-nin təşkilati strukturlarının yenilənməsi və inkişafından sonra MDB kifayət qədər dəqiq şəkil aldı:

- *Birlik müsəqil dövlətlər tərəfindən yaradılıb və onların suveren bərabərliyinə əsaslanıb. Məhz bu keyfiyyət beynəlxalq təşkilatların törəmə hüquqi subyektlərinin qiymətləndirilməsində nəzərdə tutulur;*

- *Birlik MDB-nin qətiyyətli funksiyasını təsbit edən, məqsədi və sahəsi üzv dövlətlərin birgə fəaliyyətinə əsaslanan Nizamnaməyə malikdir. Məhz bu beynəlxalq təşkilatların törəmə hüquqi subyektlərinin fəaliyyətinin xəttini təşkil edir;*

- *Birlik dəqiq təşkilati strukturlara, dövlətlərarası, hökumətlərarası və qurumlararası institutlarının əlaqələndiricisi qismində çıxış edən şaxələnməmiş orqanlar sistemində malikdir (onlar MDB-nin ayrı-ayrı aktlarında öz qiymətləndirilməsini tapır).*

Nizamnamənin özündə yalnız üzv dövlətlər beynəlxalq hüququn subyektləri kimi adlandırılsa da, MDB-nin hüquqi mahiyyətini beynəlxalq hüququn subyekti və regional beynəlxalq təşkilat kimi müəyyən etmək üçün kifayət qədər əsas var. 1993-cü ilin dekabrında Dövlət başçıları Şurası tərəfindən MDB-nin və onun qanuni orqanlarının beynəlxalq tanınmasını təmin etməyin bəzi tədbirləri haqqında qərar qəbul etdi. Bu tədbirlər arasında MDB-nin BMT Baş Assambleyasında müşahidəçi statusu verilməsi təklifi barədə BMT Baş katibinə müraciət də vardı. BMT Baş Assambleyası tərəfindən belə bir qərar 1994-cü ilin martında qəbul olundu.

1993-cü ildə qəbul olunan MDB Nizamnaməsində təşkilatın məqsədləri olduqca geniş şəkildə dəqiq ifadə edilmişdir: siyasi, iqtisadi, ekoloji, humanitar, mədəniyyət və digər sahələrdə əməkdaşlığın həyata keçirilməsi; insanın əsas hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi; ümumi iqtisadi məkanın yaradılması; beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsi və silahsızlanmanın həyata keçirilməsi sahəsində əməkdaşlıq; üzv dövlətlərin vətəndaşlarının azad ünsiyyətini təmin etmək; birlik daxilində təmas və azad hərəkətmənin təmini; digər hüquqi münasibətlərdə qarşılıqlı hüquqi yardım və əməkdaşlıq; Birlik dövlətləri arasında mübahisə və münaqişələrin sülh yolu ilə həlli.

Bu məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün olduqca inkişaf etdirilmiş təşkilati strukturlar yaradılmışdır - Dövlət başçıları Şurası, Hökumət başçıları Şurası, Xarici İşlər Nazirləri Şurası (həm daimi, həm də müvəqqəti əsaslarla yaradılmış işçi və köməkçi orqanları ilə), Müdafiə Nazirləri Şurası, Əlaqələndirici-məsələhləşmə Komitəsi, İqtisad Məhkəməsi, müəyyən sahələrdə əməkdaşlıq üçün müxtəlif orqanlar, Parlamentlərarası Assambleya və b. Buna baxmayaraq, hələ də onların təyinatı ilə bağlı debatlar davam edir. Qeyd olunan strukturlar minə yaxın müqavilə, qərar, saziş və konvensiya qəbul ediblər. Lakin bunların çoxunda üzv dövlətlərin yalnız bir hissəsi iştirak edirlər və imzalanan sənədlərin böyük əksəriyyəti həyata keçirilməmiş qalır.

MDB-nin praktiki fəaliyyətinin nəticəsi ümitsiz dərəcədə aşağıdır. Eyni zamanda, MDB-nin mövcudluğunun ilk illəri göstərdi ki, onun keçmiş SSRİ məkanında geosiyasi təşkilata çevrilməsinin hədəfləndiyi struktur kimi, qəbulunu nə olduqca mənfi, nə də olduqca müsbət xarakterizə etmək yersizdir.

MDB nə birbaşa və dolayı yolla unitar dövlətin bərpa olunması mexanizmi, nə də bəzi bütövləşmə prosesinin formalaşmasında (Avropa Birliyi çərçivəsində baş verənlərə oxşar) integrasiya aləti ola bildi. Bununla yanaşı, üzv dövlətlərin maraqlarının bir-biri ilə toqquşması baxımından bu təşkilatın mövcudluqdan məhrum olması fikrinin yer aldığı skeptik (şübhəli) proqnozlar da özünü doğrultmadı. Bu üzv dövlətlərdən heç biri nə MDB-nin praktiki imkanları cəhətdən ifrat ruh yüksəkliyi duyur, nə də onun mövcudluğuna son qoyulması məsələsini gündəliyə gətirir. İştirakçılar arasında bütün fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, görünür, MDB-yə ümumi yanaşmada üzv dövlətlər anlayırlar ki, təşkilat qarşılıqlı münasibətlərdə məhdud, amma müsbət rol oynaya bilər.

MDB-nin təhlükəsizliyinin təmini problemlərinə yanaşması buna nümunə ola bilər. MDB çərçivəsində bu hesabla nəinki bir sıra konseptual sənədlər (məsələn, kollektiv təhlükəsizlik konsepsiyası) qəbul edilib, hətta bəzi konkret çoxtərəfli müqavilələr (məsələn, birgə havadanmüdafiə sistemlərinin yaradılması və MDB-nin xarici sərhədlərinin qorunmasında əməkdaşlıq məsələ-

ləri üzrə) bağlanıb. Postsovet məkanının daxilində sülhə dəstəyin təmin edilməsi fəaliyyətləri baxımından bir çox qərarlar qəbul edilib; əsasən, MDB adından Abxaziya və Tacikistanda sülhməramlı əməliyyatlar həyata keçirilib (2008-ci il avqust ayının 7-də Rusiya ilə Gürcüstan arasında baş verən müharibə MDB-nin nüfuzuna bir daha ciddi zərbə vurdu. Məlum oldu ki, bu qurum müstəqil regional qurumdan daha çox Rusiyanın imperialist siyasətini həyata keçirmək üçün yaradılmış bir təşkilati strukturdur. Müharibədən dərhal sonra Rusiya Federasiyası tərəfindən Abxaziya və Cənubi Asetiyanın müstəqil dövlət kimi tanınması MDB-yə üzv olan ölkələrin bu qurum çərçivəsində hansısa birlik formalaşdırma bilmə ehtimallarını sıfıra endirdi. Nəticədə, Gürcüstan MDB-ni tərk etdi).

Lakin qeyd olunan əməliyyatlar MDB mandatı daşısı da, bu, formal xarakterə malik olub; bu zaman digər dövlətlər bu fəaliyyətlərdə real olaraq iştirak etməyib və faktiki olaraq bunlar Rusiya sülhməramlıları tərəfindən həyata keçirilib. Bunu bir neçə səbəblə izah etmək olar. Üzv dövlətlərin ümumi hərbi-siyasi maraqlarının olmaması baxımından hərbi məsələlərdə əməkdaşlıq üzrə razılaşma dərəcəsi daha uğurlu alınır, nəinki çoxtərəfli əsaslarda. Buna görə də "vahid müdafiə məkanı"nın formalaşdırılması, hətta MDB-nin bazasında hərbi ittifaqın yaradılması son vaxtlara qədər mücərrəd xarakter daşıyır və real görünmürdü. Kollektiv Təhlükəsizlik üzrə Daşkənd Müqaviləsinə (KTM, 1992) MDB-nin 12 üzvündən yalnız 9-u imza atdı: Azərbaycan, Belarus, Ermənistan, Gürcüstan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Tacikistan respublikaları və Rusiya Federasiyası; Moldova və Türkmənistan müqaviləyə imza atmadılar; Ukrayna isə müşahidəçi qismində qoşuldu. Bununla yanaşı, bu müqaviləni imzalayanlardan bəziləri bir-biri ilə kəskin münaqişə vəziyyətindədirlər, məsələn, Ermənistan və Azərbaycan. Qeyd etmək lazımdır ki, MDB-yə Azərbaycanın qoşulmasının əsas səbəblərindən biri də Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ probleminin həllində bu regional qurumun müəyyən töhfələr verə biləcəyi ümidi ilə əlaqədar idi. Lakin hadisələrin inkişafı göstərdi ki, MDB bu funksi-

yanı yerinə yetirəcək nüfuza, ən əsası isə, siyasi iradəyə malik deyil. Çünki Rusiya Federasiyası bu təşkilatı özünün dövlətdaxili strukturlarından biri kimi görür və onun imkanlarından yalnız Rusiyanın maraqları naminə yararlanmağa çalışır. Dolayısıyla Rusiyanın iradəsindən kənar heç bir real addım ata bilmir. Ona görə də təşkilatın üzərində Rusiya hakim olduğu müddətdə MDB beynəlxalq, yaxud regional quruma çevrilə bilməyəcək. Elə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində MDB-nin heç bir rol oynaya bilməməsi də sonrakı illərdə Azərbaycanın bu quruma olan münasibətində müəyyən dəyişikliklərə səbəb oldu. 1999-cu ildə kollektiv təhlükəsizlik müqaviləsinin müddətinin artırılması haqqında protokolu yalnız 6 dövlət imzaladı. Azərbaycan, Gürcüstan və Özbəkistan müqavilədən çıxmaq barədə qərar qəbul etdilər. Bununla yanaşı, KTM praktiki münasibətlərdə üzv dövlətlərin qarşılıqlı əlaqələrinin real mexanizmini yaratmadı.

Lakin 2000-ci ildə postsovet məkanının cənub sərhədlərində hərbi-siyasi vəziyyət KTM iştirakçılarının əhval-ruhiyyəsini ciddi dəyişdirdi. Söhbət radikal islam qruplaşmalarının Qırğızıstan və Tacikistanın sərhəd rayonlarında fəallaşmasından, fanatik talibəncilərin Əfqanıstandakı fəaliyyətlərindən gedir. 2001-ci ildə İrəvanda keçirilən sammitdə Qırğızıstan və Tacikistanın KTM-nin qızgın tərəfdarı olmaları təəccüblü deyil. MDB-nin cənub sərhədlərində vəziyyətin normalaşdırılması bilavasitə Rusiyanın milli maraqları sahəsinə daxildir. O cümlədən regionda sabitliyin olması qeyri-sabit regionlarla sərhədi olan Qazaxıstanın da marağındadır. Daşkənd müqaviləsi çərçivəsində keçirilən bir çox əvvəlki görüşlərdən fərqli olaraq İrəvandakı sammitdə ümumi siyasi təyinatlar müzakirə edilmədi, əksinə, hərbi-texniki əməkdaşlığın real mexanizmlərinin işlənməsi, çevik qüvvələrin formalaşdırılması və qərargah rəisləri komitəsinin yaradılması və b. məsələlərlə məşğul oldular. KMT iştirakçıları olan dövlətlərin hərbi əməkdaşlığı sahəsində müşahidə olunan keyfiyyət dəyişikliyi təklildə müqavimət göstərməyin çətin olduğu ümumi təhlükəli düşmənin meydana çıxmasının nəticəsi idi. Belə ki, KMT iştirakçı ölkələri "yeni tipli" müharibələrlə qarşılaşdılar, strateji hədəfləri müəyyənləşdi-

rən və maliyyələşməni həyata keçirən əsl sifarişçisi kölgədə qalmaqla, münafişənin özü vətəndaş müharibəsi kimi təzahür edir. Beynəlxalq şəraitlə əlaqədar təzahür edən bu cür müharibələrin həlli regionun maraqlı ölkələrinin kollektiv səylərini tələb edir.

7 oktyabr 1992-ci ildə KMT iştirakçıları olan dövlətlərin prezidentləri Kişinyovda Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatının (KTMT) Nizamnaməsini və KTMT-nin hüquqi statusu ilə bağlı sazişi imzaladılar. Hər iki sənəd 18 sentyabr 2003-cü ildən qüvvəyə mindi. KTMT-nin tərkibinə 6 dövlət daxildir - Belarus, Ermənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan və Rusiya Federasiyası. 2 dekabr 2004-cü ildə BMT Baş Assambleyası KTMT-yə BMT Baş Assambleyasında müşahidəçi statusu verilməsi barədə qətnamə qəbul etdi. KTMT-nin hədəfi lazım gələrsə, iştirakçı dövlətlərin suverenliyi və ərazi bütövlüyünə qarşı hərbi təhlükəni birgə səylərlə aradan qaldırmaq və qarşısını almaqdan ibarətdir. Təşkilatın Nizamnaməsində yer alan 4-cü maddədə deyilir: "iştirakçı dövlətlərdən hər hansı birinə qarşı işğalçı aktın törədildiyi halda digər iştirakçı dövlətlər BMT-nin Nizamnaməsinin 51-ci maddəsinə uyğun olaraq kollektiv müdafiə hüququndan istifadə edərək hərbi kömək də daxil olmaqla əlində olan bütün vasitələrlə dəstək verməlidir". KTMT-nin əsas vəzifələrindən biri MDB dövlətlərin qarşılaşdığı ümumi təhlükə kimi terrorçuluqla mübarizədir.

Hazırda MDB tərkibində iqtisadi, hərbi əməkdaşlıq, sərhədlərin qorunması, mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı mübarizə, nəqliyyat sahəsində, ekologiya, mədəniyyət, turizm, nəşr və s. sahələrdə qarşılıqlı əlaqələri koordinasiya edən 70-ə yaxın sahəvi strukturla fəaliyyət göstərir. Bununla yanaşı, MDB üzvləri müəyyən sahələrdə yüksək ticarət imtiyazlarına malikdir, ayrı-ayrı sahələrdə kooperasiyanın səviyyəsi iqtisadi cəhətdən olduqca yüksəkdir.

Analitiklər qeyd edirlər ki, Birliyin fəaliyyətində başlıca mənfə cizgi qəbul olunan ümumi qərarların yerinə yetirilməməsi olub. Bu vəziyyətin səbəbləri arasında, əsasən, MDB-nin hakim elitasının səlahiyyətlərinin bir hissəsini Birliyin mərkəzi orqanlarına

vermək istəməmələri göstərilir. Nəticədə, MDB-də Rusiya, Belarus və Qazaxıstanın Avrasiya İqtisadi Birliyi ("EvrAzES") çərçivəsində Vahid İqtisadi Məkan (VİM) formalaşdırmaqla iqtisadi effekt alındığını nümayiş etdirən "inteqrasiya nüvəsi" yarandı. Bu vəziyyəti qeyd edən ekspertlərin qənaətinə, MDB-də islahatlar milli hökumətlərin səlahiyyətlərinin daha çox hissəsinin inteqrasiya orqanlarına verilməsi yolu ilə inkişaf edəcək. Halbuki MDB üzvlərinin bir hissəsi (GUAM və çox güman ki, Türkmənistan) bunu Rusiyanın təsirinin güclənməsi kimi qəbul edirlər, hakimiyyətdə indiki elitanın qalması halında onlar daha çox bu qurumdan uzaqlaşacaq və nəticə etibarilə proses təşkilatı tərk etməyə gətirəcək. Qalan üzvlər isə gerçək səlahiyyətləri mərkəzi orqanlara vermək yolu ilə gedərək birlikdə islahatlar aparacaqlar. Əgər qeyri-effektiv aparat və birliyin bütün mexanizmi bu prosesin sürətlənməsinə mane olsa, MDB-nin yerini - iqtisadi sahədə "EvrAzES", hərbi siyasi sahədə isə KTMT alacaq.

MDB-nin bugünkü vəziyyəti, gələcək perspektivləri və beynəlxalq-siyasi inkişafda roluna bir neçə amil təsir göstərir.

Birincisi, ölkələr arasında keçmiş SSRİ-nin ərazisində ortaya çıxmış obyektiv qarşılıqlı asılılıq onların MDB xətti ilə əməkdaşlığı üçün sanballı şərtlər yaradır. Ancaq belə əməkdaşlığa xarici dünya ilə qarşılıqlı əlaqələrin qarşısını ala biləcək təsirə malik faktor kimi də baxıla bilər.

İkincisi, bu təşkilatda üstün duruma birmənalı olaraq Rusiya malikdir. Bu vəziyyət isə onun MDB-yə marağını şərtləndirir və MDB çərçivəsində yeganə mümkün lider rolunu irəli çıxarır. Ancaq bir sıra digər üzv dövlətlər üçün məhz qeyd olunan hallar, siyasi və iqtisadi cəhətdən tarazlaşdırılmamış vəziyyət bir iştirakçının dominantlığının əbədləşdirilməsinə, digərinin isə nüvədən-kənar duruma düşməsinə gətirib çıxarması təhlükəsinə görə MDB-yə yanaşmada ehtiyatlılıq göstərilir.

Üçüncüsü, birliyin ayrı-ayrı dövlətlərinin maraqlı olduğu və özləri üçün xüsusilə aktual olan problemlərə diqqətin yönəldilməsinə təşəbbüs göstərdiyi üçün bir sıra hərəkətlərə çoxtərəfli dəstəyi təşkil etmək imkanı (bir çox hallarda tamamilən formal olsa belə)

verir. Halbuki məsələnin birbaşa dəxli olmayan bəzi digər ölkələr üçün bu situasiyalara cəlb olunması arzuolunmaz perspektiv yarada bilər.

Dördüncüsü, MDB çərçivəsində çoxtərəfli qarşılıqlı əlaqələrin yaradılmasına müxtəlif ölkələrin maraqları fərqlidir, bu isə təşkilat daxilində məhdud strukturların formalaşdırılmasına gətirib çıxarır. Bu strukturlara, məsələn, "ikili ittifaq" (Rusiya və Belarus), "dörtlü ittifaq" (Rusiya, Belarus, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan isə qoşulmağa hazırlaşır), "Mərkəzi Asiya Birliyi" (tərkibində Mərkəzi Asiyanın 4 dövləti daxildir), "EvrAzES"-i (Rusiya, Belarus, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan) aid etmək olar. Ümumiyyətlə, bu qurumların aktivliyi məsələsi açıq olaraq qalır. Buna nümunə olaraq, iştirakçıların qarşılıqlı əlaqələrdə Rusiyadan asılılığı azaltmağa can atan GUAM qrupunu (Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan və Moldova) göstərmək olar. Görünür, dəyişən geosiyasi vəziyyətlərdə postsovet ölkələri arasında əməkdaşlıq birləşmələri ilə əlaqə qurulmasında onların daha möhkəm olmasına imkan verir, amma eyni zamanda, bir bütöv kimi MDB-nin konsolidasiyası perspektivini aradan qaldırır.

Beşincisi, üzv dövlətlərin əksəriyyəti üçün beynəlxalq arenada konsolidasiya üstünlüyü ilə çıxış etmək imkanı məhduddur. Halbuki MDB formal olsa da, beynəlxalq hüququn subyekt statusuna malikdir, lakin praktiki olaraq o beynəlxalq arenada müstəqil fəaliyyət göstərən təsisat keyfiyyətində deyil. Bu isə MDB-ni Avropa və Asiyada beynəlxalq siyasi düzənə təsir etmək imkanına malik olmaq baxımından radikal şəkildə Avropa İttifaqı və NATO kimi strukturlardan fərqləndirir.

Ümumi olaraq demək olar ki, MDB keçmiş SSRİ-nin ərazisində müstəqil dövlətlərin təşəkkül tapması prosesində mənfi tendensiya azalması funksiyasını yerinə yetirib, qətiyyətli və avtoritet mövqeyə malik olan dövlətlərarası birliyə çevrilmək şansına malik deyil. Eyni zamanda, iştirakçı dövlətlərin müxtəlif maraqlarını (daha çox üst-üstə düşməyən) daha tez-tez özündə əks etdirdiyi üçün effektivli birləşdirmə mexanizmindən danışmaq hələ tezdir. Bu təşkilatın hətta beynəlxalq siyasi inkişafda belə post-

sovet geosiyasi məkanındakı real rolu marginaldır. Müasir beynəlxalq münasibətlərə təsir baxımından MDB-nin imkanlarının üzə çıxarılması və reallaşdırılması gələcəyin işidir.

MDB daxilində birliyin əsası Rusiya və Belarus arasında Gömrük İttifaqı barədə saziş imzalanması ilə qoyuldu. 1995-ci ildə bu birliyə Qazaxıstan, 1996-cı ildə isə Qırğızıstan qoşuldu. İlk olaraq dörd dövlət "mərhələli olaraq iqtisadiyyat, elm, təhsil, mədəniyyət, sosial sahələrdə tərəflərin suverenliyinə əməl olunmaqla integrasiyanın dərinləşdirilməsi" yolu ilə integrasiya olunmuş birliyin yaradılması məqsədilə iqtisadi və humanitar sahədə integrasiyanın dərinləşdirilməsi haqqında müqavilə imzaladılar. 1999-cu ildə müqaviləyə Tacikistan da qoşuldu.

Müqaviləyə əsasən, idarəedici orqan - Dövlətlərarası Şura, Hökumət başçıları Şurası və Integrasiya Komitəsi təsis edildi. Lakin iqtisadi integrasiya bir sıra səbəblərdən olduqca süst və ardıcıl olmadan gedirdi: birincisi, bütün iştirakçı dövlətlər xarici ticarətdə öz maraqlarını rəhbər tuturdular; ikincisi, gömrük rüsumlarının tariflərinin dəyişdirilməsi kimi ciddi məsələlərlə bağlı qərar ümumi normativ aktlar razılaşdırılmadan qəbul edilirdi; üçüncüsü, 1998-ci ildə Rusiyada baş verən maliyyə böhranı integrasiya prosesini xeyli çətinləşdirdi; dördüncüsü, 1998-ci ildə Qırğızıstanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil olması daxili bazarın, təkcə Qırğızıstanın deyil, Gömrük İttifaqına daxil olan ölkələrin bazarının avtomatik olaraq digər ölkələrin malları və xidmətlərinə açılmasına şərait yaratdı. Bütün bu hadisələr integrasiya yollarının yenidən qiymətləndirilməsini tələb edirdi. 1999-cu ildə detallı şəkildə integrasiya proqramı işlənərək Vahid İqtisadi Məkan və Gömrük İttifaqı barədə Müqavilə imzalandı, amma Gömrük İttifaqının yaradılmasının başa çatmasının konkret olaraq müddəti qeyd olunmurdu.

Bundan sonra, daxili sərhədlərdə gömrük nəzarəti prosedurlarında maksimal dərəcədə sadələşdirmə aparıldı, iqtisadi-ticarət əməkdaşlığının fəallaşdırılması üzrə birgə fəaliyyətlər razılaşdırıldı. Belə ki, 2000-ci ilin mayında Dövlətlərarası Şuranın iclasında Gömrük İttifaqının dəqiq struktur və effektiv aparata malik

beynəlxalq iqtisadi təşkilata transformasiya olunması haqqında qərar qəbul olundu.

2000-ci ilin oktyabrında Qazaxıstanın paytaxtı Astanada Belarus, Rusiya, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Tacikistan prezidentlərinin Avrasiya İqtisadi Birliyinin ("EvrAzES") yaradılması barədə müqavilə imzalamaları hüquqi cəhətdən Gömrük İttifaqının əvvəlcədən qəbul olunmuş sənədlərlə ümumi gömrük sərhədlərinin yaradılmasını, ümumi gömrük tariflərinin qüvvəyə minməsinə nəzərdə tutan beynəlxalq iqtisadi təşkilata çevrilməsini təsbit etdi. Müqaviləyə əsasən, "EvrAzES"-in əsas orqanları - dövlət başçıları səviyyəsində ən azı ildə bir dəfə, hökumət başçıları səviyyəsində ildə iki dəfə toplaşan Dövlətlərarası Şura (ali orqan), baş nazir müavinlərindən ibarət İnteqrasiya Komitəsidir. Perspektiv işləri birliyin yanında daimi nümayəndəlik, Parlamentlərarası Assambleya (parlament əməkdaşlığı orqanı) və Birlik Məhkəməsi təmin edir.

2001-ci ilin iyununda Minskə keçirilən MDB rəhbərlərinin sammiti çərçivəsində "EvrAzES"-in Dövlətlərarası Şurasının ilk iclasında bu beynəlxalq təşkilatın fəaliyyətini və orqanlarının idarə edilməsini reqlamentləşdirən bir sıra sənədlər qəbul edildi. İnteqrasiya Komitəsində və büdcənin formalaşdırılmasında qərarların qəbulunda prinsipcə səslərin paylanması yeni sisteminə keçildi. "EvrAzES"-in büdcəsində üzvlük haqqının payının aşağıdakı kimi paylanması nəzərdə tutulur: Rusiya-40%, Belarus və Qazaxıstan - hərəyə 20 faiz, Qırğızıstan və Tacikistan - hərəyə 10 faiz. İnteqrasiya Komitəsinin qərarları kimi Moskva və Almatı müəyyən edildi.

Beləliklə, "EvrAzES"-in yaranması MDB daxilində dövlətlərin çoxtərəfli dövlətlərarası iqtisadi əməkdaşlığını möhkəmləndirdi, Rusiya, Belarus, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Tacikistan iqtisadiyyatının dünya bazarına birgə çıxışının əsasını qoydu. Əlbəttə, əsas işlər qabaqda olsa da, bu cür birlik formasında beynəlxalq təşkilatın yaradılması MDB çərçivəsində inteqrasiya nüvəsinin rolunun gücləndiyinə dəlalət edir.

2003-cü ilin sentyabrında MDB çərçivəsində iqtisadi integrasiyanın güclənməsi yönündə daha bir addım atıldı: Rusiya, Ukrayna və Qazaxıstan Vahid İqtisadi Məkanın yaradılması haqqında saziş imzaladı. Yeni strukturun hədəfi müqavilə iştirakçısı olan dövlətlərin arasında mal, kapital və işçi qüvvəsinin sərbəst dövriyyəsinə nail olmaqdır.

Dörd dövlətin (Azərbaycan, Gürcüstan, Moldova, Ukrayna, 1998-ci ildən isə Özbəkistan) qeyri-formal qrupu olan GUÖAM-ın 1997-ci ildə yaradılması MDB çərçivəsində bəzi dövlətlərin ikitərəfli münasibətlərində fikir ayrılığının olması ilə şərtləndirilirdi. Azərbaycan və Ermənistan, Ukrayna və Rusiya, Rusiya və Moldova, Rusiya və Gürcüstan arasında mürəkkəb qarşılıqlı münasibətlər, Rusiyanın MDB-nin bütün üzvləri üçün birləşdirici mərkəz olmaq roluna birdəfəlik son qoydu. Bununla yanaşı, Rusiyada mövcud olan siyasi qərarlıqlıq və iqtisadi qeyri-sabitlik (1991-1998) MDB-dəki integrasiya tendensiyalarına xeyir gətirmirdi.

GUÖAM-ın fərqləndirici xüsusiyyətləri bunlardır:

- *MDB-yə daxil olsalar da, öz spesifik statusu ilə Ukrayna istisna olmaqla bu ölkələr hərbi-siyasi xarakterli "Kollektiv Təhlükəsizlik haqqında" Daşkənd müqaviləsinə daxil olmayıblar;*

- *GUÖAM-ın hər bir üzvü özlərinin daxili "ağrılı nöqtə"lərinə, gərginliyə və Rusiya ilə ikitərəfli münasibətlərdə problemlərə malikdir;*

- *Qeyri-formal məsləhətləşmə təşkilatı qismində meydana çıxan GUÖAM mövcud olduğu illərdə iqtisadi və siyasi əməkdaşlıq məsələlərində ümumi baxış maraqları əsasında regional təşkilata çevrilməyə can atıb. GUÖAM ölkələri üçün əsas iqtisadi ideyalardan biri iştirakçı ölkələrin birgə səylərlə Avropa və Asiyanı birləşdirən Böyük İpək Yolu layihəsinin yaradılmasını reallaşdırmaq olub.*

Yeganə Orta Asiya nümayəndəsi olan qərbyönlü fəaliyyətə aktiv can atan Özbəkistanın 1998-ci ildə quruma üzv olmasından sonra GUÖAM-a xüsusi diqqət yetirilməyə başlandı. Xəzər şəlfində yeni neft ehtiyatlarının kəşf olunması bu ideyalara yeni impuls verdi. Cənubi Qafqaz regionundakı yeni və həll olunmamış

fikir ayrılıqları bir tərəfdən Moskva-İrəvan-Tehran, digər tərəfdən Bakı-Tbilisi-Ankara kimi qeyri-rəsmi birliklərin formalaşmasına gətirib çıxardı. İqtisadi-siyasi qeyri-formal bu ittifaqlar əsas ixrac neft-qaz boru kəmərlərinin inşası layihələri uğrunda mübarizə üçün yarışa girdilər.

GUÖAM-ın ilk yaradıldığı dövrlərdə bu hadisə Rusiyanın qəzəbinə səbəb oldu. Belə ki, o vaxt Rusiya Təhlükəsizlik Şurasının və Federal Təhlükəsizlik Xidmətinin sədri olan V.Putin bəyan etdi ki, "Bu qurum Rusiya ətrafında qurşaq kimi bir şeydir. Biz bu yeni reallığı qiymətləndirməli, daha sonra xarici, daxili və müdafiə siyasətimizi müəyyənləşdirməliyik". Yəqin ki, bu ehtiyatlılıq GUÖAM-ın iqtisadi maraqlarla yanaşı, Avrانتlantik məkana inteqrasiya məqsədi güdən regional kollektiv təhlükəsizlik sistemi yaratmaq hədəfi ilə izah edilə bilər. Bu məntiq 1999-cu ildə Özbəkistanın MDB-nin Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsindən çıxması hadisəsi ilə özünü möhkəmləndirdi. NATO-nun 50 illiyi şərəfinə keçirilən tədbirlərdə bu 5 dövlətin "Avratlantik tərəfdaşlığı çərçivəsində əməkdaşlığı inkişaf etdirməyə" çağıran birgə bəyanatla çıxış etmələri bu faktın göstəricisi oldu.

Ola bilsin ki, ABŞ administrasiyası GUÖAM beynəlxalq təşkilatının yaradılması niyyətinin həyata keçməsi üçün əlavə səylər göstərmişdi. 2000-ci ilin payızında Vaşinqtonda GUÖAM ölkələri liderlərinin görüşü keçirildi və Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev GUÖAM-ın "bu təşkilatın müəyyən məqsədə yönəlmiş mahiyyət daşıyan həddə çatdığı" qənaətini dilə gətirdi. ABŞ Dövlət Departamenti GUÖAM ölkələrinə 45 milyon dollar yardım ayırdı. 7 iyun 2001-ci ildə Yaltada Azərbaycan, Gürcüstan, Moldova, Özbəkistan və Ukrayna prezidentlərinin sammitində GUÖAM-ın regional beynəlxalq təşkilata çevrildiyi bəyan edildi. Prezidentlər tərəfindən imzalanan Xartiyada GUÖAM-ın məqsədləri sadalanır: sosial-iqtisadi inkişafa təsir göstərmək, iqtisadi-ticarət əlaqələrini genişləndirmək və möhkəmləndirmək, nəqliyyat-kommunikasiya magistrallarından effektiv olaraq istifadə etmək, regional təhlükəsizliyi gücləndirmək, beynəlxalq terrorçuluqla, mütəşəkkil cinayətkarlıqla və narkotik ticarəti ilə mübarizə aparmaq.

Bununla yanaşı, Xartiyada qeyd olunur ki, GUÖAM hərbi-siyasi təşkilat deyil və onun siyasəti MDB-yə qarşı yönəlməyib. Əksinə, yeni təşkilat MDB-də fəaliyyətini aktivləşdirmək niyyətindədir. Xartiyadan əlavə, konsulluq məsələləri ilə bağlı qarşılıqlı yardım haqqında Konvensiya qəbul edildi.

GUÖAM-ın ali orqanı dövlət başçılarının hər il keçirilən görüşüdür. Təşkilatın icraedici orqanı xarici işlər nazirlərinin ildə iki dəfə planlaşdırılan toplantısıdır. Milli koordinatorlar komitəsi GUÖAM-ın işçi orqanı funksiyasını yerinə yetirir. Təşkilatda işlək dillər kimi rus və ingilis dilləri qəbul edilib.

Bununla birlikdə rəsmi Vaşinqton bəyan edib ki, ABŞ GUÖAM-ı antirusiya birliyi kimi deyil, energetika sahəsində ümumi maraqlara malik dövlətlər qrupu kimi görür və GUÖAM-la ABŞ arasında əməkdaşlığın perspektivinə inanır.

GUÖAM-ın regional təşkilat kimi təqdim olunması müxtəlif fikir və qiymətləndirmələrə səbəb olub. Bir sıra rusiyalı ekspertlər hesab edirlər ki, GUÖAM-ın yaradılması Rusiyaya hansısa çağırışdır və GUÖAM-ın üzvü olan dövlətlərin müstəqil olmaq və Rusiyanın himayəsindən çıxmaq arzusundan doğur, bu isə GUÖAM-ın "MDB-yə ölüm hökmü" verdiyi mənasına gəlir. Bəzi ekspertlər isə GUÖAM-ın beynəlxalq təşkilata çevrilməsinin mümkünsüzlüyündən danışırlar. Belə ki, tərəflərin hər biri öz məqsədlərini güdürlər, eyni zamanda, rəsmi Moskvanın bu ölkələrə qarşı mövqeyi və siyasəti dəyişib. Rəsmi Moskvanın mövqeyi olduqca təmkinli idi. Üstəlik, 2001-ci ilin iyununda Minskdə keçirilən MDB dövlət başçılarının sammitində Rusiya Prezidenti V.Putin GUÖAM-ın mövcudluğunun birliyi zəiflətmədiyini, əksinə, gücləndirdiyini bəyan edib. Hətta Gürcüstanın keçmiş Prezidenti E.Şevardnadzenin GUÖAM-a Rumıniya və Bolqarıstanı cəlb etmək cəhdləri Rusiyada ciddi narahatlıq doğurmadı. Əgər GUÖAM-ın yaradılmasının əsas məntiqinə nəzər yetirsək, onun aydın məqsədi sərbəst ticarətin təminatıdır, buna isə heç kim etiraz etmir.

Görünür, Özbəkistan və Moldovanın "GUÖAM-da fəallıq və və irəliləyiş olmadığı səbəbindən" kənara çəkilməsinə baxmayaraq, ABŞ bu regional birliyi dəstəkləyəcək.

2002-ci ilin sentyabrında ABŞ-ın iştirakı ilə Nyu-Yorkda GUÖAM-ın xarici işlər nazirləri səviyyəsində toplantısı keçirildi. Danışqların nəticəsi kimi GUÖAM ölkələri və ABŞ-ın gələcək əməkdaşlığı ilə bağlı ABŞ dövlət katibinin Avropa və Avrasiya məsələləri üzrə köməkçisi E.Couns-la birgə kommunike imzalandı. Bu sənəddə deyilir ki, ABŞ GUÖAM ölkələrinin təhlükəsizlik və nəqliyyat dəhlizlərinin effektiv fəaliyyəti üçün layihələrin işlənməsi və maliyyələşdirilməsində fəal iştirak etmək niyyətindədir. Rəsmi Vaşinqton GUÖAM-ın terrorçuluqla mübarizə, habelə gömrük nəzarəti, ticarətin və sərhədlərin təhlükəsizliyi sahəsində layihələri dəstəkləyəcəyinə hazır olduğunu bildirir.

2002-ci ilin yayında Özbəkistan GUÖAM-ı tərk etməsi barədə bəyanatla çıxış etdi. Özbəkistanın tamamilə təşkilatı tərk etməsi 2005-ci ilin mayında baş verdi və nəticədə təşkilat yenidən GU-AM adlanmağa başladı.

Göründüyü kimi, postsovet məkanında yaradılan regional təşkilatların heç biri bu siyasi coğrafiyada mövcud olan dövlətlərarası münasibətlərə nə iqtisadi, nə də hərbi-siyasi təhlükəsizlik baxımından real töhfə verə bilməyib. Ona görə də Azərbaycan Respublikası bu təşkilatlarla əməkdaşlıqla bərabər, öz təhlükəsizlik problemlərinin həlli yollarını daha nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq etməkdə görür.

§11. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi analitik tədqiqat obyektı kimi: faktlar və nəticələr

Cənubi Qafqaz strateji baxımdan dünyanın ən önəmli bölgələrindən biridir. Təsədüfi deyil ki, dünya siyasətinin və beynəlxalq münasibətlər sisteminin əsas meyilləri müəyyənləşdirən və yönləndirən güc mərkəzləri bu bölgəni özlərinin uzunmüddətli strateji planlarına daxil ediblər. Geostrateji planlarda və nəzəriyyələrdə “heartland (dünyanın qəlbi – idarəetmə mərkəzi) adlandırılan Avrasiya materikində hakim mövqeyə sahib olmaq üçün güc mərkəzləri digər önəmli bölgələrdə olduğu kimi, Cənubi Qafqazda da uzunmüddətli qarşılıqlı - faydalı əməkdaşlıq münasibətləri forma-

laşdırmaq və geniş əhatəli integrasiya proseslərini milli maraqlarına müvafiq qaydada sürətləndirmək üçün strateji addımlar atmağa çalışırlar. Bu baxımdan, qlobal güclərin geosiyasi və geoiqtisadi, bütövlükdə geostrateji maraqlarının kəsişdiyi və toqquşduğu bir məkan kimi Cənubi Qafqazda uzunmüddətli sabitliyin və tərəfdaşlığın hökm sürməsinə mane olan mənfi faktorların, tendensiya-ların neytrallaşdırılmasına xüsusi ehtiyac var. Dövlətlərin ərazi bütövlüyünə və suverenliyinə qarşı təcavüzkar, təhdid xarakterli addımların atılması, separatizmə dəstək verilməsi, birtərəfli qaydada hər hansı bir dövlətə qarşı müxtəlif xarakterli təzyiqlərin edilməsi (buraya psixoloji müharibə, müxtəlif dövlətlərin diplomatik nümayəndələrinin "persona non-grata" elan edilməsi, kütləvi deportasiya siyasətinin həyata keçirilməsi və s. hallar aid edilir) bu kimi mənfi tendensiyalara daxildir. Məsələyə məhz bu baxımdan yanaşdıqda tərəddüdsüz qeyd etmək olar ki, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi də bölgənin inkişafına, uzunmüddətli sabitliyə mane olan dağıdıcı faktorlardan biridir. Ona görə də bu problemin həlli beynəlxalq təhlükəsizliyin, hətta qlobal güclərin milli maraqlarının diktə etdiyi geostrateji zərurətdir.

Bu kontekstdə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin spesifikasiyasını və mahiyyətini aşkar etmək, münaqişənin dinamikası ilə bağlı proqnozlar vermək üçün bir-biri ilə əlaqəli olan bir neçə məsələyə nəzər yetirmək lazımdır. İndiyədək münaqişənin tarixi aspektləri, dinamikası ilə bağlı bir sıra araşdırmalar aparılıb və müxtəlif səciyyəli materiallar ortaya çıxarılıb. Başqa sözlə, münaqişənin yaranma tarixi, dinamikası və problem çərçivəsində aparılan danışıqlar, irəli sürülən həll modelləri ilə bağlı çoxsaylı informasiya və materiallar mövcuddur. O səbəbdən məqsədmüvafiq hesab etdik ki, münaqişənin dinamikası ilə bağlı məsələlərə analitik yanaşmaya istinad edək və analitik təhlilə müvafiq surətdə gəldiyimiz nəticələr əsasında proqnozlar ifadə edək.

Beləliklə, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin spesifikasiyası və mahiyyətinə müvafiq surətdə analitik təhlil

aparmaq üçün bir sıra məsələlərə (münaqişənin tarixi təşəkkülü, onun siyasi-hüquqi və beynəlxalq aspektləri və bu kontekstdə Azərbaycanın xarici siyasət strategiyası) kompleks surətdə nəzər yetirmək lazımdır.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkəmizin qarşısında duran başlıca məsələlərdən biri də Qarabağ problemi idi. Bu problemin xüsusiyyətləri araşdırılarkən, ilk növbədə, onu nəzərə almaq lazımdır ki, problemin kökləri dərinlərə gedib çıxır və onun yaranmasını müstəqillik dövrü ilə bağlamaq doğru olmaz. 1922-ci il – SSRİ-nin yaranması tarixi Azərbaycanın ərəzi bütövlüyünün real təhlükələrlə üzləşdiyi bir mərhələdir. Bu təhlükə Rusiyanın imperialist siyasəti və erməni şovinist-təcavüzkarlıq niyyətlərinin əcaib bir formada uzlaşmasından irəli gəlirdi.

Rus imperiализminin maraqları digər sərhədlərinə nisbətən daha şəffaf olan cənub sərhədlərinin möhkəmləndirilməsini tələb edirdi. Zaqafqaziya etnik tərkibinə görə çox qarışıq bir region olmaqla bərabər, həm də yerli əhali Rusiyadan daha çox İran və Türkiyə ilə əlaqələrə meyilli idi. Bu meyllər özünü həmin vaxtlar Zaqafqaziyada əhəlinin sayına və ərazisinə görə mütləq üstünlük təşkil edən Azərbaycanda daha çox büruzə verirdi. Buna görə də imperiya cənub sərhədlərinin möhkəmləndirilməsi üçün bu regionda daha yaxın olan etnosun hakimliyini təmin etməkdə maraqlı idi. Belə bir etnosun tanınması böyük bir çətinlik törətmədi. Hələ I Pyotrun dövründən rus maraqlarına xidmət etmək istəyində bulunan və bu xidmət nəticəsində öz maraqlarını da təmin edən ermənilər SSRİ imperiyası üçün hazır tapıntı idi. Məhz buna görə də Zaqafqaziyada erməni nüfuzunun qaldırılması məqsədilə hələ Çar Rusiyasının dövründən aparılan siyasət SSRİ dövründə də davam etdirilərək daha da dərinləşdirildi. Bu isə qanunauyğun idi. Belə ki, dinamik və statik səciyyəli maraqlar dəyişməmişdisə, siyasi kursu da dəyişməyə ehtiyac yox idi. Digər tərəfdən, I Dünya müharibəsində məğlub olmuş Türkiyənin daxili problemlər girdabında olması, İranın lokal siyasəti qlobal siyasətə qurban verməsi, sosialist inqilabı nəticəsində rus-erməni şovinizminə layiqli müqə-

vimət göstərən bəylərin, xanların, digər güclü və imkanlı şəxslərin kütləvi surətdə məhv edilməsi Azərbaycanın erməniləşdirilməsi siyasətinə geniş meydan açmış oldu. Erməni tərəfdən isə bu siyasət vətənsiz, yurdsuz insanların (qaçqınların) yerli xalq kimi təsdiq olunaraq respublika yaratmaq istəyi ilə müşayiət olunurdu.

Məhz bu rus-erməni şovinizminin nəticəsi idi ki, SSRİ-nin yaranmasından çox keçməmiş Azərbaycanın qərb əyalətlərinin böyük bir hissəsi Azərbaycandan qoparılaraq Ermənistan Respublikasına verildi. Bu aqibətdən təkcə Naxçıvan qurtula bildi ki, bu da Rusiya ilə Türkiyə arasında imzalanmış "Kars" müqaviləsinin sayəsində oldu. Bu cür qoparmalar ona gətirib çıxardı ki, artıq 1940-cı ilə Azərbaycanın ADR dövründə mövcud olmuş 118 min kvadratkilometr ərazisi 86,6 min kvadratkilometrədek kiçildi.

Qoparmalar arasındakı müddətdə isə bu cür ayrılmalara faktiki zəmin yaratmaq məqsədilə azərbaycanlıların sistemli şəkildə həmin ərazilərdən hansı yolla olursa olsun, sıxışdırılıb çıxarılması və ermənilərin məskunlaşdırılması kimi çirkin siyasət aparıldı. Bu hadisələrin ən iyrenc tərəflərindən biri də o idi ki, bu əməliyyatlarda Azərbaycanın o zamankı rəhbərliyi də yaxından iştirak edirdi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu şovinst siyasətin nəticəsində Azərbaycanın qərb əraziləri tamamilə Ermənistanın ərazisinə daxil edildi. Qarabağın dağlıq hissəsində isə gələcək qoparmalara hazırlıq kimi qondarma "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti" yaradıldı. Sonra da siyasi vəziyyətin nisbətən dəyişməsi Qarabağın tamamilə Azərbaycandan ayrılması məsələsini təxirə salmış oldu. Həlbuki 30-50-ci illərdə Ermənistan tərəfindən buna bir neçə dəfə cəhd edilmişdi. Bunun əvəzində Dağlıq Qarabağdan türk mənşəli tarixi adlarının qondarma erməni mənşəli adlarla əvəz olunmasının kütləvi hal alması 1988-ci ildən sonrakı hadisələrə ciddi hazırlıq getdiyindən xəbər verirdi.

1985-ci ildə SSRİ-də hakimiyyət kürsüsünə M.S.Qorbaçovun keçməsi ilə imperiyadaxili atmosfer tamamilə dəyişmiş oldu. SSRİ-nin dağıdılması məqsədini güdən siyasətin nəticəsi olaraq imperiyanın bir çox regionlarında olduğu kimi, Qafqazarxası respublikaların da həyatında siyasi canlanma müşahidə olunmağa

başlandı. Bundan çəkinən imperiya rəhbərliyi münaqişə ocaqları yaradaraq siyasi diqqətin digər məsələlərə yönəldilməsinə imkan verməmək məqsədini həyata keçirdi. Məhz bunun üçün Azərbaycanca qarşı sınıanmış üsula əl atan Rusiya Ermənistanla məlul məqsəd uğrunda fəaliyyətə başlamaq razılığını verdi. 1987-ci ilin sonlarında Ermənistanla azərbaycanlı əhalinin kütləvi surətdə zorakılıqla qovulması baş verəcək gələcək hadisələrin ilk cərçisi oldu. Ermənistan ərazisində türk mənşəli əhalinin qovulmasından sonra strateji planın əsas hissəsinə keçildi. Dağlıq Qarabağdan guya yerli əhalinin azadlıq mübarizəsinə başlaması qaldırıldı və bu ad altında Azərbaycanın Qarabağ və ona bitişik ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalı prosesi başlamış oldu.

Hadisələrin bu cür acınacaqlı hal almasında məsuliyyətin çoxu o dövrlə Azərbaycan rəhbərliyinin üzərinə düşür. Belə ki, sözün əsl mənasında xəyanətkar mövqe tutan hakim dairələr hadisələrin hansı yöndə cərəyan etdiyini görə-görə Qarabağın azərbaycanlı əhalisinin sıxışdırılmasında yaxından iştirak edərək guya sabitliyin təmin olunması məqsədilə əhalidən silahların yığılması və əhalinin ekstremistlər qarşısında köməksiz buraxılması vəzifəsini yerinə yetirdilər. Bakıda və respublikanın digər iri şəhərlərində baş verən etiraz aksiyalarının amansızlıqla yatırılması, hətta bu məqsədlə imperiyanın xüsusi cəza dəstələrindən də istifadə edilməsi hakimiyyətdə olan qüvvələrin iç üzünü açmış oldu.

Hadisələrin sonrakı inkişafı 1991-ci ildə SSRİ-nin dağılması ilə daha da mürəkkəbləşmiş oldu. Hadisədə iştirak edən tərəflərdən ən az biri üzərində nəzarətini itirən Rusiya hadisələri tam nəzarətdə saxlamaq imkanından məhrum oldu. 1991-cı ildə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin açıq müharibəyə keçməsi məhz bu itkinin bəllənləşdirilməsi istəyi idi ki, bu müharibədə də Azərbaycan Dağlıq Qarabağ əhalisi adı altında rus-erməni hərbi birləşmələri ilə müharibə aparmalı oldu.

1991-1993-cü illərin məlul hadisələrinə həlledici təsir göstərən amillərdən biri də həmin dövrlərdə Azərbaycan rəhbərliyində yenə də təcrübəsiz romantiklərin olması idi. Bütün qüvvələri səfərbərliyə alıb düşmənlə döyüşmək əvəzinə, ayrı-ayrı adamlar ət-

raflarına silahlı qruplaşmalar toplayaraq "Qarabağ" şüarı altında hakimiyyət davası aparmağa başladılar ki, bunun da nəticəsi çox acınacaqlı oldu. Azərbaycan böyük məğlubiyyətlərə düçar oldu, nəinki Qarabağın dağlıq ərazisi, habelə digər qərb rayonları da daxil olmaqla ərazisinin 20 faizini itirdi. Əgər 1993-cü il hakimiyyət dəyişikliyi nəticəsində hakimiyyətə gələn Heydər Əliyevin gərgin əməyi sayəsində atəşkəsə nail olunmasaydı, hərbi əməliyyatlar daha böyük vüsət alaraq daha geniş əraziləri əhatə edəcəkdə.

Məhz 1993-cü ildən sonra Heydər Əliyevin əhəmiyyətli səyləri və gərgin əməyi sayəsində bu problemin həllinə yönəlik məqsədyönlü, sistemli və davamlı addımlar atılmağa başlandı.

Problemin sülh yolu ilə həll edilməsinin vacibliyini dəfələrlə vurğulayan Azərbaycan müxtəlif səviyyəli diplomatik danışıqlara gedərək və bütün mövcud resurs və vasitələrdən istifadə edərək məsələnin həlli yollarını axtarmağa başladı. Məsələnin ATƏT çərçivəsində həll edilməsi üçün təşkil edilən Minsk qrupunda, həmçinin, qurumun bir sıra zirvə toplantılarında məsələnin mahiyyətini dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdıran ulu öndər Heydər Əliyev dünya dövlətlərini Qarabağ məsələsində diqqətli olmağa və məsələnin tezliklə beynəlxalq hüquq normalarına müvafiq surətdə həll edilməsi işində yaxından iştirak etməyə dəvət etdi. Bir çox dünya dövlətləri ilə bu mövzuda danışıqlar aparan, Bişkek, Lissabon sammitlərində Azərbaycanın mövqeyinə və maraqlarına uyğun bəyanatların qəbul olunmasına nail olan Ümummilli lider Heydər Əliyev sonunda beynəlxalq vasitəçilərin fəaliyyətinin lazımi nəticələr vermədiyini görərək Ermənistan prezidenti ilə birbaşa danışıqlara gedib, problemin həlli yollarının bilavasitə münaqişə edən tərəflər arasındakı danışıqlarda tapılmasına cəhd etdi. Lakin münaqişə tərəflərindən biri olan Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqeyi danışıqların nəticəsiz qalmasını şərtləndirmiş oldu.

Eyni zamanda, Prezident İlham Əliyevin dövründə davam etdirilən danışıqlar da Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqeyi ilə səciyyələndi. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən hücum diplomatiyasının fonunda Azərbaycan diplomatik cəb-

hədə əhəmiyyətli nailiyyətlər qazandı, eləcə də informasiya savaşında mühüm üstünlük əldə etdi. Artıq münaqişənin həlli məsələsi mütəmadi qaydada beynəlxalq arenada gündəmə gətirilməkdə və bir sıra beynəlxalq toplantıların aktual müzakirə predmetlərindən birini təşkil etməkdədir. Müxtəlif zaman kəsiklərində Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli problemi istər BMT Baş Məclisinin geniş çərçivəli toplantılarında, istər digər beynəlxalq təşkilatların sessiyalarında, müxtəlif dövlətlərin qanunvericilik orqanlarında – parlamentlərində, istərsə də dövlətlərarası ikitərəfli və çoxtərəfli görüşlərdə ən yüksək səviyyə və formada gündəmə gətirilib. Təbii ki, bütün bunların əsasında dayanan fundamental amil Azərbaycan hakimiyyətinin uğurlu xarici siyasəti və yüksək diplomatik səriştəsidir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin təməlini qoyduğu pragmatik, rəşional və realist xarici siyasi-strateji kursun bu gün Prezident İlham Əliyev tərəfindən müasir beynəlxalq münasibətlər sisteminin tələblərinə müvafiq qaydada uğurla davam etdirilməsi, sözsüz ki, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli prosesinin olduqca intensivləşməsinə səbəb olub. Artıq Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq hüquq normalarına əsasən həll edilməsinə dair bəyanatlar birmənalı şəkildə, bu və ya digər səviyyədə bütün dövlətlər tərəfindən mütəmadi olaraq səsləndirilməkdədir.

Bütün bunlara paralel olaraq Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq hüquq normalarına əsasən həll edilməsi Azərbaycan dövlətinin qarşısında duran ən öncül strateji vəzifələrdən biri və birincisidir. İstər Ümummilli lider Heydər Əliyev, istərsə də Prezident İlham Əliyev tərəfindən dəfələrlə bəyan edilib ki, Azərbaycan istənilən şəraitdə özünün ərəzi bütövlüyünü bərpa edəcək və təcavüzkar qüvvələr işğal olunmuş Azərbaycan ərəzisindən çıxarılacaq. Məhz bu cür qətiyyətli və prinsipial mövqeyin fonunda Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli məsələsinə bütün resurslarından səmərəli istifadə etməkdə və hücum diplomatiyası həyata keçirməkdədir. Bunun qanunauyğun nəticəsidir ki, artıq Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli məsələsi böyük aktuallıq kəsb edir. Dünyanın, demək olar ki, bütün

dövlətləri birmənalı qaydada ölkəmizin ərazi bütövlüyünü tanıyır və dəstəkləyir. Amma Azərbaycan hələlik problemin həlli yönündə sülh danışıqlarına, diplomatik vasitələrə üstünlük verir. Bu isə ona dəlalət edir ki, xarici siyasi fəaliyyətində daim beynəlxalq hüquq normalarını əsas götürən ölkəmiz dinc vasitələri hələlik optimal və effektiv mexanizm kimi görməkdə davam edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bu məsələyə toxunaraq deyib ki, Azərbaycan problemin sülh yolu ilə həllini istəyir: **"Bu gün də biz tam üstünlüyü əldə etmişik. Buna baxmayaraq, biz bəyan etmişdik ki, birtərəfli qaydada atəşkəsi bərpa etməyə hazırıq, bir şərtlə, qarşı tərəf də atəşkəsə əməl etsin. Biz müharibə istəmirik. Biz istəyirik ki, məsələ sülh yolu ilə həll olunsun. Düzdür, bu, çətin prosesdir. Ancaq bilin ki, bütün əsas beynəlxalq təşkilatlar Azərbaycanın mövqeyini dəstəkləyir. BMT, ATƏT, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, Avropa Şurası - bütün bunlar həqiqəti əks etdirən, bizim mövqeyimizi dəstəkləyən qərar və qətnamələr qəbul etmişlər. Düzdür, hələ ki, bu qərarlar nəticəyə gətirib çıxarmayıb. Ancaq bu, məsələnin həlli üçün hüquqi əsasdır. Digər tərəfdən, Azərbaycan siyasi, iqtisadi cəhətdən bölgədə Ermənistan ilə müqayisədə böyük dərəcədə irəliləyib gətmişdir"**.

Göründüyü kimi, Azərbaycanın bu istiqamətdə fəaliyyəti özündə beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanan prinsipləri və dəyərləri ehtiva edir. Bu fəaliyyətin məntiqi və qanunauyğun sonluğa çatması – ölkəmizin ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi üçün Azərbaycan dövləti hər bir vasitə və metoda baş vuracaq. Bu, ölkəmizin beynəlxalq hüquq normalarına əsasən təsbit olunmuş ali hüququdur. Silahlı müdafiə metodu və mexanizminə istinad da Azərbaycanın qarşısında duran hüquqi alternativdir. Ölkəmizin bu hüququ 1975-ci ildə qəbul edilmiş ATƏT-in Helsinki Yekun Aktında da beynəlxalq hüquq normaları və prinsipləri ilə tanınır və təsdiqlənir. Helsinki Yekun Aktında məsələyə məhz bu cür yanaşılır: **"Ərazi bütövlüyü beynəlxalq hüququn başlıca norma və prinsiplərinin əsasını təşkil edir. Hər hansı bir dövlətə, onun ərazi bütövlüyünə qarşı xarici təcavüzkarlıq aktı baş verərsə,**

bu zaman təcavüzə məruz qalmış dövlət öz təhlükəsizliyini təmin etmək üçün silahlı qüvvələrdən istifadə edə bilər..."

Onu da xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycanın tutduğu prinsipial mövqeyin və sərgilədiyi pragmatik siyasətin fonunda dünyanın aparıcı dövlətləri və beynəlxalq təşkilatlar Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq hüquq normalarına əsasən həllinin zəruri və qaçılmaz bir proses olduğunu hər zaman bəyan edirlər. Məhz bunun nəticəsidir ki, beynəlxalq təşkilatların bir sıra sessiyalarında Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində həlli ilə bağlı fundamental və zəruri qətnamələr qəbul edilib. Elə bu prosesə paralel olaraq ATƏT-in Minsk qrupunun da münaqişənin həlli yönündə öz fəaliyyətinin səmərəlilik səviyyəsini artırması məsələsi də aktuallıq kəsb edir. Prezident İlham Əliyevin bildirdiyi kimi, ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrlərinin təklifləri Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa olunması, erməni qoşunlarının bütün işğal olunmuş ərazilərdən çıxarılması, məcburi köçkünlərin doğma yurd-yuvalarına qayıtması və bütün kommunikasiya xətlərinin açılmasına əsaslanır.

Bu kontekstdə digər mühüm nüans ondan ibarətdir ki, 2016-cı ilin aprelində Azərbaycan və Ermənistan silahlı qüvvələrinin təmas xəttində müşahidə olunan gərginlik və Azərbaycan ordusunun işğalçı ölkə ordusunun silahlı təxribatının qarşısını ləyaqətlə alması Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı yeni vəziyyətin yaranmasına səbəb oldu. Bu hadisələrin fonunda beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri, ayrı-ayrı dövlətlərin rəsmiləri Ermənistanın təxribatçı hərəkətlərinə son qoyulmasının və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq hüquq normalarına əsasən həllinin vacibliyini önə çəkdiilər. Bu, dünya ictimaiyyətinin Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqeyini kəskin qınamasının ifadəsi idi. Bu hadisələrdən sonra ATƏT-in Minsk qrupu və bütövlükdə beynəlxalq ictimaiyyət əmin oldu ki, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsini dondurulmuş münaqişə kimi xarakterizə etmək olmaz, çünki intensiv atışmaların mütəmadi olaraq baş verməsi nəticəsində çoxsaylı tələfatlar

qeydə alınır. Ona görə də bu vəziyyət sonrakı mərhələdə hərbi əməliyyatların başlamasını real ehtimala çevirir. Buna görə də həm dünya ictimaiyyəti, həm də ATƏT-in Minsk qrupu mövcud status-kvonun davam edə bilməyəcəyi qənaətinədir. Yəni ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrləri qəbul edirlər ki, münaqişənin həlli ilə bağlı mümkün qədər tezliklə ciddi tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlanmalıdır. Ermənistan isə anlayır ki, bundan sonrakı dövrdə danışıqlar prosesini uzatmaq, mövcud status-kvonu qoruyub saxlamaq mümkün deyil, beynəlxalq ictimaiyyət bu mövqeni qəbul etməyəcək. Bütövlükdə, Ermənistanın ciddi söylərinə və müqavimətinə baxmayaraq, Azərbaycan ordusunun aprelin 1-5 tarixlərində 2000 hektar (ha) ərazini işğaldan azad etməsi beynəlxalq birlik tərəfindən qəbul olundu və münaqişənin həlli geostrateji zərurət kimi xarakterizə olunur. Azərbaycan ordusunun aprel zəfəri həm Ermənistanı danışıqlar masası arxasına oturmağa məcbur etdi, həm də ATƏT-in Minsk qrupunu Ermənistanın konstruktiv danışıqlar məcrasına qayıtması üçün rəsmi Yerevana təzyiq göstərməyə vadar etdi. Beləliklə, həm Ermənistan, həm də ATƏT-in Minsk qrupunun üzvü olan dövlətlər anladılar ki, mövcud status-kvonun zaman limiti bitib, status-kvonu uzatmaqla Azərbaycan dövlətini işğal faktı ilə barışmağa məcbur etmək mümkün deyil, bundan sonra da münaqişə dondurulmuş vəziyyətdə saxlana bilməz.

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi beynəlxalq hüquq normalarına əsasən həll edilməli və Azərbaycanın ərazi bütövlüyü təmin edilməlidir. Bu, Cənubi Qafqaz kimi önəmli bir geosiyasi məkanda siyasi-iqtisadi prosesləri, durumu və təhlükəsizlik balansını tarazlaşdırmaqla yanaşı, uzunmüddətli qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa əsaslanan tərəfdaşlıq münasibətlərinin də formalaşmasına və inkişafına təkan vermiş olacaq.

IV FƏSİL

AZƏRBAYCANIN XARİCİ SİYASƏTİNDƏ ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİ MƏSƏLƏLƏRİ

§1. Milli maraqlara pragmatik münasibətin geosiyasi nümunəsi və ya Azərbaycanın xarici siyasət strategiyasında enerji resursları amili

Bu gün Azərbaycan sahib olduğu zəngin enerji ehtiyatlarından səmərəli şəkildə istifadə etməklə beynəlxalq miqyasda enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayan başlıca aktorlardan biri kimi çıxış edir. Ölkəmiz milli dövlətçilik prinsiplərinə müvafiq olaraq həyata keçirilən pragmatik və rəasional siyasət nəticəsində miqyasına görə regional, əhəmiyyətinə görə isə qlobal xarakterli transmilli layihələrin mərkəzi oyunçusu qismində çıxış etməkdədir. Təsədüfi deyil ki, Xəzər dənizinə xarici sərmayədarları ilk dəfə dəvət etməklə uzunmüddətli qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın sağlam təməlini atan Azərbaycanın iştirakı olmadan bu gün regionda heç bir layihə gerçəkləşdirilə bilməz. Bu da Azərbaycanın dünya dövlətlərinin enerji planı və strateji əməkdaşlıqlar perspektivində kəsb etdiyi önəmi aydın şəkildə əks etdirir.

Azərbaycanın pragmatik enerji siyasətinin əsasları və spesifikasiyasını müəyyən etmək üçün enerji siyasətində təbii qaz və neft faktorlarını ayrılıqda nəzərdən keçirmək lazımdır.

Beləliklə, müasir müstəqil Azərbaycanın yüksək inkişaf mərhələsinə çıxmasında, milli-iqtisadi təhlükəsizliyinin möhkəmlənməsində və dayanıqlı iqtisadiyyata malik olmasında neft amili xüsusi rol oynayır. Neft sərvətlərinin mənimsənilməsi, işlənilməsi və nəqli, ən əsası isə düzgün, düşünülmüş iqtisadi strategiyaya uyğun neft siyasətinin həyata keçirilməsi respublikamızın hazırkı tərəqqi mərhələsinə çatmasına dərin əsaslar yaradıb.

Ölkəmizdə neft sənayesinin tarixi çox qədimdir və Azərbaycanda neft resurslarının olmasına dair kifayət qədər çoxlu tarixi

məlumatlar mövcuddur. Ərəb tarixçiləri, coğrafiyaşünasları və səyyahları hələ bir neçə əsr əvvəl Abşerondakı iqtisadi həyatın qədimdən neftlə bağlı olduğunu göstərən, Bakının neftlə zəngin torpağa malik olmasına dair məlumatlar veriblər. İtalyan səyyahı Marko Polo Bakı neftinin Yaxın Şərq ölkələrinə aparılması, alman diplomatı və səyyahı Adam Oleari Bakıdakı neft quyularının mövcud olması, türk səyyahı Övliya Çələbi isə neft mədənlərindəki işlər, "qara qızıl"ın İrana, Orta Asiya, Türkiyə və Hindistana satılması haqqında qeydlərlə çıxış ediblər. Yerli mütəxəssislərimizin Balaxanıdakı neft quyularından birində aşkar etdiyi daş üzərindəki yazıda qədimdən burada neft çıxarılması öz əksini tapıb. Digər tarixi mənbələrdə də göstərilir ki, hələ 7-8 əsr əvvəl Bakı ətrafında 500-ə qədər neft quyusu mövcud olub. 1683-cü ildə Balaxanı, Binəqədi, Suraxanı yataqlarında olan İsveç səfirliyinin katibi, alman səyyahı Engelbert Kempfer qeyd edib ki, Abşerondan çıxarılan neft İran, Orta Asiya və Şimali Qafqaza daşınır.

Çar Rusiyası dövründə Azərbaycanda 1847-ci ildən neft mexaniki üsulla qazılmış quyulardan hasil edilməyə başlanır və Bibiheybət, Balaxanı yataqlarında sənaye əhəmiyyətli neft əldə olunur. Həmin ildən etibarən ölkəmizdə neft sənayesinin inkişafı başlanır. 1859-cu ildə Bakıda ilk neftayırma zavodu (qurğusu) tikilir. 1863-cü ildə Cavad Məlikov Bakıda kerosin zavodu tikdirir və dünyada ilk dəfə neftayırma prosesində soyuduculardan istifadə olunur. 1867-ci ildə 15 neftayırma qurğusu fəaliyyət göstərirdi. Beləliklə, sənaye üsulu ilə quyuların qazılması yeni neft yataqları aşkar edilməsinə və işlənməsinə səbəb olur. Neft sənayesinin infrastrukturunu və neftin emalı inkişaf etməyə başlayır, neftin hasilatı, emalı və satışı üzrə yüzlərlə firmalar yaradılır. Azərbaycanda milli burjuaziyanın formalaşması Bakı şəhərini dünyanın sənaye mərkəzlərindən birinə çevirir. Həmin illərdə neft sənayesinin inkişafında milli "neft milyonçuları"nın (Hacı Zeynalabdin Tağıyev, İsa bəy Hacınski, Murtuz Muxtarov, Şəmsi Əsədullayev, Seyid Mirbabayev və b.) böyük fəaliyyətləri olub. 1872-ci ildə isə neft sənayesində münasibətləri tənzimləmək məqsədilə iki qanun qəbul edilir: "Neft mədənləri və neft məhsullarından aksiz vergisi

haqqında" və "İcarədarların əlində olan neftli sahələrin hərracla fiziki şəxslərə satılması haqqında". 31 dekabr 1872-ci ildə neftli sahələrin ilk satışında Balaxanıda 15 sahə, Bibiheybətdə 2 sahə hərraca qoyulur. 1874-cü ildə Bakıda ilk səhmdar neft şirkəti – "Bakı neft cəmiyyəti" yaradılır.

Neft sahələrinin hərrac yolu ilə fiziki şəxslərə satılmasına dair qanunun qəbulu və neft yataqlarının hərraca çıxarılması xarici sərmayəçilərin ölkəmizə axınına yol açır. 1873-cü ildə milliyyətə isveç olan Robert Nobel Bakıya gəlir. 1876-cı ildə Nobel qardaşları Bakıda neft hasilatı və emalı üzrə neft şirkəti yaradırlar. O vaxtlar Azərbaycanda bir sıra neft mədənləri, neft emalı zavodları, ilk dəfə Xəzər dənizində quraşdırılmış neftdaşıyan tanker, barjlar, dəmiryolları, mehmanxanalar və s. Nobel qardaşlarına məxsus idi. 1876-cı ildə neft məhsullarına tətbiq olunan aksiz vergisi ləğv edildikdən sonra yeni neftayırma zavodları tikilib istismara verilir. 1878-ci ildə Balaxanı yatağı ilə Bakı neftayırma zavodunu birləşdirən 12 km uzunluğunda Rusiyada ilk neft kəməri inşa edilir. 1898-ci ildə neft mədənləri ilə Bakı neftayırma zavodlarını birləşdirən neft kəmərlərinin ümumi uzunluğu 230 km idi. Bu kəmərlərdə ildə 1 milyon ton neft nəql edilirdi.

1883-cü ildə Bakı-Batumi dəmir yolu tikilib istifadəyə verilir ki, bu da neft və neft məhsullarının Avropa ölkələrinə ixrac edilməsinə imkan verir. 1883-cü ildən Rotşild Bakıda maliyyə-kredit əməliyyatlarına və neftin satışı ilə məşğul olmağa başlayır. 1886-cı ildə Rotşildin Xəzər-Qara dəniz neft şirkəti yaradılır. Beləliklə, Azərbaycan bölgədə mühüm neft tədarükçüsünə çevrilir. 1901-ci ildə ölkəmizdə 11 milyon ton neft hasil edilir ki, bu da dünya neft hasilatının 50 faizdən çoxunu təşkil edirdi.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra neft sənayesində yeni mərhələ başlayır və 1920-ci ildən etibarən neft sənayesinin milliləşdirilməsi prosesi həyata keçirilir. Bu proses neft sənayesində bir sıra problemlər də yaradır və hasilat 1920-1925-ci illərdə 2-3 milyon tona düşür. Yalnız 40-cı illərdə hasilat artmağa başlayır. II Dünya müharibəsi illərində neft hasilatı ildə 23-24 milyon tona çatdırılır ki, bu da o dövrdə SSRİ-nin neft hasilatının

76 faizini təşkil edirdi.

1949-cu ildə açıq dənizdə "Neft Daşları" yatağının kəşf olunması isə sənayenin tamamilə yeni formaya keçməsinə səbəb oldu. "Neft Daşları"nın istismara verilməsi ilə Azərbaycanda dəniz neft sənayesinin inkişafı başlandı. 1969-cu ildən başlayaraq Azərbaycanın neft və qaz sənayesində işlər daha da sürətlənir və bu sahə dinamik inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur. Ümummillə lider Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövrü ərzində neft və qaz sənayesinin, xüsusilə də dəniz neftinin hasilatı əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldi. Ulu öndərin birbaşa təşəbbüsü ilə 1970-ci ildə "Xəzərdənizneft" İstehsalat Birliyinin yaradılması isə Azərbaycan neftçilərinin Xəzərin bütün sektorlarında geoloji-kəşfiyyat, qazma, işlənmə, istismar və digər işlər aparmasına yol açdı. 1970-80-ci illərdə ağır yük qaldıran kran gəmilərinin, "Xəzər" və "Şelf" tipli yarımadalma üzən qazma qurğularının alınması nəticəsində dənizin daha dərin sahələrində zəngin neft və qaz yataqlarının kəşf olunmasına imkan yarandı. Nəticədə 60-cı illərin sonu ilə müqayisədə yeni 8 neft və qaz yatağı kəşf edildi, neft ehtiyatları iki, qaz ehtiyatları isə üç dəfə artırıldı. Həmin illərdə zəngin neft ehtiyatlarına malik "Günəşli", "Çıraq", "Azəri", "Kəpəz" və digər yataqlar kəşf olundu. Bu dövrdə dünyada analoqu olmayan Dərin Özüllər Zavodu tikilib istifadəyə verildi. Həmçinin, 70-80-ci illərdə Xəzər dənizinin digər respublikalara aid hissəsində yerləşən ən çətin yataqlarda kəşfiyyat işləri Azərbaycan neftçilərinə həvalə edildi.

§2. Azərbaycanın iqtisadi inkişafında tarixi dönüş: "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması və yeni neft strategiyası

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra neft sənayesində tamamilə yeni mərhələnin əsası qoyuldu. Bu dövrdə başlıca vəzifə müstəqil ölkənin neft sənayesinə xarici neft kompaniyalarını cəlb etmək və yeni nəql marşrutları yaratmaqdan ibarət idi. Çox təəssüf ki, 1992-1993-cü illərdə hakimiyyətdə olanların səriştəsizliyi, idarəçilik qabiliyyətinin olmaması, ölkəni bürümüş daxili ziddiyyətlər, xaos və anarxiya Qərbin neft şirkətlərini Azər-

baycandan çəkındırdı. Eynı zamanda, həmin dövrdə Qərb şirkətləri ilə neftin istısmarına dair aparılan danışıqlarda Azərbaycanın iqtisadi maraqları tam təmin olunmurdu. Bir sözlə, milli iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynaya biləcək əsas faktor olan neft amilindən istifadə olunmaması ölkədəki siyasi və sosial-iqtisadi böhranı daha da dərinləşdirirdi. Belə bir vəziyyətdə 1993-cü ildə Ümummilli lider Heydər Əliyevin xalqın çağırışı ilə hakimiyyətə qayıdışı Azərbaycanın siyasi və iqtisadi həyatında, eləcə də neft strategiyasının müəyyənələşməsində əsaslı dəyişikliklərin başlanğıcını qoydu.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin gərgin əməyi və qətiyyəti sayəsində neft müqaviləsi üzrə müzakirələrə, danışıqlara yenidən başlandı və nəhayət, çətin danışıqlar prosesindən sonra Azərbaycanın maraqlarına tamamilə cavab verən müqavilə şərtləri hazırlandı. 1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıda "Gülüstən" sarayında dünyanın 8 ölkəsindən 11 iri neft şirkəti ilə "Əsrin müqaviləsi" adlanan beynəlxalq saziş imzalandı. Bununla da Azərbaycanın dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyasının və ölkənin enerji təhlükəsizliyinin möhkəm təməli qoyuldu. Ümummilli lider respublikamızın iqtisadi, siyasi, sosial, humanitar, ictimai həyatında böyük dəyişikliklərə səbəb olan həmin sazişin əhəmiyyətinə toxunaraq qeyd etmişdir: **"1994-cü ildən Azərbaycan dövləti özünün yeni neft strategiyasını həyata keçirir və bu strategiyasının da əsas mənası, əsas prinsipləri Azərbaycanın zəngin təbii sərvətlərindən, o cümlədən neft və qaz sərvətlərindən Azərbaycan xalqının rifahı naminə daha da səmərəli istifadə etmək-dən ibarətdir"**.

"Əsrin müqaviləsi"nin həyata keçirilməsi ilə Azərbaycan iqtisadiyyatında dönüş yarandı. Birinci növbədə 1995-ci ildə ilkin neft hasilatı layihəsi çərçivəsində "Çıraq-1" özülü Qərb standartlarına uyğun olaraq bərpa olundu və böyük maillı quyuların qazılması məqsədilə bu özülün üst modulu modernizə edilərək yeni qazma avadanlıqları ilə təchiz olundu. 1999-cu ilin dekabrında Azərbaycanın ilk mənfəət nefti ilə doldurulmuş tanker dünya bazarlarına çıxarıldı.

Ümummilli lider Heydər Əliyev neft strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri kimi Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına nəqlini vacib hesab edirdi. Bu sahədə Azərbaycanın mənafeələrinin uzunmüddətli şəkildə qorunması, genişmiqyaslı beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın inkişafı, regionda neft hasilatının artması ilə əlaqədar neftin dünya bazarlarına nəqlinin təmin edilməsi məqsədi ilə strateji əhəmiyyətli Şərq-Qərb marşrutunun yaradılması başlıca məqsədlər idi. Məhz bu məqsədlə "Azəri-Çıraq-Günəşli" yataqlarından hasil olunan yanacağın Avropaya nəqlini təmin edə biləcək trans-kommunikasiya dəhlizinin yaradılması olduqca vacib sayılırdı. Ümummilli lider Heydər Əliyev dünyanın ən nüfuzlu siyasi liderləri, müxtəlif ölkələrin dövlət və hökumət başçıları, işgüzar dairələrin nümayəndələri, neft şirkətlərinin rəhbərləri ilə mütəmadi danışıqlar apararaq Azərbaycan neftinin Türkiyə vasitəsilə Qərbə ixracını nəzərdə tutan strateji marşrutun çəkilməsi üçün dövlətlərarası sazişin imzalanmasına çalışırdı. Bunun üçün regionda ən təhlükəsiz və uzunömürlü, rentabelli marşrut olan Bakı-Tbilisi-Ceyhanın (BTC) çəkilməsi təklif olunurdu. Həmin dövrdə Bakı-Novorossiysk və Bakı-Supsa neft kəmərləri Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına çıxarılmasında rol oynasa da, BTC qədər beynəlxalq miqyasda malik və rentabelli ixrac dəhlizi sayıla bilməzdi. İlk dövrlərdə BTC-nin reallaşmasını istəməyən qüvvələr çox idi və onlar neftin digər marşrutlarla nəqlinə çalışırdı. Lakin həmin qüvvələrin müxtəlif təxribatlarına və təzyiqlərinə baxmayaraq Heydər Əliyevin əzmkarlığı və qətiyyəti nəticəsində Bakı-Tbilisi-Ceyhanın çəkilməsinə dair sazişin imzalanması mümkün oldu. Türkiyə-Gürcüstan-Azərbaycan dövlətlərinin birliyi, Amerika Birləşmiş Ştatlarının dəstəyi nəticəsində, ən əsası isə Ümummilli liderin qəti əzmkarlığı sayəsində çoxlarının əfsanə hesab etdiyi layihə reallığa, gerçəkliyə çevrildi.

1999-cu il noyabrın 18-də ATƏT-in İstanbul Zirvə görüşü çərçivəsində Ümummilli lider Heydər Əliyev, Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevardnadze və Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Süleyman Dəmirəl "Xam neftin Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Cümhuriyyətinin ərazilərilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas

ixrac boru kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə" dair saziş imzaladılar. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan, Türkiyə Cümhuriyyəti, Qazaxıstan Respublikası və Amerika Birləşmiş Ştatlarının prezidentləri bu layihəni dəstəkləyən "İstanbul Bəyannaməsi"ni imzaladılar. Bununla da Azərbaycanın uzunmüddətli siyasi, iqtisadi mənafələrinin təmin edilməsi, genişmiqyaslı beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsi, eyni zamanda, regionda sülhün, sabitliyin və təhlükəsizliyin bərqərar edilməsi üçün növbəti mühüm addım atıldı.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəmərinə dair dövlətlərarası sazişin imzalanmasından sonra tərəflər BTC-nin çəkilişi üçün real işlərə başladılar. 2002-ci il sentyabrın 18-də Bakıda, Səngəçal terminalında Ümummilli lider Heydər Əliyevin, Türkiyə və Gürcüstan prezidentlərinin iştirakı ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan ixrac neft kəmərinin təməl daşı qoyuldu və kəmərin tikintisinə başlandı. BTC-nin Azərbaycan hissəsinin Gürcüstan hissəsi ilə birləşdirilməsi 2004-cü ilin oktyabrında baş tutdu.

§3. Azərbaycan nefti regional siyasi-iqtisadi proseslərdə mühüm faktor kimi: Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəmərinin işə düşməsi və yanacaq resurslarının dünya bazarlarına nəqli

2006-cı il mayın 28-də Azərbaycan nefti Ceyhan limanına çatdı və iyulun 4-də neftlə yüklənmiş ilk tanker buradan yola salındı. İyulun 13-də Türkiyənin Ceyhan şəhərində XXI əsrin ən böyük enerji layihəsi olan Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin təntənəli açılış mərasimi keçirildi. BTC dünya dövlətləri ilə Azərbaycan dövlətinin yeni münasibətlərinin, dünya xalqları ilə Azərbaycan xalqının əlaqələrinin yenidən qurulmasına təkan verdi, Azərbaycanın xarici siyasətinin güclənməsinə və inkişaf etməsinə səbəb oldu.

Prezident İlham Əliyevin bəyan etdiyi kimi, BTC Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyəni, xalqlarımızı bir-birinə daha da yaxınlaşdırmaqla yanaşı, bölgəyə sülh və sabitlik gətirib. Bu kəmər nəinki Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına çıxarılmasına imkan verdi,

həmçinin "İpək yolu" üzərində yerləşən dövlətlərin, türkdilli ölkələrin, bütün dünyanın əsas magistral kəmərinə çevrildi. Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə və bütövlükdə bölgə, Avropa və ümumən dünya üçün iqtisadi, siyasi baxımdan, enerji təhlükəsizliyi cəhətdən çox böyük əhəmiyyətə malik olmaqla yanaşı, Türkiyənin Qara dəniz boğazlarının həddən artıq yüklənməsinin də qarşısını aldı. Dünyanın enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında müstəsna rol oynayan BTC ilə ildə 50 milyon ton Azərbaycan nefti nəql etmək mümkündür.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu neft strategiyası, çəkilişinə nail olduğu Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəməri ölkəmizin müstəqilliyinin möhkəmlənməsi, təhlükəsizliyinin etibarlı təmin olunması, zəngin və qüdrətli dövlətə çevrilməsi, eləcə də regionun və dünyanın enerji təhlükəsizliyində əsas yer tutan dövlət kimi nüfuzunun artmasına səbəb olub. Azərbaycan hazırda çoxşaxəli enerji siyasəti həyata keçirərək Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində başlıca rol oynamaqdadır. Hazırda Azərbaycanın yerləşdiyi Xəzər regionu dünyanın enerji təchizatında mühüm yer tutur. Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təminatında Xəzər regionu müstəsna məkandır və Azərbaycan bu prosesdə başlıca rol oynayan regionun flaqmanıdır. Azərbaycan hökumətinin nümayiş etdirdiyi siyasi iradə olmasaydı və respublikamızın "Əsrin müqaviləsi" ilə başlayan enerji siyasəti reallaşmasaydı, həzırkı neft və qaz layihələri çəkilə bilməyəcəkdi.

§4. Neft iqtisadiyyatı digər sahələrin inkişafını stimullaşdıran amil kimi: diversifikasiya siyasəti və qeyri-neft sektorunun inkişafı

Neft-qaz sektoru hazırda iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafında lokomotiv rolunu oynamaqdadır. Qeyri-neft sektorundakı dinamizmi isə iqtisadiyyatın diversifikasiyası ilə bağlı həyata keçirilən siyasətin mühüm nəticəsi hesab oluna bilər.

Prezident İlham Əliyevin bəyan etdiyi kimi, keçid iqtisadiyyatından sonrakı yeni inkişaf mərhələsində ölkəmizin qarşısında du-

ran əsas vəzifələrdən biri qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafını təmin etməkdən və bu sektora aid müəssisələrin yüksək keyfiyyətə malik məhsul istehsalını artırmaqdan ibarətdir: **“Bu gün artıq Azərbaycan iqtisadiyyatı neft amilindən o qədər də asılı deyildir. İnvestisiyaların cəlb edilməsi, xarici şirkətlərlə uğurlu və qarşılıqlı maraqlar əsasında yaradılmış əlaqələr, hasilatın artırılması, Azərbaycanın iqtisadi inkişafının təmin edilməsi, neft kəmərlərinin tikintisi və təbii ehtiyatların bu kəmərlər vasitəsilə dünya və Avropa bazarlarına nəql edilməsi layihələri bugünkü Azərbaycanın reallıqlarını böyük dərəcədə əks etdirir. Bu gün Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun inkişafı da çox sürətlə gedir. Buna təkan verən məhz neft siyasəti, neft strategiyası olmuşdur.**

Qeyri-neft sektorundakı yüksək artım Azərbaycan iqtisadiyyatının çoxşaxəli iqtisadiyyat olduğunu göstərir. Azərbaycan hökuməti zəngin neft resurslarının satışından daxil olan valyuta ehtiyatlarını səmərəli şəkildə xərcləməklə iqtisadiyyatın bütün sektorlarının dinamik inkişafı üçün əlverişli baza yaratmağa nail olub və hazırda qeyri-neft sektoru valyuta gətirə biləcək strateji bölməyə çevrilib. Həyata keçirilmiş məqsədyönlü investisiya proqramlarının icrası nəticəsində neftdən kənar sahələr valyutatutumlu olmaqla perspektiv iqtisadi inkişaf üçün etibarlı zəmin yaradır. Prezident İlham Əliyev bildirib ki, neft faktoru bizim üçün vasitədir: **“... Yəni biz bu vasitədən istifadə edirik: Neft bizim üçün vasitədir. Mən hesab edirəm ki, biz bu vasitədən çox səmərəli istifadə etdik. Azərbaycan artıq dünyada tanındı. Ölkəmizə milyardlarla dollardan artıq sərmayə gətirilib qoyuldu. Azərbaycan öz iqtisadiyyatının neftlə bağlı olan digər sektorlarının da xeyrini götürdü, orada inkişaf müşahidə olunur”.**

Respublikamızda qeyri-neft sektorunun yüksək inkişaf perspektivləri iqtisadiyyatın diversifikasiyası üçün başlıca stimullardan biridir və yeni strateji plana əsasən, Azərbaycan yaxınmüddətli perspektivdə qeyri-neft məhsullarının ixracatçısı kimi dünyada böyük nüfuza malik olacaq. XXI əsrin birinci onilliyində respublikamızın iqtisadi inkişafında neft gəlirləri başlıca valyuta mənbəyi

olsa da, ikinci onillikdə qeyri-neft məhsullarının istehsalının və ixracının yüksəlməsi valyuta resurslarının strukturunun dəyişməsinə imkan yaradıb. Yəni iqtisadiyyatda diversifikasiya siyasətinin həyata keçirilməsi öz mühüm bəhrəsini verdikdən sonra ölkəmizin valyuta mənbələri sırasında qeyri-neft məhsulları xüsusi paya malik olub.

§5. Neft gəlirlərinin ədalətli bölüşdürülməsi: büdcədə neft gəlirlərinin yeri, Dövlət Neft Fondundan transferlər, şəffaflıq

“Neft Fondunun başlıca məqsədi indiki və gələcək nəsillərə xidmət etməkdir”

Ümummilli lider Heydər Əliyev

Ümummilli lider Heydər Əliyev neftdən əldə olunan gəlirlərin səmərəli və şəffaf şəkildə xərclənməsi üçün mükəmməl strategiyayı da yaradıb. 1999-cu ildə Ümummilli lider Heydər Əliyev "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun (DNF) yaradılması haqqında" Fərman imzalamaqla neft vəsaitlərinin ədalətli bölüşdürülməsi konsepsiyasının təməlini qoyub. Neft Fondunun yaradılması fəlsəfəsinin əsas qayəsi neft sərvətlərinin nəsillər arasında ədalətli bölüşdürülməsinin təmin olunmasını təşkil edir. Fondun qarşısında qoyulan əsas məqsədlərdən biri neft gəlirlərinin gələcək nəsillər üçün toplanaraq artırılması və vəsaitlərdən ölkəmizin cari sosial ehtiyaclarını, iqtisadi tərəqqi və inkişaf tələblərini nəzərə almaqla, bugünkü nəsillər üçün istifadə edilməsidir. Fond yaradılarkən dünyanın bir sıra dövlətlərində bu cür qurumların təcrübəsindən, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının məsləhətlərindən istifadə olunub, eyni zamanda, yerli xüsusiyyətlər və mövcud ehtiyaclar da nəzərə alınıb.

Respublikamızın neft gəlirlərinin sürətlə artmasını və həmin vəsaitlərin güclü daxili və xarici netto-kreditor mövqeyinin formalaşması məqsədilə səmərəli idarə olunması xüsusi diqqət çəkir. Prezident İlham Əliyev dəfələrlə bəyan edib ki, neftdən daxil olan vəsaitlər milli iqtisadiyyatın sürətli inkişafının təmin edilməsinə

və insanların sosial vəziyyətinin yaxşılaşmasına, eyni zamanda, ən son qabaqcıl texnologiyaların respublikamızda tətbiq olunmasına yönəldilir: **"Bizim məqsədimiz neftdən gələn bütün mənfəətləri, həm siyasi, həm iqtisadi, həm də başqa mənfəətləri Azərbaycan xalqının gələcək mənafeyinə, rifahına yönəltməkdən ibarətdir"**.

Neft gəlirlərinin səmərəli xərclənməsi Azərbaycanın şəffaflıq prinsipini başlıca məqsədlərdən biri hesab etməsinin ən bariz nümunəsidir. Bu faktorlar isə beynəlxalq maliyyə institutları və reyting agentlikləri tərəfindən dərin təhlil edilib və nüfuzlu təşkilatlar Azərbaycan hökumətini neft vəsaitlərinin səmərəli idarə olunmasına görə yüksək reytinglə qiymətləndiriblər. Neft Fondu Mineral Ehtiyatların Hasilatı ilə Məşğul olan Sənaye Sahələrində Şəffaflıq Təşəbbüsünün (MHŞT) tətbiqi prosesində fəal iştirak edir. Azərbaycan bu təşəbbüsə 2003-cü ildən qoşulub və ötən dövr ərzində yüksək nailiyyətlər əldə edib.

Azərbaycan MHŞT üzrə dünyada ilk hesabatı açıqlayan ölkə hesab olunur (2005-ci il martın 15-də). DNF Şərqi Avropa və MDB ölkələrinin dövlət təşkilatları arasında "BMT-nin Dövlət Qulluğu Mükafatı"na layiq görülən birinci dövlət qurumudur. 2007-ci il üçün "BMT-nin Dövlət Qulluğu Mükafatı" uğrunda mübarizəyə 200-ə yaxın ölkə qoşulub, lakin bir neçə mərhələdən sonra yalnız 14 ölkə bu mükafatı qazanmağa müvəffəq olub. 2008-ci il sentyabrın 11-də Azərbaycan hökuməti tərəfindən təqdim edilmiş MHŞT-ni dəstəkləyən qətnamə layihəsi BMT-nin Baş Assambleyasında konsensusla qəbul edilib. BMT DNF-yə "2009-cu il MHŞT mükafatı" təqdim edib.

Respublikamız neft vəsaitlərinin xərclənməsində şəffaflıq prinsiplərinin qorunmasını təmin edən mükəmməl mexanizm yaratmaqla bir çox ölkələrə nümunə olmaqdadır. Bu gün neft istehsal edən dövlətlərin əksəriyyəti respublikamızın neft gəlirlərinin idarə olunması sahəsindəki təcrübəsini tətbiq etməyə hazırlaşır.

Bir neçə ildir ki, dünyanın ən nüfuzlu təşkilatlarının neft bölməsində şəffaflıqla bağlı hesabatlarında Azərbaycan ən yüksək yerlərdən birini tutur. Neft vəsaitlərinin düşünülmüş siyasətə uy-

ğun həm xarici investisiyalara, həm daxili sərmayələrə, həm də sosial sahələrə səmərəli xərclənməsi son nəticədə insan kapitalının inkişafına stimül verir. Prezident İlham Əliyevin bəyan etdiyi kimi, Azərbaycan hökumətinin apardığı siyasətin başlıca məqsədi nefti – "qara qızılı" insan kapitalına çevirməkdən ibarətdir. Bu istiqamətdə aparılan tədbirlər öz mühüm nəticələrini verməkdədir və neft gəlirləri insanların ən qabaqcıl informasiya-kommunikasiya texnologiyalarını mənimsəməsinə, intellektual mülkiyyətin inkişafına istiqamətlənir.

Onu da qeyd etmək ki, Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafı beynəlxalq maliyyə institutları və xarici investorlar tərəfindən təqdir olunmaqdadır. Məsələn, bir müddət əvvəl BMT İnkişaf Proqramının hazırladığı İnsan İnkişafı Hesabatında respublikamızın qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə bağlı həyata keçirdiyi davamlı islahatlar yüksək qiymətləndirilib. Həmin hesabatda BMT Azərbaycan üçün əhəmiyyətli olan sahələrin, xüsusilə də qeyri-neft sektoru və effektiv idarəetmə sahəsinin inkişafını təqdir edib. Təşkilat bu istiqamətdə ölkəmizlə əməkdaşlığı davam etdirəcəyini bəyan edib. BMT neft satışından daxil olan vəsaitlərin sosial-iqtisadi sahələrdə məqsədyönlü proqramların həyata keçirilməsinə, xüsusilə də qeyri-neft bölməsindəki layihələrə sərf olunmasını pozitiv faktor kimi səciyyələndirir.

§6. Neft Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında və regional əməkdaşlığın inkişafında mühüm vasitədir

Yanacaq resurslarının nəqlinə başlandığı gündən diversifikasiya siyasətinə üstünlük verən Azərbaycanın atdığı qətiyyətli addımlar regionun və regionətrafı coğrafiyanın enerji təhlükəsizliyini təmin edib, çoxşaxəli enerji marşrutları sisteminin yaradılmasına əlverişli zəmin yaradıb. Azərbaycan hökuməti nümayiş etdirdiyi siyasi iradə ilə trans-enerji layihələrinin çəkilişinə səbəb olub. Azərbaycan hazırda çoxşaxəli enerji siyasəti həyata keçirərək Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində başlıca rol oynamaqdadır.

Azərbaycan enerji siyasətini həyata keçirərkən neft və qaz amilindən heç vaxt siyasi məqsədlər üçün istifadə etməyib və tərəfdaşları ilə qarşılıqlı səmimiyyət prinsiplərinə söykəlib. Bunu daha açıq şəkildə ölkəmizin neft və qaz ixrac etdiyi dövlətlərə olan münasibətlərinin fonunda müşahidə etmək olar. Azərbaycan Gürcüstan, Türkiyə və Yunanıstanı qazla təmin edərkən həmin ölkələrə qarşı humanizm nümayiş etdirərək yanacağın dəyərinin digər tədarükçülərlə nisbətdə güzəştli qiymətlərlə ödənilməsinə də razılıq verib. Bu kimi faktorlar respublikamızın dünya enerji tədarükçüləri arasında nüfuzunu və mövqeyini möhkəmləndirmiş olur. Enerji istehlakçılarının rəsmi Bakıya etibarlı tərəfdaş kimi rəğbəti yüksəlib, onlar Azərbaycanın sülh və sabitliyə, qarşılıqlı hörmətə, dərin əməkdaşlığa xidmət edən siyasətini yüksək dəyərləndirərək sıx münasibətlər qurmağa çalışırlar. Bu gün respublikamıza Şərqi və Qərbi Avropanın, demək olar ki, bütün ölkələrinin hökumət başçılarının ardıcıl xarakter alan səfərlərinin də bir məzmunu var: Azərbaycan regionda ən etibarlı tərəfdaşdır və rəsmi Bakı ilə enerji sahəsində möhkəm təməllərə söykənən əməkdaşlıq sazişlərinin imzalanması gələcək təhlükəsizliyə etibarlı təminat yaratmaq deməkdir.

Prezident İlham Əliyev dünyada enerji təhlükəsizliyinin ciddi problemə çevrildiyi indiki vaxtda ölkəmizin Qərbin enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında yaxından iştirak etdiyini vurğulayaraq tərəfdaşları ilə ədalətli əməkdaşlığa önəm verildiyini bəyan edib: **“Azərbaycan enerji daşıyıcılarının nəqli və qiymət məsələsində istər hasilatçı, istər istehlakçı, istərsə də tranzit ölkələrin maraqlarının ədalətli şəkildə uzlaşdırılmasının tərəfdarıdır. Biz etibarlı təchizatçıyıq. Azərbaycandan neft və qaz dünyanın müxtəlif yerlərinə ixrac edilir. Bütün ixrac əməliyyatlarımızda heç vaxt elə bir hal olmayıb ki, təchizatımız dayansın və ya istehlakçılar müəyyən problemlərlə üzləşsinsinlər. Enerji siyasəti dostluğa və əməkdaşlığa xidmət etməlidir. O, millətləri bir-birindən ayırmalı deyil, onları birləşdirməlidir. Biz enerjinin nəql olunması sistemini şaxələndirmişik. Əminəm ki, gələcəkdə Azərbaycan ilə Avropa istehlakçıları arasında mü-**

nasibətlər uğurla inkişaf edəcəkdir”.

2025-ci ilədək dünyada yanacaq məhsullarına olan tələbatın kəskin şəkildə artması və Xəzər regionundan hasil olunan ehtiyatların həcmnin çoxalması bölgədə əlavə magistral kəmərlərin tikintisini zəruri edəcək. Yeni enerji dəhlizlərinin yaradılması isə Azərbaycanın həm ixrac coğrafiyasını genişləndirəcək.

Göründüyü kimi, milli gücün potensial ünsürü kimi səciyyələndirilən neft resurslarından səmərəli surətdə istifadə edilməsi Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının inkişafını, regional və global miqyasda enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasını şərtləndirməklə yanaşı, ölkəmizin dünya iqtisadiyyatında mövqeyinin möhkəmlənməsinə fundamental töhfələr bəxş edib. Bununla yanaşı, Azərbaycan sahib olduğu qaz ehtiyatlarından səmərəli surətdə istifadə etməklə diversifikasiya siyasəti yeridir və bu, ölkəmizin milli maraqlarının təmin olunmasını şərtləndirən əhəmiyyətli amil qismində çıxış edir.

Azərbaycan yerləşdiyi regionda əlverişli coğrafi relyefə malik olmaqla yanaşı, zəngin enerji resursları ilə də dünyanın diqqət mərkəzindədir. Xüsusilə də Xəzərin Azərbaycan sektorunda yerləşən karbohidrogen ehtiyatları ilə zəngin yataqları daha perspektivli və uzunömürlü olması ilə diqqəti cəlb edir. Respublikamızda neft hasilatı sənayesinin tarixi XIX əsrə gedib çıxsada, qaz sənayesinin tarixi əsasən ötən əsrin ortalarından başlayır. Qaz resursları əsasən dənizdən hasil olunur, amma bununla yanaşı, bu yanacaq növünə quruda da rast gəlmək mümkündür. Xəzərdə böyük həcmli qaz hasilatı ötən əsrin 50-ci illərindən sonrakı dövrə təsadüf edir. Xəzərin Qumdaşı, Bahar, Duvannı, Kənzdağ, Səngəçal-Duvannı, Bulla-dəniz yataqları, eləcə də Qərbi Abşeron-Atəşgah, Buta-Quşxana, Qaradağ yataqları əsas hasilat zonaları sayılır. Amma respublikamızın mövcud kəşf olunmuş və hazırda geoloji kəşfiyyat işlərinin davam etdiyi qaz yataqları (“Azəri-Çıraq-Günəşlidəki səmt qazı blokları, “Şahdəniz”, “Şəfəq-Asiman”, “Ümid”, “Babək”, “İnam”, “Alov”, “Şərq”) bu sənaye sahəsinin əsas rezerv bazalarıdır. Qeyd olunan yataqlar Azərbaycanın qaz bumunun başlanmasıda əsas strateji hasilat mərkəzləri sayıla bilər.

Sovet dövründə, eləcə də müstəqilliyin bərpasından sonrakı 10 il ərzində respublikamız əsasən neft ölkəsi kimi tanınsa da, qaz rezervlərinin hasilata cəlb olunması və mənimsənilməsi Azərbaycanın enerji siyasətində tamamilə yeni səhifə açmış oldu. Neft strategiyası qaz siyasəti ilə zənginləşməyə başladı. Azərbaycan XXI əsrin ilk onilliyində artıq dünyada güclü və potensial qaz ölkəsi olduğunu təsdiq edərək ən yeni tarixə öz möhürünü vurdu.

Qeyd etdiyimiz kimi, ötən əsrin sonlarından başlayaraq qaz ehtiyatlarının nəqlinin gücləndirilməsi və yeni bloklarda hasilat işlərinə başlanılması respublikamızın enerji siyasətinin daha da zənginləşməsinə səbəb olub və karbohidrogen resurslarının ixracı ilə bağlı strategiyaya əlavə komponentlər daxil edilib. Zəngin qaz ehtiyatlarına malik olan Azərbaycan enerji resurslarının nəqlində diversifikasiya siyasətini genişləndirərək Avropanın bir çox dövlətlərinə yanacaq ixracını artırır. Respublikamız dünyada təchizatçı kimi mövqeyini daha da möhkəmləndirib.

Azərbaycanın həyata keçirdiyi enerji siyasəti regionun geosiyasi mənzərəsini dəyişdirməklə yanaşı, bölgədə sülh, dostluq və təhlükəsizlik dəhlizinin daha da genişlənməsinə imkan yaradır. Bu strategiya ölkəmizin həyata keçirdiyi enerji siyasətini daha da zənginləşdirib və respublikamız dünyada təchizatçı kimi mövqeyini möhkəmləndirib. Son illər karbohidrogen ehtiyatlarının hasilatında və nəqlində artım meyilləri baş verib, xarici ölkələrə ixrac olunan yanacaq resurslarının həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artıb. Respublikamızın dünyanın yeni enerji xəritəsində və geosiyasi-iqtisadi düzənində strateji üstünlüyü daha da artıb.

§7. Azərbaycanın qaz nəqli ilə bağlı diversifikasiya siyasəti və “Cənub” qaz dəhlizi layihəsi: Avropanın enerji təhlükəsizliyi kontekstində

Həç şübhəsiz ki, Azərbaycanın iştirakçısı olduğu layihələr Xəzər-Qara-Aralıq dənizlərinin əhatə olunduğu hövzənin enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasına mühüm töhfələr verməklə yanaşı, yeni strateji əməkdaşlıq platformalarının formalaşmasına və uzun-

müddətli perspektivdə davam etdirilməsinə əlverişli zəmin yaradır.

Azərbaycan hökuməti həmişə bəyan edib ki, qaz ehtiyatlarının həcminin çoxalması həm alıcı dövlətlərin sayının artmasına, həm də yanacaqın nəql marşrutlarının coğrafiyasının genişlənməsinə səbəb olacaq. Dünyada əlavə qaz mənbəyinə tələbatın artmasını nəzərə alan Azərbaycan istehlakçı ölkələrin yanacaq təminatı üçün öz söylərini artırır. Təbii ki, yanacağın istehlakçılara çatdırılması üçün iqtisadi baxımdan daha sərfəli və respublikamızın iqtisadi maraqlarına cavab verən marşrutlara üstünlük verilir.

Hazırda qazın nəqlində mühüm ixrac kəməri olan Bakı-Tbilisi-Ərzurum layihəsinin miqyas baxımından daha da genişlənməsi yanacağın şaxələndirilməsinə əhatəli yol açır. Qeyd edək ki, hazırda Bakı-Tbilisi-Ərzurum kəməri bilavasitə 296 km-lik Türkiyə-Yunanıstan qaz kəməri ilə birləşib və bu kəmərlər şəbəkəsi qaz nəqli üçün ən sərfəli marşrutlardan birinə çevrilib. Bundan başqa, Avropa İttifaqı Azərbaycanın Bakı-Tbilisi-Ceyhandan başlayan strateji nəql siyasətinin davamı kimi daha yeni yanacaq mənbələri və ixrac marşrutlarından faydalanmağı olduqca zəruri sayır. Aİ ölkələri özünün enerji təhlükəsizliyini daha etibarlı və uzunömürlü etmək üçün məhz respublikamızın enerji imkanlarına güvənir. Ümumiyyətlə, Avropa İttifaqı Azərbaycanın həyata keçirdiyi diversifikasiya siyasətini çox yüksək qiymətləndirir və bu prosesdə iştirak etməyin hansı dərəcədə əhəmiyyət daşıdığını yaxşı anlayır. Bu kontekstdə XXI əsrin layihəsi kimi xarakterizə edilən "Cənub" qaz dəhlizinin icrasına başlanmasını xüsusi qeyd etmək lazımdır. "Əsrin müqaviləsi"nin 20 illiyinin qeyd olunduğu bir vaxtda yeni global layihənin – "Cənub" qaz dəhlizinin icrasına start verilməsi ilk növbədə gələcəyə baxış kimi dəyərləndirilir. Prezident İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi: "Cənub" qaz dəhlizi layihəsi burada – Azərbaycanda son 20 il ərzində tərəfdaşlarımızla apardığımız iş əsaslarıdır".

Avropanın enerji təhlükəsizliyi üçün nəzərdə tutulan "Cənub" qaz dəhlizi 3600 kilometr məsafədə uzanmaqla Bakı-Tbilisi-Cey-

hanın uzunluğunu iki dəfə üstələyəcək. On illər boyu davam edəcək layihənin yerinə yetirilməsinə 45 milyard dollar sərmayə qoyuluşu nəzərdə tutulub. Layihənin icrası nəticəsində dünyanın ən mürəkkəb və ən zəngin qaz-kondensat yataqlarından biri olan "Şahdəniz" yatağının ehtiyatlarının işlənməsi təmin olunacaq. "Şahdəniz" yatağında hasilatın pay bölgüsü haqqında müqavilənin müddəti 2048-ci ilə qədər uzadılıb. Bu tarix təsadüfən seçilməyib. Əlamətdar haldır ki, 2048-ci ildə Azərbaycanda sənaye üsulu ilə ilk neft quyusu qazılmasının 200 ili tamam olacaq. Bütövlükdə, Asiya ilə Avropanı, Xəzər hövzəsi ilə uzaq Adriatik dənizi sahillərini əlaqələndirəcək "Cənub" qaz dəhlizi Bakı-Tbilisi-Ərzurum kəmərinin genişləndirilməsini, Trans-Anadolu (TANAP) qaz kəmərinin inşasını və bu kəmərin məntiqi davamı olan Trans-Adriatik boru kəməri (TAP) layihəsinin tikintisini və ümumilikdə, bu layihələrin icrası nəticəsində Xəzər qazının Avropaya nəqlini nəzərdə tutur.

"Cənub" qaz dəhlizinə diqqət çəkən başqa bir önəmli cəhət isə ondan ibarətdir ki, bu layihə tərəfdaş ölkələrin hamısına fayda gətirəcək. Prezident İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi: **"Cənub" qaz dəhlizi enerji təhlükəsizliyi layihəsidir. Bu, bizim üçün enerji təhlükəsizliyidir. Çünki Azərbaycan beynəlxalq bazarlara böyük həcmdə təbii qazı ixrac etmək imkanı qazanacaq. Bu həm də istehlakçı və tranzit ölkələr üçün enerji təhlükəsizliyidir".**

Bütövlükdə, "Cənub" qaz dəhlizi Avropanın enerji təhlükəsizliyinə sanballı töhfə olacaq. 2011-ci ilin yanvarında Avropa Komissiyasının sədri Joze Manuel Barrozu və Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Bakıda "Cənub" qaz dəhlizi ilə bağlı Birgə Bəyannamə imzalayıblar. Həmin vaxtdan bəri Avropa Komissiyası, tərəfdaş ölkələr və şirkətlər bu layihəni reallaşdırmaq üçün birgə çalışıblar. Yeni dəhliz vasitəsilə Xəzərin qaz ehtiyatları Avropa İttifaqının mərkəzi ölkələrinə çatdırılacaq. İstehlakçı ölkələr sırasında Gürcüstan, Türkiyə, Yunanıstan, Bolqarıstan, Albaniya, İtaliya, növbəti mərhələdə Monteneqro, Xorvatiya və digər ölkələrin adlarını sadalamaq mümkündür.

Deyilənləri ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, əsas etibarilə,

2000-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanın böyük qaz ehtiyatlarının hasilatı və Avropa istehlakçılarına çatdırılması ilə bağlı müxtəlif təşəbbüs və layihələr irəli sürülmüş, lakin bunların praktiki nəticəsi olmamışdır. Azərbaycan bu sahədə də liderliyi öz əlinə götürmüş və "Cənub" qaz dəhlizi layihəsinin reallaşdırılması ilə bağlı zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlamışdır. 2011-ci ildə Azərbaycan ilə Avropa İttifaqı arasında "Cənub" qaz dəhlizi ilə bağlı birgə bəyannamə, 2012-ci ildə Türkiyə ilə TANAP-a dair saziş imzalanmış, 2013-cü ildə TAP layihəsi əsas ixrac marşrutu kimi seçilmiş, 2013-cü il dekabrın 17-də "Şahdəniz-2" layihəsinə dair yekun investisiya qərarı qəbul edilmiş və 2014-cü ildə "Cənub" qaz dəhlizinin təmələqoyma mərasimi keçirilmişdir. 2015-ci il fevralın 12-də isə, qeyd edildiyi kimi, Bakıda "Cənub" qaz dəhlizi Məşvərət Şurası çərçivəsində nazirlərin görüşü keçirilmiş və "Cənub" qaz dəhlizi layihəsinin həyata keçirilməsi ilə bağlı məsələlər müzakirə olunmuş, mətbuat üçün bəyanat qəbul edilmişdir.

Beləliklə, Azərbaycanın təşəbbüsü və liderliyi ilə Avropanın enerji təminatında yeni mənbənin müəyyənləşdirilməsi və yeni dəhlizin yaradılması tarixi hadisədir. "Cənub" qaz dəhlizi dünya əhəmiyyətli layihəyə çevrilmişdir. Bu layihə, eyni zamanda, Avropa İttifaqının etibarlı tərəfdaşı kimi Azərbaycanın əhəmiyyətini daha da artırmışdır.

§8. Yeni əsrin yeni müqaviləsi: enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasının növbəti mərhələsi kimi

2017-ci il sentyabrın 14-də Bakıda Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda "Azəri", "Çıraq" yataqlarının və "Günəşli" yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi və neft hasilatının pay bölgüsü haqqında düzəliş edilib və yenidən tərtib olunmuş Sazişin imzalanması mərasimi keçirilib. Bəhs olunan Sazişin imzalanması ilə böyük ehtiyatlara malik "Azəri", "Çıraq", "Günəşli" yataqlarının işlənilməsində yeni mərhələ başlayıb. Bu Sazişin şərtləri deməyə əsas verir ki, Azərbaycanın milli maraqları maksi-

mum dərəcədə nəzərə alınıb, sənəd Azərbaycan üçün daha yaxşı şərtlərlə hazırlanıb. Yeni Saziş çərçivəsində "Azəri-Çıraq-Günəşli" neft yatağının işlənilməsi uzunmüddətli dövrü əhatə edəcək. Sənədə əsasən, xarici investorlar tərəfindən Azərbaycana 3,6 milyard dollar həcmində bonus ödəniləcək. Bundan başqa, SOCAR-ın "AzAÇG şirkəti podratçı kimi kontraktın icrasında iştirak edəcək. Yeni Sazişə əsasən, Azərbaycanın iştirak payı 11 faizdən 25 faizə qaldırılıb və ölkəmizə çatacaq mənfəət neftinin səviyyəsi 75 faiz təşkil edəcək. Yeni müqavilənin əhəmiyyətindən bəhs edən Prezident İlham Əliyev bildirib ki, "Əsrin kontraktının uzadılması, yeni kontraktın imzalanması tarixi hadisədir. Dövlət başçısı vurğulayıb ki, yeni Saziş respublikamız üçün daha əlverişli şərtlərlə imzalanıb: **"Bu il neft-qaz sektorunda çox əlamətdar hadisələr baş verib. Xüsusilə, neft sektorunda "Azəri-Çıraq-Günəşli" yatağının gələcəkdə işlənilməsi ilə bağlı yeni kontrakt imzalanmışdır. Kontraktın müddəti 2050-ci ilə qədər uzadıldı. Bu kontrakt bizim üçün daha da yaxşı şərtlərlə təmin edilmişdir. Baxmayaraq ki, "Əsrin kontraktı" da Azərbaycana çox böyük faydalar gətirdi. O vaxt üçün mümkün qədər ən gözəl şərtlər təmin edilmişdir. Ancaq indiki şərtlər bizim üçün daha əlverişlidir, daha da yaxşıdır"**.

Yeni əsrin müqaviləsi kimi səciyyələndirilən yenilənmiş "Azəri-Çıraq-Günəşli" Sazişinin imzalanması regional və beynəlxalq əməkdaşlıq, enerji təhlükəsizliyi kontekstində xüsusi strateji əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev sözügedən Sazişin imzalanması mərasimindəki çıxışında diqqətə çatdırdı ki, əsas şərtlər artıq göstərir ki, Azərbaycanın gələcək inkişafı, maliyyə imkanlarımızın genişləndirilməsi üçün bu kontraktın çox böyük əhəmiyyəti var. Yeni əsrin müqaviləsi həm də Azərbaycanın çox etibarlı tərəfdaş olduğunu, ölkəmizlə tərəfdaşlıq etdiyi subyektlər arasında ciddi etimad mühiti olduğunu göstərir.

§9. Şərq-Qərb və Şimal-Cənub dəhlizləri mühüm strateji tərəfdaşlıq layihələri kimi

Azərbaycanın yeni inkişaf paradıqları içərisində ölkənin nəqliyyat təhlükəsizliyinin təmin edilməsi mühüm yer tutur. Şərq-Qərb və Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin kəşiməsində yerləşən, əlverişli coğrafi mövqeyə malik Azərbaycan nəqliyyat xidmətlərini inkişaf etdirir, müasir infrastruktur qurur, daşımaların idarə olunması mexanizmini təkmilləşdirir və beynəlxalq nəqliyyat sisteminə inteqrasiyanı genişləndirir. Son illərdə istər Şərq-Qərb, istərsə də Şimal-Cənub dəhlizləri üzrə reallaşdırılan yeni layihələr məhz mühüm strateji məqsədə - Azərbaycanın tranzit imkanlarının artmasına xidmət edir.

İlk növbədə Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin strateji əhəmiyyətinə diqqət yetirmək lazımdır. Bəlli olduğu kimi, bu nəqliyyat dəhlizi Avropa ölkələrinin, Rusiyanın, Orta Asiya və Qafqaz regionlarının Fars körfəzi və Hindistana çıxışına, Xəzəryanı ölkələrin Qara dəniz limanları ilə ticarət əlaqələrinin intensivləşdirilməsinə şərait yaradacaq. Həmçinin dəhliz Avropa-Cənubi Asiya-Yaxın Şərq ölkələri arasında dəmir yolu daşımalarını, müvafiq olaraq dəmir yolunun istər yerli, istərsə də tranzit daşımalarından əldə etdiyi gəlirləri artırmağa imkan verəcək. Bu layihənin reallaşdırılması Azərbaycanın tranzit imkanlarını artıran ölkələr arasında iqtisadi-ticarəti əlaqələrin və əməkdaşlıq münasibətlərinin inkişafına fundamental töhfələr verir.

Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizi isə Azərbaycan ərazisindən keçərək Mərkəzi Asiya, Qafqaz və Avropa ölkələrini əlaqələndirən, iqtisadi rentabelliliyi olan və mükəmməl infrastruktur təminatına görə fərqlənən əlverişli marşrutdur. Azərbaycan bu nəqliyyat dəhlizinin yaradılması və funksionallıq səviyyəsinin artırılması istiqamətində həm mühüm tədbirlər həyata keçirir, həm də layihə çərçivəsində müxtəlif formatlara əsaslanan ikitərəfli və çoxtərəfli işbirliyi əlaqələrini fəal şəkildə davam etdirir. Bu həm də Böyük İpək Yolunun bərpası prosesinə mühüm töhfələr verir. Məlumdur ki, İpək Yolunun bərpası Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizinin tərkib

hissəsinə daxildir. Azərbaycan bu istiqamətdə öz ərazisində mühüm tədbirlər həyata keçirib. Bu kontekstdə Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizinin çox mühüm segmentindən biri olan Yeni Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının inşasını ayrıca qeyd etmək lazımdır. Bu liman Bakını Xəzər hövzəsində çox müasir və böyük logistika, nəqliyyat mərkəzinə çevirməyə, Xəzəryanı ölkələr arasındakı əməkdaşlığı dərinləşdirməyə, Şimal-Cənub və Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizlərinin maksimum gücü ilə işləməsinə əlverişli imkanlar yaradır. Bundan başqa, respublikamızın təşəbbüsü ilə inşa olunan Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xəttinin (Şərq-Qərb dəhlizinin mühüm segmentlərindən biri) çəkilməsi istiqamətində görülən işlərin əhəmiyyətini də xüsusi vurğulamaq lazımdır.

§10. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu nəqliyyat dəhlizi yeni İpək yolu layihəsinin başlıca həlqəsi

Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xəttinin "Dəmir İpək yolu" adlandırılması təsadüfi deyil. Yeni dəmir yolu xəttinin, həmçinin Bosfor boğazında dəmir yolu tunelinin inşası Trans-Avropa və Trans-Asiya dəmir yolu şəbəkələrinin birləşdirilməsini, yük və sərnişinlərin birbaşa olaraq Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə ərazilərindən keçməklə Avropa və Asiyaya çıxarılmasını təmin edəcək. Yeni nəqliyyat dəhlizi region ölkələrinin tranzit potensialının artmasına, Avropaya inteqrasiya proseslərinin sürətlənməsinə, Avropa Qonşuluq siyasəti çərçivəsində əməkdaşlığın daha da inkişafına təkan verəcək. Bu layihə regionda nəqliyyatın inkişafında yeni mərhələnin başlanması deməkdir. Bəhs olunan dəmir yolu multimodal nəqliyyat imkanlarını genişləndirməklə yanaşı, sərnişin və yük daşımalarının həcmnin artmasını təmin edəcək.

Bu kontekstdə mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir nüansa da diqqət yetirmək məqsədəmüvafiqdir. Belə ki, bu cür layihələr ölkəmizin milli maraqlarına adekvat olmaqla bərabər, Azərbaycanın suverenlik səviyyəsini, birbaşa olaraq heç kimdən asılı olmadığını təsdiq edir. Bakı-Tbilisi-Qars layihəsinin gerçəkləşdirilməsi yönündə atılan addımları, aparılan mübarizəni xatırlayaq. "Dəmir

İpək yolu" adlandırılan və Qərblə Şərqi birləşdirəcək BTQ layihəsinin gerçəkləşdirilməsi istiqamətində birbaşa və əsas addımlar Azərbaycan tərəfindən atıldı. Bu, Cənubi Qafqazda reallaşdırılması nəzərdə tutulan ilk layihə idi ki, heç bir beynəlxalq maliyyə institutu onu maliyyələşdirməyə isti münasibət bəsləmirdi. Amma Azərbaycan kifayət qədər maliyyə ehtiyatlarını və güclü siyasi iradəsini ortaya qoyaraq BTQ-nin reallaşdırılması yönündə əsas öhdəliyi öz üzərinə götürdü. Məhz bu amilin fonunda dünyanın ən nəhəng nəqliyyat marşrutlarından birinin reallaşdırılması yönündə Azərbaycan Gürcüstana 200 milyon dollar kredit ayırmaqla bu prosesə mühüm təkan verdi. Bütün bu proseslərin qanunauyğun nəticəsi kimi dünyanın nüfuzlu analitik mərkəzləri və media qurumları BTQ ətrafında cərəyan edənlərə məhz bu cür qiymət verdi: **"BTQ layihəsinin müəllifi və təkanvericisi Azərbaycanı Qərblə Şərqi birləşdirən transmilli mərkəzə çevirmək istəyən və bu yöndə xüsusi addımlar atan Prezident İlham Əliyevdir. "Dəmir İpək yolu" – BTQ Asiya ilə Avropa arasında təhlükəsiz və əlverişli yükdaşımaları həyata keçirmək üçün olduqca effektiv bir layihədir. Layihə öncə gündəmə gələndə güclü siyasi iradə tələb olunurdu. Bu iradə isə Prezident İlham Əliyevin təmsalında Azərbaycan dövləti tərəfindən nümayiş etdirildi..."**.

Yuxarıda sadalananlara bənzər fikirlər BTQ layihəsinin tərəfdaşları Türkiyə və Gürcüstanın dövlət başçıları tərəfindən də əminliklə səsləndirildi. Türkiyənin o dövrdəki Prezidenti Abdullah Gül layihənin reallaşdırılması işinə məhz bu cür münasibət bildirdi: **"Bu tikintinin maliyyə dəstəyi də artıq təmin edilmişdir. Azərbaycan Prezidenti hörmətli İlham Əliyevin layihəyə verdiyi önəmli dəstək onun həyata keçirilməsinə daha əlverişli şərait yaratmışdır"**.

Gürcüstanın o zamankı Prezidenti Mixeil Saakaşvili də öz növbəsində BTQ layihəsi ətrafında cərəyan edən prosesləri məhz bu cür qiymətləndirdi: **"Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin qəti mövqeyi və yaxından köməyi olmasaydı, Bakı-Tbilisi-Qars layihəsi reallaşmazdı"**.

2017-ci il oktyabrın 30-da Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihəsinin açılışı olub. İlk mərhələdə BTQ-nin buraxılış qabiliyyəti ildə 1 milyon sərnəşin və 6,5 milyon ton yüklə hesablanıb. Planlaşdırılır ki, daşıma həcmi sonralar 17 milyon ton artacaq və tədricən 50 milyon tona çatdırılacaq. Dəmir yolu vasitəsi ilə Azərbaycan beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinə və Türkiyəyə birbaşa çıxış əldə edəcək. Dəmir yolu ilə bir günə Qarsa və iki gün yarım İstanbula getmək mümkün olacaq. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu Azərbaycanın iqtisadiyyatının inkişafında da əhəmiyyətli rol oynayacaq. Azərbaycanın ilk illərdə tranzitdən minimal gəliri 50 mln. dollar təşkil edəcək. Prezident İlham Əliyev Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun açılış mərasimindəki çıxışında yeni dəmir yolu xəttinin önəmindən bəhs edərək vurğulayıb: **"Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu tarixi layihədir, strateji əhəmiyyətli layihədir. Bu yolun uzunluğu təxminən 850 kilometrdir, onun da 504 kilometri Azərbaycan ərazisindən keçir. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu Avropa ilə birləşdirən ən qısa və etibarlı yoldur. Bu yol vasitəsilə birinci mərhələdə 5 milyon ton, ondan sonrakı mərhələdə 17 milyon ton, ondan sonra isə daha böyük həcmdə yüklərin daşınması nəzərdə tutulur. Bir sözlə, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu Avrasiyanın nəqliyyat xəritəsinin önəmli hissəsinə çevrilir. Bu yolun fəaliyyəti nəticəsində yol boyunca yerləşən ölkələr arasındakı ticarət dövriyyəsi və qarşılıqlı sərmayə qoyuluşu artacaq. Bu yoldan istifadə edən bütün ölkələr arasındakı əməkdaşlıq dərinləşəcək. Bu yol sabitliyə və təhlükəsizliyə xidmət göstərəcək. Bu yolun istifadəsi zamanı, əminəm ki, turizmin inkişafı da geniş vüsət alacaq, turistlərin sayı artacaq"**.

Bütövlükdə, BTQ mühüm strateji tərəfdaşlıq layihəsi kimi çıxış edərək regional təhlükəsizlik və əməkdaşlığa mühüm töhfələr verəcək.

Azərbaycanın xarici siyasətinin şərhı böyük dövlət xadimi, Ümummilli lider Heydər Əliyevin çıxışlarında

Xarici siyasət sahəsində keçən bir il müddətində çox iş görü-
lüb. Ancaq görüləsi işlər daha da çoxdur. Güman edirəm ki, Azər-
baycan Respublikası demokratik dövlət kimi bütün dövlətlərlə bə-
rabərhüquqlu münasibətlər yaratmalıdır. Hansı dövlətin daxili qu-
ruluşu, daxili siyasəti hansı istiqamətdə getməsindən asılı olmaya-
raq, biz normal münasibətlər yaratmalıyıq. Birinci növbədə, bizim
yaxın qonşularımızla lazımi mədəni, iqtisadi, dövlət münasibətləri
yaradılmalıdır. Bu baxımdan Türkiyə Cümhuriyyəti ilə olan əla-
qələr, şübhəsiz ki, respublikanın əhalisi tərəfindən bəyənilir.
Qonşu İran İslam Respublikası ilə bizim münasibətlərimiz yaxşı-
laşdırılmalıdır, inkişaf etdirilməlidir. Rusiya çox böyük dövlətdir,
bizim şimal qonşumuzdur. Şübhəsiz ki, Rusiya ilə Azərbaycan
arasında müstəqil prinsiplər əsasında münasibətlər bundan sonra
daha yaxşı, daha geniş, səmərəli olmalıdır. Keçmiş Sovetlər İttifa-
qına daxil olan, indi müstəqil dövlət olan bütün dövlətlərlə – Uk-
rayna, Belarus, Gürcüstan, Orta Asiya dövlətləri, Qazaxıstan, Bal-
tikyanı dövlətlər, Moldova ilə biz daha geniş, qarşılıqlı əlaqələr
yaratmalıyıq (Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, I kitab,
səh. 14).

*

* *

Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti sizə məlumdur. Biz
bütün dövlətlərlə bərabərhüquqlu, qarşılıqlı surətdə faydalı əlaqə-
lər yaratmaq istəyirik. İstər Qərb, istərsə də Şərq dövlətləri ilə, o
cümlədən qonşu ölkələrlə belə əlaqələr yaratmaq üçün lazımi təd-
birlər görürük və görəcəyik (Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbə-
didir, I kitab, səh. 234).

*

* *

Azərbaycanın xarici siyasəti sülhsevər siyasətdir. Ölkəmiz bütün
dövlətlərlə sülh və əmin-amanlıq əlaqələri yaratmaq istəyir. Azər-
baycan dövləti öz xarici siyasətini məhz bu istiqamətdə yeridəcəkdir.

Buna görə də Azərbaycan qonşu dövlətlərlə daha sıx əlaqələr yaratmağı xüsusilə önəmli hesab edir. Lakin burada bizim Türkiyə ilə əlaqələrimiz xüsusi yer tutur. Çünki Türkiyə ilə Azərbaycanın birgə tarixi keçmişi var. Xalqlarımız bir kökdəndir. Bizim mədəniyyətimiz də, tariximiz də, ənənələrimiz də birdir, dilimiz, dinimiz də birdir. Bütün bunlar əsrlər boyu bizi birləşdirmişdir. Hətta son dövrdə ayrı düşməyimiz də bu birliyimizi əlimizdən almamışdır. İndi biz bu birliyi davam etdirmək üçün bütün imkanlara malik və Azərbaycan ilə Türkiyə arasında əlaqələr dostluq, qardaşlıq əlaqələri olmaqla yanaşı, həm də iş əlaqələridir. Biz bu əlaqələri də sürətlə davam etdirəcəyik (Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, I kitab, səh. 237).

*

* *

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini möhkəmləndirmək yolu ilə gedir. O, daxili siyasətdə demokratik hüquqi dövlət quruculuğu yolu tutur, bəşəriyyətin nail olduğu demokratik dəyərlərdən istifadə etməklə şəxsiyyət azadlığı və insan hüquqlarının müdafiəsi, çoxpartiyalı sistem, siyasi plüralizm üçün şərait yaradır. İqtisadiyyat sahəsində respublika iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi və bazar iqtisadiyyatının, azad sahibkarlığın, azad təşəbbüskarlığın bərqərar olması yolunu tutmuşdur. Biz belə hesab edirik ki, bütün bunlar Azərbaycanın dünya birliyinə sıx inteqrasiyası üçün yaxşı zəmindir. Azərbaycan Respublikası özünün xarici siyasətində dünyanın qarşılıqlı əlaqələri, qarşılıqlı asılılığı prinsipini əsas tutur, sülhsevər siyasət yeridir və suverenliyə hörmət etmək, bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq, ərazi bütövlüyünə və sərhədlərin toxunulmazlığına əməl etmək prinsipləri zəminində bütün ölkələrlə mehriban münasibətlər saxlamağa çalışır (Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, I kitab, səh.336).

*

* *

Azərbaycan Ermənistanla müharibə vəziyyətindədir, demək olar, altı ildir Ermənistan tərəfindən hərbi təcavüzə məruz qalır. Bu müharibə Azərbaycanın iqtisadiyyatına da, ərazi bütövlüyünə də çox böyük ziyan vurmuş, çoxlu insan qırılmışdır. 20 min nəfər-

dən artıq adam həlak olmuş, hazırda Azərbaycan ərazisinin 20 faizi Ermənistan silahlı birləşmələrinin işğalı altındadır. Sülhsevər təşəbbüslərimizə baxmayaraq, bu münəqişənin aradan qaldırılmasında beynəlxalq təşkilatların, o cümlədən BMT Təhlükəsizlik Şurasının, ATƏM-in və onun Minsk qrupunun iştirakına baxmayaraq, müharibə dayanmaq bilmir, buna görə də biz NATO ilə əməkdaşlığa başlayarkən, "Sülh naminə tərəfdaşlıq" sənədini imzalayarkən bunu əsas tuturuq ki, öz məqsədlərimizi həyata keçirmək üçün yeni imkanlarımız yaranacaqdır. Məqsədlərimiz isə münəqişənin dincliklə aradan qaldırılmasından, atəşin və bütün hərbi əməliyyatların dayandırılmasından, işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərindən Ermənistan silahlı birləşmələrinin çıxarılmasından, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün və sərhədlərinin toxunulmazlığının təmin edilməsindən ibarətdir. Əlbəttə, bu prosesdə Dağlıq Qarabağın azlıq təşkil edən erməni əhalisinin müdafiəsi və təhlükəsizliyinə təminat və Dağlıq Qarabağ üçün muxtariyyət statusuna baxılmasının mümkünlüyü də nəzərdə tutulub (Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, I kitab, səh.338).

*

* *

Ermənistan Respublikası qəbul edilməsi əvvəlcədən mümkün olmayan şərtlər irəli sürməklə hər cür əməli təklifə əngəl törədir. Onun irəli sürdüyü şərtlər Azərbaycan ərazisində hərbi əməliyyat meydanı yaratmış Ermənistan Respublikasının işğal etdiyi əraziləri Dağlıq Qarabağ üçün müstəqil dövlət statusuna dəyişmək, yəni əslində Azərbaycan Respublikasını parçalamaq məqsədi daşıyır. Azərbaycan Respublikasının ədalətli mövqeyi işğal olunmuş bütün ərazilərin azad edilməsinə və öz suverenliyinin bərpasına, qaçqınların və köçkünlərin daimi yaşayış yerlərinə qaytarılmasına və Ermənistan Respublikasının təcavüzü nəticələrinin aradan qaldırılmasına nail olmaq səyindən ibarətdir. Azərbaycan müharibə istəmir və Ermənistanı suveren dövlətlərin qarşılıqlı münasibətlərinin hamı tərəfindən qəbul edilmiş prinsipləri əsasında sülhə çağırır. Vətəndaş sülhünə və həmrəyliyinə çalışan Azərbaycan hökuməti Dağlıq Qarabağ bölgəsinin erməni sakinlərinin təhlükəsiz-

liyinə və vətəndaş hüquqlarına təminat verməyə hazırdır, bir şərtlə ki, onlar Azərbaycan Konstitusiyasına tabe olsunlar (Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, I kitab, səh.328).

*

* *

Azərbaycan gənc müstəqil dövlətdir, öz tarixinin çətin mərhələsini yaşayır. Buna görə də çox vacibdir ki, Azərbaycanla Çin kimi böyük dövlət arasında yüksək səviyyədə əlaqələr yaradılmış və münasibətlərimizin daha da müvəffəqiyyətlə inkişaf etməsi üçün perspektiv açılmışdır. Biz buna böyük əhəmiyyət veririk, çünki Çin Xalq Respublikası dünya iqtisadi sistemində mühüm yer tutur, beynəlxalq həyatda və dünya siyasətində böyük nüfuza malikdir, BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvüdür (Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, I kitab, səh.286).

*

* *

Biz Ermənistanla gedən müharibəni sülh yolu ilə qurtarmaq istəyirik. Bildiyiniz kimi, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurası bu barədə qətnamələr qəbul etmişdir, böyük dövlətlərin təşəbbüsləri olmuşdur. Bunların hamısına ümid bəsləmişik, lakin heç birinin nəticəsi olmamışdır. Çünki Ermənistan, onun silahlı qüvvələri xarici qüvvələrin dəstəyinə arxalanaraq bu qətnamələrlə hesablaşmamış, onların heç birini yerinə yetirməmişdir və öz təcavüzkar siyasətini, işğalçılıq əməliyyatlarını davam etdirir. Biz belə bir şəraitdə də məsələnin sülh yolu ilə həll olunmasından, danışıqlar yolundan imtina etmirik. Bu yolu davam etdirəcəyik və həmin vasitələrlə Azərbaycanı yaranmış vəziyyətdən çıxarmağa çalışırıq. Ancaq, eyni zamanda, xalqımız artıq başa düşmüşdür ki, azərbaycanlılar öz torpaqlarını yalnız özləri qorumalıdır. Azərbaycan xalqı o qədər də aciz xalq deyil, onun qəhrəmanlıqla dolu keçmişi var. Bu, onu göstərir ki, əsrlər boyu başına gəlmiş bəlalardan hamısından xalqımız öz gücü, cəsarəti, qəhrəmanlığı sayəsində çıxmışdır və indi də çıxacaqdır (Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, I kitab, səh.271).

*
* *

Beynəlxalq miqyasda bizim üçün başlıca problem Ermənistanla müharibəni qurtarmaq, hərbi əməliyyatları dayandırmaq və Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü bərpa etmək, onun sərhədlərinin toxunulmazlığını təmin etməkdir. Bu problem olduqca kəskinləşmişdir. Biz Azərbaycanda həmin problemin dinc yolla həll olunması mövqelərində möhkəm dayanmışıq. Bu problemin həllində beynəlxalq təşkilatların iştirakına birinci dərəcəli əhəmiyyət veririk. Beynəlxalq təşkilatlar dedikdə mən, Birləşmiş Millətlər Təşkilatını, onun Təhlükəsizlik Şurasını, ATƏM-i, onun Minsk qrupunu nəzərdə tuturam. Əlbəttə, biz Amerika Birləşmiş Ştatları, Böyük Britaniya Krallığı, Rusiya, Türkiyə kimi dünyanın aparıcı ölkələrinin, digər ölkələrin imkanlarına da böyük əhəmiyyət veririk. Biz istəyirik ki, dünya birliyi vəziyyəti aydın və dəqiq təsəvvür etsin. Azərbaycan müharibə istəmir. Hərbi əməliyyatların davam etdirilməsini istəmir. Biz hərbi əməliyyatların dayandırılmasına tərəfdarıq, amma bir şərtlə: erməni silahlı birləşmələri Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərindən çıxarılmalıdır (Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, I kitab, səh.266).

*
* *

Azərbaycanın xarici siyasəti sülhsevər siyasətdir. Ölkəmiz bütün dövlətlərlə sülh və əmin-amanlıq əlaqələri yaratmaq istəyir. Azərbaycan dövləti öz xarici siyasətini məhz bu istiqamətdə yeridəcəkdir. Buna görə də Azərbaycan qonşu dövlətlərlə daha sıx əlaqələr yaratmağı xüsusilə önəmli hesab edir. Lakin burada bizim Türkiyə ilə əlaqələrimiz xüsusi yer tutur. Çünki Türkiyə ilə Azərbaycanın birgə tarixi keçmişi var. Xalqlarımız bir kökdəndir. Bizim mədəniyyətimiz də, tariximiz də, ənənələrimiz də birdir, dilimiz, dinimiz də birdir. Bütün bunlar əsrlər boyu bizi birləşdirmişdir. Hətta son dövrdə ayrı düşməyimiz də bu birliyimizi əlimizdən almamışdır. İndi biz bu birliyi davam etdirmək üçün bütün imkanlara malikik və Azərbaycan ilə Türkiyə arasında əlaqələr dostluq, qardaşlıq əlaqələri olmaqla yanaşı, həm də iş əlaqələridir. Biz bu

əlaqələri də sürətlə davam etdirəcəyik (Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, I kitab, səh.237).

*
* *

Bildiyiniz kimi, İngiltərə dünyanın böyük dövlətlərindəndir. BMT Təhlükəsizlik Şurasının beş daimi üzvündən, dünyanın ən inkişaf etmiş yeddi ölkəsindən biridir. İngiltərə həm keçmiş tarixinə, həm də bugünkü mövqeyinə görə dünya siyasətinə və iqtisadiyyatına çox güclü təsir göstərən bir ölkədir. Ona görə də Azərbaycan Respublikası ilə İngiltərə arasında sıx əlaqələr yaranması ilk növbədə bizim ölkəmizin milli mənafeyi üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda, bizə məlumdur ki, İngiltərə də Azərbaycana çox maraq göstərir, Azərbaycanla iqtisadi əlaqələr yaratmaq istəyir. Ümumiyyətlə, İngiltərənin Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana tarixən marağı məlumdur. İndiki mərhələdə, yəni XX əsrin sonunda, İngiltərə Azərbaycanla yeni bir keyfiyyətdə iqtisadi əlaqələr qurmaq istəyir (Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, I kitab, səh.260).

*
* *

Xarici siyasət sahəsində Azərbaycan dünyanın bütün ölkələri ilə bərabər hüquqlu, qarşılıqlı surətdə faydalı münasibətlər yaratmaq siyasəti elan etmişdir. Azərbaycan Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvüdür və bir çox beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətində iştirak edir və təkrar edirəm, dünyanın bütün ölkələri ilə normal münasibətlər yaratmağa çalışır. Biz bunu əsas götürürük ki, bu münasibətlər, bir tərəfdən, müstəqil Azərbaycan dövlətini dünya birliyində möhkəmlətməli və digər tərəfdən, müvafiq iqtisadi, elmi-texniki, mədəni əlaqələrin inkişafını Azərbaycanın mənafeyi naminə və ortaqlarımızın mənafeyi naminə təmin etməlidir. Azərbaycan öz coğrafi və coğrafi-siyasi mövqeyinə görə Avropa ilə Asiyanın qovşağındadır, lakin həm Avropa, həm Asiya, həm də Qərb yarımkürəsinin ölkələri ilə, dünyanın bütün ölkələri ilə, xoş münasibətlər yaratmağa çalışır. Əlbəttə, biz bu zaman onu əsas götürürük ki, bu münasibətlər hər hansı digər dövlət tərəfindən

Azərbaycanın daxili işlərinə qarışmamağı nəzərdə tutmalı və Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə və respublikanın ərazi bütövlüyünə, sərhədlərimizin toxunulmazlığına xələl gətirməməlidir (Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, I kitab, səh.265).

*

*

*

Azərbaycan müstəqil dövlət kimi bütün dövlətlərlə bərabər hüquqlu, qarşılıqlı surətdə faydalı əlaqələr saxlayır və bu əlaqələri inkişaf etdirir. Bildiyiniz kimi, Azərbaycan müstəqilliyini əldə etdikdən sonra bir çox dövlətlərlə diplomatik əlaqələr qurmuşdur. Sizə məlumdur ki, son vaxtlar Azərbaycan xarici siyasət sahəsində bir çox gərəkli, uğurlu addımlar atmışdır. Dünyanın böyük dövlətləri ilə əlaqələrimiz daha da sıxlaşıb, daha da möhkəmlənib. Biz həm Birləşmiş Millətlər Təşkilatının tərkibində, həm ATƏM-in tərkibində, həm də Müstəqil Dövlətlər Birliyinin tərkibində fəaliyyət göstəririk, bütün bu dövlətlərlə beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində fəaliyyət göstəririk. Dünya dövlətləri ilə qurulan iki-tərəfli əlaqələr, eyni zamanda, Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə mövqeyinin möhkəmlənməsinə kömək edir. Bunların hamısı bir tərəfdən Azərbaycanın müstəqilliyini möhkəmləndirmək, ikinci bir tərəfdən isə Azərbaycanı müharibə vəziyyətindən çıxarmaq məqsədi daşıyır. Baxmayaraq ki, torpaqlarımızın bir qismi işğal olunub, bir milyon əhali qaçqın düşüb, işğal edilmiş torpaqlarda erməni silahlı qüvvələri Azərbaycan xalqının yaratdığı iqtisadi, mədəni potensialı dağıtmaqdadır – bunların hamısına baxmayaraq, biz yenə də sülhsevər siyasət yürüdürük. Biz bütün dövlətlərlə sülhsevər siyasət əsasında əlaqə qururuq. Ermənistanla əlaqələrimizi də sülh əsasında qurub müharibəyə son qoymağa çalışırıq. Əsas şərt odur ki, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü qorunmalı, sərhədlərinin toxunulmazlığı təmin olunmalı, Ermənistan silahlı qüvvələri işğal edilmiş torpaqlarımızdan çıxmalı və onu tərk etməlidir. Didərgin düşmüş qaçqınların hamısı öz yerlərinə qayıtmalıdır. Biz bu prinsiplər əsasında beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində fəaliyyət göstəririk, böyük dövlətlərlə əlaqə saxlayırıq. O cümlədən, burada vasitəçilik fəaliyyəti göstərməyə çalışan Rusiya döv-

ləti ilə də sıx əlaqə saxlayırıq. Ancaq məlum olmalıdır ki, bizim əsas prinsiplərimiz indicə dediyim prinsiplərdir. Mühəribəyə son qoyulması, torpaqlarımızın geriyyə qaytarılması, ərazi bütövlüyümüzün təmin olunması prinsipləri əsasında, sülh yolu ilə, danışıqlar yolu ilə irəliləmək istəyirik. Bizim məqsədimiz də, yolumuz da budur (Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, II kitab, səh.15).

*
* *
*

Azərbaycanın xarici siyasəti azad və müstəqildir. Ölkəmiz bütün dünya dövlətləri üçün açıqdır. Biz Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyan, onun mənafeyinə toxunmayan, ölkəmizə müsbət münasibət göstərən hər bir dövlətlə əlaqələr qurmağa hazırıq və belə əlaqələr qururuq. Azərbaycan bütün ölkələrlə ikitərəfli, qarşılıqlı surətdə faydalı əlaqələr qurmaq yolu ilə gedir və bu yolu davam etdirəcəkdir. Azərbaycan öz xarici siyasətində qonşu dövlətlərlə əlaqələrin genişlənməsinə çox böyük fikir verir. Qonşu dövlətlərlə Azərbaycanın tarixi əlaqələri sıx olduğuna görə ölkəmiz həmin münasibətlərin bundan sonra da inkişaf etməsinə çalışır. Azərbaycanla İran arasındakı münasibətlər dərin köklərə malikdir. Bizim xalqlarımız əsrlər boyu bərabər yaşamış, bir yerdə olmuşlar. Bizim tarixi, mədəni dəyərlərimiz eynidir. Biz hamımız, yəni İran və Azərbaycan xalqları islam aləminə mənsub olan xalqlardır. İslam aləminin dəyərləri bizim üçün əzizdir, möhtərəmdir. Biz bu dəyərləri öz həyatımızda bundan sonra da bərqərar edəcəyik. Elmi, mədəni, mədəni əlaqələrimiz bizi tarix boyu birləşdirib. Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikasının çox böyük sərhədi var. Bunları nəzərə alaraq Azərbaycan İran İslam Respublikası ilə dostluq, qardaşlıq əlaqələrini inkişaf etdirmək əzmindədir (Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, II kitab, səh. 39).

*
* *

Şübhəsiz ki, biz Ermənistan kimi kiçik bir dövlətin öhdəsindən gəlməyə qadırıq. Azərbaycanın iqtisadi potensialı, qüvvəsi Ermənistandan qat-qat çoxdur. Ancaq siz bilməlisiniz ki, Ermənistanın

müharibədəki üstünlüyünün əsas səbəbi dünyanın böyük dövlətlərinin ona kömək göstərməsidir. Ermənistanın heç bir təbii sərvəti yoxdur, iqtisadi vəziyyəti ağırdır. Ancaq xarici ölkələrdə – Amerikada, Avropada, Rusiyadakı erməni diasporunun böyük sərvətləri Ermənistana axır, ona kömək edir. Ermənistana dəstək verən, kömək göstərən ölkələr başqa sahələrdə də ona yardım edirlər, o cümlədən hərbi sahədə Ermənistan bu köməkdən istifadə edərək Azərbaycan torpaqlarını işğal etməyə nail olur. Ancaq bu, o demək deyil ki, həmişə belə olacaq. Yox, heç vaxt olmayacaq. Azərbaycan xalqı əsrlər boyu öz milli azadlığı, müstəqilliyi uğrunda vuruşub, döyüşüb, mübarizə aparıb, qurbanlar, şəhidlər verib. Doğrudur, belə də olub ki, Azərbaycan müvəqqəti olaraq məğlubiyyətlərə uğrayıb. Ancaq bütün bunlar müvəqqəti olub. Bundan sonra Azərbaycan xalqı yenə də ayağa qalxıb, yüksəlib, öz qamətini düzəldib, yenə də öz müstəqilliyini, azadlığını əldə edibdir. Güman edirəm ki, bundan sonra da edəcəkdir. Mən belə hesab edirəm ki, siz bizim dərdlərimizi daha yaxşı başa düşürsünüz. Çünki İran xalqı həmişə öz ərazisini qorumaq üçün müharibələr aparıb. Buna görə də bizim dərdimizi daha yaxşı, daha yaxından, qəlbədən hiss edə bilərsiniz. Siz çoxlu şəhidlər vermişiniz, ölkənizi müdafiə etmişiniz, İran İslam Respublikasının ərazi bütövlüyünü, sərhədlərinin toxunulmazlığını qorumusunuz. Azərbaycan da öz ərazisinin bütövlüyü, sərhədlərinin toxunulmazlığı uğrunda mübarizə aparır. Azərbaycanın başqa heç bir fikri yoxdur. Ölkəmiz heç bir dövlətin torpağına göz dikməyib, Azərbaycan ancaq öz ərazisini, özünə məxsus olan sərvətləri qorumağa çalışır, müharibə aparır. Ona görə də biz öz xarici siyasətimizdə beynəlxalq normaların əsası olan prinsipi – hər bir müstəqil dövlətin ərazi bütövlüyünün, sərhədlərinin toxunulmazlığının qorunmasını müqəddəs prinsip kimi qəbul etmişik və edirik. Biz buna riayət edirik. İran İslam Respublikasının ərazi bütövlüyünü, sərhədlərinin toxunulmazlığını öz torpaqlarımızın, öz ərazimizin, öz sərhədlərimizin toxunulmazlığı kimi qəbul edirik, ona hörmət etmişik və hörmət edirik. Eyni zamanda, biz bütün dövlətlərin, o cümlədən İran İslam Respublikasının Azərbaycanın ərazi bütövlü-

yü, sərhədlərinin toxunulmazlığı üçün öz səsini qaldırmasını arzu edirik və güman edirik ki, həmin səslər bundan sonra da gür olacaq (Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, II kitab, səh.40).

*

* *

Səudiyyə Ərəbistanı dünyanın görkəmli ölkələrindən biridir, həm islam dünyasında, həm də ümumdünya birliyində layiqli yer tutur, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş bir ölkədir. Səudiyyə Ərəbistanı tarixi ənənələri və islam dini ilə əlaqədar Azərbaycanla bağlı bir ölkədir. Ona görə də belə bir ölkə ilə əlaqə yaratmaq və gələcəkdə əməkdaşlığı daha da inkişaf etdirmək gənc, müstəqil Azərbaycan Respublikası üçün çox gərəklidir (Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, II kitab, səh.61).

*

* *

Biz bir çox dövlətlərin böyük marağını doğuran ərazidə – Avropa və Asiyanın mühüm coğrafi-siyasi qovuşuğunda yerləşərək, geniş təbii ehtiyatlara və böyük sənaye potensialına malik olaraq, Azərbaycan xalqının qəti əzminə və inamına arxalanaraq öz müstəqilliyimizin möhkəmləndirilməsinə və demokratik islahatların, bazar islahatlarının həyata keçirilməsinə doğru yönəldilmiş bu strateji xətti aparırıq. Bu gün mən bu yüksək tribunadan qətiyyətlə bildirirəm ki, heç kəs Azərbaycan xalqını tutduğu yoldan geri çəkməyə məcbur edə bilməz və biz ölkəmizin gələcəyinə nikbinliklə baxırıq. Bizim nikbinliyimiz dünyada baş verən tarixi proseslərlə, beynəlxalq münasibətlər sistemindəki ciddi dəyişikliklərlə də bağlıdır. Şübhəsiz ki, artıq hərbi cəbhələşməni və ideoloji qarşıdurmanı əvəz etməkdə olan bərabərhüquqlu dünya qaydası beynəlxalq münasibətlər sisteminin gələcək əsasını təşkil edəcəkdir. Beynəlxalq hüquqa, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Nizamnaməsinin prinsiplərinə və müddəalarına uyğun olaraq tərəfdaşlıq, möhkəm sülh və hamı üçün təhlükəsizlik yeni dünya qaydasının fundamental prinsiplərinə çevrilir. Biz zor işlədilməsinə əsaslanan düşmənçilik dünyasından əməkdaşlıq və tərəqqi dövrünə aparan tunnelin axırında işıq görürük və bu yol ilə birlikdə, dünyanın bütün

ölkələri və xalqları ilə birlikdə, dünyanın bütün ölkələri və xalqları ilə əl-ələ verib getməyə hazırıq (Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, II kitab, səh. 193).

*

* *

Pakistan Asiyanın çox böyük müsəlman ölkələrindən biridir. Hazırda bu ölkə ilə Azərbaycan arasında yaxşı münasibətlər vardır. Pakistanın nümayəndələri beynəlxalq təşkilatlarda, xüsusən Birləşmiş Millətlər Təşkilatında və onun Təhlükəsizlik Şurasında Ermənistanla Azərbaycan arasındakı problemlərin müzakirəsində həmişə respublikamızın mövqeyini müdafiə etmiş, dəstəkləmişlər. Bundan əlavə, Pakistanla Azərbaycan arasında tarixi köklərimizə görə də bağlılıq olmuşdur və indi də ticarət-iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə ehtiyac vardır (Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, II kitab, səh. 264).

*

* *

Azərbaycan ilə Türkmənistan arasında dostluq, qardaşlıq əlaqələrinin çoxəsrlik tarixi var. Biz qonşu, dost, bir kökdən olan xalqlar, ölkələr kimi daim dostluq və qardaşlıq etmişik (Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, II kitab, səh. 267).

*

* *

Azərbaycan oktyabrın 18-də öz müstəqilliyinin üçüncü ildönümünü qeyd etdi. Üç ildir ki, Azərbaycan müstəqil bir dövlətdir. Bu illər ərzində Azərbaycan böyük, çətin bir yol keçmişdir və həmin yol ilə getməkdədir. Müstəqilliyini əldə edən gündən indiyədək Azərbaycanın ən yaxın dostu, bizə ən yaxın ölkə, ən yaxın qardaş Türkiyə xalqı, Türkiyə Cümhuriyyəti olub. Dünya dövlətləri içərisində Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyan ilk ölkə Türkiyə Cümhuriyyəti olub. Azərbaycanın müstəqilliyinə yardım edən də Türkiyə Respublikasıdır. Biz bu dostluq, qardaşlıq əlaqələrinin bəhrələrini bu gün də görürük və gələcəyə də böyük ümidlə baxırıq (Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, II kitab, səh. 292).

*
* *

Qazaxıstan Respublikası xalqının böyük tarixi var. Əsrlər boyu qazax xalqı öz torpağında, öz yurdunda milli azadlığı uğrunda mübarizə aparmış və nəhayət, dörd il bundan öncə dövlət müstəqilliyini əldə etmiş və ilk dəfə olaraq qazax xalqının dövlətçiliyi yarannmışdır. Bu, qazax xalqının tarixində çox əlamətdar hadisədir. Qazaxıstan böyük bir ölkədir. Onun geniş ərazisi, zəngin təbii sərvətləri, çoxsaylı əhalisi var. Ən əhəmiyyətli budur ki, Qazaxıstan vətəndaşları, qazax xalqı indi azad bir ölkədə yaşayırlar, öz talelərini özlərinin həll etməsi üçün imkan qazanıblar. Müstəqilliyin dörd ili ərzində Qazaxıstan Respublikasının əldə etdiyi nailiyyətlər bizi qardaş bir ölkə kimi, qardaş bir xalq kimi sevindirir. Bu nailiyyətlər münasibəti ilə mən qardaş və bacılarımızı təbrik edirəm. Qazaxıstanla Azərbaycan arasında, qazax xalqı ilə Azərbaycan xalqı arasında əlaqələr böyük tarixə malikdir. İndi, XX əsrin sona çatdığı dövrdə bu əlaqələr daha da genişlənir, daha da inkişaf edir. Son vaxtlaradək biz – Qazaxıstan da, Azərbaycan da Sovet İttifaqının tərkibində idik və bu dövlətin, İttifaqın tərkibində olduğumuz zaman xalqlarımız, ölkələrimiz arasındakı əlaqələr daha geniş inkişaf etmişdir – istər iqtisadiyyat, istərsə də mədəniyyət sahəsində, ümumiyyətlə, bütün sahələrdə (Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, II kitab, səh. 214).

*
* *

Gürcüstan ilə Azərbaycan arasında, Gürcü xalqı ilə Azərbaycan xalqı arasında dostluq, qardaşlıq əlaqələrinin çoxəsrlik tarixi var. Biz əsrlər boyu dost, qardaş xalqlar kimi həm xoşbəxt günləri, həm də kədərli günləri, faciəli günləri bir yerdə keçirmişik. Xalqlarımız azadlıq uğrunda, milli azadlıq uğrunda, öz torpaqlarının müdafiəsi uğrunda, müstəqillik uğrunda yadelli qəsbkarlara qarşı əsrlər boyu bir yerdə mübarizə aparıb, döyüşüb, vuruşublar və öz milli mənliliyini, öz milli qürurunu daim qoruyublar. Dostluğumuz, qardaşlığımız böyük sınaqlardan keçibdir. Ötən dövrlərdə əlaqələrimiz daim sıx olubdur və biz bir-birimizə həmişə kömək etmişik, bir-birimizə dayaq olmuşuq.

Bunların hamısı bizim tariximizdir, bizim keçmişimizdir, xalqlarımızın əldə etdikləri nailiyyətlərdir. Bizim borcumuz, gələcək nəsillərin borcu tarixi keçmişimizə, ənənələrimizə, milli nailiyyətlərimizə hörmət etməkdən, onları qoruyub saxlamaqdan ibarətdir (Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, V kitab, səh. 206).

*

* *

Bizim xalqlarımızın – türkmən xalqının Azərbaycan xalqının zəngin çoxəsrlik tarixi, dostluğu, qardaşlığı və əməkdaşlığı var. Bu, ümumi köklərimizə, ümumi tarixi taleyimizə, ümumi tariximizə əsaslanır. Oğuz, Dədə Qorqud bizi əsrlərlə birləşdirən dərin köklərimizdir və onlar bu gün də bizdən ötrü mənəviyyat mənbəyi, əxlaq mənbəyidir. Xalqlarımızın dilinin, dininin, adət və ənənələrinin ümumiliyi də göstərir ki, biz əsrlərlə bir yerdə olmuş, birlikdə yaşamış, öz həyatımızı birlikdə qurmuş, torpağımızı yadelli işğalçılardan birlikdə qorumuş, azadlıq haqqında birlikdə düşünmüş və onun uğrunda birlikdə mübarizə aparmışıq. Bunlar hamısı bizim keçmişimizdir. Biz öz keçmişimizlə – türkmən xalqının keçmişi, Azərbaycan xalqının keçmişi ilə fəxr edə bilərik. Milli ənənələrimizlə, milli adətlərimizlə fəxr edə bilərik. Dilimizlə, dinimizlə, təkrar edirəm, mənəviyyatımızın, əxlaqımızın mənbəyi olan hər şeylə fəxr edə bilərik (Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, V kitab, səh. 239).

*

* *

Qazax xalqı ilə Azərbaycan xalqı arasında münasibətlərin dərin, zəngin, qədim tarixi var. Biz eyni kökdənlik. Bütün tarix ərzində xalqlarımız həmişə yaxın dostluq münasibətləri saxlamışlar. Ümumi köklərimiz, xalq ənənələrimiz, milli ənənələrimiz, ümumi mədəniyyətimiz, ümumi taleyimiz, ümumi tariximiz bizi həmişə yaxınlaşdırmış, həmişə birləşdirmişdir. Qazaxlarla azərbaycanlılar arasında dostluq münasibətlərindən, qarşılıqlı yardımdan və onların bir-birinə həyanlığından bəhs edən parlaq səhifələr tarixdə çoxdur. İndi Qazaxıstan və Azərbaycan milli azadlıq və dövlət müstəqilliyi əldə etdikləri, müstəqil dövlətlər olduğu bir dövrdə

qarşılıqlı münasibətlərimizdə yeni mərhələ, əvvəlki çox böyük, zəngin, maraqlı tarixdə olanlardan tamamilə fərqlənən mərhələ başlanmışdır. Bu, onunla bağlıdır ki, biz indi öz taleyimizin sahibiyik, öz məsələlərimizi, öz problemlərimizi indi biz özümüz həll edirik. Qazaxıstan da, Azərbaycan da dünya birliyinin bərabər hüquqlu üzvləridir, dünya prosesinin iştirakçılarıdır və təbii olaraq, bir-birinə tamamilə yeni mövqedən nəzər salmaq, yeni münasibətlər bəsləmək tələb olunur (Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, V kitab, səh. 38).

*

* *

Azərbaycan son iki əsr ərzində Rusiya ilə sıx bağlı olubdur. Azərbaycan keçmişdə çar Rusiyasının tərkibində idi. Sovetlər İttifaqının tərkibində olarkən, şübhəsiz, Azərbaycanın Rusiya ilə sıx münasibətləri var idi, çünki Rusiya SSRİ-də həmişə üstün mövqe tutmuşdur. Bu illər ərzində xalqlarımız arasında sıx dostluq münasibətləri yaranmışdır. Bizdən əvvəlki nəsillərin bir çox onilliklər ərzində Rusiya-Azərbaycan münasibətlərində, rus və Azərbaycan xalqları arasında əlaqələrdə yaratdıqları nə varsa hamısını qiymətləndiririk. Hesab edirik ki, bu münasibətlərdə həm Rusiya, rus xalqı üçün, həm də Azərbaycan, Azərbaycan xalqı üçün xeyirxah, faydalı, qiymətli çox şey olmuşdur (Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, V kitab, səh. 61).

*

* *

Özbəkistanla Azərbaycanın münasibətlərini Azərbaycan üçün çox vacib amil kimi qiymətləndiririk. Xalqlarımız zəngin və qədim tarixə malikdirlər. Bəşər tarixinin əsrləri ərzində özbək və Azərbaycan xalqları dünya sivilizasiyasına, Şərqi sivilizasiyasına nəhəng töhfələr vermişlər. Orta əsrlərdə və daha əvvəllər Şərqdə insan zəkası ilə elmdə yaradılanların hamısı bütün planetdə bəşər fikrinin inkişafında olduqca böyük rol oynamışdır. Özbəkistan və Azərbaycan, özbək və Azərbaycan xalqları bəşəriyyətə çox böyük töhfə vermişlər. Biz xalqlarımıza mənsub olan və bizim üçün eyni dərəcədə qiymətli və əziz olan Şərqi görkəmli mütəfəkkirləri ilə

fəxr edə bilərik. Bu sübut edir ki, biz ümumi köklərə bağlıyıq, eyni tarixi köklərə mənsubuq və xalqlarımızın din birliyi, mənəvi, əxlaqi, mədəni dəyərlərinin birliyi xalqlarımızı həmişə birləşdirmiş və dostluq şəraiti, qarşılıqlı yardım şəraiti yaratmışdır. Biz "Dədə Qorqud", "Alpamış", "Koroğlu" dastanlarından iftixar hissi ilə danışırıq. Onlar həm özbək xalqı üçün, həm də Azərbaycan xalqı üçün eyni dərəcədə dəyərlidir. Nizami Gəncəvi də, Əlişir Nəvai də bizim üçün doğmadır və bizdə həmişə olduqca böyük iftixar hissi doğurur, böyük əcdadlarımız o uzaq zamanlarda elə misilsiz əsərlər yaratmışlar ki, bu əsərlər dünya mədəniyyətini, dünyaya ədəbiyyatını zənginləşdirmişdir (Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, V kitab, səh. 80).

*
* *

Amerika Birləşmiş Ştatları ilə əlaqələrimizi daim inkişaf etdirmişik. Bu əlaqələr genişlənir, dərinləşir və demək olar ki, bütün sahələri əhatə edir. Bu əlaqələrin inkişaf etməsinin səbəbi təkcə bizim istəyimiz, arzumuz deyil, eyni zamanda, Amerika Birləşmiş Ştatları hökumətinin də Azərbaycan ilə əlaqələri genişləndirmək, inkişaf etdirmək niyyətləridir. 11 sentyabr hadisələri, Amerika Birləşmiş Ştatlarında törədilmiş dəhşətli terror aktları bütün dünyanı lərzəyə gətirdi. O cümlədən, təbiidir ki, Azərbaycanda bizi də çox hiddətləndirdi və həyəcanlandırdı. Biz beynəlxalq terrorizmə qarşı, bu cür qəddar terrorizmə qarşı dərhal etiraz səsimizi qaldırdıq. Beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizədə Amerika Birləşmiş Ştatları ilə bir alyansda, bir koalisiyada olmağımızı dərhal bəyan etdik və ondan sonrakı günlərdə, aylarda bu sahədə bizim üzərimizə düşən vəzifələri tamamilə yerinə yetiririk. 11 sentyabr hadisələrindən sonra Amerika Birləşmiş Ştatları ilə Azərbaycan arasındakı əlaqələr daha da yüksək səviyyəyə qalxıb və xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əvvəlki illərdə hər iki tərəf bəyan etdi ki, bizim əlaqələrimiz strateji tərəfdaşlıq əlaqələridir. Bu, təsdiq olunub və onu daha da genişləndirmək məramı Amerika Birləşmiş Ştatları tərəfindən bildirilib. Biz də buna tam razılığımızı bildirmişik (Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, XXXVIII kitab, səh.29).

Azərbaycanın xarici siyasətinin şərh Prezident İlham Əliyevin çıxışlarında

Planlaşdırdığımız mühüm nəqliyyat layihələrinin həyata keçirilməsi regional inkişaf üçün tamamilə yeni şərait yarada bilər. Bu isə regionumuzda təhlükəsizlik və sabitlik tədbirlərini möhkəmləndirməyin mühüm elementidir. Azərbaycan öz növbəsində nəqliyyat, kommunikasiya layihələrində mühüm rol oynamağa hazırdır. Biz Şərqi–Qərbi nəqliyyat dəhlizi layihəsində fəal iştirak edirik. Tarixi İpək Yolunun bərpası ilə bağlı məsələlər regional inkişaf üçün, habelə Avropa ilə Asiya arasında əlaqələr üçün böyük maraq doğurur. Hazırda biz Avropa ilə Asiya arasında dəmir yolu əlaqəsi sisteminin möhkəmləndirilməsinə dair mühüm layihə üzərində fəal işləyirik. Bu baxımdan məhz Azərbaycan elə bir ölkədir ki, Asiya ilə Avropa arasında bu təbii körpü buradan keçir. Bizim vəzifəmiz bu strukturu möhkəmlətməkdən, tərəfdaşlarımız üçün sərfəli şərait yaratmaqdan və bununla da ölkələrimizin potensialını tam işə salmaqdan ibarətdir. Biz Şimal–Cənub nəqliyyat dəhlizinə də çox böyük əhəmiyyət veririk. Azərbaycan bunda da kifayət qədər fəal iştirak edir və özünün infrastrukturunu bütünlüklə tərəfdaş ölkələrin sərəncamına verməyə hazırdır (İlham Əliyev. İnkişaf məqsədimizdir, XXXX kitab, səh.32).

*

* *

Regionumuzdakı həll edilməmiş münaqişələr də sabitlik üçün potensial və praktiki təhlükə törədir. Azərbaycan Ermənistanın təcavüzü nəticəsində ərazisinin 20 faizi işğal altında olan ölkədir və bu işğal artıq 10 ildən çoxdur davam edir. Azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilmiş etnik təmizləmə nəticəsində hazırda bir milyondan çox vətəndaşımız qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətindədir. Biz ümid edirik ki, nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların Ermənistan–Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı qətnamələri yerinə yetiriləcəkdir. Təəssüf ki, BMT-nin dörd qətnaməsi indiyədək yerinə yetirilməyibdir. Bu qətnamələrdə bütün işğalçı qüvvələrin Azərbaycan ərazisindən qeyd-şərtsiz çıxarılması tələb olunur. Ərazi bütövlüyü

və sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipi beynəlxalq hüququn hamı-
lıqla qəbul olunmuş prinsipidir və ona dönmədən əməl edilməlidir
(İlham Əliyev. İnkişaf məqsədimizdir, XXXX kitab, səh.33).

*

* *

Azərbaycan regional əməkdaşlıq məsələlərində iştirakına özü-
nün xarici siyasətinin çox mühüm elementi kimi baxır. Biz hesab
edirik ki, gələcəkdə Asiya regionunda əməkdaşlıq genişlənəcək,
inkişaf edəcək, ölkələrimizin həm iqtisadi potensialı, həm də qar-
şılıqlı siyasi fəaliyyəti buna təkan verəcəkdir. Biz öz tərəfimizdən
bütün regional layihələrə fəal qoşulmağa hazırıq və bunlarda işti-
rak etmək niyyətindəyik (İlham Əliyev. İnkişaf məqsədimizdir,
XXXX kitab, səh.34).

*

* *

İslam Konfransı Təşkilatı öz mövqələrini möhkəmləndirir,
dünyada gedən proseslərə təşkilatın təsir imkanları artır və əlbəttə
ki, bu, bizi çox sevindirir. Aramızda olan qardaşlıq, dostluq
əlaqələri, həmrəylik bizi daha da gücləndirir. Siyasi müstəvidə
bizim əlaqələrimiz çox yüksək səviyyədədir. İkitərəfli əlaqələrlə
yanaşı, biz çoxtərəfli formatda müxtəlif beynəlxalq tədbirlərdə,
müxtəlif regional əməkdaşlıq layihələrində uğurla iştirak edirik.
Əlbəttə, çox istərdik ki, bizim aramızda bütün sahələrdə əlaqələr
möhkəmlənsin. İlk növbədə iqtisadi sahədə. Çünki müasir
dünyada iqtisadi imkanlar, iqtisadi potensial, əlbəttə ki, ölkənin
gücünü müəyyən edir, təsir imkanlarını genişləndirir. Biz öz
fəaliyyətimizlə çalışmalıyıq ki, bir-birimizin iqtisadiyyatına
dəstək verək, onu gücləndirək. Bunu etmək üçün, şübhəsiz,
qarşılıqlı ticarət əlaqələri daha da genişlənməlidir (İlham Əliyev.
İnkişaf məqsədimizdir, XXXX kitab, səh.37).

*

* *

Biz indi sivilizasiyalar arasında dialoqdan çox danışırıq, amma
əslində, real həyatda bunun əksini görürük. Onu görürük ki, müx-
təlif ölkələrdə dini zəmində ayrı-seçkilik halları artır, islam dininə

mənsub olan insanlara münasibət bəzi hallarda lazımı səviyyədə deyil və bu dini ayrı-seçkiliyə heç cür yol verə bilmərik. İndi biz qloballaşmadan söhbət açıırıq, sivilizasiyalar arasında dialoqdan söhbət açıırıq, demokratik dəyərlərə daha da sürətlə yiyələnirik. Belə olan halda biz hər hansı bir zəmində – dini, yaxud da ki, milli zəmində ayrı-seçkiliyin olması, yaxud da hansısa dinin nümayəndələrinə mənfi münasibət göstərilməsi ilə heç cür barışa bilmərik. Mən əminəm ki, İslam Konfransı Təşkilatı ölkələrinin birgə səyləri nəticəsində biz bütün bu məsələlərə dair öz mövqeyimizi bildirəcək, öz sözümüzü deyəcəyik. Ümid edirəm ki, birgə fəaliyyətimiz, müştərək işimiz bizi narahat edən bütün məsələlərə aydınlıq gətirəcək və onların qarşısı alınacaqdır (İlham Əliyev. İnkişaf məqsədimizdir, XXXX kitab, səh.38).

*

* *

Xalqların öz müqəddəratını təyinetmə məsələləri ölkələrin ərazi bütövlüyünü pozmamalıdır və bu məsələ yalnız ölkələrin ərazi bütövlüyü çərçivəsində həll oluna bilər. Bu düstur Dağlıq Qarabağ məsələsinin həlli üçün hesab edirəm ki, həlledici ola bilər. Məsələ Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həll olunacaqdır. Bütün işğal edilmiş torpaqlardan Ermənistanın işğalçı qüvvələri çıxarılmalıdır. Bizim soydaşlarımız – məcburi köçkünlər ora qayıtmalıdır. Təhlükəsizlik tədbirləri görülməlidir. Gələcəkdə Dağlıq Qarabağın Azərbaycan və erməni icmaları yüksək muxtariyyət şəraitində, Azərbaycan dövləti tərkibində yaşamalıdır. Bizim mövqeyimiz bundan ibarətdir (İlham Əliyev. İnkişaf məqsədimizdir, XXXX kitab, səh.37).

*

* *

Erməni xalqının öz müqəddəratını təyin etmə məsələsinə gəldikdə, deyə bilərəm ki, ermənilər öz müqəddəratını artıq təyin ediblər. Onlar Ermənistan dövlətinə malikdirlər. Təxminən iki yüz il bundan əvvəl regionun müxtəlif yerlərindən ermənilərin Dağlıq Qarabağa köçürülməsi faktı o demək deyil ki, onlar Azərbaycanın tarixi ərazilərində ikinci erməni dövlətini yarada bilər.

Əgər biz bu məntiqlə getsək, belə çıxır ki, dünyada 10 və ya ondan da artıq erməni dövləti yarana bilər. Çünki ermənilər dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayırlar. Buna görə, ikinci erməni dövlətinin Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış tarixi ərazilərində yaradılmasından söhbət belə gedə bilməz. Azərbaycan Dağlıq Qarabağın müstəqilliyinə və ya onun Azərbaycanın tərkibindən çıxmasına apara biləcək hər hansı mexanizm və ya prosedura heç vaxt razılaşmayacaqdır. Bu, müzakirə mövzusu deyildir (İlham Əliyev. İnkişaf məqsədimizdir, XXXX kitab, səh.135).

*

* *

Heç kəs bu regionda müharibə istəmir. Danışqlar prosesində olmağımız və konstruktiv yanaşmamız, o cümlədən danışqlar prosesinin yekun mərhələsində Minsk qrupu həmsədrlərinin apardığı fəaliyyətə dəstək verməyimiz faktı niyyətlərimizi nümayiş etdirir. Eyni zamanda, qeyd etdiyim kimi, müharibə hələ bitməyib. Bu gün biz münaqişənin sülh yolu ilə həlli barədə danışqları çox eşidirik. Artıq qeyd etdiyim kimi, biz bunun tərəfdarıyıq. Lakin, eyni zamanda, yaddan çıxarmalı deyilik ki, Ermənistan ərazilərimizi güc yolu ilə işğal edib. Azərbaycanın işə, dünyanın istənilən ölkəsi kimi, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinə uyğun olaraq, özünü müdafiə etmək üçün bütün vasitələrdən qanuni istifadə etmək hüququ vardır. Bu, özünü müdafiə etmək, öz torpaqlarını işğaldan azad etmək hüququdur. Bizim hər hansı digər ölkəyə heç bir ərazi iddiamız yoxdur. Lakin Azərbaycanın işğal olunmuş əraziləri və Dağlıq Qarabağın özü bizim beynəlxalq səviyyədə tanınmış torpaqlarımızdır. Əgər orada hər hansı hadisə baş verərsə, bu, beynəlxalq münaqişə kimi deyil, Azərbaycanın daxili işi hesab edilməlidir (İlham Əliyev. İnkişaf məqsədimizdir, XXXX kitab, səh.136).

*

* *

Regional əməkdaşlıq sahəsində bizim təşəbbüsümüzlə həyata keçirilən bütün layihələr uğurla icra edilir. İstər energetika, istər nəqliyyat, istərsə də humanitar sahələrdə bütün təşəbbüslər regio-

nal əməkdaşlığın gücləndirilməsinə xidmət edir. Xarici siyasətimizin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, biz bütün ölkələrlə qarşılıqlı surətdə faydalı, qarşılıqlı hörmət əsasında qurulmuş münasibətlərin dərinləşməsinə çalışırıq və bölgədə buna nail ola bilmişik (İlham Əliyev. İnkişaf məqsədimizdir, XXXXI kitab, səh.68).

*

* *

Bölgədə gedən proseslər bir daha onu göstərir ki, Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi həll olunmadan bölgədə Ermənistanın iştirakı ilə heç bir əməkdaşlıqdan söhbət gedə bilməz, heç bir başqa məsələ öz həllini tapa bilməz. Ermənistan tərəfi çox ümid edirdi ki, Türkiyə–Ermənistan sərhədləri açılacaq və onlar üçün bir nəfəs borusu yaranacaq, Qarabağ məsələsi kənara qoyulacaqdır. Ancaq Türkiyə tərəfinin prinsipial mövqeyi onların bütün planlarını alt-üst etdi (İlham Əliyev. İnkişaf məqsədimizdir, XXXXI kitab, səh.72).

*

* *

Müstəqillik təkcə dövlət rəmzləri ilə ölçülmür. Müstəqillik o deməkdir ki, ölkə müstəqil siyasət apara, milli maraqlarını müdafiə edə bilsin. Bu gün müstəqil ölkə kimi, qısa tariximiz onu göstərir ki, biz müstəqil olaraq uğurla inkişaf edirik. Azərbaycanda bütün sahələrdə görünən inkişaf onun bariz nümunəsidir (İlham Əliyev. İnkişaf məqsədimizdir, XXXXI kitab, səh.73).

*

* *

Asiyada təhlükəsizlik tədbirləri dünyadakı global təhlükəsizlik tədbirlərinin bir hissəsidir. Təhlükəsizlik tədbirlərinə kompleks yanaşma olmadan biz uğur əldə edə bilməyəcəyik. Terrorçuluğa qarşı mübarizə dünyada bütün terrorçu təşkilatlara qarşı olmalıdır. Yaxşı, yaxud pis terrorçu olmur. Buna görə terrorçuluğa qarşı səylərin birləşdirilməsi uğurun əsas ilkin şərtidir. Regional əməkdaşlıq və iqtisadi artım regionumuzda 107 təhlükəsizlik tədbirlərinə böyük töhfə verəcəkdir. Bu səbəbdən də Azərbaycan regional

əməkdaşlıq məsələlərində mühüm rol oynamağa çalışır (İlham Əliyev. İnkişaf məqsədimizdir, XXXXI kitab, səh.107).

*

* *

Ölkəmizdə başlanılmış və uğurla həyata keçirilmiş müxtəlif layihələr geniş regional əməkdaşlıq üçün artıq möhkəm əsas yaradır. Mən xüsusən də enerji təhlükəsizliyinə aid olan layihələri qeyd etmək istəyirəm. Bu layihələr ilk olaraq boru kəməri layihələri kimi başlandı, hazırda isə bütün iştirakçılara fayda gətirən çox mühüm regional əməkdaşlıq nümunəsinə çevrilibdir. Azərbaycan, həmçinin Tarixi İpək yolunun bərpasına töhfə verir və iştirak etdiyimiz dəmiryol layihəsi Asiya ilə Avropanı birləşdirəcək və regionumuzda yaşayan xalqlara rifah gətirəcək olduqca geniş nəqliyyat qovşağını yaratmağa imkan verəcəkdir (İlham Əliyev. İnkişaf məqsədimizdir, XXXXI kitab, səh.107).

*

* *

BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası erməni silahlı qüvvələrinin Azərbaycan torpaqlarından qeyd-şərtsiz və dərhal çıxarılmasını tələb edən 4 qətnamə qəbul etmişdir. Lakin bu qətnamələr hələ də yerinə yetirilməyibdir. BMT-nin Baş Məclisinin qətnamələri, ATƏT-in qərarları, İslam Konfransı Təşkilatının qətnamələri, Avropa Şurası və Avropa parlamentinin, eləcə də digər beynəlxalq təşkilatların qərarları yerinə yetirilməyib. Əgər beynəlxalq hüquq normaları işləmirsə, onda beynəlxalq ictimaiyyət üçün hansı durumdan söhbət gedə bilər? Əgər biz 108 hamı tərəfindən qəbul olunmuş qətnamələri icra etmiriksə və bu vəziyyət davam edərsə, onda beynəlxalq münasibətlərin gələcəkdə necə təşkil olunacağı sual doğurur. Öz əhəmiyyəti və ölçüsündən asılı olmayaraq hər bir ölkə beynəlxalq hüquq normalarına əməl etməlidir. Biz beynəlxalq təşkilatların üzvüyük və onların qəbul etdiyi qərarlara hörmətlə yanaşmalıyıq. Əgər həmin qərarlar qəbul olunursa və icra edilmirsə, onda beynəlxalq təsisatlara olan etimad da azalacaqdır (İlham Əliyev. İnkişaf məqsədimizdir, XXXXI kitab, səh.108).

*

* *

Azərbaycanla dost olmaq istəyən ölkələrin, strateji tərəfdaşlarımızın sayı artır. Sırr deyil ki, bu gün Azərbaycan dünya miqyasında çox böyük hörmətə malik olan ölkədir. Bizim xarici siyasətimiz Azərbaycanın milli maraqlarının tam şəkildə müdafiə edilməsinə yönəldilibdir. Bütün qonşu ölkələrlə qarşılıqlı surətdə faydalı və qarşılıqlı hörmət əsasında qurulmuş dostluq və əməkdaşlıq münasibətləri mövcuddur (İlham Əliyev. İnkişaf məqsədimizdir, XXXIX kitab, səh.158).

*

* *

Azərbaycan ilə Qazaxıstan arasındakı strateji tərəfdaşlıq münasibətləri də yüksək səviyyədədir. Əminəm ki, bu gün imzalanan sənədlər ölkələrimiz arasında əlaqələrin inkişafına, regional proseslərə təsir edəcəkdir. Siyasi, iqtisadi və sosial məsələlərin həlli baxımından ölkələrimiz dünyanın ən sabit ölkələri kimi səciyyələndirilir. Bu sabitlik uğurumuzun təminatıdır, xalqın birliyinə, ölkələrimizin qarşısında duran vəzifələrin tam anlaşılməsinə əsaslanır (İlham Əliyev. İnkişaf məqsədimizdir, XXXVIII kitab, səh. 38).

*

* *

Əgər Ermənistan işğal olunmuş torpaqlardan çıxsa, biz bütün kommunikasiyaları açmağa hazırıq və onda bölgədə sülh və əməkdaşlıq yarana bilər, ölkələrin təhlükəsizliyi təmin oluna bilər. Bölgədə Ermənistan–Azərbaycan münaqişəsi həll olunmadan heç bir müsbət irəliləyiş mümkün deyildir. Çünki bölgənin əsas problemi Ermənistan–Azərbaycan münaqişəsidir, Azərbaycan torpaqlarının işğal altında qalmasıdır. Bu məsələni kənara qoyub, hansısa başqa məsələni həll etmək, məncə, həm siyasi, həm də mənəvi cəhətdən düzgün deyildir və mümkün də deyildir. Çünki Azərbaycanın artan imkanları bunu qoymayacaqdır. Biz öz milli maraqlarımız uğrunda axıra qədər mübarizə aparacağıq. Bizim mübarizəmiz ədalət mübarizəsidir, haqq-ədalət bizim tərəfimiz-

dədir (İlham Əliyev. İnkişaf məqsədimizdir, XXXVIII kitab, səh. 102).

*

* *

Azərbaycanın iştirakı olmadan bölgədə heç bir məsələ öz həlli-ni tapa bilməz: nə siyasi, nə diplomatik, nə iqtisadi, nə enerji, nə nəqliyyat, nə hansısa başqa məsələ. Bu, reallıqdır. Bu, kiminsə xoşuna gələ və ya gəlməyə bilər. Bu reallıqları öz işimizlə, fəali-yətimizlə, Azərbaycanın iqtisadi və siyasi potensialını gücləndirə-rək, enerji siyasətimizi uğurla və ağılla apararaq biz yaratmışıq. Vaxt keçdikcə bizim bölgədə olan mövqeyimiz, təsir imkanları-mız, iqtisadi, siyasi, diplomatik, hərbi gücümüz daha da güclənə-cəkdir və hamı bununla hesablaşmalıdır... Azərbaycan bundan sonra da nə danışıqlar prosesində, nə də bölgədə gedən başqa pro-seslərdə öz prinsipial mövqeyindən dönməyəcəkdir (İlham Əli-yev. İnkişaf məqsədimizdir, XXXVIII kitab, səh. 102).

*

* *

Azərbaycan dünyaya çıxıbdir. Biz beynəlxalq təşkilatlarda fəal iştirak edirik. Bütün müasir prosesləri izləyirik və bizə sərfəli olan məsələləri Azərbaycanda həll edirik. Ona görə bu böhtanlar, bu şər, bu iftira bizə yapışmır. Ancaq bu, nəyi göstərir?

Ancaq onu göstərir ki, bizə qarşı mübarizə bundan sonra da aparılacaqdır və bu mübarizənin müxtəlif mərkəzləri vardır.

Bu barədə mən əvvəllər də demişəm, bu gün də istəyirəm ki, cəmiyyət də, partiya üzvləri də bilsinlər. Birinci, erməni lobbisi bizim əsas düşmənimizdir. Mən bunu bir neçə dəfə demişəm, bir daha demək istəyirəm, heç kimdən çəkinmədən, bizim düşməni-miz erməni lobbisidir. Çünki Ermənistan bir ölkə kimi heç bir əhəmiyyət daşımır. O, faktiki olaraq müstəmləkədir, forpostdur, xaricdən idarə olunan, qədim Azərbaycan torpağında süni şəkildə yaradılmış bir ərazidir. Erməni lobbisi isə bizim əsas düşmənimiz-dir və biz də onlar üçün əsas düşmənik. Əslində, bizim onlarla düşmənçiliyimiz onların bizə qarşı olan düşmənçiliyindən qaynaq-lanır.

İkinci, antiazərbaycan mərkəzi, islamofobiya xəstəliyinə düşər olmuş qurumlardır, dairələrdir. Onlar da vardır. Əfsuslar olsun ki, onların sayı getdikcə artır. Onların sayının artması bəzi ölkələrdə keçirilmiş seçkilərdə də özünü əyani şəkildə göstərir.

Seçkilərin nəticələrinə baxmaq kifayətdir ki, islamofobiya qüvvələrinin reytinginin artmasını görmək mümkün olsun.

Gənc, dinamik inkişaf edən, heç kimdən asılı olmayan, müstəqil siyasət aparan, müasir müsəlman ölkəsi Azərbaycan onlar üçün problemə çevrilib, yəni onların stereotiplərinə sığmır. Onların stereotipləri dünyada müsəlmanları geridə qalmış millət, xalq kimi göstərməkdir. İslam müqəddəslərinin təhqiri, bizə qarşı təxribat xarakterli addımların məqsədi məhz ondan ibarətdir ki, savadsız kütləni hərəkətə gətirsin və ondan sonra kütləvi informasiya vasitələri hesabına onların timsalında dünyaya göstərsin ki, bax, müsəlmanlar belədirlər. Biz bilirik ki, nədir bunun təməlinə. Bu, sadəcə olaraq, hansısa qəzetin öz təşəbbüsü, yaxud da ki, sərt addım deyildir. Bu, vaxtı seçilmiş təxribat xarakterli addımlardır, dünyada müsəlmanlara qarşı mənfi fikri daha da möhkəmləndirmək və genişləndirməkdir. Əfsuslar olsun ki, savadsız təbəqələr bu təxribatlara uyurlar, buna uymamalıdırlar. Biz mübarizəni sivil yollarla aparırıq və biz sübut etməliyik və edəcəyik ki, müsəlman aləmində inkişaf var, müasirlik var, mərhəmət var, dözümlülük var ki, bəzi ölkələrdə bu, artıq çatmır.

Əlbəttə, bu qüvvələrin çərçivələrinə bugünkü Azərbaycan elə bil ki, uyğun gəlmir. Necə ola bilər ki, qısa müddət ərzində, iqtisadi-maliyyə böhranına baxmayaraq, Azərbaycan inkişaf edir, burada bütün dinlərin nümayəndələri bir ailə kimi yaşayır?! Tolerantlıq, humanitar məsələlərin həlli üçün beynəlxalq tədbirlər keçirilir və özlüyündə Azərbaycan nümunə göstərir ki, müxtəlif xalqların, dinlərin nümayəndələri bir yerdə, dostluq, qardaşlıq şəraitində necə yaşamalıdır. Dərhal bizə qarşı o mərkəzlərdən də hücumlar, təzyiqlər, təxribatlar başlayır və biz bunun təzahürlərini müxtəlif formalarda görürük.

Digər dairələr vardır ki, sadəcə olaraq, kimsə özünü dünya xəritəsində ləyaqətli aparmağa öyrəşməyibdir. Öyrəşiblər ki, müs-

təmləkə olsun, metropoliya olsun və bu təfəkkürlə yaşayırlar. Görəndə ki, özünün, necə deyirlər, ləyaqətini həmişə saxlayan, heç kimin qarşısında baş əyməyən, müstəqil siyasət aparan ölkə var, bu da bəziləri üçün bir problemə çevrilir.

Yenə bu mərkəzdən də bizə qarşı hücumlar, təzyiqlər başlayır. Mən nəyə görə bunu deyirəm? Mən bunu deməklə birinci növbədə fikirlərimi bildirmək istəyirəm və mənim dediklərim, sadəcə olaraq, hər hansı bir emosiyalara əsaslanan sözlər deyildir. Bu, mənim son bir neçə il ərzində apardığım dərin təhlilin nəticəsidir. Burada təhlil aparmaq üçün məndə kifayət qədər geniş imkanlar var və beynəlxalq təmaslar, görüşlər, məlumat müxtəlifliyi və sair. Yəni bu, mənim, necə deyirlər, şüurlu seçimim və fikrimdir. Ona görə ki, bizim cəmiyyətdə də bu cür addımlara çox da böyük reaksiya verilməsin. Çünki üç mərkəz olmasın, beş mərkəz olsun, biz öz yolumuzla gedəcəyik, öz bildiyimizi edəcəyik. Çünki bizim, yenə də deyirəm, güclü dayaqlarımız vardır. Bu da Azərbaycan xalqıdır (<https://azertag.az>).

*

* *

Biz hələ də çox ciddi çağırışlar, müharibə, münaqişə və miqrant böhranı ilə üzləşirik. Bu, böyük bir humanitar fəlakətdir. Eyni zamanda, miqrant böhranı, mən deyirdim ki, dünyanın müxtəlif regionları arasında anlaşmanın azalmasına səbəb olur. Çünki o, miqrantların üz tutduğu ölkələrin əhalisi üçün müəyyən narahatçılıq yaradır. Ancaq bu, yalnız baş verən hadisələrin nəticəsidir. Həmin miqrant böhranının əsas səbəbi ölkələrin daxili işlərinə kənardan siyasi və hərbi müdaxilədir.

Beş-on il bundan əvvəl miqrant böhranı baş vermirdi. Bu, yaxın keçmişdə məhz qeyd etdiyim səbəblər üzündən baş verməyə başladı. Hesab edirəm ki, bu, Yaxın Şərq dövlətləri ilə bağlı düşünülməmiş siyasətin nəticəsidir.

Bu isə öz növbəsində miqrantların üz tutduğu ölkələrdə ilkin olaraq cəmiyyətin, daha sonra isə siyasi elitanın radikallaşması ilə nəticələnir. Beləliklə, təəssüflər olsun ki, seçki kampaniyaları zamanı ən cəlbədicə siyasi şüarlar milliyyətçi və antimiqrant ruhuna

çox yaxındır. Biz son aylar və illər ərzində bunun şahidi oluruq və bu, artıq bir tendensiyağa çevrilib ki, həmin tendensiya vəziyyətin inkişafını əvvəlcədən müəyyən edir.

Bu səbəbdən hesab edirəm ki, global gündəlikdə duran mühüm məsələlərdən biri həmin tendensiyanın istiqamətini dəyişdirməkdir. Özgələşdirmə və siyasi qarşılıqlı, habelə sivilizasiyalararası dialoqun inkar olunması əvəzinə, daha çox əməkdaşlıq, qarşılıqlı anlaşma və hörmətə üstünlük verilməlidir (<https://azertag.az>).

*

* *

Regional əməkdaşlıq və bütün qonşularımız ilə münasibətlərimiz bizim üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məncə, bunu hər bir ölkəyə şamil etmək olar. Bir dövlətin qonşusu ilə hər hansı bir problem varsa, burada hər iki tərəf əziyyət çəkir.

Bu səbəbdən Ermənistan istisna olmaqla, bizim bütün qonşularımız ilə çox yaxşı əlaqələrimiz var. Biz çoxlu sayda enerji, nəqliyyat, ticarət və mədəniyyət layihələri həyata keçiririk ki, onlar xalqlarımızı daha da yaxınlaşdırır.

Biz Avropa İttifaqına üzv olan dövlətlərlə sıx əlaqələr yaratmışıq. Onların 9-u, yəni üçdəbiri ilə Azərbaycan arasında strateji tərəfdaşlıq haqqında saziş imzalanıb və ya qəbul edilib. Hesab edirəm ki, bunun özü də böyük nailiyyətdir. Bir çox Avropa ölkəsi Azərbaycanı strateji tərəfdaş kimi qəbul edir.

Bu, yalnız enerji ehtiyatlarına görə deyil. Bizim əməkdaşlığımız daha geniş sahələri əhatə edir. Ötən ay biz Avropa Komissiyası ilə yeni sazişin müzakirəsinə başlamışıq. Bu, tərəfdaşlıq sazişi olacaqdır və fəaliyyətimizin bir çox sahələrini əhatə edəcəkdir.

Belə bir siyasət bəzən tarazlaşdırılmış siyasət adlandırılır. Bəlkə də bu, məqbul termdir. Ancaq hesab edirəm ki, bu, dövlətimizin milli maraqları üzərində qurulan siyasətdir. Milli maraqlarımız isə onu diktə edir ki, biz münasibətlərimizi real yanaşma üzərində qurmalıyıq və əlçatmaz hədəflər müəyyən etməməliyik ki, sonradan məyus olmaıyq.

Bunu Avropa İttifaqı ilə əlaqələrimizə də şamil etmək olar. Biz olduqca real hədəflər müəyyən etmişik və müzakirələr zamanı

görürük ki, həmkarlarımız da artıq Azərbaycanla bağlı real yanaşma nümayiş etdirirlər.

Yəni Avropa İttifaqı ilə assosiasiya sazişini imzalamaq əvəzinə, - hansı ki, səmimi danışsaq, heç bir real nəticə verə biləcək müqavilə deyildi, - biz fərqli yol ilə getməyə və tərəfdaşlıq sazişinin işlənib hazırlanmasına üstünlük verdik. Bunu həm də strateji tərəfdaşlıq sazişi adlandırmaq olar ki, o, balanslı, qarşılıqlı faydalı və praktik nəticə verə bilən sənəd olacaqdır.

Çünki nəticəsiz siyasət populizmdir. Bizim isə bu işlərə itirəcək vaxtımız yoxdur. Biz siyasətimizi real vəziyyətə uyğun quru ruq. Bəzən biz vəziyyəti dəyişməyə müvəffəq oluruq. Azərbaycan həm də bəzi dövlətlər arasında problemlərin olduğu vaxtda kommunikasiya baxımından sabitləşdirici amil rolunu oynayır (<http://president.az>).

*

* *

Azərbaycan etibarlı tərəfdaş hesab olunur. Böyük dövlətlər ona hörmətlə yanaşır və onun müstəqil siyasəti artıq bir reallıqdır. Bu, yüksək qiymətləndirilir. Çünki tərəfdaşın hər zaman proqnozlaşdırılabilən olması satelit ölkə olmasından yaxşıdır. Bizim qonşuluğumuzda satelit ölkə var. Ancaq bu, müvəffəqiyyət və hörmət gətirmir.

Gələcəkdə də xarici siyasətə gəldikdə bizim siyasətimiz pragmatizm, milli maraqlar və təhlükəsizliyimiz üzərində qurulacaq (<http://president.az>).

*

* *

Azərbaycanın mədəniyyət körpüsü rolu olduqca vacibdir. Eyni zamanda, bu gün ölkəmizin müsbət, dayanıqlı, təhlükəsiz və sabit inkişafı onu nümayiş etdirir ki, yalnız qarşılıqlı etimad və multikulturalizm, habelə başqalarının ənənə, din və kökünə hörmət rəğbətində uğura imza atmaq olar.

*

* *

Hər il Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu, Beynəlxalq Humanitar Forum və digər bu kimi böyük beynəlxalq tədbirlərə ev sahibliyi edən Bakı şəhəri artıq "Humanitar Davos" adını qazanmışdır. 2016-cı ildə biz Yaxın Şərq və Afrika ölkələrindən Avropaya pənah aparan miqrantların necə aqressiv qarşılandığının, islamofob meyillərin açıq şəkildə özünü büruzə verdiyinin şahidi olduq. Belə vəziyyətdə Azərbaycan 2016-cı ili "Multikulturalizm ili" elan edərək bir daha dünyaya göstərdi ki, müxtəlif dinlərin, millətlərin, etnik qrupların nümayəndələri bir ölkədə, eyni səma altında rahat, ləyaqətlə yaşaya bilirlər. Biz nəinki ölkə daxilində etnoslararası, dinlərarası münasibətləri ən yüksək səviyyədə tənzimləyirik, həm də dünyaya tolerantlıq və multikulturalizmin mü-tərəqqi modelini təqdim edirik (<http://yeniazərbaycan.com>).

*

* *

Xarici siyasət sahəsində Azərbaycan regionda və dünyada güclü mövqeyə malikdir. Beynəlxalq ictimaiyyət bizə hörmətlə yanaşır. Çünki biz müstəqil siyasət aparırıq və hər zaman vədlərimizə sadıq. Yəni biz etibarlı tərəfdaş və bütün qonşular ilə yaxşı, eyni zamanda, pragmatik əlaqələr qura bilmişik. Bu əlaqələr tarix, dostluq, qarşılıqlı maraq, qarşılıqlı hörmət, habelə bir-birinin işlərinə müdaxilə etməmək prinsiplərinə söykənir (<http://yeniazərbaycan.com>).

*

* *

Bizim diplomatiyamız çox uğurludur, beynəlxalq mövqelərimiz möhkəmlənir və Azərbaycan dünya miqyasında çox böyük hörmətə malik olan ölkədir. Hətta bir-biri ilə o qədər də yaxşı münasibətlər qurmayan ölkələr Azərbaycanla əməkdaşlığa gəldikdə, tərəddüdsüz və birmənalı şəkildə bu əməkdaşlığın dərinləşməsinə maraq göstərirlər və maraqlıdırlar. Biz isə bütün ölkələrlə, xüsusilə bölgədə yerləşən ölkələrlə əlaqələrimizi daha da genişləndiririk. Bu həm siyasi, həm iqtisadi maraqlarımızı təmin edir, həm də bölgədə əməkdaşlıq ruhunu gücləndirir və sabitliyi möhkəmləndirir (<http://yeniazərbaycan.com>).

*

* *

Bizim bütün qonşularımızla - Şimal, Cənub, Qərb və Xəzər dənizindən o yana Şərq qonşularımızla əla siyasi və iqtisadi əlaqələrimiz var, bu, həmçinin regionun sabitliyi üçün vacibdir. Daxildə sabitlik, daxildə inkişaf və sərhədlərimizdən kənarda proqnozlaşdırılabilən vəziyyət, qonşularla yaxşı əlaqələr - bütün bunlar artıq baş verir. Bu, reallıqdır. Başqa sözlə, bizim siyasətimiz regionda yeni reallıq və ilk növbədə, qeyd etdiyim kimi, qonşularımızla yeni əməkdaşlıq formatı yaradıb (<http://yeniazərbaycan.com>).

*

* *

Biz, həmçinin tək-cə ikitərəfli deyil, həm də artıq üçtərəfli regional əməkdaşlıq formatı yaratmışıq. Məsələn, Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə, Azərbaycan-Türkiyə-İran və son olaraq Azərbaycan-İran-Rusiya üçtərəfli iqtisadi və siyasi əməkdaşlığı. Bu, regionda çox müsbət siyasi və iqtisadi mühit yaradan üçtərəfli əməkdaşlıq formatıdır... Cənub Qaz Dəhlizi də əməkdaşlıq formatı baxımından çox cəlbedicidir. Çünki burada Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə, Avropa İttifaqı üzvləri Yunanıstan, İtaliya, Bolqarıstan və həmçinin Albaniya iştirak edir. Artıq 3 ildir ki, hər il yeddi ölkə əməkdaşlığı gücləndirmək məqsədilə dəhlizin məşvərət şurası üçün Bakıda toplaşır. Bu, tək-cə qazla bağlı deyil, bu, biznesdir, investisiya, məşğulluq, proqnozlaşdırılma və əməkdaşlıqdır (<http://yeniazərbaycan.com>).

*

* *

Azərbaycan müsəlman ölkələri arasında həmrəyliyə xüsusi əhəmiyyət verir. Azərbaycan 2017-ci ili "İslam Həmrəyliyi İli" elan etmişdir... Bu gün islamofobiya dünyada ən ciddi təhlükələrdən biridir. Biz bu tendensiyanı qəti şəkildə pisləyirik. İslamı terrorla əlaqələndirmək yanlış və qərəzli yanaşmadır. Terrordan ən çox əziyyət çəkən məhz müsəlman dövlətləridir. Biz sülh, mərhəmət, dözümlülük və ədalət dini olan İslamın dəyərlərinin təşviqini davam etdirməliyik (<http://yeniazərbaycan.com>).

*

* *

Bizim siyasətimiz güzəştəz siyasətdir. Biz prinsipial məsələlərlə bağlı heç kimə güzəştə getməmişik və getməyəcəyik. Müstəqil, ləyaqətli siyasət aparırıq, öz gücümüzə, xalqın dəstəyinə güvənirik. Xalq da bizim siyasətimizə öz dəstəyini göstərir (<http://yeniazərbaycan.com>).

*

* *

Dünya daha da sakit və təhlükəsiz olması əvəzinə, daha da təhlükəli olmuşdur. Bizim regionda da vəziyyət kəskin şəkildə dəyişmişdir. Mövcud münaqişələr həll edilməmiş qalır, bununla yanaşı, yeni münaqişələr, yeni qarşıdurma və təhlükə bölgələri yaranmışdır. Bu səbəbdən hesab edirəm ki, dövlət və hökumət başçıları, siyasətçilər olaraq biz gərginliyin azaldılması üçün rolumuzu oynamalıyıq. Çalışmalıyıq ki, əməkdaşlıq, qarşılıqlı anlaşma və hörmət üçün zəmin yaransın. Əks təqdirdə, gələcəkdə vəziyyət pisləşməkdə davam edəcək (<http://yeniazərbaycan.com>).

*

* *

Regionda ən böyük təhlükə mənbəyi Ermənistan və onun işğalçı siyasətidir. Bu siyasətin nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının 20 faizi işğal altına düşmüş, bir milyondan artıq qaçqın, köçkün yaranıb. Baxmayaraq ki, beynəlxalq ictimaiyyət bu məsələ ilə məşğul olur, böyük dövlətlər, bilavasitə vasitəçilik missiyasını öz üzərlərinə götürüblər, ancaq uzun illərdir bu məsələ öz həllini tapmır. Hesab edirəm ki, bu məsələnin tezliklə həll olunması üçün, ilk növbədə, problemə yanaşmalarda fərqlər olmalıdır. İşğalçı ilə işğalın qurbanı bir səviyyəyə qoyulmamalıdır. Əgər belə olarsa, mən əminəm ki, bu məsələ, bu münaqişə tezliklə öz həllini tapar. Azərbaycan heç kimin torpağını işğal etməyib, heç kimin ərazi bütövlüyünü pozmayıbdır. Əksinə, bizim torpaqlarımız işğal altındadır, ərazi bütövlüyümüz pozulubdur. Bizim heç kimin torpağında gözümüz yoxdur. Ancaq, eyni zamanda, öz torpağımızı da heç kimə verən deyilik. Mən əminəm ki, əgər bütün beynəlxalq

ictimaiyyət, bilavasitə bu məsələ ilə məşğul olan Minsk qrupu və onun həmsədrləri bu yanaşmanı əsas tutarlarsa, problem tezliklə öz həllini tapa bilər. Dünyada ikili standartlara son qoyulmalıdır. İşğalçı işğalçı kimi göstərməlidir və ondan tələb edilməlidir ki, işğal etdiyi torpaqlardan çıxsın. Çünki biz artıq XXI əsrdə yaşayırıq. Biz hamımız Avropa strukturlarına inteqrasiya edirik və bu, bizim siyasətimizdir. Belə olan halda, əlbəttə, indiki vəziyyət dözülməzdir (İlham Əliyev. İnkişaf məqsədimizdir, III kitab, səh. 40).

*

* *

Mən Azərbaycanla ABŞ arasında əməkdaşlığın yüksək səviyyədə olduğunu bildirirəm və bu əməkdaşlıq bütün sahələri əhatə edir. Siyasi sahədə əlaqələri xüsusilə vurğulayıram və əmin olduğumu bildirirəm ki, bu, gələcəkdə də davam edəcəkdir. Azərbaycanda və regionda həyata keçirilən irimiqyaslı layihələr bilavasitə Amerika Birləşmiş Ştatlarının dəstəyi ilə aparılır. Hamı bilməlidir ki, əgər bu dəstək olmasaydı, həmin layihələrin həyata keçirilməsi mümkün olmazdı. Ölkəmizin Birləşmiş Ştatlarla hərbi sahədə də faydalı əməkdaşlıq etdiyini xatırladıram, Azərbaycan bu sahədə ABŞ-la müttəfiqdir və eyni koalisiyadadır. Azərbaycan özü dəfələrlə terrorizmin qurbanı olmuşdur və terror aktlarının nəticəsində minlərlə insan həlak olmuşdur. Məhz bu səbəbdən ölkəmiz ilk günlərdən Birləşmiş Ştatların apardığı antiterror fəaliyyətinə qoşulmuşdur və bu əməkdaşlıq gələcəkdə də davam edəcəkdir. Mən bir daha ABŞ-ın Azərbaycan üçün strateji tərəfdaş olduğunu söyləyir, hər iki ölkəni gələcəkdə böyük işlər gözlədiyini və birgə səylərlə bütün bunların həllini tapacağına əminliyimi ifadə edirəm. Eyni zamanda, regionda uzunmüddətli və möhkəm sülhə nail olmaq üçün ən ağır problemlərin, ilk növbədə Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin öz həllini tapmasının vacibliyini vurğulayıram. Ümidvar olduğumu bildirirəm ki, ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədri olan Birləşmiş Ştatların səylərinin artırılması yaxın zamanlarda bu münaqişənin ədalətli həllinə dair sülh müqaviləsinin imzalanması ilə nəticələnməkdir (İlham Əliyev. İnkişaf məqsədimizdir, III kitab, səh. 75).

*
* *

Azərbaycan üçün ən ağırılı problem Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsidir: Biz ümid edirik ki, ATƏT-in Minsk qrupu bu münaqişənin həlli istiqamətində öz söylərini artıracaqdır. Əfsuslar olsun ki, bu vaxta qədər bu istiqamətdə heç bir müsbət dəyişiklik yoxdur və münaqişə həll edilməmiş qalır. Artıq bütün dünya ictimaiyyəti bilir ki, bu münaqişə nəticəsində Azərbaycan torpağının 20 faizi işğal olunmuş, bir milyondan artıq qaçqın-köçkün yaranmışdır. Təəssüflər olsun ki, Ermənistan tərəfi qeyri-konstruktiv mövqe tutur, Ermənistan silahlı qüvvələri işğal olunmuş torpaqlardan çıxmaq istəmir. Beləliklə, ümumiyyətlə, region üçün böyük təhlükə yaranır. Problemin həlli üçün ilk növbədə beynəlxalq hüquq normalarına əməl olunması zəruridir. Münaqişə yalnız bu normalar əsasında öz həllini tapa bilər. Yəni Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bərpa edilməli, Ermənistan silahlı qüvvələri işğal olunmuş torpaqlardan çıxarılmalı, qaçqınlar, köçkünlər öz doğma torpaqlarına qayıtmalıdır. Biz ümid edirik ki, ATƏT və onun Minsk qrupu öz söylərini göstərəcək və bu münaqişə tezliklə öz ədalətli, beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanmış həllini tapacaqdır (İlham Əliyev. İnkişaf məqsədimizdir, III kitab, səh. 89).

*
* *

Özbəkistan dünya sivilizasiyasının ən qədim ocaqlarından biridir, dünya mədəniyyəti xəzinəsinə dəyərli töhfələr vermiş böyük alimlərin, mütəfəkkir və xadimlərin vətənidir. Özbəkistan şanlı tarixi, zəngin mədəniyyəti, çoxəsrlik abidələri olan Səmərqənd, Buxara, Xivə və Şəhrisəbz kimi şəhərləri ilə bütün dünyada məşhurdur. Bu şəhərlər indiyədək dünya əhəmiyyətli tarixi-mədəniyyət abidələridir. Bunu demək mənə xoşdur ki, xalqlarımızı uzun əsrlər ərzində təşəkkül tapmış və zəmanəmizdə də münasibətlərin uğurlu inkişafı üçün zəmin olan dərin tarixi-mədəni köklər və qardaşlıq telləri bağlayır. Bu baxımdan böyük iftixar hissi ilə qeyd etmək istərdim ki, görkəmli klassiklərimiz – Əlişir Nəvai, Mirzə Ulucbəy, Nizami Gəncəvi, Nəsirəddin Tusi, Məhəmməd Füzuli və bir çox başqalarının yaratdıqları

əsərlər təkcə Şərq xalqlarının deyil, həm də bütün dünya sivilizasiyasının inciləri, dəyərli sərvətidir. Xalqlarımız müstəqilliyə qovuşduqdan sonra saysız-hesabsız problemlərlə üzləşdilər. Azərbaycan erməni təcavüzünə məruz qaldı və bunun nəticəsində ölkəmizin ərazisinin 20 faizi işğal edildi, bir milyondan çox insan qaçqın-köçkün vəziyyətinə düşdü. Bütün bu illər ərzində Azərbaycan Özbəkistanın qardaş köməyini və dəstəyini hiss etdi. Fərsət düşmüşkən, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü və suverenliyini beynəlxalq aləmdə dəstəklədiyinə görə qardaş Özbəkistana təşəkkürümüzü bildirirəm (İlham Əliyev. İnkişaf məqsədimizdir, III kitab, səh. 117).

*

* *

Azərbaycanda enerji sahəsinin inkişafı sərhədlərimizin hüdudları ilə məhdudlaşmır. Enerji təhlükəsizliyimizə gəldikdə, bütün işlər görülüb, biz müxtəlif istiqamətlərdə neft, qaz və elektrik enerjisi ixrac edirik. Bizim 7 kəmərimiz var. Onların 3-ü ilə neft nəql olunur - ikisi Qara dənizə, biri isə Aralıq dənizinə çıxır. Qaz kəmərlərinin sayı dördə bərabərdir ki, onlar vasitəsilə biz bütün istiqamətlərə - Gürcüstan, Türkiyə, İran və Rusiyaya qaz nəql edə bilirik. Sonuncu ən böyük qaz kəməri Bakıdan İtaliyaya qədər uzanan kəmərdir ki, onun da tikintisi davam edir. Müasir nəqliyyat infrastrukturunun yaradılması üçün tərəfimizdən bütün işlər görüldü. Bizim ehtiyatlarımız məlumdur, bazar müəyyən edilib. Bizim üçün ən böyük bazar Avropadır və Avropanın daha çox qaza ehtiyacı olacaq. Biz bilirik ki, Avropada təbii qaza tələbat artacaq və Azərbaycan Avropa üçün yeganə yeni enerji mənbəyidir. Avropanı hazırda qazla təmin edən bütün digər mənbələr istifadə olunmaqdadır. Azərbaycan yeni mənbədir, yaxında yerləşir, ehtiyatlar böyükdür və növbəti onilliklərə kifayət edəcək potensiala malikdir (<http://yeniazərbaycan.com>).

*

* *

Enerji resurslarının işlənilməsi kimi layihələrdə nəqliyyat sahəsində regional və ya qitə səviyyəsində əməkdaşlıq olmasa, heç bir uğur qazanmaq olmaz. Buna görə də bizim hədəfimiz Azər-

baycanı vacib regional nəqliyyat mərkəzinə çevirməkdir. Bu məqsədlə biz keçmişdə artıq böyük sərmayələr yatırmışıq. Biz ölkəmizi qonşu ölkələrlə birləşdirən bütün magistrallarımızı müasirləşdirmişik. Biz altı beynəlxalq hava limanını inşa etmişik və həm sənişindəşımə, həm də yükdaşımalər üçün təyyarə parkımızı yeniləmişik. Biz dəmir yolu infrastrukturunun fəal modernləşdirilməsi mərhələsindəyik. Azərbaycanın Xəzər dənizində ən böyük ticarət donanması var, 300-ə yaxın gəmimiz var. Bakıda bütün növ gəmiləri inşa edə bilən müasir gəmiqayırma zavodumuz var və biz faktiki olaraq bu işləri görürük. Gələn il biz Xəzər dənizində ən böyük beynəlxalq dəniz limanını istismara verəcəyik. Bu limanın maksimum yükqəbuletmə, yükləndərmə tutumu ildə 25 milyon ton olacaq. Bütün bu işlər qonşularımız, yaxın qonşularımız və o qədər də yaxın olmayan qonşularımızla əlaqə yaratmaq üçün görülür (<http://yeniazərbaycan.com>).

*

* *

Şərq-Qərb Nəqliyyat Dəhlizi çox tezliklə fəaliyyət göstərəcək. Bu, Xəzər dənizindən, Azərbaycandan keçən, Asiyadan Avropaya gedən bir yoldur və bu, Asiyadan Avropaya ən qısa nəqliyyat yolu olacaq. Digər bir yol isə Cənubdan Şimala, yaxud Cənubdan Qərbə doğru gedir və bu yol da Azərbaycan ərazisindən keçir və Azərbaycan buraya da sərmayə yatırır. Bu, əlbəttə ki, bizə qeyri-neft sektorundan gələcəkdə daha çox pul qazanmaq imkanı verəcək. Bu, ölkənin geosiyasi əhəmiyyətini artıracaq. Çünki dənizə çıxışı olmayan, açıq bazarlara, açıq dənizlərə çıxışı olmayan ölkə olaraq və eyni zamanda, dəmir yolları, hava ilə yükdaşımaları, magistral daşımalər və dəniz daşımalarından ibarət inteqrasiya edilmiş bir sistem olan nəqliyyat mərkəzinə yaratmaq, hesab edirəm ki, həqiqətən də, böyük bir aktivdir (<http://yeniazərbaycan.com>).

*

* *

Biz Avropa İttifaqına üzv ölkələrin üçdəbirindən çoxu üçün strateji tərəfdaş hesab olunuruq. Hesab edirəm ki, bu, Avropa İtti-

faqı və Azərbaycan arasında gələcək saziş üçün yaxşı zəmindir... (<http://yeniazərbaycan.com>).

*

* *

Rusiya ilə Azərbaycan arasında münasibətlər dostluğa, mehriban qonşuluğa, xalqlarımızın tarixinə, onların ortaq taleyinə, bu gün isə həm də qarşılıqlı maraqlara, möhkəm bazaya əsaslanır (<http://yeniazərbaycan.com>).

*

* *

Polşa və Azərbaycan öz regionlarında iqtisadi liderlərdir, regionun sabitliyinin və inkişafının təmin edilməsində həlledici rol oynayırlar. Cənubi Qafqaz regionunda rolu, həmçinin Şərq Tərəfdaşlığında getdikcə artan iştirakı baxımından Polşanın Şərq siyasəti üçün Azərbaycan çox önəmlidir. Hesab edirik ki, Azərbaycan Avropa ilə Asiyanı birləşdirən önəmli körpüdür. Əminəm ki, bu gün beynəlxalq vəziyyətin çox mürəkkəb olduğu dövrdə birlikdə tərəfdaşcasına əməkdaşlıq sayəsində ortaq təşəbbüs və tədbirlərimizi uğurla həyata keçirmək şansına maliklik (<http://yeniazərbaycan.com>).

*

* *

İran-Azərbaycan əlaqələri təkcə xalqlarımız üçün deyil, bütün region üçün önəmlidir. Bizim yaxın əlaqələrimiz regionda sabitliyin möhkəmlənməsinə mühüm töhfədir (<http://yeniazərbaycan.com>).

*

* *

Cənub Qaz Dəhlizi enerji təhlükəsizliyi məsələsidir və enerji təhlükəsizliyi ölkələrin milli təhlükəsizliyidir (<http://yeniazərbaycan.com>).

*

* *

ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin artıq 25 illik uzun tarixi var. Bu münasibətlər həmişə sıx, səmimi olmuşdur, indi isə strateji əhəmiyyət kəsb edən münasibətlər səviyyəsinə çatmışdır. Aramızda fəal siyasi dialoq mövcuddur (<http://yeniazərbaycan.com>).

*

* *

İyirmi beş ildir ki, Türkiyə və Azərbaycan birlik, həmrəylik göstərir. İyirmi beş il bundan əvvəl Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdi və bizi ilk tanıyan dövlət Türkiyə olmuşdur. Biz bunu heç vaxt unutmayacağıq. Bu, əslində, başqa ölkələrə də bir tövsiyə idi və ondan sonra Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi tanıma prosesi sürətlə getməyə başlamışdır. Bu illər ərzində biz bütün sahələrdə uğurlu əməkdaşlıq edirik. Bu gün Türkiyə və Azərbaycan dünya miqyasında bir-birinə ən yaxın olan ölkələrdir. Bizim əlaqələrimizin təməlində xalqlarımızın birliyi, qardaşlığıdır. Bu, əsas məsələdir və biz dostluğumuzun, qardaşlığımızın möhtəşəm binasını bu təməl üzərində inşa edirik (<http://yeniazərbaycan.com>).

Prezident İlham Əliyevin Azərbaycanın xarici siyasəti ilə bağlı çıxışlarından iqtibaslar

Bizim təşəbbüskarı olduğumuz layihələr bu gün Asiyanı Avropa ilə dəmir yolu vasitəsilə birləşdirir və artıq mənfəət gətirir, eyni zamanda, ölkələr arasında çox vacib əlaqə yaradır.

*IV Ümumdünya Mədəniyyətlərarası
Dialog Forumunun açılışındakı nitqdən*

*

* *

Bizim beynəlxalq və regional fəaliyyətimiz, bütün regiona müsbət təsir göstərən təşəbbüskarı olduğumuz müxtəlif layihələr ölkəmizin dünyaya təqdim edilməsi üsullarından biridir.

V Qlobal Bakı Forumunun açılışındakı nitqdən

*

* *

"Cənub Qaz Dəhlizi" layihəsinə üzv olan ölkələr artıq təbii, uzunmüddətli tərəfdaşlara çevrilmişlər. Yəni biz burada Qafqazda və Türkiyədə olan müsbət regional əməkdaşlığı Avropa, Avropa İttifaqı istiqamətində apara bilmişik. Bu işə, öz növbəsində, bənzərsiz bir əməkdaşlıq formatı yaradır.

V Qlobal Bakı Forumunun açılışındakı nitqdən

*

* *

Xəzər dənizinin şaxələndirilmiş boru kəmərləri sistemi vasitəsilə Qara və Aralıq dənizləri ilə birləşdirilməsi Azərbaycanın ən mühüm nailiyyətlərindəndir.

*Dünya Xəbər Agentliklərinin V Konqresinin, Asiya və Sakit
Okean Ölkələri İnformasiya Agentlikləri Təşkilatının XVI Baş As-
sambleyasının birgə açılış mərasimindəki nitqdən*

*

* *

Azərbaycan müsəlman aləmini Qərb aləmi ilə birləşdirən ölkədir. Təsəvvür edin, iki il ərzində bir ölkədə, bir şəhərdə Avropa və İslam Oyunları keçirilir. Bu Oyunlarda 100-dən çox ölkə iştirak

edir. Heç bir başqa ölkə bax, bu nailiyyətlə öyünə bilməz. Haqlı olaraq fəxr edirik ki, biz bunu edə bilmişik.

*IV İslam Həmrəyliyi Oyunlarının qalib idmançıları,
onların məşqçiləri və idman ictimaiyyətinin
nümayəndələri ilə keçirilən görüşdəki nitqdən*

*

* *

Azərbaycan etibarlı tərəfdaş hesab olunur. Böyük dövlətlər ona hörmətlə yanaşır və onun müstəqil siyasəti artıq bir reallıqdır. Bu, yüksək qiymətləndirilir. Çünki tərəfdaşın hər zaman proqnozlaşdırılabilən olması satelit ölkə olmasından yaxşıdır. Bizim qonşuluğumuzda satelit ölkə var. Ancaq bu, müvəffəqiyyət və hörmət gətirmir.

V Qlobal Bakı Forumunun açılışındakı nitqdən

*

* *

Azərbaycan Asiya ilə Avropa arasında yerləşir və bizim coğrafi mövqeyimiz, əslində, regionumuzda geosiyasi vəziyyəti müəyyən edir.

*Münxen Təhlükəsizlik Konfransı çərçivəsində
keçirilən panel-müzakirədəki nitqdən*

*

* *

Azərbaycan dünyada nadir ölkələrdən biridir ki, eyni zamanda həm İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına, həm də Avropa Şurasına üzv dövlətdir və hər iki təşkilatda yüksək səviyyəli dəstəyə malikdir.

*Dünya Xəbər Agentliklərinin V Konqresinin, Asiya və Sakit
Okean Ölkələri İnformasiya Agentlikləri Təşkilatının XVI Baş
Assambleyasının birgə açılış mərasimindəki nitqdən*

*

* *

Dünyada ilk dəfə 2008-ci ildə məhz bizim təşəbbüsümüz nəticəsində İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına və Avropa Şurasına üzv ölkələrin mədəniyyət nazirlərinin birgə toplantısı təşkil edilib. Bu

iki təsisat arasında yaranmış əməkdaşlıq və daha geniş hərəkət "Bakı prosesi" adı alıb və biz bununla fəxr edirik.

Dünya Xəbər Agentliklərinin V Konqresinin, Asiya və Sakit Okean Ölkələri İnformasiya Agentlikləri Təşkilatının XVI Baş Assambleyasının birgə açılış mərasimindəki nitqdən

*

* *

Biz heç vaxt imkan verməmişik, vermirik və verməyəcəyik ki, Azərbaycan başqa dövlətlərin maraqlarını təmin etmək üçün qarşıdurma məkanına çevrilsin. Əksinə, Azərbaycan əməkdaşlıq məkanıdır. Biz bölgədə sabitləşdirici, barışdırıcı rol oynayırıq.

*Novruz bayramı münasibətilə
ümumxalq şənliyi zamanı nitqdən*

*

* *

Dünyanın müxtəlif yerlərində - Avropada, Yaxın Şərqdə, bizim bölgədə dini zəmində, məzhəb zəminində, başqa səbəblər üzündən qan tökülür, müharibələr, vətəndaş müharibələri aparılır, qarşıdurmalar baş verir. Azərbaycan sabitlik adasıdır. Azərbaycan əslində bölgədə sabitləşdirici rol oynayır.

*Müqəddəs Ramazan ayı münasibətilə
iftar mərasimindəki nitqdən*

*

* *

Azərbaycan müsəlman ölkəsidir, İslam aləminin ayrılmaz bir parçasıdır. Eyni zamanda, Avropa qurumlarına üzv olmuş ölkədir və beləliklə, bu iki qitə Azərbaycanda birləşir. Azərbaycan coğrafi cəhətdən də Asiya ilə Avropa arasında yerləşir, mədəni cəhətdən də belədir. Siyasi cəhətdən də biz həm müsəlman, həm Avropa qurumlarının üzvüyük. Azərbaycan nadir ölkələrdəndir ki, bu iki aləmdə təmsil olunur və ləyaqətlə təmsil olunur. Bizim dövlətimiz də məhz bu əsaslar üzərində qurulubdur.

İndoneziyanın Palembang şəhərində keçirilən III İslam Həmrəyliyi Oyunlarında qalib gəlmiş idmançılarımız, onların məşqçiləri və idman mütəxəssisləri ilə görüş zamanı nitqdən

*

* *

Bir sözlə, bu gün Heydər Əliyev siyasəti uğurla davam etdirilir. Onun qoyduğu əsaslar üzərində, onun qoyduğu təməl üzərində qüdrətli dövlət qurulur. O dövlət ki, bizimlə hesablaşılar, məslə-hətləşirlər. Bizim razılığımız olmadan bölgədə heç bir layihə icra edilə bilməz – istər siyasi, istər iqtisadi, istər enerji. İstənilən layi-hə Azərbaycanın iştirakı və razılığı olmadan icra edilə bilməz. Bu, artıq reallıqdır.

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdəki nitqdən

*

* *

Azərbaycan bölgədə sabitləşdirici rol oynayır. Bizim bütün təşəbbüslərimiz regional əməkdaşlığın dərinləşməsinə hesablanıb-dır. Bütün təşəbbüslərimiz və başladığımız bütün işlər uğurla nəti-cələnir. Heç kim bir dənə də olsun nümunə gətirə bilməz ki, bi-zim başladığımız təşəbbüs, yaxud da ki layihə, ya iş uğursuzluqla nəticələnsin. Biz qarşıya hədəf qoyuruq, məqsəd qoyuruq və bu məqsədə çatmaq üçün ardıcıl siyasət aparırıq. Bu gün Azərbay-can, sözün əsl mənasında, öz inkişaf dövrünü yaşayır. Bu inkişafın təməli 1993-2003-cü illərdə qoyulmuşdur.

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdəki nitqdən

*

* *

Azərbaycan dünya miqyasında böyük hörmətə malik olan ölkə-dir. Bizim xarici siyasətlə bağlı uğurlarımızı təsvir etmək, bu barədə danışmaq üçün çox vaxt lazımdır. Sadəcə, bir misal gətir-mək kifayətdir aydın olsun ki, bu siyasət nə dərəcədə uğurludur – Azərbaycan 155 ölkənin dəstəyi ilə dünyanın ən ali, ən mötəbər qurumu olan BMT Təhlükəsizlik Şurasına üzv seçilmişdir. Bu, xa-rici siyasətimizin zirvəsidir.

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdəki nitqdən

*

* *

Bizim xarici siyasətimiz daxili siyasətin məntiqi davamıdır. Xarici siyasətimiz ölkəmizin daha da güclənməsinə yönəldilmişdir və biz milli maraqlarımızı çevik və məqsədyönlü xarici siyasətlə təmin edirik və beynəlxalq təşkilatlarda fəaliyyətimiz çox təsirlidir. Azərbaycan ikinci ildir ki, BMT Təhlükəsizlik Şurasının üzvüdür və bu ən mötəbər qurumda bütün məsələlərlə bağlı öz prinsiplial sözünü deyir və deyəcəkdir.

Nazirlər Kabinetinin 2013-cü ilin birinci rübünün sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına həsr olunmuş iclasındakı giriş nitqindən

*

* *

Bu gün Azərbaycan və Bakı dünya mərkəzlərindən biridir. Baxın, şəhərimizdə, ölkəmizdə nə qədər beynəlxalq tədbir keçirilir. Demək olar ki, hər ay, bəzi hallarda ayda bir neçə dəfə beynəlxalq forumlar, iqtisadi forumlar, mədəniyyətlə, sivilizasiyalar dialoqu ilə bağlı forumlar. Yəni Bakı, Azərbaycan, bir daha demək istəyirəm ki, dünya mərkəzlərindən birinə çevrilibdir. Bakıda siyasi məsələlər, regional əhəmiyyətli məsələlər müzakirə edilir.

Nazirlər Kabinetinin 2013-cü ilin birinci rübünün sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına həsr olunmuş iclasındakı giriş nitqindən

*

* *

Bakıda keçirilən Davos Forumunun əsas mövzusu Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələri arasında əlaqələr və bu əməkdaşlığın gələcəyi ilə bağlı idi. Bu Forum məhz Bakıda keçirilibdir. Yəni beynəlxalq aləm də Bakını regional mərkəz kimi tanıyır. Bu, reallıqdır. Ancaq bununla bərabər, mən bir daha demək istəyirəm ki, bizim istəyimiz də, niyyətimiz də və artıq görülmə işlər də regional çərçivələrdən çoxdan çıxıbdir. Azərbaycanda həll olunan məsələlər, qəbul edilən qərarlar nəinki regionun inkişafına, qitədə gedən bəzi proseslərə də öz təsirini göstərir. Biz artıq ciddi bey-

nəlxalq amilə çevrilmişik. Siyasi təşəbbüslər bizim razılığımız olmadan, bizim maraqlarımız təmin edilmədən öz həllini tapa bilmir.

Nazirlər Kabinetinin 2013-cü ilin birinci rübünün sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına həsr olunmuş iclasındakı giriş nitqindən

*

* *

Biz Xəzər dənizini xarici sərmayələr üçün açıq elan edən ilk ölkə olduq. Biz Xəzər dənizindən Aralıq dənizinə və Qara dənizə dəhliz yaradan ilk ölkəyik. Neft və qaz dəhlizləri sonra ümumi geosiyasi və enerji dəhlizi rolunu oynamağa başladı.

“Cənubi Qafqazın və Mərkəzi Asianın gələcəyi ilə bağlı strateji dialoq” mövzusunda Dünya İqtisadi Forumunun açılışındakı nitqdən

*

* *

Azərbaycan artıq sivilizasiyalararası dialoqun, multikulturalizmin mərkəzinə, siyasi, iqtisadi, humanitar və digər sahələrdə global məsələlərin müzakirə olunduğu məkana çevrilmişdir.

Böyük Britaniyanın “The Business Year” jurnalına müsahibədən

*

* *

Bizim coğrafi mövqeyimiz çox əlverişlidir. Biz təbii körpüyük. Amma biz müasir nəqliyyat infrastrukturunu və başqa infrastruktur yaradılması ilə öz imkanlarımızı daha da genişləndiririk. Azərbaycan nəqliyyat və enerji dəhlizi üçün əvəzolunmaz ölkədir.

Lənkəran Beynəlxalq Hava Limanının açılış mərasimindəki çıxışından

*

* *

Bizim coğrafi vəziyyətimiz, geosiyasi durum, Azərbaycandan keçən nəhəng boru xətləri ölkəmizin önəmini artırır. Xüsusilə son zamanlar dünyada təbii sərvətlər məsələsində müəyyən ixtilaflar

ortaya çıxır, müəyyən ziddiyyətlər meydana çıxır. Biz buna hazır olmalıyıq. Biz bu bölgədə yaşayırıq və bölgədə gedən proseslər, təbii ki, bizə də müəyyən dərəcədə təsir göstərir.

Türkiyənin NTV telekanalına müasibəsindən

*

* *

Dünya birliyi – BMT-dir, dünya birliyi – biz hamımızıq, bütün ölkələrdir. Bu, ən çox inkişaf etmiş və ya seçilmiş ölkələrin hansısa klubu deyil, biz hamımızıq. Biz hamımız bərabərlik, bütün qanunlara görə - həm təbiətin qanunlarına, həm də beynəlxalq hüququn qanunlarına görə bərabər hüquqlara maliklik.

Moskva Dövlət Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutu (MDBMI) məzunlarının I Dünya Forumundakı nitqdən

*

* *

Biz Avropa İttifaqı ilə qonşuyuq və tərəfdaş. Tərəfdaşlığımız artacaq, siyasi münasibətlər inkişaf edəcək və əlbəttə ki, enerji təhlükəsizliyi məsələləri daha möhkəm rol oynayacaq, çünki bizim resurslarımız var. Avropaya alternativ mənbə lazımdır. Biz artıq müəyyən mənada böyük daşıma infrastrukturuna maliklik və bu imkanlar daha da artırılmalı və genişləndirilməlidir. Bu sahədə tərəfdaşlıq qurduqdan sonra o, onilliklər boyu davam edəcək.

Azərbaycan–Sloveniya biznes-forumundakı çıxışından

*

* *

Azərbaycan İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının fəaliyyətinə çox böyük önəm verir. Biz təşkilatda fəal iştirak edirik və təşkilatın güclənməsi çox müsbət haldır. Mən əminəm ki, gələcəkdə təşkilat dünya miqyasında getdikcə daha da önəmli rola malik olacaq. Bu rol artdıqca, əlbəttə ki, təşkilata üzv olan ölkələrin imkanları da genişlənəcək.

İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının XI Sammitindəki çıxışından

*

* *

Üzv olduğumuz təşkilatlar qarşısında götürdüyümüz öhdəliklər vaxtında yerinə yetirilir. Biz bu təşkilatlara könüllü şəkildə üzv olmuşuq və bu öhdəlikləri könüllü şəkildə üzərimizə götürmüşük. Belə olan halda, əlbəttə ki, bu öhdəliklər yerinə yetirilməlidir. Ancaq biz çalışmalıyıq ki, üzv olduğumuz bütün beynəlxalq təşkilatlarda vahid meyarlar sistemi tətbiq olunsun, bütün ölkələrə eyni mövqedən yanaşılsın, heç bir ayrı-seçkilik olmasın.

Milli Məclisin iclasındakı çıxışından (28.11.2010)

*

* *

Azərbaycan dünya xalqları üçün beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin olunması, davamlı inkişafın təşviq edilməsi və fundamental azadlıqların irəliyə doğru aparılması sahəsində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının oynadığı əsas rolu qiymətləndirir. Azərbaycan hesab edir ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı dünyanın hər bir yerində bir çox qlobal məsələlərdə, eləcə də hər bir üzv dövlətin istəklərinin nəzərə alınması və narahatlıqların aradan qaldırılmasında daha güclü və bacarıqlı olmalıdır.

BMT Baş Məclisinin 65-ci sessiyasındakı çıxışından

*

* *

Bu günə qədər biz fəvqəlmilli xarakter daşıyan orqanlarda iştirak etməmişik və ümumiyyətlə, iştirak etmək niyyətində deyilik; hətta bizim MDB-də kifayət qədər səmərəli və fəal iştirakımız çərçivəsində də fəvqəlmilli qurumlarda iştirak etmirik. Bizim ölkənin inkişafının bugünkü səviyyəsi ciddi birləşmə proseslərinə qoşulmadan da uğurla inkişaf etməyimizə imkan verir.

Rusiyanın "Vesti" telekanalına müsahibəsindən

*

* *

Biz bütün ölkələrlə və beynəlxalq təşkilatlarla yaxşı münasibətlərin qurulmasının tərəfdarıyıq. Hesab edirik, bizə də adekvat münasibət olacaq. O halda ki münasibət adekvat olmayacaq, onda bizdən də heç kim inciməsin. Bizim münasibətimiz də eyni olacaq.

*Azərbaycan diplomatik xidmət orqanları
rəhbərlərinin müşavirəsindəki çıxışından*

*

* *

İstərdik ki, bəzi təşkilatlarda riyakar siyasət artıq keçmişdə qalsın. Bunun əhəmiyyəti yoxdur. Bizə qarşı bir təzyiq mexanizmi kimi bu işləmir. Bizə təzyiq etmək mümkün deyil. O təzyiq cəhdləri, sadəcə olaraq, münasibətlərin gərginləşməsinə gətirib çıxarır və əgər bir neçə il bundan əvvəl biz, sadəcə olaraq, buna reaksiya vermirdik, yaxud da susurduq, bu gün biz susuruq. Bu gün biz sözumüzü deyirik və əgər kimsə Azərbaycanın gözəl imicini ləkələmək istəyirsə, biz o tərəfə qarşı mübarizə aparacağıq. Bizim gücümüz də var, imkanlarımız da!

*Azərbaycan diplomatik xidmət orqanları
rəhbərlərinin müşavirəsindəki çıxışından*

*

* *

Biz hansısa təşkilata, sadəcə, kortəbii şəkildə üzv olmağa tələsmirik. Bu, bizim siyasətimizdir, biz məsələni öyrənirik, danışıqlar gedir və yalnız bundan sonra yekun qərar qəbul edilir.

Azərbaycan jurnalistləri ilə müsahibəsindən

*

* *

Əgər Ermənistana qarşı sanksiyalar tətbiq olunsaydı, beynəlxalq hüquq normalarını və humanitar normaları kobud şəkildə pozan ölkəyə qarşı ciddi sanksiyalar tətbiq edilsəydi, bəlkə də, münaqişə çoxdan həll edilmiş olardı. Beynəlxalq ictimaiyyətin Ermənistana münasibətdə bu cür mülayim siyasəti onlarda belə təsəvvür yaradır ki, onlar bizim torpaqlarımızda qanunsuz şəkildə qalmağa davam edə bilərlər və bu, səbəblərdən biridir.

*Avropa İttifaqı Şurasının nümayəndə
heyəti ilə görüşdəki giriş nitqindən*

*

* *

Azərbaycan münaqişənin sülh yolu ilə həllinə sadıqdır, lakin, eyni zamanda, Ermənistanın hərbi təxribatı davam edərsə, ölkəmiz BMT-nin xartiyasına uyğun olaraq, öz vətəndaşlarını qoruyacaq və lazım gələrsə, təcavüzkarı 2016-cı ilin aprelində olduğu kimi yenidən cəzalandıracaq.

BMT-nin Baş Assambleyasının 72-ci sessiyasının açılışındakı nitqdən

*

* *

Aprel döyüşləri bizim şanlı hərbi qələbəmizdir, dövlətimizin, xalqımızın, ordumuzun gücünü göstərən qələbədir. Aprel döyüşləri nəticəsində Füzuli, Cəbrayıl və Ağdərə rayonlarının işğaldan azad edilmiş ərazilərində bu gün Azərbaycan bayrağı dalğalanır. Bu döyüşlər onu göstərir ki, Azərbaycan xalqı və dövləti heç vaxt işğalla barışmayacaq, öz ərazi bütövlüyünü nəyin bahasına olursa-olsun bərpa edəcəkdir.

Azərbaycan Ordusunun aprel qələbələrinin ildönümü ilə əlaqədar bir qrup hərbiçimizlə görüşdəki nitqdən

*

* *

Dağlıq Qarabağda və işğal edilmiş bütün torpaqlarda baş verən və baş verə biləcək hadisələr bizim daxili işimizdir. Heç bir beynəlxalq təşkilat, yaxud da ki hansısa bir ölkə bizim daxili işimizə qarışa bilməz.

Azərbaycan Ordusunun aprel qələbələrinin ildönümü ilə əlaqədar bir qrup hərbiçimizlə görüşdəki nitqdən

*

* *

Mən bunu dəfələrlə demişəm ki, Ermənistanın bir ölkə kimi bundan sonra da yaşaması üçün yeganə yol qonşularla münasibətləri tənzimləməkdir. Bunun üçün də yeganə yol var. Bu yol ondan ibarətdir ki, bizim işğal edilmiş torpaqlardan işğalçı qüvvələr qeyd-şərtsiz və dərhal çıxmalıdır.

Azərbaycan Ordusunun aprel qələbələrinin ildönümü ilə əlaqədar bir qrup hərbiçimizlə görüşdəki nitqdən

*

* *

Status-kvonun dəyişdirilməsi işğala son qoymaq deməkdir. Çünki status-kvonu Ermənistan dəyişdirməlidir. Onlar işğalçı qüvvələrini işğal edilmiş torpaqlardan çıxarmaqla status-kvo dəyişdiriləcək və sülh üçün əsas yaranacaq.

Azərbaycan Ordusunun aprel qələbələrinin ildönümü ilə əlaqədar bir qrup hərbcimizlə görüşdəki nitqdən

*

* *

Biz münaqişənin həllini necə görürük: əlbəttə, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü diskussiya mövzusu deyil və ola da bilməz. Biz Dağlıq Qarabağa müstəqillik verilməsinə heç vaxt razı olmayacağıq və erməni tərəfi bunu çox gözəl bilir. Lakin əğlabatan kompromis mümkündür: Dağlıq Qarabağ əhalisinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, Azərbaycan tərəfindən investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi, keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin hüduqlarından kənardakı ərazilərin azad edilməsi şərti ilə iki xalq arasında dinc qarşılıqlı fəaliyyət - biz münaqişənin nizamlanmasını belə görürük.

“Sputnik” Beynəlxalq İnformasiya Agentliyi üçün müsahibədən

*

* *

Azərbaycan tərəfi və mən şəxsən dəfələrlə qeyd etmişdim ki, biz bu münaqişəni ancaq mərhələli yolla həll edə bilərik. Çünki başqa cür mümkün deyil. Ermənistan həmişə çalışırdı ki, vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirsin, danışıqlar prosesini və mərhələli həll variantını pozsun. Ancaq bizdə olan fikirlərə görə, bu yol ən məqbul yoldur. Bu, tezliklə məsələnin həllinə gətirib çıxara bilər.

Hərbcilər üçün inşa edilmiş yeni yaşayış binasının açılışı zamanı nitqdən

*

* *

Ermənistan tərəfi getsin Helsinki Yekun Aktını diqqətlə oxusun. Orada prinsiplər açıq-aydın göstərilir və ərazi bütövlüyü prin-

sipi üstünlük təşkil edir. Düzdür, orada xalqların öz müqəddəratını müəyyən etmə prinsipi də var. Amma birincisi, erməni xalqı öz müqəddəratını müəyyən edib, onların Ermənistan dövləti var. Baxmayaraq ki, o dövlət də tarixi Azərbaycan torpaqlarında yarıdılıb. İkincisi, xalqların müqəddəratını təyin etmə, müəyyən etmə prinsipi ölkələrin ərazi bütövlüyünü pozmamalıdır. Bu, beynəlxalq prinsiplərdir və hər bir ölkə buna riayət etməlidir.

*Hərbçilər üçün inşa edilmiş yeni
yaşayış binasının açılışı zamanı nitqdən*

*

*

*

... Ermənistanın rəhbərliyi Avropa ölkələrində olarkən daim münaqişə ilə bağlı həm təhrif edilmiş məlumatları ötürür, eyni zamanda, bu münaqişəyə dini don geyindirməyə çalışır. Bir çox hallarda Ermənistan rəhbərliyi qeyd edir ki, onlar bu çətin coğrafi vəziyyətdə - üç müsəlman ölkəsinin əhatəsində xristian dəyərlərini müdafiə edirlər. Bu, böyük riyakarlıqdır. Siz - Azərbaycanda yaşayan insanlar yaxşı bilirsiniz ki, Azərbaycanda dini, milli zəmində heç vaxt heç bir münaqişə, yaxud da ki anlaşılmazlıq olmamışdır.

*Müqəddəs Ramazan ayı münasibətilə müsəlman ölkələrinin
Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəliklərinin və beynəlxalq
təşkilatlarının rəhbərlərini qəbulu zamanı nitqdən*

*

*

*

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurası dörd qətnamə qəbul edib və orada göstərilir ki, erməni silahlı qüvvələri işğal edilmiş torpaqlardan dərhal və qeyd-şərtsiz çıxarılmalıdır. O qətnamələrin qəbul olunmasından 20 ildən çox vaxt keçir. Ancaq bu qətnamələr kağız üzərində qalıb. Nəyə görə?! Çünki ikili standartlar var, ayrışdırıcılıq göstərilir.

*Türkiyənin Baş naziri Binali Yıldırım ilə
birgə mətbuat konfransı zamanı bəyanatdan*

*

*

*

İslamı terrorla əlaqələndirmək yanlış və qərəzli yanaşmadır. Terrordan ən çox əziyyət çəkən məhz müsəlman dövlətləridir.

*İslamabadda İqtisadi Əməkdaşlıq
Təşkilatının XIII Sammitindəki nitqdən*

*

* *

Biz təhdidlərin artdığı dövrdə yaşayırıq. Bu təhdidlərə hazır olmaq lazımdır. Yaxın tarixin göstərdiyi kimi, heç bir ölkə təhdidlərlə, beynəlxalq terrorçuluqla, ekstremizmlə, radikalizmlə təkbaşına bacara bilməz. Bizim ölkələri həm də bu meyillərin təhlükəsini dərk etməyimiz birləşdirir.

Bişkekdə MDB Dövlət Başçıları Şurasının iclasındakı nitqdən

*

* *

Azərbaycan beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə sahəsində real təşəbbüslərin və tədbirlərin tərəfdarıdır. Biz istər beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində, istərsə də ikitərəfli münasibətlərimizdə təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində əməkdaşlıq məsələlərinə önəm veririk. Çünki hər bir ölkə yalnız sabitlik, təhlükəsizlik və sülh şəraitində çətinlikləri aradan qaldıra və inkişaf edə bilər. Azərbaycanın nümunəsi bir daha bunu əyani şəkildə təsdiq edir.

*İran İslam Respublikasının Radio-Televiziya
Şirkətinə müsahibədən*

*

* *

Heç bir halda terrorçuları yaxşı və pisə ayırmaq olmaz. Yəni guya yaxşı sənin düşməninə qarşı olan, pis isə sənə qarşı olandır. Tarix dəfələrlə göstərmiş ki, terrorçuluq elementləri ilə istənilən "oyunlar" son nəticədə bununla məşğul olan ölkələrə təhdidlər yaradır.

*Türkdilli Dövlətlərin Xüsusi Xidmət Orqanları Konfransının
18-ci iclasının iştirakçıları ilə görüş zamanı nitqdən*

*

* *

Terrorçuluğa qarşı qlobal mübarizənin mühüm elementlərindən biri də multikulturalizm ideyalarının inkişaf etdirilməsidir. Hesab edirəm ki, beynəlxalq münasibətlərin bugünkü inkişaf səviyyəsi baxımından bu məsələ hər zaman diqqət mərkəzimizdə olmalıdır.

*“Terrorizmin qarşısının alınmasında
əməkdaşlığın gücləndirilməsi” mövzusunda
Beynəlxalq konfransın açılışındakı nitqdən*

*

* *

Bilirik ki, dünyada və Avropada separatizm təhlükəsi olan bir çox yerlər var. Əgər bu başlasa, onun sonu olmayacaq və bizi uçuruma, düşmənçiliyə və gözlənilməyən nəticələrə aparacaq.

*Macarıstanın Korvinus Universitetində Azərbaycanın dövlət
başçısına fəxri doktor adı verilməsi mərasimindəki çıxışından*

*

* *

Separatçı qüvvələr və təcavüzkarlar başa düşməlidirlər ki, indi dünyanın yolu tamam başqa istiqamətdədir. Dünya integrasiya, əməkdaşlıq, regional təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi, qloballaşma istiqamətində gedir. Belə şəraitdə problemlərin həllinə məğara psixologiyası ilə yanaşmanın heç bir gələcəyi olmayacaq. Zənnimcə, bu nə qədər tez başa düşülsə, həmin münaqişələrin ağır nəticələrindən qurtulmaq bir o qədər asan olacaq.

*GUAM dövlət başçılarının Kişinyovda
keçirilən sammitindəki çıxışından*

*

* *

Belə mühüm mövzulara ikili standartlarla yanaşmaq olmaz. Bu, keçmiş SSRİ məkanında müstəsna hal deyil. Digər ərazilərdə də separatçı hərəkətlər, münaqişələr var. Gürcüstan ərazisindəki Abxaziyada separatizm, Cənubi Osetiyada separatizm, Moldova ərazisindəki Dnestryanı bölgədə separatizm və Azərbaycanda Dağlıq Qarabağdakı separatizm eyni səbəbi, eyni izahı olan hallardır. Bu, xarici dairələrin dəstəklədiyi təcavüzkar separatizmdir və müstəqil ölkələrin ərazi bütövlüyünün pozulması ilə nəticələnmişdir.

Ona görə də bütün bu münaqişələrə yanaşma da eyni olmalıdır və bu yanaşma hissiyyatlara yox, hüquqa əsaslanmalıdır.

"Chatham House" klubunda keçirilən görüşdəki çıxışından

*

* *

Azərbaycan yerləşdiyi regionda sabitləşdirici amil rolunu oynayır. Bizim təşəbbüslərimiz regional əməkdaşlıq, proqnozlaşdırılabilmə və regionumuzda təhlükəsizlik tədbirlərinin güclənməsinə yönəldilib.

V Qlobal Bakı Forumunun açılışındakı nitqdən

*

* *

Təhlükəsizliyin və sabitliyin təmin edilməsi regional əməkdaşlığın qurulmasının mühüm elementidir.

*İslamabadda İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının
XIII Sammitindəki nitqdən*

*

* *

Coğrafi mövqeyimiz, eyni zamanda, qonşularımızla yaxşı münasibətlərimiz bizə regionumuzda yaşayan insanların mənafeyinə xidmət edən təşəbbüslər irəli sürülən bölgədə çox etibarlı tərəfdaş olmaq imkanını verdi.

*Münxen Təhlükəsizlik Konfransı çərçivəsində
keçirilən panel-müzakirədəki nitqdən*

*

* *

Rusiya-İran-Azərbaycan üçtərəfli əməkdaşlığı bölgədə sabitləşdirici amildir. Hesab edirəm ki, biz birgə sözlərlə həm ölkələrimizi mümkün olan risklərdən qoruyacağıq, eyni zamanda, geniş mənada regionda əməkdaşlığı dərinləşdirəcəyik.

*Bakıda Azərbaycan, İran və Rusiya dövlət başçılarının
üçtərəfli Zirvə görüşü zamanı yekun nitqindən*

*

* *

Türkiyə, Rusiya, İran və Gürcüstan ilə həm ikitərəfli, həm çox-tərəfli formatlarda çox gözəl siyasi-iqtisadi, mədəni əlaqələrimiz var. Bu əlaqələr bizim üçün çox önəmlidir. Qonşular da bizə eyni mövqedən yanaşır. Biz bu əlaqələri gələcəkdə prioritet kimi daim diqqət mərkəzində saxlamalıyıq. Biz bu əlaqələri gücləndirmək üçün nə lazımdırsa edəcəyik.

Respublika Günü münasibətilə rəsmi qəbuldakı nitqdən

*

* *

Bəzi hallarda belə bəyanatlar səslənir ki, nə üçün Azərbaycan öz hərbi potensialını gücləndirir? Bu, bölgədə təhlükə yarada bilər. Buna müəyyən şərtlər də verilir. Ancaq mən tam əminəm ki, bu gün Azərbaycan bölgədə sabitləşdirici amildir. Azərbaycanın güclü ordusu bölgədə sabitliyin keşiyində dayanır. Bizim güclü ordumuz bizim suveren işimizdir. Heç kim bizə heç bir məsləhət verə bilməz. Bizim hərbi xərclərimiz ümumi daxili məhsulda o qədər də böyük faiz təşkil etmir. Sadəcə olaraq, bizim ümumi iqtisadi inkişafımız çox sürətlidir. Dünyada analoqu olmayan inkişafdır. Azərbaycan son illər ərzində dünyada iqtisadi cəhətdən ən sürətlə inkişaf edən ölkədir.

Bakıda Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbində xüsusi təyinatlı hərbi təhsil müəssisələrinin 2012-ci il buraxılışına həsr olunmuş mərasimdəki nitqdən

*

* *

Qafqaz bir orqanizmdir. Əfsuslar olsun ki, dünyanın bu çox kiçik bir guşəsində daim müharibələr baş verib, münafişlər müşahidə olunub. İstər şimalda, istərsə də cənubda. Çünki istər Cənubi, istərsə də Şimali Qafqazda sabitliyin bu və digər formada pozulması bütün Qafqaza mənfi təsir göstərir.

Almaniyanın Konrad Adenauer Fondunun təşkilatçılığı ilə "Azərbaycan XXI əsrdə - inkişaf və perspektivlər" mövzusunda keçirilən müzakirələr zamanı etdiyi çıxışından

*

* *

Bizim siyasətimiz güzəştə siyasətdir. Biz prinsipial məsələlərlə bağlı keç kimə güzəştə getməmişik və getməyəcəyik. Müstəqil, ləyaqətli siyasət aparırıq, öz gücümüzə, xalqın dəstəyinə güvənirik. Xalq da bizim siyasətimizə öz dəstəyini göstərir.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasının 25-ci ildönümünə həsr olunmuş rəsmi qəbuldakı nitqdən

*

* *

Siyasətçilərin məsuliyyəti onların özləri üçün olduqca çox vacibdir. Çünki bu, onlara etimad səviyyəsini artırır və cəmiyyəti daha da gücləndirir.

Bakıda İkinci Qlobal Açıq Cəmiyyətlər Forumunun açılışı zamanı nitqdən

*

* *

Beynəlxalq hüquq və ədalət - bu iki prinsip hər bir ölkə üçün ən əsas prinsip olmalıdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdəki nitqdən

*

* *

Yeni çağırışlar irəli sürülür, yeni vəzifələr ortaya çıxır. Biz daim çevik diplomatiya aparırıq.

Ulu öndərin anadan olmasının 89-cu ildönümü və Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyətə başlamasının 8 illiyi münasibətilə təntənəli mərasimdəki nitqdən

*

* *

Azərbaycan ərazisində hansısa xarici hərbi qüvvələrin yerləşdirilməsinə dair bizim mövqeyimiz kifayət qədər aydındır və dəfələrlə bəyan edilib: Azərbaycan öz ərazisində heç kimin silahlı qüvvələrinin yerləşdirilməsini məqsəddəuyğun saymır.

"Nezavisimaya qazeta"ya müsahibəsindən

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. I, II, III, IV, V, X, XXXVIII kitablar. Bakı: 1996-2002.
2. İlham Əliyev. İnkişaf məqsədimizdir. III, XXXVIII, XXXIX, XXXX, XXXXI kitablar. Bakı: 2004-2017.
3. Ramiz Mehdiyev. Azərbaycan: Qloballaşma dövrünün tələbləri. Bakı: 2005.
4. Ramiz Mehdiyev. Demokratiya yolunda: irs haqqında düşünərkən. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2008.
5. Ramiz Mehdiyev. Milli məfkurə, milli dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə (II hissə). Bakı: “XXI-Yeni Nəşrlər Evi”, 2007, s. 27.
6. Ramiz Mehdiyev. XXI əsrdə milli dövlətçilik. Bakı, "Yeni Nəşrlər Evi", 2003, s. 30.
7. Əli Həsənov. Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996). Bakı: Azərnəşr, 1998.
8. Əli Həsənov. Heydər Əliyev və Azərbaycanın xarici siyasət fəaliyyətinin formalaşması // Heydər Əliyev və müasir Azərbaycan. Bakı: 2003. s. 29-52.
9. Əli Həsənov. Heydər Əliyev və Azərbaycanın xarici siyasət prioritetlərinin müəyyənləşməsi // Heydər Əliyev irsi və Azərbaycan dövlətçiliyi. Bakı: 2005. s.571-582.
10. Əli Həsənov. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslik – Bakı: «Azərbaycan» nəşriyyatı, 2005i
11. Şirəliyev H., Əhmədov Ə., Politologiya. Dərslik. Bakı: 1997.
12. Hikmət Babaoğlu. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlərin aktoru kimi (siyasi, ideoloji və diplomatik məsələlər). Bakı: Elm, 2007.
13. Hikmət Babaoğlu. Dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər, Bakı: “Çinar-çap”, 2010.
14. Hikmət Babaoğlu. İnsan hüquqları və azadlıqları (tarixi təkamülü, beynəlxalq və politoloji aspektləri, Azərbaycan təcrübəsi), Bakı: “Elm”, 2006.

15. Hikmət Babaoğlu. Azərbaycan Respublikasının müasir dünya siyasətində yeri və rolu. Bakı: "Aypara-3", 2009.
16. Hikmət Babaoğlu. Heydər Əliyev siyasi irsinin politoloji aspektləri. Bakı: MSA, 2013.
17. Politologiya. İzahlı lüğət. Bakı: "Şərq-Qərb", 2007.
18. Piriyeu A.M., Əfəndiyeva X.B. Sosiologiya və politologiya.

Türk dilində

1. Alper Tolga Bulut ve Fatma Güngör Akkan, Think-Tankler ve Dış Politika: ABD ve Türkiye Örneği, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2009.
2. Akdemir Erhan, Ameriranın Ortadoğu Politikasının Şekillenmesinde Düşünce Kuruluşlarının Rolü, Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi, Cilt 2, Sayı 8, 53, 2011.
3. Akçadağ Emine, Amerikan Politikalarının Gizli Aktörleri: Think Tankler, 20 Ekim, BILGESAM, 2009.
4. Ahmet Davutoğlu, Stratejik Derinlik, İstanbul: Küre Yayınları, 2007.
5. Arı Önder. Uluslararası İlişkiler. İstanbul: Der Yay., 1987.
6. Arı Tayyar, Uluslararası İlişkiler Teorileri: Çatışma, Hegemonya, İşbirliği, İstanbul: Alfa Yayınları, 4.Baskı, 2006.
7. Arzu Oyacıoğlu, Uluslararası İlişkileri Anlamak (Brown Chris & Ainley Kristen), İstanbul: Yayınodası, 3.Baskı, 2008.
8. Ataöv Türkkaya. «Milletlerarası Münasibetlerde Küvvet Muvazenesi», Ankara Üniversitesi SBF Dergisi. No.4. (Aralık, 1960)
9. Çam Esat. Siyaset Bilimine Giriş. İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1997.
10. Dağı İhsan ve Metin Toprak, Dış Politika və kamuoyu, Radikal, 1 Aralık, 2003.
11. Ergin Feridun. Uluslararası Politika Stratejileri. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, No. 2008.ty.
12. Ertan Efeğil, Dış Politika Analizi, Ders Notları, Ankara: Nobel, 2012.

13. Ertan Efeğil, Mehmet Seyfettin Erol, Dış Politika Analizinde Teorik Yaklaşımlar: Türk Dış Politika Örneği, Ankara: Barış kitap, 2012.
14. Gönübol Mehmet, Dış Politika: İç Etkenler Açısından Bir Dış Politika İncelemesi, Ankara: Ulusal Kitabevi, 1999.
15. Gönübol Mehmet. Uluslararası Politika. 3 b. Ankara: SBF Yayınları. 1985.
16. Gönübol Mehmet. Uluslararası Politika: İlkeler, Kavramlar, Kurumlar, Ankara: 5.Baskı, Siyasal Kitabevi, 2000.
17. Görener Aylin Şeker, Dış Politikada Aktör – Yapı İlişkisi, (der.) Nejat Doğan ve Mahir Nakip, Uluslararası İlişkiler ve Terk Siyasal Partileri, Ankara: Seçkin Kitabevi, 2006.
18. İşyer Ömer Göksel, Bilimsel Gelişme Tarihi Açısından Karşılaştırmalı Dış Politika Analizi: “Birinci Nesil Çalışmalar”, Uluslararası Hukuk ve Politika, cilt 5, sayı 18.
19. Karacasulu Nilufer, “Dış Politika Nedir”, (der) Haydar Çakmak, Türk Dış Politikası 1991-2008, Ankara: Platin, 11-23.
20. Keskin Fatih, Modern Demokrasilerde Yeni Politik Seçkinler: Think Tanklar ve Politikadaki Roller, Sosyo Ekonomi, Ocak-Haziran, No1, 2005.
21. Niray Nasır, Siyasal Kültür Yazıları, İstanbul: Derin Yayınları, 2009.
22. Sarıbay Ali Yaşar, “Dış Politika kararlarını Belirlemede Psikolojik Etkenler ve Türkiye”, (der) Faruk Sönmezoğlu, Türk Dış Politikasının Analizi, İstanbul: Der Yayınları, 383-390.
23. Sönmezoğlu Faruk, Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1989.
24. Sönmezoğlu Faruk, Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi, 2.Baskı, İstanbul: Filiz Yayınları, 1995.
25. Sönmezoğlu Faruk, Uluslararası İlişkiler Sözlüğü, İstanbul: DER Yayınları, 4.Baskı, 2005.
26. Tayfur M. Fatih, Dış Politika; Atilla Eralp (ed.), Devlet ve Ötesi Uluslararası İlişkilerde Temel Kavramlar, İstanbul: İletişim yayınları, 2005.
27. Zülfü Dicleli, Tarihin Sonu ve Son İnsan (Francis Fukuyama), İstanbul: Gün Yayıncılık, 1999.

İngilis dilində

1. Alex Mintz, Karl DeRouer, Understanding Foreign Policy Decision Making, Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
2. Allison Graham, Philip Zelikow, Essence of Decision, New York: Longman, 1999.
3. Breuning Marjike, Foreign Policy Analysis: A Comparative Introduction, New York, Palgrave, MacMillan, 2007.
4. Brown Chris, On Morality, Self-Interest and Foreign Policy, Government and Opposition, p.173, 2008.
5. Brown Chris, Kirsten Ainley, Understanding International Relations, Palgrave: Basingtoke, 2005.
6. Clande Jr L., Power And International Relations. New York: Random House, 2004.
7. Crane Diana, Transnational Networks in Basic Science, Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
8. Cristopher Hill, The Changing Politics of Foreign Policy, New York: Palgrave, MacMillan, 2003.
9. Diamond L. Developing Democracy: Toward Consolidation. Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press, 1999.
10. Diamond L. Economic Development and Democracy Reconsidered // Newbury Park, London: New Delhe, Sage Publications, 1992.
11. Foyle Douglas C., Counting the Public in: Presidents Public Union and Foreign Policy, New York: Columbia University Press, 1999.
12. George Alexander L. Presidential Decision-making in Foreign Policy: The Effective Use of Information and Advice, Boulder, Colaroda: Westview Press, 1980.
13. Herman Michael, Diplomacy and Intelligence, Diplomacy & Statecraft, 9 (2), 1998.
14. Herman, Margaret G. A Psychology Examination of Political Leaders, New York, Free Press, 1977.
15. Hoffman, Stanley. Theory and International Relations, James N.Rosenau, ed. International Politics and Foreign Policy, a reader in research and theory. New York: The Free Press. 1999.

16. James N. Rosema et al, ed. The Analysis of International Politics, New York: The Free Press, 2002.
17. Kennan, George F., Morality and Foreign Policy, Foreign Affairs 64 (2), 1985.
18. Lopez, George A. and Michael S. Stohl, International Relations, Contemporary Theory and Practice. Washington: D.C. Congressional Quarterly Inc., 1999.
19. Mearsheimer John, Liberal Talk, Realist Thinking, University of Chicago Magazine, 94 (3), 2002.
20. Robert O. Keohane and Joseph S. Jr. ed. Transnational Relations and World Politics. Cambridge: Harvard University Press. 1999.
21. Rosecrance, Richard N. Action and Reaction in World Politics. Boston: Little, Brown, 1993.
22. Soroka Stuart N., Media, Public Opinion and Foreign Policy, Press/Politics, 8 (1), p.27, 2003.
23. Walt Kenneth N. International Structure, National Force and Balance of World Power. New York: The Free Press, 1999.
24. Wendt Alexander, Social Theory of International Politics, Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

İnternet resursları

1. http://anl.az/el/alf7/ie_im3.pdf
2. <https://azertag.az/xeber/1002089>
3. <https://azertag.az/xeber/1057274>
4. <http://azleadersays.az/az/>
5. <http://president.az/articles/23124>
6. <http://www.stratejikongoru.org/pdf/uluslararasiorgutler.pdf>
7. http://yeniazərbaycan.com/Axtarish_e36805_az.html
8. http://yeniazərbaycan.com/Axtarish_e35855_az.html
9. http://yeniazərbaycan.com/Axtarish_e35531_az.html
10. http://yeniazərbaycan.com/Axtarish_e33818_az.html

XARİCİ SİYASƏT

fənnindən

PROQRAM

I MÖVZU. Xarici siyasətin postmodern konsepsiyaları

Xarici siyasət anlayışı. Xarici siyasətin nəzəri konsepsiyası və elmi-konseptual əsasları. Xarici siyasətin prinsipləri. Beynəlxalq münasibətlərdə konstruktivizm nəzəriyyəsi və xarici siyasət. Konstruktivizm nəzəriyyə-sində dövlətlərin maraqlarının təsnifatı. Dinamik və statik maraqlar anla-yışı. Konstruktivizm nəzəriyyəsində «dövlətlərin məqbul davranış for-ması» anlayışı. Dövlətin xarici siyasətini analiz edən metodoloji yanaş-malar. Xarici siyasətin formalaşmasının üç əsas modeli. Xarici siyasətdə klassik baxış. Xarici siyasətin bürokratik nəzəriyyəsi. Siyasi realizm, idealizm və liberalizm nəzəriyyələri. Liberalizm nəzəriyyəsi əsasında ər-səyə gəlmiş «demokratik sülh» yanaşmasının ideya əsasları. Xarici siya-sətdə daxili və xarici faktorların rolu. Xarici siyasətdə tarixi yaddaş fak-toru.

II MÖVZU. Xarici siyasətdə qərar qəbulu

Xarici siyasətdə qərar qəbulu anlayışı. Qərar qəbulu prosesinə elmi-kon-septual yanaşma. Qərar qəbulunda rəşionallıq məsələsi. Siyasi realizm nəzəriyyəsində qərar qəbulu məsələsi. Qərar qəbuluna təsir edən daxili və xarici faktorlar. Qərar qəbulu prosesində dörd mühüm amil: psixoloji, sosioloji, ölkədaxili faktorlar və beynəlxalq şərait. Con Lovelin «Strate-giya, adaptasiya və qərar qəbulu xarici siyasət perspektivində» kitabında xarici siyasət sahəsində qərar qəbuluna təsir edən 8 faktor barədə: proq-nozlaşdırılan və ya proqnozlaşdırılmayan hallar; siyasi vəziyyətin müəy-yən və ya qeyri-müəyyən olması; strateji maraqların xarakteristikası; si-tuasianın hədəflərlə uyğunluğu; müəyyən olunmuş zaman müddətinin strateji planlara müvafiq olub-olmaması; qərar qəbul edən aktorun ma-nevr imkanları; liderlər arasında fikir ayrılığının olub-olmaması; liderlə-rin problemə dair fikirlərinin sabit olub-olmaması. Xarici siyasətə dair qərarların qəbul və icra mexanizmlərinə, nəticələrinə növləri: strateji

(rasional), holistik (kompleks) və nonholistik (məhdud). Qərar qəbulu prosesində informasiya təminatı, zaman məhdudiyyəti, tarixi-siyasi təcrübə, risk, stress, dinamik mühit (yeni alternativlərin ortaya çıxması ehtimalının mövcud olması) və qarşılıqlı təsir amilləri. Siyasi psixologiyada xarici siyasətə dair qərarların qəbul edilməsi prosesinin öyrənilməsinin mühüm aspektləri.

III MÖVZU. Hökumət başçısı-müşavir əlaqələri və onun xarici siyasətə dair qərar qəbul etmə prosesində rolu

Lider faktoru dövlətlərin xarici siyasətinə təsir edən strateji amil kimi. Hökumət başçısının (prezident və baş nazir) ölkənin xarici siyasətinə dair qəbul olunan bütün qərarlarda rolu və səlahiyyətləri. Xarici siyasətdə dair qərarların qəbulu və strategiyanın müəyyənləşdirilməsində müşavirlərin rolu. Müşavirliyin yeni siyasi institut kimi başlıca formaları: iyerarxik (formal), rəqabətçi və kollegial müşavirlik formaları. Müşavirlik növlərinin mərkəzləşdirilmiş və mərkəzləşdirilməmiş olaraq iki kateqoriyada təsnif edilməsi.

IV MÖVZU. Xarici siyasət və diplomatiya

Diplomatiya anlayışı və xarici siyasət. Diplomatiya tarixi və diplomatik xidmət. Diplomatiyanın funksiyaları. Diplomatik qurumların inkişafı. Diplomatlardan təyin edilməsi prosedurları. Diplomatiyada inkişaf. Diplomatik protokol. Diplomatik nümayəndələrin vəzifələri. Diplomatik imtiyazlar. Diplomatik toxunulmazlıqlar. Diplomatik immunitetlər. Konsulluqlar. Diplomatik danışıqlar. Diplomatik danışıqlarda istifadə olunan metodlar. Diplomatik sanksiyalar. Qeyri-rəsmi diplomatiya anlayışı. İkitərəfli diplomatiya. Çoxtərəfli konfrans diplomatiyası. Parlamentar diplomatiya. Zirvə diplomatiyası. 1961-ci ildə Vyana qəbul edilən «Diplomatik münasibətlər və immunitetlər» müqaviləsinin mahiyyəti və əsasları. Diplomatik heyət anlayışı.

V MÖVZU. İctimai rəy və xarici siyasət

İctimai rəy anlayışı. Siyasi realizm nəzəriyyəsində ictimai rəy və xarici siyasətin qarşılıqlı nisbəti və təsiri məsələsi. Edmund Burk, Aleksis de Tokvil, Uolter Lipmann, Hans Morgentao, Core Kennan kimi araşdırmaçıların xarici siyasətdə ictimai rəy amili məsələsinə yanaşmalarları. Neo-realizm nəzəriyyəsində xarici siyasət və ictimai rəy məsələsi. Realizm və liberalizm nəzəriyyələrində xarici ictimai rəyin xarici siyasətə təsiri məsələsi. Tomas Risse-Kappenin ictimai rəy ilə xarici siyasətin əlaqəsinin düzgün müəyyənləşdirilməsinə təsir edən strateji amil barədə təlimi. Knekt və Uezerfordun ictimai rəyin xarici siyasətə təsiri məsələsini ABŞ ilə əlaqədar olan 34 siyasi hadisə kontekstində analitik tədqiqata cəlb etməsi. Media institutu, ictimai rəy və xarici siyasət.

VI MÖVZU. Xarici siyasət kursunun müəyyənləşdirilməsi və həyata keçirilməsində strateji araşdırma mərkəzlərinin rolu

Xarici siyasətin müəyyənləşdirilməsi və həyata keçirilməsində 3 növ strateji əhəmiyyətli faktor: fərdi, milli və beynəlxalq amillər. Xarici siyasətin həyata keçirilməsində institusional amillərin rolu. Beyin-düşüncə mərkəzlərinin strateji əhəmiyyətli tədqiqatları və xarici siyasət. "Think tank" və ictimai-siyasi tədqiqat institutu (public policy research institute) anlayışları. Strateji araşdırmalar mərkəzlərinin ictimai rəyə və ictimai siyasətə təsir imkanları. Müasir strateji araşdırmalar mərkəzlərinin yaranmasının tarixi mərhələləri və başlıca aspektləri. II Dünya müharibəsindən sonra yaranan strateji araşdırma mərkəzlərinin mahiyyəti və fəaliyyət istiqamətləri. Müasir strateji araşdırmalar mərkəzlərinin fəaliyyət mexanizminin əsaslarını təşkil edən funksiyaları və başlıca institusional vəzifələr. S.Makkanın nəzəri təlimində strateji araşdırma mərkəzlərinin 6 başlıca missiyası.

VII MÖVZU. Xarici siyasətin informasiya təminatı

Xarici siyasətin informasiya təminatı məsələsi. Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat xarakterli məlumatların toplanması və qərar verən subyektlərə çatdırılması.

rılması. Klassik informasiya təminatı: hərbi və milli təhlükəsizlik sahəsində kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat xarakterli məlumatların əldə edilməsi. Siyasi, iqtisadi, mədəni, ictimai, humanitar, demoqrafik, ekoloji, texnoloji, nəqliyyat, kiber və kosmik təhlükəsizlik sahələrini əhatə edən informasiya təminatı. Siyasi realizm nəzəriyyəsində xarici siyasətin informasiya təminatı məsələsi. Məxfi məlumatların toplanması və çatdırılmasından ibarət informasiya təminatı prosesinin 3 başlıca forması: strateji, taktiki və operativ. Kiber texnologiyalardan və elektron resurslardan istifadə edərək operativ və effektiv informasiya təminatının həyata keçirilməsi. Xarici siyasətin informasiya təminatında strateji araşdırma mərkəzlərinin rolu. Beynəlxalq təşkilatların xarici siyasətin informasiya təminatı prosesində rolu.

VIII MÖVZU. Beynəlxalq təşkilatlar və xarici siyasət

Plüralizm nəzəriyyəsində beynəlxalq təşkilatların mahiyyəti və rolu məsələsi. Liberalizm nəzəriyyəsində beynəlxalq təşkilatların təsnifatı. Realizm və neoliberalizm nəzəriyyələrində beynəlxalq təşkilatların dünya siyasətində roluna dair nəzəri təlimlər. Milli dövlətlərin beynəlxalq təşkilatlarda təmsilçilik forma və səviyyələri.

IX MÖVZU. Beynəlxalq münasibətlərdə əxlaq normaları və xarici siyasət: ümumbəşəri dəyərlər və strateji maraqlar kontekstində

Milli mənafə anlayışı. Dövlətin strateji maraqları və təhlükəsizlik problemi. Xarici siyasətdə milli maraqların təsnifatı. Strateji maraqlar dövlətlərin xarici siyasətinin hərəkətverici motivi kimi. Beynəlxalq hüquq və xarici siyasət. Realizm, idealizm və neoliberalizm nəzəriyyələrində xarici siyasətin məqsədi məsələsi. Xarici siyasətdə əxlaq normaları. Beynəlxalq münasibətlərdə ümumbəşəri dəyərlər. İkiqütblü dünya nizamına əsaslanan beynəlxalq münasibətlər sistemində əxlaq normaları, ümumbəşəri dəyərlər və beynəlxalq hüquq normalarının qarşılıqlı nisbəti. Qərb dövlətlərinin xarici siyasətində əxlaq normaları və ümumbəşəri dəyərlərin rolu. Dövlətlərin xarici siyasəti milli eqoizm prinsipi.

X MÖVZU. Xarici siyasət və ideologiya

İdeologiya anlayışı. İdeologiyanın növləri və funksiyaları. Xarici siyasətə dair qərarların qəbulu və icrasında ideoloji baxışların yeri və rolu. İdeologiyaların təsnifatı: sosial mənafeyə münasibətə görə: mütərəqqi, mühafizəkar, mürtəce, liberal, radikal, millətçi, beynəlmiləl; sosial bazasına görə: milli, sinfi qrup və irqi; daxili strukturuna görə: dini, dünyəvi, rəşional, irrasional, universal, partikulyar; nüfuz dairəsinə görə: milli və ümumbəşəri. Liberalizm, neoliberalizm, konservatizm (mühafizəkarlıq), neokonservatizm və sosializm başlıca ideoloji cərəyanlar kimi. Siyasi realizm nəzəriyyəsində ideologiyanın xarici siyasətdə rolu məsələsi. Neorealizm nəzəriyyəsində ideologiyanın beynəlxalq münasibətlərə təsiri məsələsi. Konstruktivizm nəzəriyyəsində ideologiyanın dövlətin inancını kimi xarakterizə olunması. Xarici siyasətdə pragmatizm və ideologiyanın qarşılıqlı nisbəti məsələsi.

XI MÖVZU. Qeyri-dövlət aktorlarının və sosioloji faktorların xarici siyasətə təsiri

Qeyri-dövlət aktorları və sosioloji faktor anlayışları. İctimai rəyin, siyasi sistemin xarakteristikasının, siyasi mədəniyyətin, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının – media və QHT-nin, eləcə də siyasi partiyaların, müxalifət institutunun fəaliyyətinin xarici siyasətə təsiri. Plüralizm nəzəriyyəsində qeyri-dövlət aktorlarının və sosioloji faktorların xarici siyasətə təsiri məsələsi. Aktorların davranışlarında və qərar qəbulu prosesində siyasi mədəniyyət amili. Cozef Frankelin siyasi modernləşmə təlimində sosioloji faktorların xarici siyasətə təsiri məsələsi. Kristofer Hillin sabitlik faktorunun xarici siyasətdə roluna dair təlimi.

XII MÖVZU. Beynəlxalq münasibətlər və xarici siyasət kontekstində milliyyətçilik məsələsi: yeni geopolitik trendlər

Milliyyətçilik anlayışı. Polietnik (çoxmillətli) ölkələrdə etnik zəmində sabitlik və təhlükəsizlik məsələsinin xarici siyasətə təsiri. Separatizm və milliyyətçilik beynəlxalq münasibətlərə təsir edən strateji faktorlar kimi. Qloballaşma şəraitində milliyyətçilik geosiyasi proseslər və hegemon güc mərkəzlərinin strateji kursu kontekstində. Milliyyətçilik məsələsi si-

vilizasiyaların toqquşması və qarşıdurması fəlsəfəsi kontekstində. Çox-qütblü dünya nizamı fonunda milliyyətçilik tendensiyasına yeni siyasi baxış. Klassik milliyyətçilik və müasir beynəlxalq münasibətlər sistemi.

XIII MÖVZU. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət strategiyası və beynəlxalq münasibətlər

Müasir Azərbaycanın milli dövlət maraqları və xarici siyasət potensialı. Azərbaycanın siyasi sistemi və xarici siyasəti. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrinin inkişafı istiqamətləri və səviyyəsi. Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlərin fəal iştirakçısına çevrilməsi prosesi. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas prinsipləri və prioritetləri. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət strategiyasının formalaşmasında Heydər Əliyevin rolu.

XIV MÖVZU. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət kursu regional və beynəlxalq təhlükəsizlik kontekstində

Beynəlxalq təhlükəsizliyin təmini üzrə əsas nəzəri yanaşmalar. Enerji təhlükəsizliyi məsələsi. Terrorizm və beynəlxalq təhlükəsizlik. Milli və regional təhlükəsizlik etnik münaqişələr kontekstində. Beynəlxalq təhlükəsizlik sistemində Azərbaycan Respublikasının yeri və rolu. Beynəlxalq enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində Azərbaycan Respublikasının rolu. Postsovet məkanının regional təşkilatları və Azərbaycanın təhlükəsizlik maraqları. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli məsələsi və regional təhlükəsizliyə təsiri.

XV MÖVZU. Azərbaycanın xarici siyasətində enerji təhlükəsizliyi məsələləri

Milli maraqlara pragmatik münasibətin geosiyasi nümunəsi: Azərbaycanın xarici siyasət strategiyasında enerji resursları amili. Azərbaycanın iqtisadi inkişafında tarixi dönüş: "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması və yeni neft strategiyası. Azərbaycan nefti regional siyasi-iqtisadi proseslərdə mühüm faktor kimi: Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəmərinin işə düşməsi və yənaq resurslarının dünya bazarlarına nəqli. Neft iqtisadiyyatı digər sahə-

lərin inkişafını stimullaşdıran amil kimi: diversifikasiya siyasəti və qeyri-neft sektorunun inkişafı. Neft gəlirlərinin ədalətli bölüşdürülməsi: büdcədə neft gəlirlərinin yeri, Dövlət Neft Fondundan transferlər, şəffaf-lıq. Azərbaycanın qaz nəqli ilə bağlı diversifikasiya siyasəti və “Cənub” qaz dəhlizi layihəsi: Avropanın enerji təhlükəsizliyi kontekstində. Yeni əsrin müqaviləsi: enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasının növbəti mərhələsi kimi. Şərq-Qərb və Şimal-Cənub dəhlizləri mühüm strateji tərəfdaşlıq layihələri kimi. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu nəqliyyat dəhlizi yeni İpək yolu layihəsinin başlıca həlqəsi.

HİKMƏT BABAOĞLU
(Məmmədov Hikmət Baba oğlu)
Siyasi elmlər doktoru, professor

XARİCİ SİYASƏT
(DƏRSLİK)

Nəşriyyatın direktoru: *Səbuhi Qəhrəmanov*

Kompüter tərtibçisi: *Xəlil Nəbiyev*

formatı 60x84 1/16,

Həcmi: 20,25 ç.v

Tiraj: 300 nüsxə